

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Отделение за езикознание, литературознание
и изкуствознание

Тр/163
Тр 928/

ИЗВЕСТИЯ

НА
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Книга XX

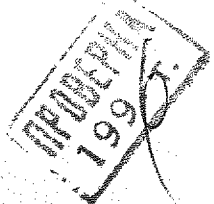

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отделение за езикознание, литературознание
и изкуствознание

Др 978/72

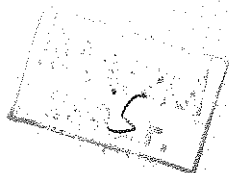

ИЗВЕСТИЯ

НА

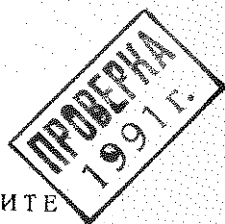
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Книга XX

София • 1971

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Редакционен комитет:

*чл.-кор. Л. Андрейчин, акад. Вл. Георгиев, чл.-кор. Ив. Леков,
чл.-кор. К. Мирчев (отг. редактор), н. с. Ив. Кочев*

ГОВОРЪТ НА С. МУГЛА, ДЕВИНСКО*

Стойко Стойков

УВОД

1.0. Село Мугла се намира на 33 км югоизточно от гр. Девин. То е закътано дълбоко в дебрите на Средните Родопи на височина около 1500 м над морското равнище в тясна котловина по двата бряга на шумната р. Мугленска. В средата на селото по левия бряг на реката има голям карстов извор, който сигурно е привлякъл първите заселници.

Към с. Мугла се отнасят и две малки селища — махалите Касъка, която се намира на 2 км югоизточно, и Чамла, която се намира на 4 км западно.

Както се вижда от приложената карта, с. Мугла и неговите махали са разположени далеч от други селища. В миналото се е свързвало с околните селища като Широка лъка, Девин, Триград и др. само с планински пътеки. Отскоро има път за Девин по течението на р. Мугленска, който минава през живописно ждрело. От 1967 г. е построен и втори път за гр. Смолян, който минава по билото на планината.

* Изследването на проф. Ст. Стойков „Говорът на с. Мугла, Девинско“ не е завършено. В някои свои части, които се печатат тук, то е разработено с големи подробности и е снабдено с необходимия справочен апарат и с библиография. Други негови части имат характер на класифициран материал, който не е подложен на анализ, за да бъдат разкрити специфичните му особености. Но и в този си вид тези материали представят интерес, защото ни запознават с неизвестния говор на с. Мугла в по-закръглен вид. Цялостна, синтетична картина на говора предоставят приложените текстове, които са само малка част от огромното количество текстове, с които е разполагал проф. Ст. Стойков. За съжаление тези текстове, а също така и значителният лексикален материал засега остават непубликувани. Речниковият материал е записан на около 20 000 фиша и е трябвало да бъде основа на голям речник на говора на с. Мугла.

Текстът на това изследване на проф. Ст. Стойков е подготвен по неговите ръкописи. Делът фонетика беше преписан вече на машина и редактиран от него. Тук се дава редактираният текст на тази част от изследването. Делът морфология се намери написан на ръка с поправки върху текста от автора. При преписването му на машина са взети пред вид всички поправки, които проф. Стойков сам е направил на своя ръкопис.

В текста на ръкописа не са внасяни никакви нови формулировки. Само на няколко места в дала морфология, където има класифициран и нетълкуван материал, са били вмъкнати въвеждащи думи, които са отделени с ъглести скоби.

Оформянето на ръкописа за печат бе извършено от н. с. М. Сл. Младенов. — Бел. на редакцията.

Село Мугла има около 1600 жители, мохамедани по вероизповедание. По пол и по възраст според последното преброяване през 1965 г. те се разпределят така¹:

	Мъже	Жени	Всичко
с. Мугла и мах. Касъка	687	735	1422
мах. Чамла	77	85	162
Всичко	764	820	1584

Жителите на с. Мугла в миналото са се занимавали почти изключително с овцевъдство. Сега обаче главен техен поминък са дърводобивът и скотовъдството. Земеделието е слабо развито поради високия и силно пресечен планински терен. Отглеждат се главно картофи. Всяко семейство има и по 1—2 крави от особена дребна планинска порода.

1.1. Село Мугла е старо селище. Исторически свидетелства за него няма, но по сведения на най-старите местни жители и по устни предания то е съществувало вече през XVII в., защото се помни, че през второто десетилетие на XVIII в. е било изгорено от турците.

Местоположението на селото дълбоко в планината и откъснатостта му от други селища са причина то да се запази добре в битово и в езиково отношение. Няма исторически сведения кога жителите му са били насилени да се откажат от християнската си религия и да приемат мохамеданството. Има основания да се допусне, че това е станало през XVII в. заедно с масовото помохамеданчване на родопското население².

В околностите на селото има останки от християнски черкви. В местността *Малката цануна* има останки от черква „Света Елена“, а в местността *Сирайците* — от черква „Света Богородица“. И в околностите на мах. Касъка има остатъци от черква, но нейното име не се знае.

Интересно е да отбележим, че въпреки силната си мохамеданска религиозност, жителите на с. Мугла празнуват още някои християнски празници и изпълняват християнски обичаи. Те празнуват *Адралес* 'Гергьовден', *Среде лѐто* 'Илинден' и *Коледа*. При това трябва да се изтъкне, че ги празнуват и жителите на съседните християнски села Гела, Широка лъка, Върбово, Солица, Стойките и др. Напр. вечерта срещу празника *Среде лѐто*, който отговаря на християнския 'Илинден', момите правят китки и една от тях ги слага в съд с вода. Съдът престоява една нощ в градината и на сутринта момата пожелава по нещо на всяка китка. След това всички моми пеят.

На Коледа вечерта момите ходят на реката и пръскат житни зърна. След това метат реката с хвойнови метли.

¹ Предварителни резултати от преброяването на населението и жилищния фонд на 1 декември 1965 г. Брой на населението по населени места, Окръг Смолян, София, 1966, стр. 14.

² Вж. Н. Тодоров, Насилствено помохамеданчване на родопските българи, Из миналото на българите мохамедани в Родопите, 1958, стр. 64—80.

Жителите на с. Мугла употребяват и кръст. Когато някое животно се разболе, те рисуват кръст по тялото му, за да прогонят болестта. А когато замесват хляб, жените правят кръст с ръка върху тестото.

В говора на с. Мугла се срещат и думи, останали от тяхното християнство, като *нафура* 'малко късче хляб, залък' (*Не сам закусил колкучу нафура сабалън*).

Както вече се спомена, жителите на с. Мугла са дълбоко религиозни. Те спазват строго предписанията на мохамеданската религия. В петък (*цумайаг'ун*) старите мъже ходят да се молят (*кланет*) в джамията и през целия ден възрастните мъже и жени не работят. Жените вече не се крият от мъжете и не си покриват лицето с яшмак, но почти всички по-възрастни жени извън дома си върху дрехите си носят черно фередже, а по-младите носят черни сатенени престилки или шлифери. Всички забравят главите си с големи бели кърпи, които се спускат по рамената, а понякога забуват долната част на лицето. Само най-младите и образованите носят цветни дрехи. Новото в бита обаче си пробива път и постепенно измества старото.

В селото има голяма училищна сграда, построена в последните години. Задължителното образование е въведено отскоро и вече няма неграмотни хора между лицата от по-младото поколение. Старите мъже обаче и особено по-възрастните жени са неграмотни.

В селото има голямо читалище, построено през 1962 г., в което всяка вечер се прожектират филми. Жителите охотно посещават всички видове представления, особено спектаклите на народни певци.

1.2. Населението на с. Мугла е единно. В селото няма по-значителни групи преселници от други села. Има само няколко семейства на служещи, които са от близките села Гела, Стойките, Широка лъка и др. Те живеят само в горната махала близо до управлението на горското

стопанство. От селото няма масови изселвания. Само през периода 1929—1933 г. двадесет семейства са се изселили в Турция, а след това има отделни, единични изселвания главно във вътрешността на страната.

Жителите на с. Мугла, като всички родопчани, са привързани силно към родното си място и въпреки трудните условия за живот не го напускат, за да търсят по-богати земи. По тази причина техният брой се увеличава сравнително бързо, както личи от следната таблица¹:

Преброяване на	31. XII. 1934 г.	31. XII. 1946 г.	31. XII. 1956 г.	1. XII. 1965 г.
с. Мугла и мах. Касъка	761	1014	1265	1422
мах. Чамла	116	133	186	162
Общ брой	877	1147	1451	1584

В селото вече се създава и местна интелигенция. Има учители, агрономи, лекари, инженери и др., но повечето от тях във връзка с упражняването на професията си са принудени да се преселват в по-големи селища.

1.3. В говорно отношение жителите на с. Мугла са напълно единни. Те добре пазят своя диалект и имат съзнание, че говорят по-особено, не така, както в съседните български мохамедански села като Триград (с което са поддържали и сега поддържат сравнително най-оживени връзки), Настан и др.

По една от най-характерните особености на родопските говори — застъпниците на стб. носови и ерови гласни *ж, ъ, ѝ* и *ь* в ударено положение — мугленският говор със своите гласни [a] и [ê] (*зап, сан, мѣсо, лѣснѹ*) е еднакъв с говорите на разположените доста далеч на север от него села Ягодина и Сѣлча. Той обаче съществено се различава както от говорите на близките мохамедански села Триград, който е с гласна [ô] (*зôп, сôн, м'ôсу, л'ôснѹ*), и Настан, който е с гласни [ъ] и [е] (*зъп, сън, мѣсо, лѣсно*), така и от говорите на близките християнски села Гѣла, Широка лъка, Стойките и др., които имат гласна [ô] (*зôп, сôн, м'ôсу, л'ôснѹ*).

1.4. Мугленския говор започнах да проучвам през 1962 г. Върху някои негови особености ми обърна внимание Вера Ив. Рашкова, студентка по българска филология, която по-късно написа и дипломна работа за този говор. През 1963 г. при събиране на материали за българския диалектен атлас говорът бе проучен от група с ръководител н. с. Максим Сл. Младенов. Друга група в състав Богомил Радулов, Георги Василевски, Недялка Хр. Синева и Снежана Помашка, студенти по българска филология, под мое ръководство започна системно събиране на лексикални материали. През 1965 г. в продължение на две седмици трета група студенти — Стефан Стефанов, Тая Шикаланова и Димитър Ярмов — пак под мое ръководство продължи събирането на лексикални материали, а аз записах на магнетофон голям брой диалектни текстове. През 1966 г.

¹ Вж. Предварителни резултати от преброяване на населението..., стр. 14.

заедно с Максим Сл. Младенов в продължение на десетина дни за трети път посетих с. Мугла, за да събера допълнителни материали.

1.5. При няколкогодишното събиране на материали за говора на с. Мугла бяха използвани голям брой информатори. Особено ценна помощ ми оказаха Али Асанов Лелчов, 90 год., Мехмед Рамадански, 83 год., Салих Кехайов, 79 год., Мехмед Исеинов Азимоски, 88 год., Айше Сулакова, 80 год., неграмотна, Шабан Селямов, 55 год., Сергей Теофелов Чаушев, 15 год., Ялдъзка Ибраимова Командарева, 15 год., Тайбе Алиева Кисьова, 49 год.

На всички информатори и на местните административни и просветни власти, които ме улесниха в събирането на материалите, изказвам искрена благодарност.

май 1966 г.

Авторът

ФОНЕТИКА

СЪВРЕМЕННА ФОНЕМНА СИСТЕМА

ГЛАСНИ ФОНЕМИ

2.0. Вокалната фонемна система на говора в силно положение, т. е. под ударение, е седемчленна:

и	ъ	у
е — ê	а — о	

За нея е характерна фонемата [ê] — широко отворена гласна е.

В слабо положение, т. е. без ударение, вокалната фонемна система е шестчленна:

и	ъ	у
е	а — о	

В нея липсва фонемата [ê].

2.1. По своите диференциални признаци гласните фонемни най-общо се разпределят така:

	предни	задни	
високи	и		у
средни	е	ъ	о
ниски	ê	а	
	нелабиални		лабиални

Вокалният фонемин инвентар на говора в силно положение със своите 7 фонемии е малко по-богат от вокалния фонемин инвентар на книжовния език и на по-голямата част от останалите български говори, в които вокалните фонемии са 6.

Съществена особеност на мугленския говор е фреквенцията на отделните вокални фонемии и по нея той значително се отличава както от българския книжовен език, така и от повечето български говори. Поради своеобразие в историческия развой на фонемната система гласните [а] и [ѐ] имат доста широка фреквенция, а гласната [ъ] е с много ограничена, незначителна фреквенция.

2.2. От седемте гласни фонемии в силна позиция в говора шест — [и], [е], [а], [о], [у] и [ъ] — по своя учленително-слухов характер са еднакви със съответните гласни фонемии в българския книжовен език и в по-голямата част от българските говори. А само една гласна фонема — [ѐ] — е по-особена.

2.3. Фонема [у]. Високата задна лабиална гласна фонема [у] позиционно не е ограничена и се среща на всяко място в думата, независимо от ударението и от характера на предходната съгласна, напр. *ухо, ударем, бук, кука, сапун, ледунка, к'унк, кл'уч, л'ута, л'уде, губерка, г'убрѐ, к'уфтѐ, д'ушѐк, мѐсу* и др.

Гласната фонема [у] в говора няма позиционни варианти (алофони). Поради проведен в миналото преглас [о] > [у] в неударена позиция (за него вж. тук т. 2.46.) дистрибуцията и фреквенцията на тази форма в говора значително са се разширили.

Гласната фонема [у] има особен позиционен вариант гласна [ү]. При нейното учленение езикът се изтегля напред и заема положение, подобно на положението за гласната [и], а устният отвор много се намалява и се закръгля. Този вариант се среща в заемки от турски език като *г'ун, г'увѐч, г'увдана, с'урѐе, тѐнжүра, ш'ук'үре, ч'уфтѐ*.

В същност това са думи, изговаряни с турски фонетични особености.

2.4. Фонема [и]. Високата предна нелабиална гласна фонема [и] позиционно също не е ограничена и се среща на всяко място в думата, независимо от ударението и от характера на предходната съгласна, напр. *йгла, йдам, йштам, байр, син, тйква, войнйк, йезйк, измѐтах, куквица* и др.

Тази гласна фонема редовно се среща след съгласните [ш], [ж], [ч], [ц]: *ширѐк, жйто, почйва, точйлка, натѐчи, чйсто, лацйца*.

Тя се среща обикновено и край лабиална съгласна, напр. *диф, жиф (и жуф), набйва, развйва, бйстар, пилѐр, йме, парлйф, мѐлиф, килйм* и др. В отделни случаи обаче край такава съгласна, независимо от ударението, гласната фонема [и] има факултативен позиционен вариант слабо лабиализовано и [и]: *пйлѐр, лйвада, Плѐвдйф, йме, мѐлйф* и др. (срв. т. 2.51). По тази причина в говора има фонетични дублети като *ливѐда — лйвада, йме — йме* и пр.

2.5. Фонема [е]. Средната предна нелабиална гласна фонема [е] позиционно е слабо ограничена и се среща независимо от ударението в средата и в края на думата след твърда и мека съгласна, напр. *ден, плет, мѐчка, чѐрга, г'ем, г'ѐга, сѐстра, йѐла, йѐсен, кѐрен, две, добрѐ,*

кадѐ, злѐ, пасѐ, плетѐ, децѐта, зелѐн, г'ердѐн, грѐбен, местѐто, петѐл, ѝезик, ѝме, мѐне, тѐбе, мѐмче, тѐле, сѝрене, тѐнцуре, черѐше, вѝше, нѝше и пр.

В ударено положение в затворена сричка и в края на думата тази гласна фонема има факултативен вариант тясно затворено *e* [ɛ̃], което има доста висок характеристичен тон, напр. *дѐн, сѐстра, тѐска, двѐ, плетѐ* и др.

2.6. Фонема [a]. Ниската задна нелабиална гласна фонема [a] позиционно е частично ограничена. Под ударение тя се среща на всяко място в думата след твърда съгласна и след меката съгласна [й], напр. *ѐнне, зап 'зъб', раи 'ръж', скап 'скъп', брат, вѐда, камѐ, софрѐ, вѐже 'въже', ѝѐбалка, ѝѐгода* и др.

В отделни случаи се среща и след други меки съгласни: *д'ук'ѐн, од'ѐло, сутл'ѐш*. В речта на по-младите и особено у мъжете гласна фонема [a] се среща редовно и след всички меки съгласни, но само пред твърда сричка или съгласна, напр. *б'ѐла, гл'ѐдам, л'ѐто, м'ѐсто, н'ѐшто, н'ѐтак, р'ѐка, ср'ѐшта, сн'ѐк* и др. Тази особеност е във връзка с широко застъпения преглас [ɛ̃] > [a], който сега се провежда в говора (за него вж. тук т. 2.9).

Без ударение предимно в средата и в края на дума гласната фонема [a] има позиционен вариант полуредуцирано *a* [ḁ], което по своя характер е между гласните [a] и [ъ], напр. *братуфчѐт, маг'ѐ, забѐте, кап'ѝни, ракѝвнищи, дѝждѝвну, дѝштерѐне, вѝзлѝнца, кѝкале, крѝставица, нѝправи, нѝрсѝм, сѝвна, зѝкарѝа, вѝда, вѝшка, верѝга, гѝба, к'ѝнига, нивѝста, сѝла, тучѝлка, фанѝла, ѝра, стѝра, вѝда, жѝна, мѝма, сѝстра, снахѝ* и др. (вж. тук т. 2.48).

Изобщо поради промени в историческия развой на фонемната система на говора, както вече се изтъкна, фреквенцията на гласната [a] в говора значително се е разширила, а и сега се разширява за сметка на гласната [ѐ], която отпада.

2.7. Фонема [o]. Средната задна лабиална гласна фонема [o] позиционно е частично ограничена. Под ударение тя се среща на всяко място в думата независимо от характера на предходната съгласна, но случаите след мека съгласна са много ограничени, напр. *ѝган, вол, двор, стол, вѝда, гѝра, кѝса, тѝпка, рѝса, чѝрба, г'ол, к'ошк*.

Без ударение гласната фонема [o] има позиционен вариант полуредуцирано *o* [o̥], който по своя характер е между гласните [o] и [y], напр. *белѝло, мѝтовѝлка, трѝлка*.

В доста случаи, главно след веларна и лабиална съгласна в неударено положение гласна [o] не се среща, понеже се е редуцирала напълно в гласна [y], напр. *пубѝва, пупр'ѝлка, кучѝн, гувѝда, кутрѝ* и пр. (за това явление вж. тук т. 2.46).

Гласната фонема [o] има особен позиционен вариант гласна [ѝ]. При нейното учленение езикът се изтегля напред, а устният отвор се закръглява. Този вариант се среща само след мека съгласна, и то в заемки от турски език, като *к'ѝшк, караг'ѝс* и др. В тези думи в същност имаме турски изговор.

2.8. Фонема [ъ]. Средната задна нелабиална гласна фонема [ъ] позиционно е доста ограничена. Тя се среща само под ударение в средата на думата след твърда съгласна, напр. *агѝл, акѝл, бакѝр, вакѝт 'време'*,

картѣл 'високо място', карѣш 'педа', кардалѣм 'калдърѣм', фастѣк, чалѣм, аѣмалѣк 'неопитност', башкалѣк, бубалѣк, дишаклѣк, каргалѣк, оѣкклѣк, офѣчерлѣк, сил'ахлѣк, чобанлѣк, казѣм и др.

Тази гласна следователно не се среща под ударение в началото и в края на думата¹ и без ударение във всички случаи.

За гласната фонема [ѣ] трябва да се изтъкне, че лексикално е много ограничена и се среща само в стари заемки от турски език и нови заемки от българския книжовен език. При това трябва да се има пред вид, че в известен брой турски заемки има гласна [а] вместо първична гласна [ѣ], напр. *агалѣк, кахѣр, сандѣк, хайгѣр, калабалѣк* и др. (за това явление вж. тук т. 239.2).

2.9. Фонема [ѣ]. Ниската предна нелабиална гласна фонема [ѣ] е отворена гласна и по своя учленително-слухов характер е еднаква с гласната фонема [ѣ] в други български говори², на първо място родопските³. Позиционно тя е доста ограничена и се среща само под ударение в средата и в края на думата обикновено след твърда съгласна и след меките съгласни [й], [к'], [г'], напр. *грѣх, лѣп, цвѣт, вѣра, плѣва, стѣна, дѣду, лѣту, кулѣну, прѣлу, брѣме, врѣме, пѣсне, сѣме, сѣтне, двѣте, лѣтен, вѣтер, лѣбец, бѣли, голѣми, остарѣли, слѣпи, йѣдар, йѣтарва, йѣсли, йѣре, чѣнта, чѣк, чѣс, кучѣн, офѣѣр, млѣчна, прѣчка, чѣше, белѣш ка, бѣше, грѣшка, смѣшно, срѣшкам, шѣпек 'паяк', шѣпа, жѣба, мрѣжа' чѣшка, жѣби, шѣпк'и, чѣши, чѣсни, седѣхме, предѣха, глѣдам, жѣнам, стѣгам, видѣ, намалѣ, умрѣ, маг'ѣ, дерѣ, ткачѣ, чушмѣ, бачѣ, бахчѣ, баѣѣ, сайѣ, сафийѣ, сирк'ѣ* и др.

Тази гласна следователно не се среща в ударено положение в началото на дума, а в неударено положение във всички случаи.

Гласната фонема [ѣ], която се среща само в ударено положение, особено в едносрични думи с логическо ударение прави впечатление със своята дължина, напр. *зѣт*.

В тези случаи обаче не може да се говори за никакъв по-особен квантитет, а само за по-голямо удължаване. Подобен характер има гласната [ѣ] и в други говори⁴.

Гласната фонема [ѣ] има факултативен вариант много широко е [а], пред който съгласната е мека. Той се среща у по-младите носители на говора и е обикновено пред твърда сричка: *гл'ада, гув'ада, кл'атва, м'ака, вар'ат, ом'акнат, п'атак, пупр'алка, с'аните, т'агли, ш'апа, ш'атам, ж'атва, ж'аба, ч'асто, ч'аше, ч'ас, ч'ам, ч'ай, ц'ар* и др. По тази причина в говора се срещат фонетични дублети като *глѣда — гл'ада, гувѣда — гув'ада, мѣк — м'ак, пѣтак, — п'атак, зѣт — з'ат, чѣс — ч'ас* и др.

Гласната фонема [ѣ] в говора показва известна неустойчивост. Тя се пази по-добре в речта на жените, отколкото в речта на мъжете. При

¹ В края на дума гласна [ѣ] има в междуметието *чѣ*, но в него има само условно означение на фонemi [ч] и [ѣ], защото то се учленява аспирационно, т. е. с вдишване на въздушната струя.

² Вж. Ст. Стойков, Банатският говор, София, БАН, 1967, стр. 45.

³ Вж. Ст. Стойков, Българска диалектология, София, 1968, стр. 132—133.

⁴ Вж. Ст. Стойков, Банатският говор, стр. 46.

това се среща редовно в речта на по-възрастните и най-младите, а по-рядко в речта на средното поколение мъже и на учениците. Например в речта на информаторите Мехмед Рамадански, 83 год., Салих Кехайов, 79 год., Фатме Ходжева, 70 год., Айше Сулакова, 80 год., Тайбе Алиева Кисьова, 49 год., и др. тя се среща редовно. А в речта на информаторите Сабан Селямов, 55 год., Ариф Хюсеинова Ефендиева, 35 год., и др. се среща сравнително по-рядко.

Интересни наблюдения можах да направя върху диалектната реч на ученици. В речта на момичета като Ялдъзка Ибрахимова Командарева, 15 год., Аджире Алиева Исова, 15 год., и др. гласна [ê] се среща най-редовно и те много добре различават думи с [ê] от думи с [e].

В речта на момчетата, техни съученици, като Сергей Теофелов Чаушев, 15 год., Асан Ибраимов Азимовски, 15 год., и др. тази гласна почти не се среща и на нейно място те употребяват гласна [a] с предходна мека съгласна. Така едни и същи думи момчетата изговарят с гласна [ê], а момчетата с гласна [a] и предходна мека съгласна.

В говора следователно сега се извършва преглас на гласна [ê] в гласна [a] с предходна мека съгласна и поради него редовно се срещат варианти като *йê — йа, тêх — т'ах, чилêк — чил'ак, глêдам — гл'адам, тêгли — т'агли, г'ибрê — гибр'а*. Тези варианти съществуват в говора като цялост, а не в речта на отделните негови носители, защото обикновено едни от тях употребяват само варианти с гласна [ê], а други — само варианти с гласна [a] и предходна мека съгласна. Интересно е да се изтъкне, че тези разлики в изговора на отделните лексеми не само не се явяват пречка в общуването, но не се и забелязват от говорещите, т. е. за тях гласните [ê] и [a] звучат еднакво.

При разглеждане на гласната [ê] в говора трябва още да се изтъкне, че лицата, които нямат в своята фонемна система тази гласна, я „чуват“ като гласна [a] с предходна мека съгласна, напр. думи като *дêду, лêту, лêп, жêба, умрê* те чуват като *д'аду, л'ату, л'ап, ж'аба, умр'а*. Такива грешки правеха и студентите, когато започваха да събират материали за Български диалектен атлас.

Интересно е да се изтъкне, че и аз при първите си наблюдения над говора и при преписването на магнетофонни записи в много случаи чуввах гласна [ê] като [a], напр. *л'ап, гув'ада, гл'адам* и др.

2.10. Гласните фонemi в говора, с изключение на [ê] и донякъде на [e], както се изтъкна, по своя учленително-слухов характер са еднакви със съответните гласни фонemi в българския книжовен език и в повечето български говори.

Дистрибуцията на гласните фонemi обаче е по-особена и както при много други български говори, тя се явява по-характерна, по-типична особеност.

От гласните фонemi в говора едни като [и] и [у] позиционно не са ограничени. Други като [e] и [a] позиционно са значително ограничени. Трети като [o] са още по-ограничени, а четвърти като [ъ] и [ê] позиционно са много ограничени — срещат се само в ударено положение — фонема [ъ] само след твърди съгласни в средата на дума, а фонема [ê] само в средата и края на дума предимно след твърда съгласна.

СЪГЛАСНИ ФОНЕМИ

2.11. Консонантната фонемна система на говора се състои от 40 члена:

п	б	ф	в	т	д	к	г	с	з				
п'	б'	ф'	в'	т'	д'	к'	г'	с'	з'				
ш	ж	ч	ц	щ	с	х	м	н	л	р			
ш'	ж'	ч'	ц'	щ'	с'	х'	м'	н'	л'	р'	й		

По своите конститутивни и диференциални признаци тези фонемни се разпределят така:

		Твърди			Меки		
		преградни	проходни	преградно-проходни	преградни	проходни	преградно-проходни
	Беззвучни	п т к	ф с ш х	ц ч	п' т' к'	ф' с' ш'	ц' ч'
	Звучни	б д г	в з ж	с ц	б' д' г'	в' з' ж'	
Сонорни		м н	р л		м' н'	р' л' й	

Консонантният фонемни инвентар на говора със своите 40 фонемни е по-богат от консонантният фонемни инвентар на българския книжовен език и на по-голямата част от останалите български диалекти. За него са характерни по-големият брой меки съгласни и частичният факултативен характер на съгласните [с] и [ц].

Характерна особеност на говора е и своеобразната дистрибуция на съгласните фонемни и по-специално ограничената дистрибуция на съгласната [х] и на меките съгласни.

Твърди съгласни фонемни

2.12. Твърдите съгласни фонемни в говора са 21: [п] — [б], [ф] — [в], [т] — [д], [к] — [г], [с] — [з], [ш] — [ж], [ч] — [ц], [щ] — [с], [м], [н], [л], [р] и [х]. По своя учленително-слухов характер повечето от тях са напълно еднакви със съответните съгласни в българския книжовен език и в останалите български диалекти, а по-особени са само 5 — [ш] и [ж], [ч] и [ц] и [х].

2.12.1. Съгласните [ш] и [ж] се отличават със своя по-мек характеристичен шум. Те се учленяват върху алвеолите с издигнат нагоре среден език и образуват по-малък устен резонатор, който е причина за техния по-висок шум. Не са обаче меки [ш'], [ж'].

2.12.2. Съгласните [ч] и [ц] се отличават със своя засилен спирагентен шум. При тяхното учленение първият им учленителен компонент — пре-

градата върху алвеолите — е много слаб и по тази причина при тях преобладава вторият им учленителен компонент — фрикативният шум. По тази причина те звучат доста близко до съгласните [ш], [ж].

2.12.3. Съгласната фонема [x] се отличава със своя заден и доста широк проход между задния език и мекоото небце и се приближава до фарингалното x.

2.13. Твърдите съгласни фонemi в своята дистрибуция споделят най-характерните черти на българската консонантна система:

1. Наличие само на беззвучни шумови съгласни в абсолютен край на думата и липса на звучни шумови съгласни в такава позиция, напр. *гроб* 'гроб', *галап* 'гълъб', *варф* 'врѣв', *булнаф*, *грат* 'град', *млат* 'млад', *врак* 'враг', *снѣк* 'сняг', *мрас*, *обрас*, *нош* 'нож', *раш* 'рѣж', *орис* и др.

2. Наличие на съчетания само от еднакви по звучност шумови съгласни — звучна и звучна или беззвучна и беззвучна — и липса на съчетания от различни по звучност шумови съгласни, напр. *свадба* 'сватба', *ношче* 'ножче' и др.

Както изобщо в български език изключение прави единствено съчетанието от беззвучна шумова съгласна и звучната шумова съгласна [в], която не оказва влияние върху предходната беззвучна съгласна, а се държи като сонорна, напр. *квачка*, *дайквица*, *свитка*, *четвъртак*.

Пред беззвучна шумова съгласна обаче не се среща звучната шумова съгласна [в], защото в тази позиция тя се е прегласила в съответната беззвучна съгласна [ф], напр. *фторник* 'вторник' (за тези особености на съгласна [в] вж. тук т. 2.61).

2.14. Фонemi [м], [н], [л], [р]. Твърдите сонорни съгласни, носовите фонemi [м], [н] и плавните [л] и [р] позиционно не са ограничени и се срещат на всяко място в думата, независимо от характера на съседните фонemi:

[м] — *майка*, *мѣт*, *мѣх*, *мишка*, *мѡс*, *момѣ*, *муска*, *млат*, *мрас*, *слама*, *сѣме*, *шума* и др.

[н] — *наш*, *нѣне*, *нем*, *нива*, *нос*, *бунѣлка*, *жѣна*, *слѣна*, *дѣн*, *кѡн*, *оган*, *рудѣн*, *сахѣн*, *гребѣн*, *йѣсен*, *кучѣн*, *сапѣн* и др.

[л] — *лашна*, *лѣт*, *лѣшта*, *лига*, *лѡй*, *лук*, *сила*, *пиле*, *колиба*, *зѣле*, *парлийф*, *гѣлем*, *бѡлна*, *бурѣлка*, *вѣлна*, *расѣлка*, *сѡл*, *пѣпел*, *тѣл*, *дѣскал*, *петѣл*, *фасѣл* и др.

[р] — *рай*, *рѣбро*, *рѣка*, *риба*, *рѡк*, *рудѣн*, *гѡра*, *ѡрех*, *бурѣлка*, *пѣро*, *срѣда*, *настрѣшта*, *сѣстра*, *здрѣва*, *стрѣна*, *офчѣр*, *байр*, *другѣр*, *мисѣр*, *пипѣр*, *шикѣр* и др.

За съгласните [н] и [л] е характерно, че както в българския книжовен език и в повечето български говори, имат позиционни варианти. Съгласната [н] покрай основния си вариант алвеолно н има още позиционни варианти — задно веларно н, проходно н.

2.15. Фонemi [п], [т], [ф], [с], [ц], [ш] и [ч]. Твърдите беззвучни шумови съгласни фонemi [п], [т], [ф], [с], [ц], [ш] и [ч] позиционно са частично ограничени. Те се срещат в началото и средата на думата пред гласна, беззвучна шумова съгласна и сонорна съгласна и в края на думата след гласна и твърда сонорна съгласна, напр.:

[п] — *пѣт* 'пѣт', *падѣр*, *пѣпел*, *петѣл*, *пѣта*, *пѡпрак*, *пѡрта*, *пѣл*, *пѣнгѣ*, *плѣт*, *прѣх*, *капѣна*, *копѣе*, *дрипа*, *зѣп* 'зѣб', *чѣп*, *снѡп*, *рѣп*, *сѣрп* 'сѣрп' и др.

[т] — *та̀с, тѐл, та̀л, то̀пка, ту̀рма, тра̀н, рога̀т, сма̀рт, го̀сте, стѐна, клѐште, вра̀та, пѝта, ко̀те, жѝто, зла̀то, бра̀т, плѐт, пѐт, жи́вот, бу̀т, ло́бут* и др.

[ф] — *фа̀сул, фѐс, фи́тил, фу̀рна, фу́стан, фла̀за, фнѐл, фто̀рник, ко̀фа, ку̀фтѐ, ка̀фе, здра̀ф, жи́ф, че́рф 'червей', те́фтер, ша̀ф, ка̀рф, па́рлѝф, бра́туф* и др.

[с] — *са̀м, сѐстра, си́н, со̀л, су̀шка, сла̀ма, стра̀на, сра̀м, срѐда, смѐх, сна̀п, сва̀т, ска̀ла, о̀са, ро̀са, лесѝца, мѐсу, па̀се, та̀с, фѐс, ори́с, бо̀с, ру́с, бо̀лес, ста̀рос, гла̀с, кла̀с, но̀с, уве́с, поро́дѝс, ка́менѝс* и др.

[ц] — *ца́рвул, це́дак, це́пка, це́т, ли́це, зве́нец, ко́нец, ста́рец, ку́ц* и др.

[ш] — *шама̀р, ше́йка, ше́па, ши́пка, шо́ша, шу́ма, ша̀ф, коша̀ра, ди́ше, слу́ше 'слуша', ду́ше, но́шче, ма́ш 'мъж', ада́ш, горѝш, гро́ш* и др.

[ч] — *чабу̀р, че́тка, че́й, чи́р, чо́пка, чу́чур, ку́че, кучѝн, качу́ла, купа́ч, оби́ч, кл'у́ч, ко́ч, па́рч 'пръч', би́йач* и др.

Беззвучните шумови съгласни [п], [т], [ф], [с], [ц], [ш] и [ч] следователно не се срещат само пред звучна шумова съгласна, с изключение на съгласната [в] и след мека съгласна.

2.16. Фонема [к]. Твърдата беззвучна шумова съгласна фонема [к] позиционно е частично ограничена. Тя се среща в началото и средата на думата пред задна гласна, сонорна съгласна и беззвучна шумова съгласна и в края на думата след гласна и сонорна съгласна, напр. *ка̀л, ко̀л, ку́м, кли́н, кл'у́ч, кра́й, ква́чка, сто́ка, би́лка, ма́йка, рако́йка, мле́ку, око́, ма́к, да́рак, це́дак, йа́так, за́ек, войни́к, йези́к, пресни́к, рок, лук, ку́нк*. Тази съгласна следователно не се среща пред предните гласни фонemi [ѐ], [е] и [и] и пред звучна шумова съгласна, с изключение на съгласната [в].

2.17. Фонема [х]. Твърдата беззвучна шумова съгласна фонема [х] позиционно е доста ограничена.

В началото на дума пред гласна и сонорна съгласна тя се среща по-рядко, напр. *хаби́, хайга̀р 'хайгър', хай́р, халва́, ха́мбар, ха́п, хуба́ф, хла́нничко 'хладничко', храни́а*.

В такава позиция тя обикновено е изпаднала (за това явление вж. тук т. 2.79), но се срещат и дублети: *ха́ркома / а́ркома, ха́рман / ар-ма́н, ху́баф / у́баф, хла́п / ла́п* и др.

В средата на дума между гласни съгласна [х] се среща почти редовно, напр. *маха́ла, снаха́, саха́н, саха́т, зима́ха, ва́рнаха, ру́каха, стра́ха, оре́хи, настанѝха, му́ха, глу́хо, ру́хо, у́хо* и др. В такава позиция тя е изпаднала само в единични случаи: *су́и, тра́дана, му́и* (за тях вж. тук т. 2.79).

В средата на думи пред съгласна обаче тя се среща редовно, т. е. пази се добре: *бахте́, бахче́, ла́хна, ма́хни, са́хне, тра́хна, за́духно, вла́чехме, да́риѝхме, та́че́хме*.

В края на дума съгласната [х] също се среща редовно, т. е. пази се добре, напр. *вра́х, гра́х, пра́х, стра́х, оре́х, на́х, ме́х, сме́х, те́х, варве́х, седе́х, да́дах, по́чнах, дове́дах, оди́х, пра́ших, ва́здух, глу́х, па́лх 'плъх', варх 'връх'*. В такава позиция няма случаи тя да е изпаднала или да е променена.

Пред предните гласни [е] и [и] съгласната [х] има позиционен вариант меко х [х'], напр. *орехи*.

2.18. Фонемите [б], [д], [з], [ж]. Твърдите звучни шумови съгласни фонемите [б], [д], [з], [ж] позиционно са значително ограничени. Те се срещат само в началото и средата на дума пред гласни, сонорни съгласни и звучни шумови съгласни, а не се срещат пред беззвучна шумова съгласна и в края на дума, напр.:

[б] — *байр, бей, бик, бой, булка, брат, близу, риба, дробен, кобила, обличам, обарнам, печелба* и др.

[д] — *дар, ден, дол, дупка, длан, другър, двор, брада, грѣда, срѣда, грѣзде, дѣсет, и др.*

[з] — *зак, задан, зѣт, зѣма, зон, зулуф, звѣзда, звѣска, зной, рица, флѣзе, бързо, сълза, здрава, узрѣт* и др.

[ж] — *жълтеница, жѣга, жѣм, жила, жувак, жрѣбе, грѣжа, мѣже* и др.

2.19. Фонема [г]. Звучната шумова съгласна [г] позиционно е значително ограничена. Тя се среща само в началото и средата на дума пред задна гласна, сонорна съгласна и звучна шумова съгласна, а не се среща пред предна гласна [и], [е], [ѣ], пред беззвучна шумова съгласна и в края на думата, напр. *гайда, гог, гугла, глас, грат, оган, нѣга, йагода* и др.

2.20. Фонема [в]. Твърдата звучна шумова съгласна [в] позиционно също е значително ограничена. Тя се среща само в началото и средата на дума пред гласна, сонорна съгласна и звучна шумова съгласна, а не се среща пред беззвучна шумова съгласна и в края на думата, напр. *вада, вѣра, вир, вол, вода, вулгѣ, влѣчем, врата, врѣме, врут, внос, нѣва, двор, звѣзда, глави, ракъвница, декѣмври, ловжие* и др.

За тази съгласна е характерно, че се среща и след беззвучна шумова съгласна, както вече се изтъкна (срв. т. 2.15 и 2.16), напр. *твой, затвори*.

2.21. Фонема [ц]. Твърдата звучна африкативна шумова съгласна [ц] позиционно е доста ограничена. Тя се среща в началото и в средата на дума пред гласна, сонорна съгласна и звучна шумова съгласна, а не се среща пред беззвучна шумова съгласна и в края на думата. За нея още е характерно, че е ограничена лексикално и се среща в малък брой думи, едни от които са домашни, а други заемки от турски език, напр. *цѣто 'жито', цѣба 'джоб', цѣр 'жар', цѣлѣзо, цамийѣ, цам, цалва 'костенурка', баца, бацанак, бацѣ, бацѣк, буцѣк, бърце 'бърже', дарцѣва 'държава', инцѣкциѣ, мѣнце, мецѣ, мѣце 'може', лѣщица 'лъжица', ѣце 'ходжа', пѣрци 'пържи', пѣнцур, синцѣр, тѣнцуре* и др.

Съгласната [ц] е присъща предимно на говора на по-възрастните, а в говора на младежите и особено в говора на децата тя е много ограничена и почти не се среща. Голяма част от думите със съгласна [ц] имат фонетични варианти и със съгласна [ж], поради което се срещат и дублетни форми като *цѣлѣзо — жѣлѣзо, цѣто — жѣто, цамийѣ — жамийѣ, бърце — бърже, бацанак — бажанак, дарцѣва — даржѣва, мѣцу — мѣжу, мецѣ — межѣ, тѣнцуре — тѣнжуре* и др. Тези дублетни форми са характерни преди всичко в говора като цялост, но те

не са чужди и на речта на носителите на традиционния говор, особено на мъжете.

За съгласната [ц] още е характерно, че няма случаи, в които да се противопоставя на съгласната [ж] и е на път да се превърне във факултативен вариант на тази съгласна. При разглеждане на съгласната [ц] се поставя въпросът, доколко тя още е фонема в говора.

2.22. Фонема [s]. Твърдата звучна африкативна шумова съгласна фонема [s] позиционно е много ограничена. Тя се среща в началото и средата на дума, а не се среща в края на дума. За нея още е характерно, че е ограничена лексикално и е налице в много малък брой думи, напр. *зънна* 'задна', *звйска*, *иззъм* 'отзад', *вързвам* 'вързвам', *завързвам* 'завързва' и др. При това тя се среща в речта на едни информатори, докато други информатори вместо нея употребяват съгласна [з], напр. *зънна*, *звйска*, *вързовам* и пр. Поради липсата на противопоставяне [s] — [з] в говора и поради наличието в него на варианти като *зънна* — *зънна*, *звйска* — *звйска*, *вързовам* — *вързовам* и пр. може да се приеме, че съгласната [s] е на път да се превърне във факултативен вариант на съгласната [з], както това е и в българския книжовен език¹.

Меки съгласни фонemi

2.23. Меките съгласни фонemi в говора са 19: [й], [г'] — [д'], [к'] — [г'], [с'] — [з'], [л'], [р'], [м'], [н'], [п'] — [б'], [ф'] — [в'], [ш'] — [ж'], [ч'], [ц']. По своя учленително-слухов характер повечето от тях са напълно еднакви със съответните съгласни в българския книжовен език и в повечето български диалекти. По-особен характер имат само съгласните [ш'], [ж'] и [ч'].

Меките съгласни фонemi в говора в своята дистрибуция имат особености, повечето от които са присъщи както на българския книжовен език, така и на голяма част от българските диалекти: срещат се само в началото и средата на дума пред задна гласна. Изключение правят само съгласните [к'] и [г'], които се срещат и пред предна гласна. Не се срещат в абсолютен край на дума и пред друга съгласна. Изключение прави само съгласната [л'], която се среща и пред мека сричка: *учител'*, *чува̀л'и*, *ба̀л'х'и*, *йа̀ба̀л'к'и*, *прѐстѝл'к'и* и др.

Поради провеждан сега в говора преглас на гласната [ѐ] в гласна [а] с предходна мека съгласна (за него вж. тук т. 2.9) в речта на по-младите носители на говора, особено у мъжете и момчетата, се срещат много нови меки съгласни фонemi като [п'] — [б'], [ф'] — [в'], [м'], но само пред задната гласна [а]. Освен това значително се е увеличила и фреквенцията на меките съгласни фонemi [л'], [н'], [г'] и [д'].

2.24. Фонема [й]. Меката проходна звучна съгласна фонема [й] позиционно е частично ограничена. Тя се среща в началото, средата и края на дума, но само край гласните [а], [е], [о], [у], [ѐ], а не се среща край гласните [и] и [ъ], напр. *йа̀ба̀лка*, *йа̀года*, *йези́к*, *йесен*, *йе́дар*, *йе́ла*, *йе́тарва*, *йе́ште*, *йуна́к*, *а́йка*, *ма́йка*, *рако́йка*, *по́йат*, *зна́йе*, *игра́йе*, *по́йе*, *по́йес*, *ту́йега*, *ба́й*, *бе́й*, *бо́й*, *авлѝ́е*, *балтѝ́е*, *бичкѝ́е*, *ца́мѝ́е*, *зми́е*, *ке́р*

¹ Вж. St. Stojkov, Fonologická hodnota souhlásek s, š a ch' ve spisovné bulharštině, Acta Universitatis Carolinae. — Philologica, Slavica Pragensia, IV, 1962, стр. 107—110.

ванбаийе, лахтийе, маг'ийе, махмудийе, ракийе, туршийе, чевийе, чувийе, шамийе.

2.25. Фонема [л']. Меката проходна сонорна съгласна фонема [л'] позиционно е слабо ограничена. Тя се среща в началото и средата на дума пред задна гласна [у], [а] и пред мека сричка и в края на думата, а не се среща пред предна гласна, пред задна гласна [о], [ъ] и пред твърда сричка, напр. *л'убем, л'улем, л'уде, л'ут, л'улка, л'увёр, д'ул'ум, бел'ук, сил'ахл'к, с'утл'аш, кл'уч, бел'к'и, бол'к'и, бунел'к'и, йабал'к'и, мотовил'к'и, шикал'к'и, л'ул'к'е, бол'ница, пул'вина, сол'чица, тел'ве* (но *болка, йабалка, пупрелка*); *учител', чувал'.*

Характерна особеност на говора е наличието на мека съгласна [л'] пред мека съгласна или мека сричка.

В речта на по-младите тази съгласна се среща по-често пред задната гласна [а] поради провеждания сега преглас [ê] > [а], напр. *лаф, л'ато, гл'адам, мл'ако, пл'ава, ил'ада* и пр.

2.26. Фонема [н']. Меката преградна сонорна съгласна фонема [н'] позиционно е доста ограничена. Тя се среща в началото и в средата на дума в отделни думи като *матн'ук, северн'ак, н'ема*.

В речта на по-младите тази съгласна се среща по-често пред задната съгласна [а] поради провеждания сега преглас [ê] < [а], напр. *н'ашто, сн'ак* и др.

2.27. Фонемите [к'], [г']. Меките преградни съгласни фонемите [к'], [г'] имат доста ограничена дистрибуция. Те се срещат в началото и средата на дума в голям брой случаи пред задна гласна [о], [у], [а] и редовно пред предните гласни [е], [ê] и [и], напр.:

[к'] — *к'ораф, к'осе, к'ошк, к'умбет, к'унк, к'урмечка, к'урфет, к'уфте; бек'ар, валк'ове, вълци; к'епе, к'епенк, к'еремиде, вейк'е; с'урк'е; к'ичем, к'ит, к'ирка, к'итка; бел'к'и, бол'к'и, бунел'к'и, йабал'к'и* и др.

[г'] — *г'озум, г'ол, г'ум'уш, г'унд, г'ум; д'уг'ан, друг'а, сиг'а, про-г'ума; г'ега, г'ем, вулг'е, пунг'е; друг'и, г'инг'ер* и др.

2.28. Фонемите [т'], [д']. Меките преградни съгласни фонемите [т'], [д'] имат много ограничена дистрибуция и се срещат в началото и в средата на дума пред задна гласна [а], [о], [у], напр.:

[т'] — *т'агли, т'а'те'.*

[д'] — *од'ало, Д'овлен, д'уг'ан, д'ул'ум, д'унд, д'улбен, д'умбел-лек, д'ус, д'ушек* и др. *г'увд'ана, изд'алаш, ход'ат, нагод'ат.*

В речта на по-младите тези съгласни се срещат по-често пред задната гласна [а] поради провеждан сега в говора преглас [ê] > [а], напр. *т'агли, т'ах, д'адо* и др.

2.29. Фонемите [с'], [з']. Меките проходни съгласни [с'], [з'] позиционно са доста ограничени и се срещат само в началото и средата на дума. Те са много ограничени и лексикално, защото се срещат само в малък брой думи, заети от турски език, напр.:

[с'] — *с'улма, с'утл'аш, с'урк'е, с'уф'ур, с'урийе.*

[з'] — *з'ан.*

В речта на по-младите тези съгласни се срещат по-често пред задната гласна [а], и то в домашни думи поради провеждан сега в говора преглас [ê] > [а]:

[с'] — *с'ано.*

[з'] — *з'ат, з'аме*

2.30. Фонемите [п'], [б'], [ф'], [в'], [р']. Меките съгласни фонемите [п'] — [б'], [ф'] — [в'], [м'] — [р'], както вече се изтъкна, имат много ограничена дистрибуция. Те се срещат само в началото и в средата на дума почти само пред задната гласна [а], и то в речта на по-младите носители на говора поради провеждан сега преглас [ê] > [a], напр.:

- [п'] — *п'атак, сп'ат* (наред със *спѣт*), *цѣп'ат* и др.
- [б'] — *б'ала, б'ага*.
- [в'] — *гув'адо, нив'аста, варв'ат* (наред с *варвѣт*), *напрѣв'ат*.
- [ф'] — *с'уф'ур, каф'аф*.
- [м'] — *м'асто, им'ало, см'атка*.
- [р'] — *р'ака, ср'ада, ср'ашта, стр'аха, тур'аме*.

В традиционния говор във всички тези случаи има твърда съгласна и гласна [ê]. По тази причина всички те имат дублетни форми, напр. *п'атак* — *пѣтак*, *б'ала* — *бѣла*, *гув'адо* — *гувѣдо* и пр.

В единични случаи някои от тези съгласни се срещат и пред други гласни, напр. *с'уф'ур*.

Удвоени съгласни фонемите

2.31. В говора има малък брой удвоени съгласни. Те се срещат на морфемна граница и принадлежат към две различни морфемите. От днешно гледище двойните съгласни винаги са хетеросилабични, защото се отнасят към две срички и сричковата граница е между тях. Най-често се среща удвоена съгласна [н], по-рядко [л], а най-рядко съгласни [с], [з]:

[нн] — *мнннам, сѣннам, глѣнна, планнѣна, пѣнник* 'подник', *роннѣна* 'роднина'; *аннѣ, д'уннѣ* и др.

- [лл] — *аллѣх, д'умбеллѣк, нѣбелли, коллѣ* 'колело'.
- [сс] — *вассучем, рассѣл, ѣссипи, иссѣдехме, рассѣчаме* и др.
- [дд] — *уддѣлиш са*.
- [жж] — *ижжжувѣли*
- [зз] — *раззѣмем* 'разделя тестото на хлябове'.

ПРОМЕНИ ВЪВ ФОНЕМНАТА СИСТЕМА

ВОКАЛНИ ПРОМЕНИ

2.32. В историческия развой на вокалната система на мугленския говор са станали редица важни промени, по които тя съществено се различава не само от другите български говори, но и от всички останали родопски говори.

При пълните вокални промени за този говор са най-характерни гласна [ê] като застъпник на старобългарските предни гласни ѡ и ѣ и гласна [а] като застъпник на старобългарските задни гласни ж и з и пр.

При частичните вокални промени за говора са по-характерни частичният преглас на гласна [а] след меки съгласни в гласни [ê], [e], непълна редукция на широките гласни [а] и [о] в съответните тесни [a] и [o], [y], разнообразните прегласи като [и] > [y], [y] > [и], [о] > [e] и пр.

Пълни промени

1. Предни гласни

2.33. Старобългарските предни гласни *ѣ*, *ѧ* и *Ѣ* в говора, общо взето, имат един застъпник, който в ударено положение е гласна фонема [ѣ], а в неударено положение — гласна фонема [e].

Гласната [ѣ] като редовен застъпник на старобългарската предна носова гласна *ѧ* и като широко разпространен застъпник на старобългарската предна ерова гласна *Ѣ* е най-характерната особеност на мугленския говор, защото такова застъпване не се среща в никой друг български диалект.

Гласната [ѣ] се пази добре в традиционния говор, т. е. в по-архаичната форма на говора, носители на която са главно по-възрастните лица, особено жените. У по-младите, особено у мъжете, сега широко се провежда преглас на предната широка гласна [ѣ] в задна широка гласна [a] с предходна мека съгласна. По тази причина гласната [ѣ] постепенно отпада от фонемната система на говора и след време напълно ще изчезне. Така старобългарските гласни *ѣ*, *ѧ* и *Ѣ* ще получат нов редовен застъпник гласна [a], който е еднакъв със застъпника на старобългарските задни гласни *ж* и *ѡ*. С тази промяна мугленският говор след време ще има само един застъпник на старобългарските носови и ерови гласни и типологично ще се изравни с останалите родопски говори, на първо място с говори като дорковския и др., които също имат гласна [a] като общ застъпник.

Ятова гласна

2.34. Старобългарската предна широка гласна *ѣ*, както вече се изтъкна, в традиционния говор има два застъпника — гласните [ѣ] и [e].

2.34.1. В ударено положение в средата на дума редовно има застъпник гласна фонема [ѣ], независимо от характера на следващата сричка или съгласна, напр. *грѣх*, *дрѣн*, *смѣх*, *снѣк*, *бѣл*, *нѣм*, *гулѣм*, *берѣх*, *седѣх*, *пойѣх*, *прашѣх*, *вѣра*, *дрѣмка*, *срѣда*, *бѣла*, *прѣсна*, *гнѣзду*, *дѣдо*, *лѣто*, *млѣко*, *лѣгам*, *сѣдам*, *фпрѣгам*, и др.; *белѣшка*, *грѣшка*, *смѣшка*, *срѣшкам*, *нѣшто*, *наsrѣшта*, *мрѣжа*, *млѣчна*, *прѣчка*, и др.; *врѣме*, *дѣте*, *сѣме*, *пѣсне*, *плѣвне*, *лѣбец*, *бѣше*, *варвѣше*, *седѣше*, *варвѣхме*, *предѣхме*, *стѣни*, *бѣли*, *гулѣми*, *слѣпи*, *остарѣли* и др.

В ударено положение в края на дума обаче застъпниците са два — гласна [ѣ] и гласна [e]. Гласна [ѣ] се среща при съществителни и глаголи, напр. *видѣ*, *намалѣ*, *прижелтѣ*, *умрѣ* и др. А гласна [e] се среща при числителни и наречия, напр. *двѣ*, *добрѣ*, *злѣ*, *кадѣ* и др. При числителните и наречията следователно гласната [ѣ], независимо че е под ударение, е стеснила своето учленение и се е редуцирала в съответната ѝ тясна гласна [e] (за това явление вж. тук т. 2.45). Този случай е в съгласие с общото положение, че крайт на думата е позиция, в която изобщо намалява учленителната сила, затова в нея могат да стават процеси, както изобщо в неударена позиция, т. е. че крайт на думата е особена, специална позиция във фонетичния строеж на думата. В някои случаи в края

на думата гласната [e] се е стеснила още и е преминала в позиционен вариант [ê] — *двѣ, добрѣ* и др.

Случаите с различни застъпници на старобългарската гласна ъ в края на думата са особено интересни, защото от тях личи зависимостта на фонетичните промени не само от фонетичното положение, но и от граматичната форма на думата, от взаимодействията, които си оказват формите (словоформите) на една лексема. Именните и глаголните форми пазят широката гласна [ê], защото парадигматично са свързани с формими, които имат гласна [ê] в средата на дума, напр. *видѣ* се свързва с редица други форми на една парадигматична цялост като *видѣх, видѣхме, видѣхте, видѣха* и пр. А при числителните и наречията няма такива парадигматични връзки и в тях гласната [ê] в края на думата се е прегласила в съответната тясна гласна [e].

2.34.2. В неударено положение във всички случаи стб. гласна ъ има един застъпник — гласна [e], напр. *стенѧ, гнездѧ, местѧ, лебѧр, млекѧр, ветрѧц, петѧл, преснѧк, гѧтвѧх, мѧсѧх, копѧйѧх, шийѧх, трѧвѧца, белѧло, белѧк, вѧтре, гѧре, зѧме, лѧте, пѧсле, ѹтре* и др.

2.34.3. След съгласната фонема [ц] старобългарската гласна ъ независимо от ударението има два застъпника — гласна [a] по-често и гласна [e] по-рядко, без да може да се открие някаква закономерност или някаква фонетична зависимост в тяхната дистрибуция:

[a] — *цал* (стб. *цѧлъ*), *цѧла, цѧли*; *цап, цѧпалу, цѧпѧльник, цѧпем* (стб. *цѧпнтн*)

[e] — *цѣдем* (стб. *цѣднтн*), *прицѣдем, цѣдѧк, цѣпка*

2.34.4. Както вече се изтъкна (вж. тук т. 2.33), в речта на по-младите в ударено положение вместо гласна [ê] като застъпник на стб. гласна ъ се среща гласна фонема [a] с предходна мека съгласна, напр. *бѧл* (стб. *бѧлъ*), *лѧф, снѧк, тѧх, бѧга, бѧла, имѧло, колѧно, невѧста, плѧва, прѧсан, остарѧло, рѧка, смѧтка, срѧшта, насрѧшта, стрѧха, стѧна, дѧдо, лѧто, сѧно, млѧко, нѧшто* и др. Този застъпник — гласна [a] — е във връзка с провеждания сега в говора преглас [ê] > [ʼa] (за него вж. тук т. 2.9). Поради наличието на два застъпника на стб. гласна ъ в говора се срещат много фонетични дублетни форми (варианти), като напр. *снѣк — снѧк, вѣра — вѧра, невѣста — невѧста, трѣва — трѧва, сѣну — сѧну, имѣло — имѧло* и др.

2.34.5. За гласната [ê] като застъпник на старобългарската ятова гласна се приема, че това е старинен неин гласеж, т. е. че тази гласна в ударено положение е запазила своя старобългарски учленително-слухов характер¹, както това е изобщо в родопските говори².

¹ Вж. Ст. Стойков, Ятовият преглас в българския език, Български език, XIII, 1963, кн. 4—5, стр. 329 и сл.

² Вж. Lj. Miletic, Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache, Wien, 1912; Ст. Стойков, Българска диалектология, II изд., София, 1968, стр. 87.

2.35. Старобългарската предна носова гласна *а*, както вече се изтъкна, в традиционния говор обикновено има два застъпника — гласните [ê] и [e], — а в отделни случаи и трети застъпник — гласна [a].

2.35.1. В ударено положение редовно има застъпник гласна [ê], независимо от характера на следващата сричка или съгласна, напр. *зѣт* (стб. *зѣтъ*), *пѣт*, *рѣт*, *мѣк*, *мѣсо*, *йѣдар*, *йѣтарва*, *гувѣдо*, *грѣда*, *лѣшта*, *пѣтак*, *прѣло*, *глѣдам*, *прѣдам*, *тѣглем*, *жѣден*, *жѣтва*, *шѣтам*, *шѣна*, *чѣсту*, *гурѣшто*, *тѣшак* и др.; *болѣт* 'болят', *варвѣт*, *делѣт*, *умрѣт*, *галчѣт*, *спѣт* и др.

2.35.2. В неударено положение почти във всички случаи стб. гласна *а* има застъпник гласна [e], напр. *йезик* (стб. *ѣзыкъ*), *зайек*, *погленни*, *дѣвет*, *дѣсет*, *бранет*, *влѣчет*, *колет*, *одет*, *врѣме* (стб. *врѣма*), *дѣте*, *йме*, *йагне*, *сѣме*, *тѣле* и др.

В кратките форми на личното местоимение и във възвратната местоименна частица 'се', които винаги са само в неударено положение, вместо стб. гласна *а* има гласна [a], напр. *ма* (стб. *ма*) *та*, *са*. В този случай обаче гласната [a] не е пряк застъпник на стб. гласна *а*, а на стб. гласна *ж*, защото в тези форми е проведен много рано преглас *а* > *ж*, преди прегласа *а* > [ê], а в говора стб. гласна *ж* редовно се застъпва от гласна [a].

2.35.3. Както вече се изтъкна (вж. тук т. 2.33), в речта на по-младите в ударено положение като застъпник на стб. гласна *а* се среща гласна [a] с предходна мека съгласна, напр. *з'ат*, *гув'адо*, *п'атак*, *м'ако*, *ш'ана*, *ш'атам*, *ж'атва*, *ч'асто* и др. Този застъпник е във връзка с провеждания сега в говора преглас [ê] > [a] (за него вж. тук т. 2.33). Поради наличието на два застъпника на стб. гласна *а* в говора се срещат много фонетични варианти като *глѣда* — *гл'ада*, *пѣтак* — *п'атак*, *тѣглем* — *т'аглем* и др.

2.35.4. Гласната [ê] като застъпник на старобългарската предна носова гласна *а* е особеност, присъща само на мугленския говор. Има основания да се приеме, че тя е получена само след деназализиране на предната носовка, основната гласна на която е била широка гласна *e*¹, а не чрез разширяване на основната гласна при загубата на назалността. Трябва да се допусне, че в старобългарската епоха е имало диалектни различия в гласежа на предната носовка. В едни говори тя е била с потясна основна гласна и е гласяла [e^u], а в други говори е била с по-широка основна гласна и е гласяла [ê^u].

Предна ерова гласна

2.36. Старобългарската предна ерова гласна *ь*, както вече се изтъкна, в традиционния говор има три застъпника — гласни [ê], [e] и [a].

2.36.1. В ударено положение обикновено има застъпник гласна [ê], независимо от характера на следващата сричка или съгласна, напр.

¹ К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, II изд., 1963, стр. 102.

лѣн (стб. лѣнѣ), лѣк (стб. лѣгѣкъ), лѣсен, лѣскаѣ 'лѣскав', тѣван тѣмен', тѣнак, зѣмам, лѣска са 'лѣска се', напѣна са 'напѣна се', дошѣл, отишѣл, жѣнам 'жѣна', шѣпнам, гребенѣ, денѣс, мажѣ.

В ударено положение се срещат и други два застъпника — гласна [e] и гласна [a].

Гласна [e] се среща в отделни думи и в суфиксни морфемии, напр. дѣн (стб. дѣнѣ); чѣбур (стб. чѣврѣ), увѣн (стб. овѣнѣ), увѣс, урѣл, уцѣт и др. А гласна [a] се среща в единични думи, напр. магла (стб. мѣгла), савна са (стб. свѣтнѣти са), сам (стб. ѣсмѣ).

Случаите с гласна [e] като застъпник на стб. ѣ в ударено положение вместо редовния застъпник гласна [ѣ] представят голям интерес, защото са в съгласие с двоякия развой на тази старобългарска гласна в по-голямата част от българските говори. Трябва да се приеме, че още през късната старобългарска епоха гласната ѣ в ударено положение в коренни и суфиксни морфемии пред мека сричка се е прегласила в гласна [e], а в останалите случаи е запазила своя характер и по-късно се е развила по друг път в отделните български говори. Мугленският говор, както и много други български говори¹, ясно показва, че няма никакви основания — лингвистични и нелингвистични — да се приеме, че случаите с различни застъпници на стб. гласна ѣ в отделни български говори са последица от пренасяне и заемане от други говори, както това смятат някои езиковеди², че не е възможен различен развой вътре в самите тях. Фактите показват, че различните застъпници на стб. гласна ѣ в българските говори са резултат от самостоятелен вътрешен развой, както това приемат други езиковеди³.

За случаите с гласна [a] трябва да се допусне, че при тях стб. предна гласна ѣ много рано се е прегласила в стб. задна гласна ѡ и затова нейните застъпници са еднакви със застъпниците на първичната гласна ѡ (за тях вж. тук т. 2.39). Трябва да се изтъкне, че и в много други говори в тези случаи има гласни, водещи към задна ерова гласна, а не към предна⁴.

2.36.2. В неударено положение гласната стб. ѣ обикновено има застъпник гласна [e], напр. затевнѣ са (стб. затѣмнѣти са), кѡнец (стб. конѣцѣ), стѡрец, крѡес, пѡтен, офѡрес и др.

В неударено положение в наставки на прилагателни застъпник на стб. гласна ѣ се явява гласна [a], напр. бѡлан (стб. вѡлѣнѣ) глѡдан (стб. глѡдѣнѣ), прѡзан (стб. прѡздѣнѣ), прѣсан, тѣван (стб. тѣмѣнѣ), сѣлан, тѣхан, саглѡсан, вѣсал.

¹ Вж. Ст. Стойков, Българска диалектология, стр. 130—131.

² Вж. Gy. Décsy, La vocalisation des jers en bulgare. Studia Slavica, I, 1955, стр. 381—383; Ив. Гълъзов, Еровите застъпници и българското диалектно членение, Известия на Института за български език, кн. XI, 1964, стр. 377—389.

³ Вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, стр. 113—114; Ив. Кочев, Застъпници на меката ерова гласна в българския език, Статии и материали по българска диалектология, вып. 9, Москва, 1959, стр. 51—90; Ст. Стойков, Към вокалната типология на родопските говори, Славистичен сборник, 1968, стр. 242.

⁴ Вж. К. Мирчев, пак там, стр. 115.

2.36.3. Както вече се изтъкна (вж. тук т. 2.42), в речта на по-младите в ударено положение като застъпник на стб. гласна ъ се среща гласна [а] с предходна мека съгласна, напр. *л'ан*, *л'аска са*, *т'авно*, *т'анак* и др. Този застъпник е във връзка с провеждания сега в говора преглас [ѐ] > [а] (за него вж. тук т. 2.33). Поради наличието на два застъпника на стб. гласна ъ в говора се срещат множество фонетични варианти като *зѐмем* — *з'амем*, *тѐван* — *т'аван*, *жѐнам* — *ж'анам*, *дошѐл* — *дош'ал* и др.

2.36.4. Гласната [ѐ] като застъпник на старобългарската предна ерова гласна ъ е особеност, присъща само на мугленския говор. Трябва да се допусне, че тя е последица от по-особено преустройство на старобългарската фонемна система, при което еровите гласни са се прегласили в съответните широки гласни — стб. ъ в гласна [ѐ], а стб. љ в гласна [а]. По-късно с развитието на редукцията в говора широката гласна [ѐ] в неударено положение се е прегласила в съответната тясна гласна [е].

2. Задни гласни

2.37. Старобългарските задни гласни ж и љ в говора имат само един заместник — гласна фонема [а], която в ударено положение има основен вариант [а], а в неударено положение — понякога позиционен вариант гласна [а], който по гласеж е между гласните [а] и [ъ]. В него следователно се проявява една общобългарска особеност в развоя на задните гласни ж и љ — тяхното сливане в една задна гласна.

Задна носова гласна

2.38. Старобългарската задна носова гласна ж в говора, както вече се изтъкна, има един застъпник — гласна фонема [а].

В ударено положение гласната фонема [а] има основен вариант [а], т. е. пази непроменен своя характер, напр. *дан* 'дъб' (стб. дѣбѣ), *зан*, *маш*, *пат*, *габа*, *гаска*, *кашта*, *мака*, *рака*, *сабота*, *стапка*, *капем* 'капя' (стб. кѣпати), *мачам* 'мъча', *шта* 'искам', *вазел* 'възел' (стб. жѣзль), *вагал* 'въглен', *важе*, *вакак*, *вапре*, *васеница*, *берат* (стб. бѣрѣтъ), *дадат*, *йадат*, *метат*, *пасат*, *перат*, *такат*, *секат*, *четат* и др.

В неударено положение гласната фонема [а] има позиционен вариант [а], получен вследствие редукция, напр. *важѣ*, *кадѣ*, *капѣна*, *падар*, *ракаѣ*, *забѣте*, *мажѣсе*, *карат* и др.

2.38.1. Гласната [а] като застъпник на старобългарската задна носова гласна ж е особеност, която освен в мугленския говор се среща и в говорите на някои други родопски селища като Дорково (Велинградско), Бачково (Асеновградско).

Има основания да се приеме, че тя, както и гласната [ѐ] като застъпник на старобългарската предна носова гласна љ, е получена само чрез деназализация на задната гласна ж, чиято основна гласна е била [а], а не чрез разширяване на основната гласна при загубата на назалността. Трябва да се допусне, че в старобългарската епоха е имало диалектни различия и в

гласежа на задната носовка, както това е било и в гласежа на предната носовка (вж. тук т. 2.35.4). В едни говори гласната ж е била с основна тясна лабиална гласна и е гласяла [o^h], а в други говори е била с широка нелабиална основна гласна [a] и е гласяла [a^h]¹.

Задна ерова гласна

2.39. Старобългарската задна ерова гласна ъ, както вече се изтъкна има един застъпник — гласна фонема [a].

В ударено положение гласната фонема [a] има основен вариант [a], т. е. тя пази непроменен своя характер, напр. *ван* 'вън' (стб. *вѣнъ*), *даш* 'дъжд', *сан*, *раш*, *бачва*, *даска*, *лаже* 'лъжа', *ражда* 'ръжда', *дано* 'дно', *расем* 'ръс', *такам* 'тъка', *какаѫ*, *сакѫ*, *такаѫ*, *градѫ* 'градът', *даждѫс* 'дъждът', *ветарѫс*, *синѫс*, *снегѫн*, *пейтѫн*, *вѣзбарѫе*, *вѣзнак*, *вѣздух*, *вѣзланца*, *вѣспирам* 'вѣзпирам', *вѣссучем*, *сѣберам* 'събера', *сѣбудем*, *сѣсипем*, *сѣсекам*, *бѣрзам*, *дѣрво*, *варх* 'врѣх', *гарп* 'грѣб', *парс* 'прѣст', *сарп*, *карѫ* 'крѣв', *сѣрце*, *палх*, *бѣл'х'и*, *мѣлчам*, *сѣлза* и др.

В неударено положение гласната фонема [a] има позиционен вариант [a], получен вследствие редукция, напр. *званѣц*, *даждѫвна*, *даштерѣне*, *сѣбор*, *санѫак*, *вѣзвива*, *вѣзвѣра*, *вѣзѫиша*, *вѣзрѣва*, *вѣспирам*, *фѣвѣрам*, *сѣбѣра*, *сѣбѫди са*, *сѣсипе*, *вѣв водѫна*, *вѣв очѣне*, *сѣс сѣну*, *сѣз дѣск'и*, *вѣтак* (стб. *жѣтъкъ*), *добѣтак*, *пѣсак* (стб. *пѣсъкъ*), *пѣтак*, *мѣлак*, *слѣтак*, *тѣшак* 'тежѣк' и др.

2.39.1. Гласна [a] се среща и като застъпник на вторична и на вметната ерова гласна, напр. *наш* 'нош' пряко *нѣш* (стб. *ношѣ*), *добѣр* 'добър' (стб. *дѣбрѣ*), *вѣсак* (стб. *вѣскѣ*), *вѣтар* (стб. *вѣтрѣ*), *мѣзак* (стб. *мѣзгѣ*), *хѣтар* (стб. *хѣтрѣ*), *йѣдар* (стб. *ѣдрѣ*), *ѣстар* (стб. *ѣстрѣ*), *ѣган* (стб. *ѣгнѣ*), *кѣсам* (стб. *кѣсмѣ*), *мѣгал*, *пѣсал*, *пѣкал*, *рѣкал*, *тѣкал*, *флѣзал*, *тѣпал*, *бѣстар*, *бѣкал*, *вѣгал*, *вѣтак*, *добѣтак*, *лѣкат*, *мѣлак*, *пѣсак*, *пѣтак*, *слѣтак*, *тѣлак*, *нѣкакаѫ* и др.

2.39.2. Гласна [a] се среща в някои заемки от турски език на мястото на гласна [i], която по своята фонетична стойност е близка до гласна [ъ], напр. *кар* 'кър' (тур. *kir*), *аглѣк* 'агълѣк' (тур. *aglık*), *алѣн*, *йѣхѣр*, *кахѣр*, *касѣм*, *сандѣк*, *тамѣн*, *хатѣр*, *калабалѣк* и др. В повечето случаи обаче, както вече се изтъкна (вж. тук т. 2.8), турските заемки са с гласна [ъ] като застъпник на турската гласна [i], напр. *акѣл*, *бакѣр*, *вакѣт*, *карѣш*, *фастѣк*, *чалѣм*, *башкалѣк*, *офѣерлѣк*, *чобанлѣк* и др.

2.39.3. Гласната [a] като застъпник на старобългарската задна ерова гласна [ъ] е особеност, която освен в мугленския говор се среща в говорите на други родопски селища като Дорково, Бачково и пр.², в много югозападни говори, в пирдопския говор и пр.³

Както вече се изтъкна (вж. тук т. 2.36.4), има основания да се допусне, че гласната [a] вместо стб. ъ е последица от по-особено преустройство на старобългарската фонемна система, при което еровите гласни са се прегласили в съответните широки гласни.

¹ Вж. Ст. Стойков, Към вокалната типология на родопските говори (Застъпници на старобългарските носови и ерови гласни), стр. 229—243.

² Пак там, стр. 230, 238.

³ Срв. Ст. Стойков, Българска диалектология, стр. 130.

Прегласът стб. ъ > [а] е старо явление, което е било завършено до XV в., както показват турските заемки с гласна [ɪ], по-голямата част от които имат гласна [ъ], а много малка — гласна [а]. Ако явлението беше по-ново, проведено след XV в., то не можеше да не обхване и всички турски думи. Би могло също така да се допусне, че турските думи са били заемани в мугленския говор в различно време.

3. Гласна ери

2.40. Старобългарската предна висока гласна ъ има един застъпник — гласна [и], т. е. в говора няма никакви следи от старинния ѝ изговор, напр. *бѣстар* (стб. *бѣстѣъ*), *висѣк* (стб. *вѣжѣкъ*), *син* (стб. *сѣинѣ*), *мишка* (стб. *мышѣ*), *риба* (стб. *рыба*) и др. По тази си особеност мугленският говор е еднакъв с по-голямата част от родопските говори и от останалите български диалекти¹.

4. Преглас на гласна [а] в гласни [ѐ], [е]

2.41. Задната ниска гласна [а] след мека съгласна и след съгласните [ш], [ж], [ч], [ц] независимо от характера на следващата съгласна или сричка в традиционния говор редовно се е прегласила в предните гласни [ѐ] и [е]. Широката гласна [ѐ] се среща в ударено положение, напр. *ѣ* 'я — аз', *ѣк* 'як', *ѣм*, *ѣлва*, *ѣма* 'яма', *ѣрка*, *ѣсно*, *ѣсла*, *тѣѣга*, *ѣгне*, *ѣре*, *ѣсен* 'ясен', *ѣце* 'яце — твърде', *приѣтел*, *ѣки*, *ѣлви*, *ѣли*, *ѣсли*, *пийѣни*, *туйѣги*, *земѣ* 'земя', *чушмѣ* 'чешма', *шѣл*, *шѣпка*, *шѣрка*, *артѣк*, *атѣм*, *нишѣн*, *вѣршѣчка*, *шѣпкѣи*, *шѣрин*, *шѣркѣи*, *жѣм* 'джам', *жѣр* 'жар', *жѣба*, *даржѣлка*, *жѣби*, *Кожѣри*, *чѣй*, *чѣк* 'чак', *чѣс*, *чѣн* 'чан — звънец', *кочѣн*, *офчѣр*, *чѣмла*, *чѣнта*, *чѣска* 'довечера', *чѣйник*, *чѣши*, *чѣсните*, *бачѣ*, *бахчѣ*, *парчѣ* < *парча*, *меѣ*, *ѣр*, *баѣк*, *дарѣва*, *баѣ*, *гѣбѣ* 'бременна овца', *марѣ* 'стара овца', *чепѣ*, *магѣ*, *межѣ*, *сайѣ* 'сая', *сакулѣ*, *сафиѣ* 'кърпа за софра', *сиркѣ*, *с'урмѣ* 'ключалка', *главнѣ*, *прострѣ* 'пиростия', *школѣ* и др.

Тясна гласна [е] се среща в неударено положение, напр. *вечѣре*, *грѣбне* 'гривна', *дѣштере*, *змиѣе*, *л'ул'кѣ*, *наковѣлне*, *недѣле*, *пѣше*, *пѣсне*, *плѣвне*, *плѣнкѣе*, *сѣнкѣе*, *тѣнѣуре*, *черѣше*, *чѣше*, *дѣлем* 'дялам', *кѣнем* 'кѣпя', *развѣлем* 'развалям', *сѣсипем* 'съсипя', *сѣбудем* 'събудя', *плѣчем* 'плача', *рѣчем* 'рача', *плѣштем* 'плещя', *два брѣте* 'брата', *зѣте* 'зетя', *дѣсет дѣне* 'деня', *пет кѣне* 'коня', *три пѣте* 'пѣтя', *пѣше* 'паша', *черѣше* 'череша', *чѣше*, *слѣшем* 'слушам', *слѣшет* 'слушат', *дѣшене*, *кѣже* 'кожа', *лѣже* 'лъжа', *мѣнѣ*, *ѣнѣ* 'баба', *дамаѣнѣ*, *кѣне*, *к'орпиде*, *нѣне*, *чѣнгале*, *балтѣе*, *авлѣе*, *аранѣе*, *бичкѣе*, *ѣмѣе*, *к'ефалтѣе*, *к'ерванбашѣе*, *лахтѣе*, *ловжѣе*, *магѣе*, *мамудѣе*, *рак'ѣе*, *Русѣе*, *Сѣфѣе*, *турѣе*, *чѣвѣе*, *чуѣе*, *шамѣе*, *вѣлгѣе*, *инѣкѣе*, *кукал'кѣе*, *пѣнгѣе*, *офчѣрлѣк*, *оѣк-лѣк*, *чорбаѣе* 'чорбаджия', *ѣхѣр* 'яхър', *ѣдѣсвам* и др.

¹ Вж. St. Stojkov, The Vowel [ɪ] in Bulgarian, To honor Roman Jakobson. Essays on the occasion of his seventieth birthday, The Hague—Paris, 1970, t. III, стр. 1941—1946.

Прегласът [ʼa] > [ê], [e] в муглевския говор е старо явление, което и досега още е жива фонетична закономерност. Затова той обхваща не само стари думи и форми като *плѣвне* 'плевня', *разва́лем* 'развалям', *ко́не* 'коня' и пр., и сравнително доста стари заемки от турски език като *ма́нџе*, *байре́м*, *салѣм*, но и нови заемки от българския книжовен език като *Со́фийе* 'София', *Ру́сийе* 'Русия', *че́й* 'чай', *че́нта* 'чанта', *че́с* 'час', *печѣлба* 'печалба', *граничер* 'граничар', *завѣлѣние* 'заявление' и пр. Във връзка с този преглас за традиционния говор позицията след мека съгласна е забранена за гласната [a] и задължителна за гласните [ê], [e]. В говора на младите обаче, както вече се изтъкна, сега се провежда нов преглас, при който гласната [ê] в ударено положение се преглася в гласна [a] и затова в много случаи има „възстановяване“ на първична гласна [a], напр. *ѣсанъ* *йѣсан* > *йасан*; *ѣхатн* *йѣхам* > *йахам* и пр. (за това явление вж. тук т. 2.42).

5. Преглас на гласна [ê] в гласна [a]

2.42. Предната ниска гласна [ê], която се среща само в ударено положение, както вече на няколко пъти се изтъкна (вж. т. 2.9), в речта на по-младите и особено у мъжете се преглася в гласна [a] с омекчаване на предходната съгласна, т. е. извършва се процес, напълно противоположен на проведения в миналото и сега напълно жив в традиционния говор преглас на гласна [a] след мека съгласна в гласна [ê].

Гласната [ê] се преглася в [ʼa] само пред твърда сричка, независимо от старобългарската гласна, която застъпва, напр. *б'ал* (стб. бѣлъ), *д'аду*, *кол'ану*, *л'ату*, *м'асту*, *н'ашту*, *вид'а*, *изгур'а* и др.; *гл'адам* (стб. глѣдѣти), *йа́дар*, *т'агли*, *бул'ат*; *л'ан* (стб. льнь) *т'аван* 'тъмен', *з'а́мем* 'взема'; *гибр'а*, *маг'а*; *йа* 'яа — аз', *йа́ла*, *йа́лва*, *йа́ре*, *йа́гне*, *тойа́га* и др.

В речта на лица от средното поколение наред с гласна [a] и гласна [ê] се среща по-рядко и гласна [ǎ], т. е. много широко е с предходна мека съгласна, напр. *л'ǎн*, *т'ǎван*, *м'ǎк*, *п'ǎтак*, *гл'ǎда*, *з'ǎт* и др. Гласната [ǎ] представя звук, преходен между [ê] и [a], но не е междинен етап от протичане на прегласа [ê] > [ʼa]. Данните от говора показват, че при наличието на възможност в една и съща дума или форма да се употребят гласни [ê] и [ʼa], у някои лица се появява нова преходна гласна [ǎ], която е факултативен вариант и на двете фонемни, които в позиция под ударение пред твърда сричка функционално се изравняват.

Понеже прегласът [ê] > [ʼa] е ново явление, той не е обхванал, както вече на няколко пъти се изтъкна, всички носители на говора, а само една част от тях — по-младите, и то предимно мъжете. По тази причина в говора като цялост се срещат множество фонетични дублети като *бѣл* — *б'ѣл* — *б'ѣл*, *лѣту* — *л'ѣту* — *л'ѣту* и пр.

Трябва да се изтъкне, че в речта на някои мъже от средното поколение се срещат случаи с гласна [ê] и с гласна [ʼa] в идентично фонетично положение, но в различни думи, т. е. у тях няма фонетични варианти, а различен изговор в различните думи.

6. Преглас на гласна [o] в гласна [e]

2.43. Задната гласна фонема [o] след мека съгласна в говора във всички случаи се е прегласила в предна гласна фонема [e], напр. *йѣште* 'още', *лѣше* 'лошо', *нѣше*, *вѣше*, *крѣве*, *ѡфче*, *сѣмне* 'задно', *прѣшне* 'предно' и пр. По тази причина в говора не се среща гласна [o] след мека съгласна, т. е. тази позиция е забранена за гласната [o] и задължителна за гласната [e].

Частични промени

1. Редукция на неударените широки гласни фонemi

2.44. Широките гласни фонemi в говора [ĕ], [o], [e], [a] в неударено положение са били подложени на редукция, която при отделните гласни е различна по степен и има различни последици. В едни случаи тя е довела до промяна на самата фонема, а в други — до появата на различни позиционни варианти.

2.45. Широка гласна [ĕ] в неударено положение се е редуцирала напълно и е преминала в съответната тясна гласна [e]. По тази причина тя не се среща в такава позиция, напр. *белѣло*, *преснѣк*, *стенѣ*, *гнездѣ*, *местѣ*, *дѣсет*, *дѣвет*, *врѣме*, *сѣме*, *дѣте*, *йѣгне* и др.

По характера на своята редукция изключение прави само предлогът *прис* 'през' (стб. *прѣзъ*), в който има вторичен преглас на гласната [e] в гласна [и], т. е. в него е извършен процес [ĕ] > [e] > [и], понеже вторичната гласна [e] се е повела по случаите с първична гласна [e] (срв. тук т. 2.47).

2.46. Широка гласна [o] в неударено положение обикновено се е редуцирала слабо и е преминала в позиционния вариант [o], който е звук с намалена учленителна сила и по своя гласеж е между гласните [o] и [y], напр. *опѣда*, *отѣвам*, *гнѣздо*, *дѣдо*, *клѣбо*, *крѣсно*, *лѣто*, *мѣсло*, *мѣсто*, *прѣло*, *белѣло*, *желтѣло*, *крѣпо*, *мѣлко*, *булнѣво*, *гулѣмо*, *дѣтесо*, *годѣна*, *косылба*, *сѣло*, *сѣно*, *дворѣве*¹ и др.

Трябва да се изтъкне, че този вид редукция с позиционен вариант гласна [o] най-често се среща в такива думи, които имат формемите с гласна [o] в ударено положение, напр. *вода* — *водѣна*, *ѡфца* — *ѡфцѣна*, *ѡку* — *ѡчѣсе*.

В говора следователно съществува стремеж формемите на една лексема да пазят непроменен фонетичния облик на коренната си морфема.

В значителен брой случаи обаче, особено след веларна и лабиална съгласна и в края на думата, гласната [o] се е редуцирала напълно и е преминала в съответната тясна гласна [y], напр. *увѣс*, *урѣл*, *уцѣт*, *утсѣтра*, *купѣне*, *кувѣта*, *гулѣм*, *кучѣн*, *куритѣ*, *гувѣда*, *булѣ*, *пубѣват*, *пупрѣлка*, *дѣду*, *жѣлезу*, *лѣту*, *мѣсту*, *мѣжу*, *сѣну*, *кулѣну*, *бѣлну*, *млѣгу*, *студѣну*, *чѣсту*, *колкуту*, *брѣшносу*, *винусу*, *дѣрвосу*, *жѣйтосу*, *млѣкусу*, *сѣлусу*.

При разглеждане на редукцията на широката гласна [o] трябва да се изтъкне, че в слаба позиция, каквато за нея е неудареното ѝ положение,

¹ Позиционният вариант [o] по технически причини се отбелязва само тук.

тя минимално, и то само фонетично се различава от съответната ѝ тясна фонема [y] в същата позиция. Фонологично двете фонемите се застъпват от позиционни варианти [o], [y], които не могат да се противопоставят един на друг и се маркират с общия си диференциален признак — наличие на лабиалност, по който се различават от останалите вокални фонемите в слаба позиция. Следователно в слаба позиция се губи диференциалният признак между фонемите [o] и [y] — степента на издигане.

2.47. Широка гласна [e] в неударено положение обикновено не се редуцира, а се пази, напр. *петъл, г'ердън, к'еремѝда, сѝрене, Д'овлен, грѣбен, лѣбец, кѝрен, мѣне, тѣбе, одерчек, прѝшчек, зелѣно, ваше, нашѣ, крѣве, офче, вѣже, здравѣ, ск'ѣмле, мѣнче, зѣте, нѝсе* и др.

В малък брой случаи обаче тя се редуцира напълно и е преминала в съответната тясна гласна [и], напр. *сиг'а 'сега, чилѣк, нивѣста, нимѣ 'не има, нимѝй 'немѝй, ни знѣм, ни штѣ*. За тази редукция трябва да се изтъкне, че се среща само в коренни морфемите, представки и частицата *не* в предударено положение. В следударено положение и в именни и глаголни окончания тя не се среща никога. Редукцията [e] > [и] е засегнала само първична гласна [e]. Срещат се обаче отделни случаи и с вторична гласна [e], като напр. *прис 'през* (стб. *прѣзъ*) (срв. тук т. 2.45).

2.48. Широка гласна [a] в неударено положение обикновено не се редуцира и е запазила своя характер. В малък брой случаи в неударено положение тя слабо се редуцира и има позиционен вариант гласна [a], който е с намалена учленителна сила и по своя гласеж е между гласните [a] и [ъ]. При това тази редукция се среща по-често край плавна съгласна [p], [л], когато цялото съчетание е между две съгласни, напр. *гармѣвица, закарпа, валковѣте* и др.

2.49. От казаното за редукцията на отделните широки гласни в мугленския говор е ясно, че това явление не ги обхваща еднакво.

Най-широко и най-последователно редукцията се проявява при гласната [ѣ], която в неударено положение е преминала напълно в гласна [e]. По-ограничена е тя при гласната [o], която в неударено положение има позиционен вариант [o] или е преминала в гласна [y]. Още по-ограничена е тя при гласната [e], която обикновено се пази, а само в малък брой случаи е преминала в гласна [и]. Най-ограничена е при гласната [a], която, общо взето, се пази и само в ограничен брой случаи има позиционен вариант гласна [a]. Липсата на пълна редукция при тази гласна трябва да се свърже с проведените в миналото прегласи стб. *ъ* > [a] и стб. *ж* > [a], които са ограничили извънредно много фреквенцията на гласна [ъ] (срв. тук т. 2.37, 2.38).

Редукцията на широките гласни в мугленския говор е историческо явление. За нея може да се приеме, че се е появила след отпадане на интонацията и след установяване на силното силово ударение, при което гласните в неударено положение се подлагат на различни квантитативни и квалитативни промени. За редукцията в говора още е характерно, че тя е морфологически ограничена и не засяга неударените окончания. Тази особеност най-ярко се проявява при окончанията с гласна [e], напр. *вал'кове, кѝрене, лѣкатѣ, кѝне, пѣрсте* и др.

2. Преглас на гласна [и] в гласна [у]

2.50. Предната висока нелабиална гласна фонема [и] край плавна и лабиална съгласна обикновено се е прегласила в задна висока лабиална гласна фонема [у], напр. *верѹга* 'верига', *л'увада* 'ливада', *жуѹвем* 'живея', *жуѹф* 'жив' и др. Това явление е доста широко застъпено и при заемки от гръцки и турски език (вж. тук т. 2.78, 2.79).

За говора е характерно, че гласната [и] в някои случаи пред лабиална съгласна се е лабиализирала и има позиционен вариант лабиализовано и [и], напр. *йме*, *лйвада*, *Плѹвдйф*, *мѹлйф* (срв. т. 2.4).

3. Прегласи в единични случаи

2.51. В единични случаи се срещат ограничен брой прегласи на различни гласни:

- [o] > [a] — *накат* 'нокът' (стб. *ногътъ*), *галап* 'гълъб' (стб. *голжъбъ*)
- [e] > [a] — *адйн* 'един', *вечер* 'вечер', *маштаха* 'машеха', *централа*
- [o] > [e] — *убаве* 'хубаво' по аналогия на наречията на -е
- [a] > [o] — *зимѹска* 'зимъска' от *зимаска* по аналогия на *лѹтоска*
- [y] > [и] — *лищерна* 'люцерна', *либѹвник*
- [и] > [e] — *лесйца*

Изпадане на гласни фонemi

2.52. Изпадането на гласни фонemi в мугленския говор е много ограничено явление. То се среща в единични случаи при няколко гласни, и то само в неударено положение.

В коренна морфема случаите са сравнително малко, напр.:

- гласна [a] — *ткане* 'тъкане'
- гласна [o] — *зва* 'зова'
- гласна [y] — *двар* 'дувар', *куквица* 'кукувица'
- гласна [e] — *колла* 'колело'

В окончания случаите са много малко и не обхващат целия парадигматичен модел, напр.:

- гласна [o] — *ножве* 'ножове', *сйнве* 'синове'
- гласна [и] — *брав* 'брави', *от* 'оти'

В наставки случаите са също много малко и не обхващат целия словообразователен модел, напр.: *бѹрви* 'борови', *букви* 'букови', *йѹлви* 'елови', *свйванца* 'свиваница', *бѹрна* 'борина'.

2.53. По-особен случай на изпадане има в думи като *баче* 'бачия', *меце* 'меджия', *маг'е* 'магия', значене 'значение', *прусте* 'пирустия', *вул'е* 'вулгия', *пунг'е* 'пунгия', *инѹекце* < *инѹекцийе* < *инжсекция*¹.

¹ Към изпадане на гласни фонemi могат да се отнесат и случаите с подвижни гласни като *старец* — *старци*, *болан* — *болна*, *пекал* — *пекла* и пр. При тях обаче положението е по-сложно, защото в синхронен план има изпадане на гласни (*пекал* — *пекла*), а в диахронен план има вмятане на гласни (*пеклаз* — *пекла*).

Вмъкване на гласни фонем

2.54. Вмъкването на гласни фонем в мугленския говор е крайно ограничено явление. То се среща в единични случаи при няколко гласни, и то само в крайна неударена сричка:

гласна [а] — *кòсам* (стб. *кòсмь*), *òган* (стб. *òгнь*)

В тези случаи в същност има първична вмъкната гласна ъ, която по-късно се е прегласила в гласна [а] съгласно общия развой на задната ерова гласна в говора.

гласна [е] — *вѣтер* (стб. *вѣтрѣ*), *òдер* (стб. *òдрѣ*)

гласна [у] — *чѣбур* (стб. *чѣбрѣ*)

2.55. По-особен интерес в мугленския говор представят случаи като *зараницѣ* 'зрънце', *таран* 'трън' (стб. *трънь*), *валек* 'вълк' (стб. *влькѣ*), *черѣво* 'черво' (стб. *чръво*). В тях има вмъкване на гласна [а] или [е] между шумова и сонорна съгласна [р], [л] в началото на дума, та се получават своеобразни „пълногласни форми“, които се срещат и в други родопски говори¹.

КОНСОНАНТНИ ПРОМЕНИ

2.56. В историческия развой на консонантната система на мугленския говор са станали доста промени, но, общо взето, по тях той не се различава съществено от другите български говори, на първо място от останалите родопски говори.

Пълни промени

1. Обеззвучаване

2.57. Обеззвучаването, т. е. преминаването на звучна шумова съгласна фонема в съответната беззвучна фонема, е широко проведена промяна. Тя се среща редовно пред беззвучна шумова съгласна и в края на думите, напр. *грон*, *галап*, *варф*, *млат*, *врак*, *нош*, *орис*, *ндиче*, *òфца*, *вълзлафка*, *пòткваса*, *прикаска* и др.

2.58.1. По-особено обеззвучаване [в] > [ф] има в няколко случая:

1. В предлог 'в' (стб. *въ*), напр. *ф адин* 'в един', *ф Устово*, *ф Русийе*.

2. Пред сонорна съгласна в началото на дума, напр. *флиза* 'влизам', *фнѣсам* 'внасям', *фнѣтре* 'вътре'.

Този преглас обаче словообразователно е ограничен и се среща само когато съгласната [в] е самостоятелна морфема — представка. Когато не е самостоятелна морфема — представка, той липсва, напр. *влàчи*, *врàта*, *врѣме*, *врут*.

Изключение прави думата *фнѣче* 'внуче'.

¹ Сръ. Л. Милетиц, „Акание“ и „пълногласие“ в централния родопски говор, Македонски преглед, X, 1936, кн. 1, стр. 26—30.

3. В единични случаи в началото на дума пред задна гласна, напр. *фоденица* 'воденица', *фърнем* 'хвърлям' (стб. *врѣгж*)¹, *фавидам* 'въвеждам', *фавирам* 'въвирам', *феднага* и др.

2. Озвучаване

2.59. Озвучаването, т. е. преминаването на беззвучна шумова съгласна фонема в съответната звучна фонема, също е широко разпространено явление. То се среща редовно пред звучна шумова съгласна, напр. *збирам*, *свадбар*, *одбиваме*, *одгрѣм*, *згѣтви*, *удговаре*, *одбѣреш*, *саз барскачки* и др.

Както вече се изтъкна (срв. тук т. 2.20), звучната шумова съгласна [в] прави изключение и не озвучава предходните беззвучни шумови съгласни, напр. *свършем*, *свекарва*, *с вѣже*, *затвори*, *квѣчка*, *тѣква* и др.

2.60.1. По-особено озвучаване [т] > [д] има в предлога 'от' (стб. *отъ*), напр. *уд мандрана*, *уд ъней с'урий*, *уд мѣстан*, *уд Мугла*, *од мѣне*, *од еруци*, *уд анната страна*, *од Варна* и др., но *ут онва*, *ут офцѣта* и др. Такова озвучаване се среща и в представката *от* пред сонорна съгласна, напр. *одведем* 'отведа', *однесѣ* 'отнесе', но и *ѣтнесам*, *ѣтварам*, *ѣтвартем*, *ѣтвардим* 'упазим' и др.

Ограничени промени

1. Омекчаване

2.61. Омекчаването, т. е. преминаването на твърда съгласна фонема в съответната ѝ мека фонема, е доста ограничено явление.

2.61.1. Веларните съгласни фонемите [к], [г], [х] пред предните гласни [и], [е] във всички случаи са се прегласили в съответните им палатални съгласни [к'], [г'], [х'], от които, както вече се изтъкна (вж. тук т. 2.27), [к'] и [г'] са фонемите, а [х'] е позиционен вариант на твърдата съгласна фонема [х].

[к'] — *ѣска* > *ѣск'и*, *мѣчка* > *мѣч'и*, *рака* > *рак'и* и др.

[г'] — *г'ѣга* > *г'ѣг'и*, *лига* > *лиг'и*, *чѣрга* > *чѣрг'и* и др.

[х'] — *ѣлха* > *ѣл'х'и*, *глѣх* > *глѣх'и*, *ѣрех* > *ѣрех'и* и др.

Омекчаването на веларните съгласни пред предни гласни [е] и [и] е по-ново явление и има общобългарски характер, защото е застъпено във всички български говори².

2.61.2. Алвеолната съгласна фонема [л] пред мека сричка с гласна [и], започваща със съгласна, редовно се е прегласила в съответната ѝ мека съгласна фонема [л'], напр. *бѣл'к'и*, *бѣл'к'и*, *бунѣл'к'и*, *бурил'к'и*, *ѣѣбал'к'и*, *мѣл'к'и*, *мотовѣл'к'и*, *расѣл'к'и*, *шѣкал'к'и*, *бѣл'ни*, *бѣл'ница*, *пул'ѣйна*, *сул'ѣйца*.

Това смекчаване е характерна особеност на мугленския говор. То се среща обаче и в други родопски и неродопски източни говори. Има основания да се допусне, че се е появило под влияние на турски език, в който е редовно явление и е преминало чрез голям брой турски думи.

¹ Във *фърнем* може да е имало начално вметнато *х* и после групата *хѣ* да се е прегласила в *хѣ*, а след това да се е опростила във *ф*.

² Вж. Ст. Стойков, Увод във фонетиката на българския език, 1966, стр. 106.

2.61.3. В отделни случаи се срещат омекчени съгласни пред задна гласна, напр. съгласна [r'] — *дpyг'а* 'друга', *сиг'а* 'сега'.

2.61.4. Във връзка с провеждания сега в говора преглас [ê] > [a] всички твърди съгласни, които са се намирали пред предната гласна [ê], в речта на по-младите са се палатализирани и са преминавали в съответните им меки съгласни, напр.:

[t'] — *тегли* > *т'агли*, *тех* > *т'ах* и др.

[d'] — *дѣдо* > *д'адо*

[c'] — *сѣно* > *с'ано*

[z'] — *зѣт* > *з'ат*, *зѣме* > *з'аме* и др.

Изобщо новият преглас [ê] > [a] води не само до преустройство на вокалната фонемна система, в която броят на фонемите се намалява с една, но и до преустройство на консонантната фонемна система, в която броят на меките съгласни съществено се увеличава.

2.61.5. Трябва да се отбележи, че всички твърди съгласни фонемите с изключение на [k'], [g'], [x'] пред предните гласни [и], [е] се омекчават много слабо и запазват своя характер:

[l'] — *парлйф*, *зѣле*

[n'] — *войнйк*

[t'] — *дѣте*

[d'] — *диф*

2. Затвърдяване

2.62. Затвърдяването, т. е. преминаването на мека съгласна фонема в съответната ѝ твърда фонема, е много ограничено явление. Може да се допусне, че то е проведено в следните случаи:

1. При съществителните имена след изпадане на краесловен стб. ъ, напр.:

[l'] > [л] — *сол* (стб. *соль*), *вагал* (стб. *жгаль*)

[n'] > [н] — *ден* (стб. *дѣнь*), *лѣн* (стб. *лѣнь*), *кон* (стб. *конь*), *оган* (стб. *огнь*)

[t'] > [т] — *зѣт* 'зет' (стб. *затъ*), *пѣт* (стб. *патъ*)

[p'] > [р] — *офчѣр*

2. Пред окончания за определеност в единствено число при имена от мъжки род, напр. *денѣ* (стб. *дѣнь* тѣ).

3. Африкатизация

2.63. В мугленския говор се срещат значителен брой случаи на африкатизация, при която звучните фрикативни (шушкави) съгласни фонемите [ж] и [з] преминават в съответните им африкативни (пригъркави) фонемите [ц] и [с].

2.63.1. Прегласът на звучната проходна съгласна фонема [ж] в преградно-проходна съгласна [ц] е доста широко разпространен и се среща в традиционния говор, а така също в стари и в нови заемки, напр. *цѣлва* 'желва' (стб. род. п. *жельве*), *цѣр* 'жар', *цѣто* 'жито' (стр. *жнто*), *бѣрце* 'бърже', *дарцѣй* 'държи', *лѣйца* 'лъжица', *моце* 'може', *пѣрци* 'пържи', *дарцѣва* 'държава', *инцѣкце* 'инжекция'.

В речта на по-младите и особено в речта на мъжете се наблюдава деафрикатизация.

2.63.2. Прегласът [з] > [s] е доста ограничен и се среща в отделни думи като *зѣнна* 'задна', *вѣрсовам* 'вързвам', *иззѣт* 'иззад'.

2.63.3. Прегласът [с] > [ц] също е доста ограничен и се среща в наставката -цк'и 'ски': *жѣницк'и*, *староврѣмцк'и*, *фукѣрцк'и*.

4. Деафрикатизация

2.64. В говора, както вече се изтъкна, главно в речта на мъжете и децата вече се среща широко проведен преглас деафрикатизация, при който звучните африкативни (притъркави) съгласни [ц] и [с] преминават в съответните им фрикативни (търкави) съгласни [ж] и [з]. Както вече се изтъкна (вж. тук т. 2.21, 2.22), съгласните [ц] и [с] се учленяват с особена преграда, поради което лесно могат да се аспирантизират, т. е. да преминат в съответните проходни съгласни.

2.64.1. Прегласът [ц] > [ж] широко е разпространен и обхваща всички случаи, поради което в речта на по-младите не се среща съгласна [ц] в никакво положение, напр. *бѣжанѣк*, *жѣмѣе*, *мѣжу*, *межѣ тѣнѣжуре* и др.

2.64.2. Прегласът [с] > [з] също е широко разпространен, поради което в речта на по-младите не се среща тази съгласна фонема, напр. *зѣнна*, *зѣйска*, *вѣрзовам* и др.

5. Преглас [дн] > [нн]

2.65. Прегласът *дн* > *нн* е проведен напълно последователно: *аннѣ* 'едно', *гланна* 'гладна', *зѣнне* 'задно', *пѣннам* 'падна' *планѣна* 'пладнина', *пѣгленни* 'погледни', *пѣнник* 'подник', *сѣннам* 'седна', *сѣнните* 'седнете', *сѣнниште* 'седало?', *пѣнношк'и* 'подножки' (но и *пѣдношк'и*), *ронѣнна* и др.

6. Прегласи в отделни случаи

2.66. В говора се срещат значителен брой случаи с преглас на отделни съгласни фонemi в много малко думи или в единични случаи. Те са последица от различни фонетични промени.

2.66.1. Прегласите по асимилация, при която фонемите се сближават, са доста:

[в] > [б] пред съгласна [н], т. е. *вн* > *бн* — *грѣбна* 'гривна'

[в] > [м] пред съгласна [н], т. е. *вн* > *мн* — *стрѣмѣница* 'стръвница' (но: *рѣвна*, *дѣждѣвна* по *рѣвен*, *дѣждѣвен*)

[с] > [ш] пред съгласна [ч], т. е. *сч* > *шч* — *шчѣпи* 'счупи', *рѣшчепем* 'разчепя', *прушчек* 'прустче'.

2.66.2. Прегласите по дисимилация, при която фонемите се различават една от друга, също са значителен брой:

[м] > [в] пред съгласна [н], т. е. *мн* > *вн* — *пѣвнем* 'помня', *тѣвно* 'тъмно'

[к] > [х] пред съгласна [т], т. е. *кт* > *хт* — *лѣхте* 'лакти' (но в *нѣкти* *кт* се пази)

[н] > [л] след съгласна [м], т. е. *мн* > *мл* — *стѣмла* 'стомна' *млѣгу* 'много'

[Д] > [Г] — глѣбок 'дълбок'.

[Д] — в края на дума $зд > ст > с : зос$ 'гвозд', $чус$ 'чузд, чужд'.

2.70. Старобългарската начална груча *чрь* в говора има застъпник *чер/чър*: *чърни, чърве, чърквата; червени, червата, черга* и др.

2.71. Старобългарските съчетания *рь, лъ* и *рь, лъ*, когато се намират между две съгласни, в говора обикновено имат застъпник съчетание [ар], [ал] без оглед към броя на сричките в думата и броя на съгласните след тях и независимо от вида на старобългарските ерови гласни, т. е. те отговарят на първични съчетания [ър], [ъл]:

а) *барс, варх, варф, гарк, гарп, дарт, карс, карф, парф, парс, парч, сарп, смарт, бързо, бърце, бързам, бърна, бъркам, бърдо, бърчина, върба, вървем 'вървя', вързам, върнам, вършем, гърло, гарми, гарне, гърбаф, гърки, дърво, дърцем, даржи, даржева, дарвалник, жърда* (стб. *жрьдъ*), *зърно, закарпа 'кръпка', йѣтарва, кърмем, кършем, кърпа, кърнем, мърда, мързел, първа, сърдем са, сърце, свърти, свършем, свекърва, търнам* (стб. *трьгнжтн, търсем, фъркам, фърлем, църкам; вързва, варсник, вартка, дарфца, збърквам, мързне, мъркна, напрасник, обарсна, пърстен, пърска, свършва, фъркнем* и др.

б) *валк и валец 'вълк', палх 'плъх', албук 'хълбок', балха, вална, галчем, залва, йабалка, калве, калнам, калне, калцам, калчийшта, малчи, балгарик'и, галтка, галтне 'глътне', калфна 'клъвна'* и др.

По групите [ар], [ал] между съгласни на мястото на стб. *рь, лъ* и *рь, лъ* мугленският говор е еднакъв с всички останали родопски говори.

В говора се срещат следните изключения:

1. С гласна [а] след сонорната съгласна: *слънце 'слънце', продлацева, клабо, трасим, връшам, обръшам, притрасвам* и др.

Формите *трасим, претрасвам, клабо* са с първична гласна ж (стб. *тржнтн, клжбъ*), която в говора редовно се застъпва от гласна [а]. А във *връшам, обръшам* и др. има първична гласна [а].

2. С гласна [е]: *длѣк / длак, длаго, жѣлт / жълт* (стб. *жльтъ*), *жѣлто, желтило* и др. В тези думи има първична група *ъл*.

3. С гласна [о]: *българин, българе*. Среща се обаче и форма *балгаре*.

Изпадане на срички и на групи звукове

2.72. В говора се срещат единични случаи с изпаднали срички и групи звукове, напр. *вазланца 'възглавница'*.

МЕЖДУСЛОВНИ ПРОМЕНИ

Промени във фонетични думи

2.73. По отношение на асимилационните промени фонетичните думи се държат като обикновени думи и в тях се срещат следните случаи:

а. Обеззвучаване — *ваф_каца, прис_фойните,*

б. Озвучаване — *уд_букве, саз_барскачк'и, саз_другите, саз_г'он, саз_гайтан, уд_дажда, з_брадва* и др.

ПРОМЕНИ В ЗАЕТИ ДУМИ

2.74. В говора има значителен брой думи, заети от турски и гръцки език. Едни от тях са минали направо, а други са претърпели известни фонетични промени. Трябва да се признае, че е много трудно, почти невъзможно, да се установят точно фонетичните промени в заетите думи, защото няма данни за тяхната форма при заемаването. Разполагаме само с данни за формата на тези думи в сегашния книжовен език, а тя сигурно се различава от фонетичния им облик в говорите, от които непосредно за заети.

2.75. По-голямата част от турските заемки са минали без промени. Интересно е да се изтъкне, че много от тях са минали направо от турски език чрез лица, които добре са владеели този език. Затова в тези заемки се пазят редица турски фонетични особености, като напр. закръглените гласни [y] и [ø], пред които съгласните обикновено са меки: *г'у-веч, г'у-вдана, г'ул'укчье, г'ун, ш'ук'уре, с'урье, ч'уфте, тѐнц'ура, к'ошк, караг'ос* и др., *г'ибрѐ, с'урк'ѐ — сирк'ѐ, парчѐ, чушмѐ, к'уфтѐ тѐнцуре, д'уг'ан, д'ул'ум, д'ушѐк* и др.

2.76. Заемки от гръцки: *прог'ума, пупѐрка, труйѐн 'трион'* и др.

2.77. Заемки от българския книжовен език: [y] > [и] — *либѐвник, лицѐрна*; [o] > [а] — *цантрала*.

При заетите от българския книжовен език думи в говора обикновено не са ставали промени.

УДАРЕНИЕ

СИЛА НА УДАРЕНИЕТО

2.78. Ударението в мугленския говор, както изобщо в български език, е силowo (динамично), но силата му не е особено голяма и затова неударените срички не се подлагат на особени промени и редукцията на гласните в тях изобщо е слаба.

МЯСТО НА УДАРЕНИЕТО

2.79. Ударението в говора, както и изобщо в български език, е разноместно, т. е. може да се намира на всяко място в думата, а в някои случаи е и подвижно, т. е. в отделните словоформи на една лексема е на различни срички.

УДАРЕНИЕ В ОСНОВНИ ФОРМИ

2.80. Ударението в основните форми може да бъде на различни срички. За говора са по-характерни следните случаи:

1. Имена от м. р. с ударение върху първата сричка: *вагал, бубрек, данок, комар, корен, кремен, болгарин, дъждовник, тиквеник, напрасник, палешник* и др.

2. Имена от м. р. с ударение върху крайна и вътрешна сричка: *арман, бакър, дарак, ракаф, увес, чилѐк; агуптин, дарвалник, зайчарник,*

чубанин, бажанак, главеник, качамак, ожеклѣк, заутрешник, говедарник и др.

3. Двусричните имена от ж. р. обикновено са с ударение върху коренната сричка: *жѣна, мѡма, сѣстра, снѡха, бѡлка, вѡда, дѡска, гѡра, глѡва, звѣзда, ѡгла, кѡра, кѡса, мѡзга, мѡха, рѣка, рѡса, стрѡна, тѣсла, трѣва*.

С ударение върху окончанието са само малѣк брой думи, и то предимно заети от турски език: *арѡд, ѡармѡ, кармѡ, казмѡ, маглѡ, софрѡ, тавѡ, тарлѡ*.

4. Двусричните имена от среден род също са с ударение върху коренната сричка: *брѡшно, вѡже, вѣдро, вѡно, гѡрне, дѡрво, жѡто, злѡто, крѡсно, лѡце, мѡсло, мѣсо, млѣко, мѡмче, ѡко, пѡсмо, пѣро, пѡсмо, сѡрце, сѣло, сѣно, тѣле, хѡро, ѹхо, чѣло*.

5. Двусрични глаголи с ударение върху коренната гласна: *бѣрам, видам, градам, косам, пѣрам, плѣтам, прѣдам, седам* и др.

6. Префиксирани глаголи с ударение върху представката: *вѡспирем, вѡссуем, сѡберам, сѡбудем, сѡсипем, сѡсекам* и др.

7. Форми за повелително наклонение ед. ч. от коренни глаголи с коренно ударение: *вѡрви, кѡчи, мѡлчи, мѡхни, пѡли, пѣчи, плѡти, прѡви, пѡсни, тѡчи, ѹчи* и др.

Форми за мн. ч.: *вѡрвите си, вѡкните, клѡдите, рѡните са, сѣните си* и др.

8. Форми за повелително наклонение ед. число от префиксирани глаголи с ударение върху представката: *дѡнеси, зѡнеси, ѡзлѣзи, ѡзмеси, ѡсуши, ѡбѣрни, ѡдведи, ѡтмакни, ѡчисти, пѡгленни* и др.

Форми за множествено число: *дѡнесите, зѡпалите, зѡпишите, нѡвалите, нѡцепите* и др.

УДАРЕНИЕ В СЛОВОФОРМИ

Постоянно ударение

Съществителни имена

1. Съществителни имена от мъжки род

2.81. По-голямата част от едносричните съществителни имена от мъжки род са от модел с постоянно ударение: *зѣт — зѣтен — зѣтве — зѣтвене, бут — бѹта — бѹтве — бѹтвете, карс — кѡрста — кѡрстве — кѡрствете, клин — клѡна — клѡнве — клѡнвете* и др.

2.82. По-голямата част и от многосричните имена от мъжки род са от акцентен модел с постоянно ударение: *кѡмен — кѡмена — кѡмене — кѡменете, гѡлап — гѡлаба — гѡлабе — гѡлабете, чѡрап — чѡрапа — чѡрапе — чѡрапете, дарвѡлник — дарвѡлника — дарвѡлници — дарвѡлниците*.

2. Съществителни имена от женски род

2.83. Повечето от имената от женски род, които завършват на гласна, са от акцентен модел с неподвижно ударение: *бразне — бразнета — бразни — бразните, дрипа — дрипата — дрипи — дрипите, сийе — сайета — сай — сайте, йетарва — йетарвата — йетарви — йетарвите, ентерие — ентериета — ентерй — ентерите* и др.

3. Съществителни имена от среден род

2.84. По-голямата част от двусричните имена от среден род са от акцентен модел с неподвижно ударение: *куче — кучето — кучета — кучетата, пиле — пилето — пилета — пилетата, теле — телето — телета — телетата* и др.

2.85. Почти всички многосрични имена от среден род имат акцентен модел с неподвижно ударение: *гуведо — гуведото — гувѐда — гувѐдата, чеверме — чевермѐсу — чевермѐта — чевермѐтата* и др.

МОРФОЛОГИЯ

СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА

ГРАМАТИЧЕН РОД

3.0. Граматичната категория род при имената се проявява словообразователно или синтактично.

Мъжки род

3.1. От мъжки род обикновено са имената, чиято основна форма завършва на съгласна, т. е. които имат нулево окончание, напр. *вол, врис, гарп, двар, лук, лёп, плет, вагал, корен, лёшник, пәрстен, алтән, катрән, говедәрник, кокошәрник, понделник* и др.

От мъжки род са и малък брой названия на лица от мъжки пол, които завършват на гласна, т. е. които имат окончания *-а, -о, -е*: *буба 'дядо', башта, аго 'брат', бубайко 'баща', дайко 'вуйчо', мижо 'чичо', к'осѐ, ѓже, калайжѐ, клепѐе, комиѐе, ловжѐе, салмажѐе, терзѐе, чорбажѐе, шекаѐе 'шегаджия'* и др.

3.1.1. За говора е характерно, че по-голямата част от имената с нулево окончание, които първоначално са били от женски род, са минали в категорията мъжки род. Такива са напр.: *варф, цар 'жар', зной, кал (чѐрен кал, калтә, калтәс), карф 'кръв' (карфтән е червен), кос 'кост', лой (дебѐл е лойтән, бѐл лѐй), наш 'нош' (наштәс е тѐвен), пеш 'пеш' (пештән е гурѐш, пештѐе), раш 'ръж' (раштә е стәнәл хубаф), свеш, смарт, сол, тел (тенак тел); бѐлес (зарәзен бѐлес, болестә — болестәс — болести), пѐпел (бѐл пѐпел, пѐпелән) и др.*

От мъжки род са и някои новозаети думи, като *вар (адйн вәр), пот (студѐн пѐт), длан*.

Някои от тези имена, въпреки че с граматичната си категория са от мъжки род, както ясно личи от съгласуваните им определения, с определена си форма за ед. число и с формата си за мн. число се свързват още с имената от женски род.

Съществителното име *вечар* е от мъжки род (*един вечар*), но формата му за мн. число е по модел на имена за женски род с окончание *-и*: *вечар* — *вечари*.

3.1.2. Определените форми на някои имена, като *кал*, *карф*, *лой*, *раш*, *сол* и др., за ед. число са с разширен корен със съгласна [т] — *калтă*, *калтăс*, *калтăн*, *карфтă*, *карфтăс*, *карфтăн* и пр. Тази съгласна е остатък от членно окончание *-та*, което се е превърнало в окончание за мъжки род и съгласната му е преминала към корена, т. е. станало е преразложение на морфемите: *кал-та* > *калт-а*. От разширения корен се образуват и останалите определени форми: *калт-ас*, *калт-ăн*, *карфтăс*, *карфтăн* и пр.

3.1.3. При едни имена като *кал*, *карф*, *лой*, *наш*, *неш*, *раш*, *тел* формите за мн. число са образувани по модели за мъжки род с окончание *-ве*, *-ове*: *ка̀рве*, *ло̀йве*, *нѐштве*, *тѐл'ве*, *на̀штове* и пр., а при други имена като *варф*, *бѡлес* и др. формите за мн. число са образувани по модел за женски род с окончание *-и*: *ва̀рви*, *бо̀лести* и др. (срв. още при формите за мн. число).

Женски род

3.2. От женски род обикновено са имената, чията основна форма завършва на гласна *-а* или *-е*, *-ѐ*, напр.: *а̀бла* 'кака', *ба̀чва*, *ва̀да*, *вѐшка*, *га̀ска*, *жѐба*, *жѐтва*, *ко̀за*, *мо̀ма*, *сѐстра*, *тѝква*, *ба̀клица*, *ѡпа̀шка*, *ѡрница*, *ра̀бота*, *са̀бута*, *свѐкарва*, *ту̀чи́лка*, *кра̀ставица*, *свѝваница*; *алка̀*, *арна̀* 'ечемик', *йарма̀*, *кама̀*, *машѝа*, *ока̀*, *соф̀ра*, *тасма̀*, *файда̀*; *а̀нне* 'баба', *вечѐре*, *грѝвне*, *да̀штере*, *зѐме*, *зми́йе*, *ко̀дже*, *ма̀нже*, *недѐле* *плѐвне*, *чѐрдѐше*; *ба̀цѐ*, *бахѐ*, *главнѐ*, *г'ебѐ*, *ѡумаѐ*, *межѐ*, *прострѐ*, *сайѐ* *сиркѐ*, *ткалѐ*, *чушмѐ*, *балтиѐ* *авлиѐ*, *ѡамѐ*, *маг'ийѐ*, *рак'ийѐ*, *туришйѐ*, *чивйѐ*, *шамйѐ* и др.

3.2.1. От женски род са и няколко имена, които завършват на съгласна, т. е. имат нулево окончание: *ко̀саң* 'коситба', *прѡлет*, *угар*, *йѐсен*, *ста̀рос* и др.

Среден род

3.3. От среден род са само имена, чиято основна форма завършва на гласни *-о*, *-е*, напр.: *бра̀шно*, *вѝно*, *га̀рло*, *гнѐздо*, *да̀рво*, *жѝто*, *за̀рно*, *кла̀бо*, *лѐто*, *мѐстом*, *млѐко*, *пѐро*, *пла̀тно*, *прѐло* 'прежда', *ребро*, *бе́* *лыло*, *варза̀ло*, *венчы̀ло*, *копы̀то*, *колѐно*, *ора̀ло*, *рашѐто*, *че́рево*; *коле́ло* *тарка́ло*; *бу́ре*, *ва́же*, *га̀рне*, *гро̀зде*, *дѐте*, *йа́йце*, *йѐ́ре*, *кѹ́че*, *ли́це*, *мо́мче* *са́рце*, *сла́нце*, *ши́ле*, *а́лиште*, *зе́млиште*, *си́рене*, *мага̀ре*, *гайла̀*, *зайрѐ*, *ке́пче*, *ке́чѐ*, *ку́фтѐ* и др.

Родови варианти

3.4. Няколко имена в говора имат родови варианти, т. е. има колебание в тяхната родова принадлежност, и в речта те се срещат като имена от мъжки род и като имена от женски род, без каквато и да е последователност, и то в говорната практика на едно и също лице. Такива са напр. *пепел* — *адѣн пепел* — *пепелѣ, аннѣ пепел* — *пепелѣтѣ*.

ГРАМАТИЧНО ЧИСЛО

Форми за множествено число

Мъжки род

3.5. Имената от мъжки род образуват форми за мн. число с окончания *-а, -ве, -е, -и, -ишта* и *-ове*. За тях е характерно, че при имената, завършващи на съгласна, окончанието се прибавя към основната форма, а при имената, завършващи на гласна, окончанието за единствено число се заменя с окончанието за мн. число. Окончанията *-ве, -ишта, -и* винаги са без ударение, окончание *-а* е с ударение, а окончанията *-е, -и, -ове* в едни случаи са без ударение, а в други — с ударение.

Едносрични имена

3.6. Едносричните имена от мъжки род образуват форми за мн. число по типове с окончанията *-ве, -ове, -е, -и* и *-ишта*.

3.6.1. Типът с окончание *-ве* е основен и най-широко разпространен. Окончание *-ве* при него е получено от окончание *-ове* след изпадане на гласна [о] в неударено положение. Този тип е със запазено ударение на основната форма. Според редуванията на крайната съгласна в основната форма той има 5 модела:

1. Модел със запазване на крайната коренна съгласна: *вол* — *вѣлве*, *кѣш* — *кѣшве*, *нѣс* — *нѣсве*. По него образуват форма за мн. число още имената *бей, блок, бик, бой, бут, врат, врис, г'ол, г'ум грѣх, гром, грош, дар, двар, дерт, длан, дол, дрѣн, зет, зор, кал, клас, клѣт, клин, кол, кон, коч, кош, край, кулп, кум, к'ит 'скреж', лой, мѣх, мум 'свеш', палх, пап 'пѣп', пул, сан, сап, сарп, син, смѣх, стан, стол, страх, тас, тел, тил, трап, труп, фес, цир, чѣн 'звънец', чѣп 'клон', черф, чук, чул* и др.

2. Модел с редуване на беззвучна крайна съгласна със съответна звучна съгласна: *грѣт* — *грѣдве*, *нѣш* — *нѣжве*, *рѣк* — *рѣгве*. По него образуват форма за мн. число още имената: *крак, лет, лѣп, маш, 'мѣж'* (но и *мѣже*), *раш 'рѣж', рѣт, рот, сат 'сѣд', снѣк, мрас, плук, прак* и др.

3. Модел с редуване на твърда крайна съгласна със съответната ѝ мека съгласна: *тел* — *тѣл'ве*.

4. Модел с изпадане на крайна съгласна [ф], [х]: *мраф* — *мраве*, *карф 'крѣв* — *карве*, *палх* — *пѣлве*.

5. Модел с вмъкване пред окончанието на съгласна [т], изпаднала в основната форма: *карс* — *ка̀рстве*, *пеш* 'пещ' — *пѣштиве*, *чиф* — *чѣфтиве*.

3.6.2. Типът с окончание *-ове* е по-ограничен. По ударение той има два подтипа, които според редуванията на крайната съгласна в основната форма са с по няколко модела.

3.6.3. Подтипът със запазено ударение на основната форма е основен и по-широко разпространен. Той има 5 модела.

1. Модел със запазване на крайната съгласна: *брат* — *бра̀тове*, *дар* — *да̀рове*, *сарп* — *са̀рпове*. По него образуват форма за мн. число още имената *бенк* 'бент', *врах* 'врѣх', *вир*, *двор*, *зѣт*, *парч* 'прѣч', *плат*, *плет*, *сан* 'сън', *сват*, *трап*, *цвѣт*, *рафт*, *чит* 'плет' и др.

2. Модел с редуване на беззвучна крайна съгласна със съответна звучна: *брѣк* — *брѣ̀гове*, *гарп* 'грѣб' — *га̀рбо̀ве*, *нош* — *но̀жове*. По него образуват форма за мн. число още имената: *грат*, *дап*, *йас* 'яз', *йеш* 'таралѣж', *дреп*, *клеп* и др.

3. Модел с редуване на твърда крайна съгласна със съответната ѝ мека: *валк* 'вълк' — *ва̀лк'ове*.

4. Модел с вмъкване пред окончанието на съгласна [т], изпаднала в основната форма: *мос* — *мо̀стове*, *наш* 'нощ' — *на̀штиве*, *парс* 'прѣст' — *па̀рстове*. По него образуват форми за мн. число още имената *вир*.

5. Модел с редуване на крайна съгласна [ш] със съчетание [жд]: *даш* 'дѣжд' — *да̀ждове*.

3.6.4. Подтипът с преместено ударение върху първата гласна на окончанието е много ограничен. Той има само един модел и се среща при няколко имена: *двор* — *дво̀рове*.

3.6.5. Типът с окончание *-е* е доста ограничен. По ударение той има два подтипа, които според редуванията на крайните съгласни в корените морфемии са с няколко модела.

3.6.6. Подтипът със запазено ударение на основната форма е основен и широко разпространен. Той има 5 модела.

1. Модел със запазване на крайната съгласна: *ден* — *дѐне*, *сноп* — *сно̀пе*, *труп* — *тру̀пе*. По него образуват форма за мн. число още имената: *кол*, *кон*, *пат*, *чѣп* 'клон', *шал*, *шкаф* и др.

2. Модел с редуване на беззвучна крайна съгласна със съответната ѝ звучна: *зап* — *за̀бе*, *маш* — *ма̀же* (и *ма̀жве*). По него образуват форма за мн. число още имената: *браф* 'глава добитѣк', *мраф* 'мравка', *чѣрф* и др.

3. Модел с вмъкване пред окончанието на съгласна [т], изпаднала в основната форма: *гос* 'гост' — *го̀сте*, *парс* — *па̀рсте*.

4. Модел с редуване на крайна съгласна [к] със съгласна [ц]: *гарк* 'грѣк' — *га̀рце*, *к'унк* — *к'у̀нце*.

5. Модел с редуване на крайна съгласна [с] със съчетание [зд]: *гос* 'гвоздей' — *го̀зде*.

3.6.7. Подтипът с преместено ударение върху окончанието е много ограничен. Той има само един модел и се среща при няколко имена, като *маш* 'мѣж' — *ма̀жѣ*, *чѣп* 'клон' — *чѐпѣ*.

3.6.8. Типът с окончание *-ишта* е много ограничен. Той има само един модел, който обхваща няколко имена, като *пат* — *па̀тишта*, *сан* — *са̀ншишта*.

3.6.9. Типът с окончание *-и* е много ограничен. Той има само един модел: *варѫ 'врѣв' — вѣрви*.

3.6.10. Известен брой едносрични имена от м. род имат по две форми за мн. число, образувани по типове с различни окончания.

1. С окончания *-ве* и *-ове*: *вѣлкве — вѣлк'ове, гѣдѣве — гѣдѣове, дрѣбѣве — дрѣбѣове, зѣтѣве — зѣтѣове, йѣзѣве — йѣзѣове, нѣжѣве — нѣжѣове, сѣрѣве — сѣрѣове, сѣнѣве — сѣнѣове*.

2. С окончания *-е* и *-ве*: *кѣдѣне — кѣдѣнѣве, кѣдѣне — кѣдѣнѣве, мажѣне — мажѣнѣве, нѣрѣсте — нѣрѣстѣве, трѣпѣне — трѣпѣнѣве, чѣпѣне — чѣпѣнѣве, бѣратѣне — бѣратѣнѣве*.

3. С окончания *-е* и *-и*: *гѣрѣце — гѣрѣци, к'ѣунѣце — к'ѣунѣци, нѣте — нѣти*.

4. Срещат се имена от мъжки род, които имат и по три форми за мн. число, напр. *сѣнѣве — сѣнѣове — сѣнѣишта*.

Многосрични имена

3.7. Многосричните имена от мъжки род образуват форми за мн. число по типове с окончанията *-е, -и, -ве, -ове, -а*.

3.7.1. Типът с окончание *-е* е основен и много широко разпространен. Той е със запазено ударение на основната форма. По редуването на крайната съгласна в основната форма този тип има 6 модела.

1. Модел със запазване на крайната коренна съгласна: *вѣтер — вѣтере, кѣмен — кѣмене, кожѣѫф — кожѣѫфе, лѣкат — лѣкате*. По него образуват форма за мн. число още имената: *адѣш, амѣм, амѣар, аркадѣш, армѣан, байр, бакѣл, бригадѣр, бунѣр, гайтѣан, граничѣр, грѣбен, гувѣдѣр, дрѣбен, другѣр, д'уг'ѣан, залѣѫф, имѣм, казѣан, калѣм, калѣѫн, каѣн, кантѣр, капѣан, кацѣр, кахѣр, кѣкал, кѣмар, кѣрен, кѣремен, купѣн, курбѣан, лапчѣн, лѣфтѣр, мѣлен 'малина', мѣстур, мѣсец, миндѣр, нѣкат 'нокѣт', ѣнтѣлѣч, партѣл, патѣр, пѣшкал 'бодил', пѣвой, пѣдмол, пѣдес, рудѣан, сандѣл, самѣн, сахѣт, самѣр, свадѣбѣр, скѣкал 'скакалец', тавѣан, тѣпан, трѣен, учѣтел, увѣс, угѣр, фѣсѣл, фустѣан, хамѣар, царвѣл, чарѣѫф, чорѣн, чувѣл, чѣйр, чѣбур, шамѣр и др.*

При имената на *-ийе* формата за мн. число е омонимична на формата за ед. число: *калайжѣе, клѣнѣе 'клюкар', комѣе, ловжѣе, самалжѣе, терзѣе, чорбѣжѣе, шекажѣе* и др.

2. Модел с редуване на беззвучна крайна съгласна със съответната ѝ звучна: *гѣлап — гѣлабе, карлѣш — карлѣже, ѣбрас — ѣбразе, ѣват — ѣваде, ракѣѫф — ракѣве*. По него образуват форма за мн. число още имената *братѣѫѣт, денѣс 'море', нѣвѣѫф 'прѣспа', тракѣс 'звѣнец' и др.*

3. Модел с редуване на крайна съгласна [к] със съгласна [ц]: *ти-кѣлѣник — тикѣлѣнице*.

4. Модел с изпадане на крайна съгласна [й]: *навѣй — навѣе, песнопѣй — песнопѣе, рѣтай — рѣтае*.

5. Модел с изпадане на гласните [а], [е] от крайната сричка: *вѣгал 'въглен' — вѣгле, кѣсам — кѣсме, кѣнец — кѣнце, сѣнец 'манисто', синѣе*. По него образуват форма за мн. число още имената *пѣлец, стѣрец*.

6. Модел с изпадане на суфиксна сричка *-ин*: *българин* — *българе*, *чобанин* — *чобане*. По него образуват форма за мн. число още имената *агуптин* 'циганин', *сарбин*, *циганин* и др.

При съществителното име *гостенин* изпадат двете крайни срички *-енин* > *госте*.

3.7.2. Типът с окончание *-и* е по-ограничен. По ударение той има два подтипа — със запазено ударение на основната форма и с преместено ударение върху окончанието.

3.7.3. Подтипът със запазено ударение на основната форма е с 4 модела.

1. Модел с редуване на крайна съгласна [к] със съгласна [ц]: *зайек* — *зайеци*, *йунак* — *йунаци*, *облак* — *облаци*, *умник* — *умници*. По него образуват форми за мн. число още имената *аглак*, *албук*, *алтак*, *аршек*, *ашак*, *бажанак*, *бел'ук*, *бубалък*, *бубрек*, *белезык*, *бужук*, *варсник*, *войник*, *гарлек* 'гръклян', *годинак*, *далак*, *данок*, *дарак*, *дарвалник* 'дръвник', *д'ушек*, *закусак*, *заутрешиник*, *ибрик*, *ислук*, *йтак*, *йезик*, *каблик*, *кайнак*, *капак*, *камышик*, *качамак*, *котарак*, *кулак*, *к'епенк*, *куйрук*, *лажливник*, *лайчник*, *лешник*, *маленък*, *марашник*, *марудник*, *матн'ук*, *мийелник*, *нацък*, *парнак*, *паресник*, *понник*, *попрак*, *порезик*, *приведеник*, *пунделник*, *сандак*, *сачак*, *свитак*, *сламарник*, *старгак*, *тепелик*, *терлик*, *тикалник*, *тупак*, *фастък*, *фторник*, *цапалник*, *чилък*, *шумник* и др.

При името *зайек* във формата за мн. число гласната [е] се преглася в съгласна [й]: *зайци*.

2. Модел със запазване на крайната съгласна: *вечар* — *вечари*, *кутёл* — *кутели*, *орех* — *орехи*. По него образуват форма за мн. число още имената *домат*, *кайш*, *купаран*, *писк'ул*, *подмол*, *тройен*, *чамур* и др.

3. Модел с вмъкване пред окончанието на съгласна [т], изпаднала в основната форма: *бделес* — *бделести*.

4. Модел с изпадане на крайна гласна [е]: *самалжйе* — *самалжйи*, *комшйе* — *комшйи*, *терзйе* — *терзйи*. По него образуват форма за мн. число още имената *клепчйе*, *самжйе*, *чорбажйе*, *шегачйе* и др.

При този модел, който обхваща само заемки от турски език, в същност няма прибавяне на ново окончание, а формата на *-и*, получена след отпадане на крайната гласна [е], е първична турска форма.

3.7.4. Подтипът с преместено ударение върху окончанието е с 3 модела. Към този подтип се отнасят и имена на гласна *-а* и *-е*, като *буба* — *буби*, *башта* — *башти*, *фукара* — *фукари*, *к'осе* — *к'оси*.

1. Модел със запазване на крайната съгласна: *корен* — *корени*.

2. Модел с редуване на беззвучна крайна съгласна със съответната й звучна: *моркоф* — *моркови*.

3. Модел с изпадане на гласни [е], [ѐ] от крайната сричка: *венѐц* — *венци*, *купѐн* — *купни*, *кучѐн* — *кучни*, *петѐл* — *петли*.

3.7.5. Типът с окончание *-ве* е много ограничен. Той има само един модел, който обхваща само няколко имена: *курѐм* — *курѐмве*, *валек* — *валкве*. По него образуват форма за мн. число и имената, които завършват на гласна [о], като тази гласна отпада, напр. *аго* 'по-възрастен брат' — *агве*, *дайчо* — *дайчве*, *мижо* — *мижве*, *бубайко* — *бубайкве*.

3.7.6. Типът с окончание *-ове* също е много ограничен. Той има само един модел, който обхваща няколко имена: *лакът — лакатове, откл'уч — откл'учове, бастѐн — бастѐнове* и др.

3.7.7. Типът с окончание *-а* е крайно ограничен. Той има само един модел, който обхваща няколко имена: *ѝдер — ѝдера*.

3.7.8. Много малко многосрични имена от мъжки род имат вариантни форми за мн. число, образувани с различни окончания. Такива са напр. *купѐне — купнѝ, лакате — лактове, бастѐне — бастѐнове*.

3.7.9. Някои многосрични имена от мъжки род имат и втора форма за мн. число, образувана с окончание *-ишта*. Тя обаче не е дублетна, а е с известна пейоративна отсянка: *котарѝишта* покрай *котарѝи, шегѝишта* покрай *шегѝи*.

Количествена форма

3.8. Имената от мъжки род покрай обикновената си форма за мн. число имат и втора, количествена (бройна), която се употребява само след числителни имена и количествени наречия. Количествената форма се образува с окончание *-а*, което се среща само след твърда съгласна, а след мека съгласна сега или в миналото то има аломорфа *-е*: *син — двѝ сѝна, свѝт — двѝ свѝта, пѝт учѝника, седам войнѝка, десѝт пѝтника, двѝ орѝла, трѝ овѝна, пѝт вѝла, двѝ рѝга, трѝ стѝла, седам снѝпа, двѝ хармѝна, трѝ чѝйника* и др.; *зѝт — двѝ зѝте, кон — пѝт кѝне, кош — двѝ кѝше, пѝт нѝже, кѝч — трѝ кѝче, трѝ пѝте, пѝт пѝте* сам падѝло и др. Някои имена имат две окончания — по-старо *-е*, по-неже основната им форма е завършвала на мека в миналото съгласна, и по-ново окончание *-а*: *дѝсет дѝне* и *трѝйсе дѝна, трѝма брѝте* и *чѝтири брѝта* и др.

Количествената форма се употребява редовно в говора край числителни. Срещат се обаче и случаи на употреба на обикновена множествена форма, поради което има варианти като *двѝ грѝбѝна* и *чѝтири грѝбѝне, трѝ петѝла* — и *трѝ петлѝ. Салѝто двѝ пѝти ѝдило фѝчѝра на межѝ* и др.

Женски род

3.9.0. Съществителните имена от женски род образуват форми за мн. число с окончанията *-и, -ѝ, -е*. Окончанията за мн. число заместват окончанията за ед. число. За тези форми е характерно, че винаги запазват ударението на основната форма, т. е. при тях няма преместване на ударението.

3.9.1. Типът с окончание *-и* е основен и най-широко разпространен. Според редуванията на съгласните пред окончание *-а* в основната форма той има 3 модела.

1. Модел със запазване на съгласната. По място на ударението в основната форма той е с две разновидности:

а) с основна форма с ударение върху вътрешна сричка: *баба — баби, бѝрна — бѝрни, жѝна — жѝни, ѝгѝуда — ѝгѝуди, крѝставица, — крѝставици, мѝтла — мѝтли, сѝстра — сѝстри*. По него образуват

форма за мн. число още имената *абла* 'кака', *баклица*, *барканица*, *барчийна*, *бачва*, *бѣлевица*, *бѣра* 'буря', *бѣрна* 'борина', *брада*, *брадавица*, *брадва*, *бразна*, *братвица*, *бунда*, *буска*, *вада*, *вазланца*, *ва̀ла*, *варба*, *васеница*, *вера*, *вила*, *витва*, *вода*, *габа*, *гайда*, *гайденица*, *гарбница*, *гармѣвица*, *глава*, *главеница*, *гора*, *градина*, *грѣда*, *грибна* 'гривна', *грижа*, *гугла*, *гудина*, *дайквица*, *даржѣва*, *даржѣлка*, *довица*, *душа*, *жѣлва*, *жѣлтеница*, *жѣрда*, *жѣга*, *жѣба*, *жѣла*, *зѣлва*, *звѣзда*, *звѣска*, *зима*, *зубилница*, *зунница*, *йгла*, *йѣзма*, *йѣница*, *йѣрабица*, *йѣсли*, *йѣтарва*, *калимѣнка*, *каменица*, *капина*, *ка̀рна*, *карпѣза*, *ка̀терица*, *ка̀ца*, *ка̀ша*, *ка̀шита*, *клѣтва*, *кобила*, *ко̀за*, *колиба*, *ко̀па*, *ко̀ра*, *ко̀са*, *ко̀тара*, *ко̀фа*, *ко̀чина*, *кошѝра*, *ко̀шница*, *кра̀ва*, *ку̀кавица*, *ку̀кла*, *ла̀щица*, *ла̀стовица*, *ла̀хна*, *ледѣнка*, *леска̀вица*, *лѐфтера*, *лесица*, *лопа̀та*, *лу̀сна*, *ма̀гла*, *ма̀кара*, *мишница*, *мо̀ма*, *му̀цуна*, *надѐжба*, *невѣста*, *нѝва*, *орница*, *оса*, *палаку̀да*, *паница*, *па̀ресница*, *печѣлба*, *пѣта* 'пета', *пи́та*, *плѣнина*, *плѣни́на*, *плѣсница*, *плѣ̀ва*, *плѣ̀на* 'пелена', *плѣ̀шита*, *подаштерѣлка*, *по̀ледница*, *по̀редица*, *по̀рта*, *посѣстима*, *по̀ткрасница*, *прига̀шита* 'шепа', *припасѣлница*, *пу̀каница*, *пчѣла*, *ра̀бота*, *рака̀вница*, *рако̀йка*, *ра̀на*, *рѝб*, *рѝза*, *ронни́на*, *са̀бута*, *са̀лза*, *сва̀дба*, *свека̀рва*, *сви́ваница*, *си́ла*, *сла̀на*, *спѣна*, *сте́на*, *сто̀мла* 'стомна', *страмница*, *стра̀на*, *та̀рга*, *те́сла*, *ти́ква*, *то̀рба*, *трѐва*, *фартѣна*, *фуденица*, *фу̀рна*, *ха̀ркома*, *шепа* и др.

б) с основна форма с ударение върху крайната гласна (окончанието): *араба̀*, *арпа̀*, *бача̀* 'бачия', *йарма̀*, *казма̀*, *карма̀*, *кашпа̀*, *кола̀*, *кама̀* — *ка̀ми*, *маха̀ла* — *маха̀ли*, *софра̀* — *соф̀ри*. По него образуват форма за мн. число още имената: *ма̀йа*, *ма̀ша*, *пастарма̀*, *пача̀*, *сазма̀* 'саздърма', *сарма̀*, *с'улма̀*, *тайфа̀*, *тарпа̀*, *тава̀*, *ткача̀* 'совалка', *файда̀*, *халва̀*, *чалма̀* и др.

2. Модел с редуване на твърда съгласна [к], [г], [х] със съответната мека [к'], [г'], [х']: *да̀ска* — *да̀ска̀и*, *квѣчка* — *квѣ́чкаи*, *мишка* — *миш́каи*, *ока̀* — *ока̀и*, *по̀длога* — *по̀длогѣи*, *туйѣга* — *туйѣ́гаи*, *дамга̀* — *дамга̀и*, *ма̀штеха* — *ма̀штехѣи*, *сна̀ха* — *сна̀ха̀и*. По него образуват форма за мн. число още имената: *а̀йка*, *бѣска*, *ва̀ртка*, *варшѣчка*, *ва̀шка*, *вѣшка*, 'вежда', *вла̀чка*, *га̀лтка*, *га̀ска*, *граду̀шка*, *г'или́нка*, *дрѣмка*, *дула̀пка*, *ду̀пка*, *звѣска*, *жѣлчка*, *звездѣрка*, *зеле́нка*, *ингѣ́йка*, *ка́чка*, *качу́лка*, *кле́пка*, *кочѣшка*, *ку̀ка*, *к'йтка*, *к'у́нка*, *ма̀йка*, *ма̀ка*, *метѣ́чка*, *мисѣ́рка*, *мо̀тика*, *опа̀шка*, *палама̀рка*, *па̀пка*, *пате́ка*, *па̀шка*, *пейка*, *пѣчка*, *пла̀тка*, *полулѣ́йка*, *пра̀шка*, *преда́йка*, *прѣ́чка*, *присѣ́йка*, *при́шка*, *пу̀пра́пка*, *рабо̀тничка*, *равни́шка*, *ра̀мка*, *решѣ́тка*, *ре́ка*, *ро̀пка*, *сви́рка*, *се́ленка*, *си́пка*, *сме́тка*, *ста̀пка*, *старчи́шка*, *су́шка*, *те́ска*, *то̀пка*, *тру̀пка*, *укре́пка*, *учи́телка*, *фнѣ́чка*, *фудени́чка*, *це́пка*, *че́тка*, *чо́пка*, *чуру́пка*, *ше́пка*, *ши́пка*, *шушу́лка* и др.; *верѣ́га*, *це́га*, *к'ини́га*, *сара́га*, *центрофу́га*, *че́рга* и др.; *му́ха*, *по̀пра́ха*, *со́ха*, *стрѣ́ха* и др.

По този модел образуват форми за мн. число и съществителните *ра̀ка* и *но̀га* 'крак': *ра̀ка* — *ра́каи*, *но̀га* — *но́гаи*. В говора следователно тези имена имат обикновена множествена форма, а не стара двойствена, както това е в повечето български говори¹.

¹ Вж. Ст. Стойков, Българска диалектология, стр. 150.

3. Модел с редуване на две твърди съгласни [лк], [лх] със съответните меки [л'к'], [л'х']: *бѡлка* — *бѡл'к'и*, *йѡбалка* — *йѡбал'к'и*, *престѣлка* — *престѣл'к'и*, *бѡлха* — *бѡл'х'и*. По него образуват форма за мн. число още имената: *бѣлка*, *булѣлка*, *бѣлка*, *дунѣлка*, *бурилка*, *бутилка*, *главилка*, *калка* 'кѣлка', *к'ечѣлка*, 'качулка', *мазилка*, *махѡлка*, *мотовѣлка*, *одѣлка*, *перѡлка*, *постѣлка*, *приѣтелка*, *пупрѣлка*, *расѣлка*, *точѣлка*, *фудѣлка*, *цадилка*, *чурилка*, *шикалка* и др.

3.9.2. Типът с окончание -й е много ограничен. Той има само един модел със заменяне на окончание -ѣа с окончание -ѣй: *шиѣа* — *ший*, *йтиѣа*, *ченѣа* — *чений*. По него образуват форма за мн. число още имената: *ентерѣйа*, *шк'индийа*, *тенек'ѣйа* и др.

3.9.3. Типът с окончание -е е крайно ограничен. Той има само един модел, който обхваща няколко имена, като *ѡфѣа* — *ѡфѣе*, *ливѡда* — *ли-вѡде*.

Интересно е да се изтъкне, че при имената от женски род няма дублетни (вариантни) форми за мн. число, образувани с различни окончания.

Среден род

3.10. Съществителните имена от среден род образуват форми за мн. число по модели с окончанията -а, -та, -на, -е, -ѡ, -ѣи. И при тях окончанията за мн. число заместват окончанията за ед. число.

От тях окончанията -е, -та, -ѣи винаги са без ударение, т. е. при тях се пази ударението на основната форма. Окончанията -ѡ, -на при тях има преместване на ударението, а окончание -а в едни случаи е с ударение, а в други — без ударение.

3.10.1. Типът с окончание -а е основен и най-широко разпространен. Той обхваща всички имена с основна форма на -ѡ и -у и някои имена с основна форма на -е, -и. По ударение този тип има два подтипа: със запазено ударение и с преместено ударение.

3.10.2. Подтипът със запазено ударение на основната гласна има само един модел, който по мястото на ударението в основната форма е с две разновидности:

а) с основна форма с ударение върху вътрешна сричка: *брѡшно* — *брѡшина*, *дѡрво* — *дѡрва*, *вѡже* — *вѡжа* (и *вѡжѣта*, *вѡже*), *косѣло* — *косѣла*, *вѡжѣнце* — *вѡжѣнца*, *магѡренѣе* — *магѡренѣа*. По него образуват форма за мн. число още имената: *говѣдо*, *зѡрно*, *клѡбо*, *мѡсло*, *мѡленѣе*, *мѡпченѣе* и др.;

б) с основна форма с ударение върху крайна сричка: *седлѡ* — *седлѡ*, *стаклѡ* — *стаклѡ*, *таркалѡ* — *таркалѡ*, *ѣаѣ* — *ѣаѣ*, *зранѣе* — *зранѣа*, *драфѣе* — *драфѣа*.

3.10.3. Подтипът с преместено ударение върху окончанието има само един модел: *вѣдро* — *ведрѡ*, *крѣло* — *крѣлѡ*, *плѣтно* — *плѣтнѡ*, *бѣрдѣло* — *бѣрдѣлѡ*, *колѣно* — *колѣнѡ*, *лицѣ* — *лицѡ*, *сарѣе* — *сарѣа*, *огниѣше* — *огниѣтѡ*. По него образуват форма за мн. число още имената: *бѣло*, *гѡрло*, *гнѣздо*, *грѣбло*, *дѡно*, *дѡрво*, *крѡсно*, *лѣто*, *мѣсто*, *млѣко*, *пѡсмо*, *пѡто* 'картоф', *пѣро*, *пѣсмо*, *рѣбро*, *сѣло*, *чѣло*, *курѣто*, *орѡло*, *черѣво* и др.

3.10.4. Типът с окончание *-та* е по-ограничен. Той има един модел със запазено ударение на основната форма и обхваща имена на *-е*: *гърне — гърнета, йагне — йагнета, мѹмче — мѹмчета, тѣле — тѣлета*. По него образуват форма за мн. число още имената: *йѣре, йѹме* 'вие', *кѹте, кѹтле, кѹче, мѹле, пѣле, фнѹче, ханче, шѣле* и др.

3.10.5. Типът с окончание *-на* е много ограничен. Той има само един модел с преместване на ударението върху окончанието и се среща само при няколко имена: *име — именѹ* (но и *ймета*), *рѹмо — раменѹ*. Съществителното *йме* има и втора множествена форма, образувана с окончание *-та*: *ймета*, а съществителното *рѹмо* има втора множествена форма, образувана с окончание *-а*: *рамѹ*.

3.10.6. Типът с окончание *-е* също е много ограничен. Той има един модел със запазване на ударението на основната форма и се среща само при две имена: *вѹже — вѹже* 'вѹжета', *дѹрво — дѹрве* 'дѹрвета'.

3.10.7. Съществителните *дѣте, ѹко* и *ѹхо* имат особени единични форми за мн. число: *децѹ, ѹчи, ѹши*.

3.10.8. В единични случаи се срещат модели с окончание *-а*: *лѣс-то — лѣс'ѹ*.

3.10.9. Много малко имена от среден род имат дублетни (вариантни) форми за мн. число, образувани с различни окончания, напр. *вѹже — вѹжѹ* и *вѹже, йме — именѹ* и *ймета, рѹмо — раменѹ* и *рамѹ*.

Сингуларни имена

3.11. Сингуларните имена (*singularia tantum*), т. е. съществителните имена, които имат форма само за ед. число и нямат форма за мн. число, в говора са сравнително малко. Те означават материали, материи, продукти, предмети, които са съставени от части, но които се схващат като цялост, и др.

3.11.1. Сингуларните имена са само от мъжки род. Те се отнасят към следните семантични групи.

1. Названия на вещества: *вар, цар* 'жар', *кал, квас, клей, кум* 'пясък', *свик* 'цвик', *скреш, сол, мет* 'мед', *парс* 'прѣст', *пѣпел, чѣй*.

2. Названия на растения: *дрѣн, лѣн, лук, фи* 'фий'.

3. Названия на природни явления: *г'ок* 'небе', *зной* 'пот', *пот, рай*.

4. Названия на месеци: *май, март* и др.

5. Други названия: *ар, кар* 'поле', *смарт, шап* 'говежда болест'.

Плурални имена

3.12. Плуралните имена (*pluralia tantum*), т. е. съществителните имена, които имат форма само за мн. число, а нямат форма за ед. число, в говора са доста на брой. Те се отнасят към следните семантични области:

1. Названия на облекло: *гѹште, каравѹне* 'долни женски гащи', *лапѹне* 'груби чорапи, носени от овчари', *нуѹйч'и* 'върви за цѣрвули', *пантѹле* 'панталони от груб плат', *шалвѹре* 'овчарски потули', *шарвѹле* 'широка мъжка или женска горна дреха' и др.

2. Названия на предмети: *нашкѹй* 'нощви', *клѣште* 'клещи', *нѹйци* 'ножици', *нѣти* 'нишелка на тѣкачен стан', *рѹспорици* 'зѣбци на стан',

вратица 'вратичка на кошара', *капийк'и* 'вратичка на заградено в кошара място' и др.

3. Названия на материали: *тѐнти* 'тантела'.

4. Названия на храни: *ва̀лк'и* 'каша от несварено брашно' *пòт-сефк'и* 'трици'.

5. Названия на лица и части на човешко тяло: *л'уде*, *ора*, *ду̀ше* 'души, лица', *гарди* 'гърди', *арле* 'сопол' и др.

6. Разни други названия: *парѝ*, *са̀жде* 'сажди' и др.

3.12.1. Плуралните имена в говора имат следните по-характерни особености:

1. Всички завършват на гласна и така формално се изравняват със съществуващите в говора модели за форми за мн. число, образувани с окончанията *-е*, *-и*, *-а*.

2. По ударение те са два типа — едни с ударение върху вътрешна сричка, а други с ударение върху окончанието.

ЗВАТЕЛНА ФОРМА

3.13. Звателна форма имат личните и нарицателните имена от мъжки и от женски род в ед. число. Тази форма е напълно жива в говора и редовно се употребява при обращение. Имената от среден род нямат специална звателна форма и при обращение се употребява основната им форма.

1. Мъжки род

3.14. Имената от мъжки род, които завършват на съгласна, имат специална звателна форма. Имена, които завършват на гласна, нямат специална звателна форма: *Алѝ*, *Лутѝ*, *Сабрѝ*. Звателната форма се образува по типове с окончанията *-е*, *-о*, *-у*, които винаги са без ударение, т. е. в звателната форма се пази ударението на основната форма.

3.14.1. Тип с окончание *-е* имат имена, чиято основна форма завършва на сонорна съгласна или на беззвучна шумова съгласна [к]. По редуванятия на крайната съгласна в основната форма този тип има 2 модела:

1) модел със запазване на крайната съгласна: *син* — *сѝне*, *Асѝн* — *Асѝне*, *Руфѝт* — *Руфѝте*, *Азѝме*, *Ибраѝме*, *К'езѝме*, *Райѝфе*, *Шабѝне*, *Страхѝле*;

2) модел с редуване на крайна беззвучна съгласна със съответната ѝ звучна, напр. *Мехмѝт* — *Мехмѝде*.

3.14.2. Тип с окончание *-о* имат имена, чиято основна форма е завършвала в миналото на мека съгласна или на гласна. Той има един модел: *кон* — *кòн'о*.

3.14.3. Някои имена имат и втора звателна форма с разширено окончание *-ко*. Обикновено тази форма не е експресивно оцветена: *син* — *сѝнко*, *Салѝх* — *Салѝхко* и др.

3.14.4. При някои имена от мъжки род, главно заемки от турски, не се употребява звателна форма, напр. *Еѝ*, *аркадаѝци*, *йѝла нахтѝй*.

2. Женски род

3.15. Имената от женски род образуват звателна форма по типове с окончания *-о, -е*, които винаги са без ударение.

3.15.1. Тип с окончание *-о* обхваща всички имена, в това число и имена, чиято основна форма е с веларна съгласна [к] пред окончанието: *Йалдѣска — Йалдѣско*.

3.15.2. Съществителното име *дѣштере* има специална звателна форма, разширена с наставка *-к-*: *дѣштерко*.

ОПРЕДЕЛЕНИ ФОРМИ

3.16. Всички имена в говора, нарицателни и лични, имат граматичната категория определеност. Тя се изразява с особени форми, образувани със специални окончания. В говора, както изобщо в родопските говори, определените форми са три вида: 1) за обща определеност, 2) за близка определеност, 3) за далечна определеност.

3.16.1. Определените форми се образуват от основните със следните окончания:

а) за обща определеност: в единствено число за мъжки род с окончания *-а, -е*; за женски род — *-та, -те*; за среден род — *-то*; в множествено число за мъжки род — *-те, -та*; за женски род — *-те*; за среден род — *-та, -те*;

б) за близка определеност: в единствено число за мъжки род с окончания *-ас, -ес*; за женски род — *-са*; за среден род — *-со*; в множествено число — за мъжки род *-се, -са*; за женски род — *-се*; за среден род *-са, -се*;

в) за далечна определеност: в единствено число за мъжки род с окончания *-ан, -ен*; за женски род — *-на*; за среден род — *-на, -не*

		Определеност		
		обща	близка	далечна
Единствено число	мъжки род	-а -е	-ас -ес	-ан -ен
	женски род	-та -те	-са -се	-на -не
	среден род	-то	-со	-но
Множествено число	мъжки род	-та -те	-са -се	-на -не
	женски род	-те	-се	-не
	среден род	-та -те	-са -се	-на -не

Определени форми при нарицателни имена

Форми за единствено число

1. Мъжки род

3.17. Имената от мъжки род образуват определени форми за ед. число по типове с окончанията *-а* (*-ас*, *-ан*), *-ѐ* (*-ѐс*, *-ѐн*) и *-е* (*-ес*, *-ен*).

3.17.1. Тип с окончание *-а* (*-ас*, *-ан*) имат имената, чиято основна форма завършва на твърда съгласна. По ударение този тип е с 3 под-типа: 1) с преместване на ударението върху членното окончание, 2) с преместване на ударението върху корена и 3) със запазване ударението на основната форма.

3.17.2. Подтипът с преместване на ударението върху окончанието е широко разпространен. Според редуванията на крайната съгласна в основната форма той е с 5 модела.

1. Модел със запазване на крайната съгласна: *глас* — *гласа* (*гласас*, *гласан*), *плет* — *плета* (*плетас*, *плетан*), *син* — *сина* (*синас*, *синан*), *вѐтар* — *ветарѐ* (*ветарѐс*, *ветарѐн*). По него образуват определени форми за ед. число още имената: *бик*, *валк*, *врат*, *врах*, *грах*, *грѐх*, *дар*, *длан*, *дол*, *ѡум*, *кал*, *квас*, *клѐт*, *кум*, *к'ит*, *лѐн*, *лой*, *нос*, *пан*, *плик*, *плук*, *прах*, *сан*, *сап*, *сарп*, *свик*, *смарт*, *смѐх*, *срам*, *стан*, *страх*, *тел*, *тил*, *труп*, *цвѐт*, *чѐп*, *чук*, *шап*, *пѐпел*, *пѐсак*.

2. Модел с редуване на беззвучна крайна съгласна със съответната ѝ звучна: *брѐк* — *брегѐ* (*брегѐс*, *брегѐн*), *грат* — *градѐ* (*градѐс*, *градѐн*), *зап* — *забѐ* (*забѐс*, *забѐн*). По него образуват определени форми за ед. число още имената: *врак*, *гарп*, *дап*, *дреп*, *ѡас*, *лет*, *маиш*, *мет*, *мѐс*, *мрас*, *рѐт*, *рок*, *рот*, *сат*, *снѐк* и др.

3. Модел с редуване на крайна съгласна [ш] със съчетание [жд]: *даш* — *даждѐ* (*даждѐс*, *даждѐн*).

4. Модел с вмъкване на съгласна [т], изпаднала в основната форма¹: *парс* — *парста* (*парстас*, *парстѐн*), *болес* — *болестѐ* (*болестѐс*, *болестѐн*), *карф* — *карфта* (*карфтас*, *карфтѐн*), *вѐчар* — *вечарта* (*вечартас*, *вечартѐн*), *лой* — *лойти* (*лойтас*, *лойтѐн*), *жѐр* — *жертѐ* (*жертѐс*, *жертѐн*), *наиш* — *наишта* (*наиштас*, *наиштѐн*), *пеиш* — *пеишта* (*пеиштас*, *пеиштѐн*), *раиш* — *раишта* (*раиштас*, *раиштѐн*), *сол* — *солта* (*солтас*, *солтѐн*), *прахан* — *праханта*, *ста̀рос* — *старостѐс* и др.

3.17.3. Едни от тези имена, като *наиш*, *парс*, *пеиш*, *болес*, *ста̀рос*, са с вметната съгласна [т], която е изпаднала в края на основната форма. Други обаче, като *вѐчар*, *кал*, *карф*, *жѐр*, *лой*, *раиш*, *сол*, *прах* и др., нямат изпаднала съгласна [т] в основната форма. От историческо гледище при тях има определително окончание за женски род *-та* (*лой-та*, *вечар-та*), което по-късно се е изравнило с окончание *-а* на имена, завършващи на съгласна *-т*, т. е. *лой-та*, *вечар-та*, се схващат като *лойти-ѐ*, *вечарт-ѐ*, *калт-ѐ* (*калт-ѐс*, *калт-ѐн*), *карфт-ѐ* (*карфт-ѐс*, *карфт-ѐн*) подобно на *болест-ѐ*, *парст-ѐ* и от женски род са минали в мъжки род.

¹ От чисто синхронно гледище този модел би могъл да се разглежда и като образуван с окончание *-та* (*-тас*, *-тан*). Това обаче би усложнило представянето на именната система, защото води до приемане, че има трето окончание за образуване на форми за ед. число, мъжки род освен *-а* (*-ас*, *-ан*) и *-ѐ* (*-ѐс*, *-ѐн*).

Така морфемното прегрупиране води до преминаване от един лексико-граматичен модел в друг, а с това и до промени в граматичния род.

5. Модел с изпадане на гласна [e] от крайната сричка на основната форма: *вълк* — *валкѧ* (*валкѧс*, *валкѧн*).

3.17.4. Подтипът със запазване на ударението на основната форма също е много широко разпространен. Според редуванията на крайната съгласна в основната форма той е с 5 модела.

1. Модел със запазване на крайната съгласна: *брат* — *брѧта* (*брѧтас*, *брѧтан*), *двор* — *двѧра* (*двѧрас*, *двѧран*), *лук* — *лѧка* (*лѧкас*, *лѧкан*), *кожѹф* — *кожѹфа* (*кожѹфас*, *кожѹфан*), *колай* — *колайѧ* (*колайѧс*, *колайѧн*), *нокат* — *ноката* (*нокатас*, *нокатан*). По него образуват определени форми за ед. число още имената: *ар*, *аф*, *бут*, *брус*, *варф*, *варх*, *вир*, *влак*, *вол*, *врис*, *бей*, *гарк*, *гром*, *грош*, *г'ем*, *г'ум*, *дар*, *двар*, *дѣрт*, *дрѣн*, *жѣм*, *жинс*, *зар*, *кар*, *клеп*, *клин*, *кл'уч*, *кол*, *кош*, *кулп*, *к'унк*, *мум*, *палх*, *пап*, *пул*, *сват*, *сноп*, *сор*, *стол*, *тас*, *трап*, *фес*, *чѣн*, *чир*, *чит*, *чул*, *шкаф* и др.; *агѧк*, *агѧл*, *адѧш*, *айр*, *акѧл*, *алтѧн*, *армѧн*, *амѧм*, *амбѧр*, *аршѣк*, *байрѣм*, *бажанѧк*, *белезѧк*, *бубрек*, *варснѧк*, *войнѧк*, *дѧнок*, *дарѧк*, *дѣктор*, *дрѣбен*, *д'ушѣк*, *живѣт*, *йатѧк*, *йунѧк*, *йезѧк*, *кабѧк*, *кайнѧк*, *камшѧк*, *капѧк*, *каун*, *катрѧн*, *котарѧк*, *к'епѣнк*, *куйрѧк*, *купѣн*, *кѣкал*, *кѣрен*, *кѣсам*, *кѣтел*, *лайчник*, *лелѣк*, *лапчѣн*, *лефтѣр*, *лѣшник*, *мѧлен*, *мѧрзел*, *ѣрех*, *ѣдер*, *ѣткл'уч*, *пѣнник*, *пѣпрак*, *преснѧк*, *пѧрстен*, *пѧшкал*, *пѧштал*, *пѣдмол*, *пѣес*, *патѧр*, *пѣткор*, *сачѧк*, *свѧтак*, *сѧнец*, *стѧрец*, *сандѧк*, *увѣс*, *урѣл*, *ушник*, *цѧрвѧл*, *челѣк*, *чорѧп*, *чѣбур*, *чѣйр*, *чувѧл*, *шамѧр*, *шѣмник*, *терѧк*, *тупѧн*; *бѧлгарин*, *качамѧк*, *котарѧк*, *цапѧлник*, *цѧгѧнин*, *четвѧртак*, *заѣтрѣшник*, *сламѧрник*, *пунѣдѣлник* и др.

2. Модел с редуване на беззвучна крайна съгласна със съответната и звучна: *гроз* — *грѣба* (*грѣбас*, *грѣбан*), *лѣп* — *лѣба* (*лѣбас*, *лѣбан*), *навѣф* — *навѣва* (*навѣвас*, *навѣван*), *нарѣт* — *нарѣда* (*нарѣдас*, *нарѣдан*), *ракѧф* — *ракѧва* (*ракѧвас*, *ракѧван*). По него образуват определени форми за ед. число още имената: *бѣлек*, *ат*, *галап*, *братѣфчѣт*, *денѧс*, *йѣш*, *лѣф*, *мраф*, *ѣбрас*, *ѣват*, *пурѣс*, *прак*, *сас*, *уцѣт* и др.

3. Модел с вмъкване на съгласна [т], изпаднала в основната форма: *карс* — *карѣста* (*карѣстас*, *карѣстан*), *мос* — *мѣста* (*мѣстас*, *мѣстан*), *парс* — *пѣрѣста* (*пѣрѣстас*, *пѣрѣстан*), *чѣф* — *чѣфта* (*чѣфѣтас*, *чѣфѣтан*).

4. Модел с редуване на крайна съгласна [с] със съчетание [зд]: *гос* — *гѣзда* (*гѣздас*, *гѣздан*).

5. Модел с изпадане на гласна [e] от крайната сричка на основната форма: *кѣнец* — *кѣнца* (*кѣнѣс*, *кѣнѣн*).

3.17.5. Тип с окончание -ѣ (-ѣс, -ѣн) имат имената, чиято основна форма е завършвала в миналото на мека съгласна. Този тип има един модел, който е с преместване на ударението върху членното окончание и обхваща няколко имена, като *ден* — *денѣ* (*денѣс*, *денѣн*), *маш* — *мѧжѣ* (но и по-ново *мѧжѧ*) (*мѧжѣс*, *мѧжѣн*), *парч* — *парчѣ* (*парчѣс*, *парчѣн*), *вѣтер* — *ветѣрѣ* (но и по-ново *ветѧрѧ*). По него са образувани определените форми само на посочените имена.

3.17.6. Тип с окончание -ѣ (-ѣс, -ѣн) имат имената, чиято основна форма е завършвала на мека съгласна в миналото. По ударение този

тип има два подтипа: 1) със запазване на ударението на основната форма, 2) с преместване на ударението върху окончанието.

3.17.7. Подтипът със запазване на ударението върху основната форма е широко разпространен. Според редуванията на крайната съгласна на основната форма той е с 3 модела.

1. Модел със запазване на крайната съгласна: *кон* — *коне* (*коне́с*, *коне́н*), *пат* — *пате* (*пате́с*, *пате́н*), *казан* — *казане* (*казане́с*, *казане́н*). По него образуват определени форми за ед. число още имената: *бой*, *грош*, *зёт*, *зной*, *кош* — *коше* (но и *коша*), *коч*, *край*, *фий*, *шал*; *амбар*, *арман*, *байр*, *вагал*, *говедар*, *камион*, *оган*, *офчёр*, *свадбар*, *тройен*, *фасул*, *фитил*, *границёр*, *занайат*, *другар*, *капан*, *к'иреч*, *к'умбёт*, *пипёр* и др.

2. Модел с редуване на крайна беззвучна съгласна със съответната ѝ звучна: *нош* — *ноже* (но и *ножа*), (*ножес*, *ножен*), *карлеш* — *карлѐжес*.

3. Модел с изпадане на крайна съгласна [й]: *край* — *крае* (*крае́с*, *крае́н*), *фий* — *фие* (*фие́с*, *фие́н*).

3.17.8. Подтип с преместване на ударението върху окончанието. Той има един модел със запазване на крайната съгласна: *гребен* — *гребенѐ* (*гребене́с*, *гребене́н*), *лакат* — *лакате* (*лакате́с*, *лакате́н*), *накат* — *накатѐ* (*накате́с*, *накате́н*), *корен* — *коренѐ* (*корене́с*, *корене́н*).

3.17.9. Съществителните имена от мъжки род, основната форма на които завършва на гласна -а или -е, образуват определена форма за ед. число с окончание -та, т. е. по модел за имената от женски род: *баи́та* — *баи́тата* (*баи́таса*, *баи́тана*), *буба* — *бубата* (*бубаса*, *бубана*), *о́же* — *о́жета* (*о́жеса*, *о́жена*), *терзѝе* — *терзѝета* (*терзѝеса*, *терзѝена*).

3.17.10. По него образуват определени форми за ед. число още имената: *калайжѝе*, *клепчѝе*, 'клюкар', *комиѝе*, *ловжѝе*, *самалжѝе* 'овчар, който пасе дойни овце', *самжѝе* 'овчар, който дон', *шекаѝе* 'шегаджия', *фукара* 'бедняк' и др.

3.17.11. Съществителни имена от мъжки род, основната форма на които завършва на гласна -о или -е (под ударение), образуват определени форми за ед. число с окончание -то, т. е. по модел на имената от среден род: *а́го* — *а́гото* (*а́госо*, *а́гоно*), *да́йко* — *да́йкото* (*да́йкосо*, *да́йконо*), *к'осѐ* — *к'осѐто* (*к'осѐсо*, *к'осѐно*). По него образуват определени форми за ед. число още имената: *буба́йко*, *ми́жо* и др.

2. Женски род

3.18. Имената от женски род образуват определени форми за ед. число по един тип с окончание -та (-са, -на), което винаги е без ударение. По ударение този тип има два подтипа: 1) със запазване на ударението на основната форма, 2) с преместване на ударението върху окончанието на основната форма.

3.18.1. Подтипът със запазване на ударението на основната форма е с един модел. По мястото на ударението той е с 2 разновидности:

а) с основна форма с ударение върху вътрешна сричка: *йгла* — *йглата* (*йгласа*, *йглана*), *мѝтла* — *мѝтлата* (*мѝтласа*, *мѝтлана*), *сѝстра* — *сѝстрата* (*сѝстраса*, *сѝстрана*), *ко́же* — *ко́жета* (*ко́жеса*,

кѡжена), неде́ле — неде́лета (неде́леса, неде́лена). По него образуват определени форми за ед. число още имената: ба́ба, ба́лха, ба́рна, ба́чва, бо́ра, бо́рна, бу́нда, ва́да, ва́лна, ва́рба, ва́шка, ве́шка, ви́ла, га́ба, га́йда, га́ска, гри́бна, да́ска, ду́пка, це́лва, цѡба, жа́рда, же́тва, же́ба, жи́ла, за́лва, зи́ма, йа́сла, ка́рна, ка́ца, ка́ша, ка́шта, кле́пка, кле́тва, ко́ра, ко́фа, кра́ва, ку́кла, ла́хна, ле́шта, лу́сна, ма́гла, ма́йка, ни́ва, па́пка, пи́та, плѣ́ва, по́рта, ра́на, ре́ка, ри́ба, ри́за, са́лза, сва́дба, си́ла, сла́ма, спо́на, сто́мла, те́ска, те́сла, ти́ква, ти́кла, то́рба, тре́ва, ту́рма, урда, фу́рна, че́нта, ше́па, шипка, шо́ша, шу́ма; а́ркома, ба́клица, бра́т-вица, йа́гуда, йе́тарва, ко́шница, ма́кара, ма́к'ина, ми́шница, опа́шка, пла́нина, ра́бота, са́бута, све́карва, учи́телка, ши́калка; бе́левица, бра́давица, ва́сеница, де́телина, йа́рабица, ла́стовица, по́ледица, пу́каница, ти́калница и др. ву́л'ге, гри́бне, зми́йе, ке́пе, л'у́л'ке, ма́нже, не́не, па́ше, пе́сне, плѣ́вне, плы́нк'е, пу́нг'е, се́нк'е, че́ше, ве́чере, ца́мие, ку-ка́лк'е, лахти́йе, ра́к'ийе, ту́рийе, че́вийе, че́реше, чу́вийе, те́нцуре, ка́фалтийе, на́ковалне и др.;

б) с основна форма с ударение върху окончанието: ка́зма — ка́з-ма́та (казма́са, казма́на), тава́ — тава́та (тава́са, тавана́), главне́ — главне́та (главне́са, главне́на), купане́ — купане́та (купане́са, купа-не́на). По него образуват определени форми за ед. число още имената: алка́, арпа́, бача́, дамга́, йарма́, кама́, карма́, кашла́, кола́, майа́, маша́, ока́, пача́, сарма́, софра́, тава́, тайфа́, тасма́, файда́, хава́, халва́, чалма́, араба́, махала́, пастарма́; баце́, бахче́, маг'е́, меже́, сайе́, сирк'е́, чушме́, жу́мае́, простре́, сакуле́, сари́е и др.

3.18.2. Подтипът с преместване на ударението върху окончанието на основната форма има един модел: гла́ва — гла́вата (глава́са, глава́на), же́на — же́ната (жена́са, жена́на), се́стра — се́страта (сестра́са, сестра́на), ра́ка — ра́ката (рака́са, рака́на), зе́ме 'земя' — зе́мента (зе-ме́са, зе́мента), да́штере — да́штерета (даштере́са, даштере́на). По него образуват определени форми за ед. число още имената: во́да, вра́та, ко́за, му́ха, о́фца, плѣ́ва, сна́ха, сте́на, но́га и др.

3. Среден род

3.19. Имената от среден род образуват определени форми за ед. число по един тип с окончание *-то (-со, -но)*. По ударение този тип има два подтипа: 1) със запазване на ударението на основната форма и 2) с преместване на ударението върху окончанието на основната форма.

3.19.1. Подтипът със запазване на ударението на основната форма е с един модел. По мястото на ударението той е с 2 разновидности.

(а) с основна форма с ударение върху вътрешна сричка: де́те — де́-те́то (де́тесо, де́тено), гре́бло — гре́блото (гре́блосо, гре́блено), ма́сло — ма́слото (ма́слосо, ма́слоно), ко́рито — ко́ритото (ко́ритосо, ко́ритоно), же́лезо — же́лезото (же́лезосо, же́лезоно), сла́нце — сла́нцето (сла́нцесо, сла́нцено), огни́ште — огни́штето (огни́штесо, огни́штено), то́пченце — то́пченцето (то́пченцесо, то́пченцено). По него

образуват определени форми за ед. число още имената: *бѣло, вѣдро, вѣно, гѣрло, гнѣздо, дано, дѣрво, дѣдо, жѣто, зѣрно, злато, клѣбо, крѣло, крѣсно, лѣто, мѣсо, мѣсло, млѣко, ѓро, пѣсмо, пѣро, пѣсмо, плѣтно, прѣло, рѣмо, рѣбро, сѣло, сѣно, сѣто, хѣро, чѣло*; *бардѣло, баркѣло, белѣло, бручѣло, варзѣло, венчѣло, говѣдо, желтѣло, кармѣло, класѣло, колѣно, копѣто, корѣто, косѣло, легѣло, мийѣло, одѣло, ордѣло, падѣло, писѣло, решѣто, седѣло, цапѣло, черѣво, чуриѣло, ченичено, шѣрено*; *зѣлено, прѣлето, рѣшево*; *бѣле, орѣхче, бѣре, вѣже, вѣме, гѣрне, грѣзде, двѣрче, црѣбе, зѣле, ѣме, ѣгне, ѣре, ѣме, кѣнче, кѣте, кѣче, кѣне, лѣце, мѣнче, мѣнче, мѣле, пѣле, сѣрце, свѣне, сѣме, стрѣме, сѣште, тѣле, фнѣче, хѣнче, шѣле*; *бѣашѣнче, вѣжѣнче, вѣште, корѣмче, магѣре, манзѣре, прѣфнѣче, старнѣште, телѣче, хобѣнче*; *вѣзбарче, дѣтенче, дѣпнѣште, зѣмнѣште, ѣдѣне, кѣпнѣште, мѣленче, пѣдзѣме, сѣрене, тѣпанче, хѣлиште* и др.;

б) с основна форма с ударение върху крайната сричка: *седлѣ — седлѣто (седлѣсо, седлѣно), таркалѣ — таркалѣто (таркалѣсо, таркалѣно), дѣушемѣ — дѣушемѣто (дѣушемѣсо, дѣушемѣно), парчѣ — парчѣто (парчѣсо, парчѣно), черчевѣ — черчевѣто (черчевѣсо, черчевѣно)*. По него образуват определени форми за ед. число още имената: *колелѣ, стаклѣ; гѣйлѣ, гѣувѣ, зайрѣ, ѣѣцѣ, кѣепчѣ, кѣечѣ, кѣуфтѣ, сенчѣ; алѣ, ашѣ, гѣубрѣ, гѣулгѣ, кафѣ, кѣушѣ, семѣ, тепѣ, шалтѣ, шушѣ, сѣундѣурмѣ, телемѣ* и др.

3.19.2. Подтипът с преместване на ударението върху окончанието на основната форма е с един модел: *брашѣно — брашѣното (брашѣносо, брашѣноно), мѣсто — мѣстѣто (мѣстѣсо, мѣстѣно), сѣрце — сѣрцѣто (сѣрцѣсо, сѣрцѣно)*. По него образуват определени форми за ед. число още имената: *млѣко, ѓко, пѣлѣто, пѣле, ѣхо* и др.

Форми за множествено число

1. Мъжки род

3.20. Имената от мъжки род образуват определени форми за множ. число по един тип с окончание *-те (-се, -не)*. По ударение той има два подтипа: 1) със запазване на ударението на неопределената форма, 2) с преместване на ударението върху окончанието на неопределената форма.

3.20.1. Подтипът със запазване на ударението на неопределената форма за множ. число има един модел. Той е основен и най-широко разпространен: *вѣлве — вѣлвете (вѣлвесе, вѣлвене), брѣтѣве — брѣтѣвете (брѣтѣвесе, брѣтѣвене), кѣне — кѣнете (кѣнесе, кѣнене), кѣсме — кѣсмете (кѣсмесе, кѣсмене), кѣкале — кѣкалетѣ (кѣкалесе, кѣкалене), чѣлѣци — чѣлѣците (чѣлѣцесе, чѣлѣцине)*. По него образуват определени форми за множ. число още имената с неопределена форма за множ. число: *вѣртѣве, дрѣбѣве, кѣнавѣ, кѣшѣве, кулѣве, кѣйтѣве, лѣбѣве, пѣнавѣ, пѣштѣве, пѣлѣве, рѣжѣве, рѣгѣве, снѣгѣве, стѣнавѣ, сѣпѣве, стѣлѣве, тѣлѣве, тѣлѣве, фѣсѣве; бѣнѣкове, вѣлѣкуве, вѣрѣхѣве, гѣрѣбѣве, дѣровѣ, дѣждѣове, зѣтовѣ, ѣѣзовѣ,*

3. Среден род

3.22. Имената от среден род образуват определени форми за множ. число по 2 типа с окончанията *-та (-са, -на)* и *-те (-се, -не)*.

3.22.1. Типът с окончание *-та (-са, -на)* обхваща имена, чиято неопределена форма е образувана с окончанията *-а, -та*. По ударение той има два подтипа: 1) със запазване на ударението на неопределената форма, 2) с преместване на ударението върху окончанието на неопределената форма.

3.22.2. Подтипът със запазване на ударението на неопределената форма е основен и най-широко разпространен. Той има един модел, който по мястото на ударението в неопределената форма за множ. число е с 2 разновидности:

а) с неопределена форма с ударение върху крайна сричка: *гребла́ — гребла́та (гребла́са, гребла́на), села́ — села́та (села́са, села́на), корита́ — корита́та (корита́са, корита́на)*. По него образуват определени форми за множ. число още имената с неопределена форма за множ. число: *ведре́а, гарла́, гнезде́а, дана́, йаца́, крила́, кросна́, лета́, лица́, места́, пасма́, патя́, перя́, писма́, платна́, рама́, ребра́, сарца́, чела́; бардила́, коленя́, орала́, таркала́, черева́; деца́, имена́, рамена́ и др.*

б) с неопределена форма с ударение върху вътрешна сричка: *за́рна — за́рната (за́рнаса, за́рнана), кла́ба — кла́бата (кла́баса, кла́бана), гуве́да — гуве́дата (гуве́даса, гуве́дана), пиле́та — пиле́тата (пиле́таса, пиле́тана)*. По него образуват неопределени форми за множ. число още имената с неопределена форма за множ. число: *ма́сла, Klosи́ла; ва́жета, га́рнета, йме́та, йа́гнета, йа́рета, ку́чета, мо́мчета, му́лета, префну́чета, те́лета, ха́пчета, шй́лета и др.*

3.22.3. Подтипът с преместване на ударението върху окончанието на неопределената форма е много ограничен. Той има един модел: *ва́жа — ва́жата (ва́жаса, ва́жана), да́рва — да́рвата (да́рваса, да́рвана)*.

3.22.4. Типът с окончание *-те (-се, -не)* обхваща имена, чиято неопределена форма за множ. число е образувана с окончание *-и*. По ударение той има два подтипа: 1) с преместване на ударението върху окончанието на неопределената форма; 2) със запазване на ударението върху окончанието на неопределената форма.

3.22.5. Подтипът с преместване на ударението върху окончанието на неопределената форма е много ограничен. Той има един модел и обхваща само две имена: *о́чи — о́чите (о́чйсе, о́чйне), у́ши — у́шйте (у́шйсе, у́шйне)*.

3.22.6. Подтипът със запазване на ударението върху окончанието на неопределената форма се среща само при едно име: *те́лцй — те́лцйте (те́лцйсе, те́лцйне)*.

Определени форми на лични имена

3.23. Характерна особеност на говора е наличието на определени форми за ед. число и при личните имена. Те се образуват по модели на нарицателните имена, като според вида на завършека си независимо от граматичния си род получават следните окончания: *-а (-ас, -ан)*, когато завършват на съгласна, *-та (-са, -на)*, когато завършват на гласна [а],

то (-со, -но), когато завършват на гласна [е]. Следователно определени форми на личните имена се образуват механично, както изобщо се образуват определените форми в българския език: *Асан* — *Асана* (*Асанас*, *Асанан*), *Исен* — *Исена* (*Исенаас*, *Исенан*); *Бихийа* — *Бихийта* (*Бихийса*, *Бихийна*); *Сабиха* — *Сабихата* (*Сабихаса*, *Сабихана*); *Гошо* — *Гошоту* (*Гошосу*, *Гошону*), *Тайбѐ* — *Тайбѐту* (*Тайбѐсу*, *Тайбѐну*). Примери: *Асан дойде* — *Асанас дойде* (в негово отсъствие). *Асанан дойде* (в негово присъствие). *Салито два пати одило фчера на межѐ*

ПАДЕЖНИ ФОРМИ

3.24. Съществителните имена в мугленския говор, общо взето, нямат падежни форми. Изключение правят само няколко имена на лица, при които се среща особена падежна дателна форма в ед. и множ. число.

3.24.1. Личните и нарицателните имена на лица от мъжки род обикновено нямат падежни форми. При тях се срещат по две форми — едната без окончание, а другата — с окончание -а (-ас, -ан): *Асан* — *Асана*, *К'азим* — *К'азима* (*Давам на тебе, на Асана, давам на К'азима*). Втората форма обаче е определена, а не падежна.

3.24.2. За формата за обща определеност с окончание -а може да се допусне, че по произход е стара агломеративна, която при разколебаването на падежните форми се е свързала по своето окончание с определената форма, а после се е изравнила напълно с нея и затова имената имат и други окончания за определеност: -ас за близка определеност и -ан за далечната определеност. За липсата на падежни форми при тези имена свидетелствуват и случаи като *Порукай го дайчо. Давам на дайчо. Не можеш да си видиш ни бащата, ни брат, ни ништо*.

3.24.3. В говора както се изтъкна, само няколко одушевени названия от мъжки и от среден род, като *оца*, *дете* и някои лични имена, имат особени дателни падежни форми в ед. и множ. число.

Формите за дателен падеж в ед. число са само няколко. Те се образуват с окончания -сому, -ному: *дете* — *детесо* — *детесому*. *Дай детесому лѐп. Дайте челѐкусуму адин лѐп. Туй има Куцоному акт. На кое казваш така? — Жѐлоному*.

3.24.4. Окончанията -сому, -ному по произход са дателни форми за мъжки род ед. число на показателните местоимения *сь* и *онъ*, превърнали се в членни окончания за дателен падеж. Самите форми *челѐкусуму*, *детесому*, *Куцоному* и пр. са първични определени дателни форми, които сега са се лексикализирали. Като редовни форми те се срещат в много други родопски говори¹.

3.24.5. Формата за дателен падеж, множ. число се образува с окончания -мсем, -мнем: *оца* — *оцене* — *оцемнем*, *деца* — *децаса* — *децамсем*. *Дай децамсем лѐп*. Окончанията -мсем, -мнем по произход са дателни окончания за множ. число на определени (членувани) именни форми за мъжки род, множ. число. Те се състоят от дателно именно

¹ Вж. St. Stojkov, *Nominale Kasusformen in der bulgarischen Sprache*, Die Welt der Slaven, XIII, 1968, Heft 1, стр. 36.

окончание *-ам (-ем)* (стб. *-амъ*) и от дателни форми за множ. число, мъжки род на показателните местоимения съ, *-семъ*, *-немъ*, *онъ*, превърнали се в членно окончание.

3.24.6. Дателните падежни форми в мугленския говор се срещат сравнително по-често в народни песни, които, както е известно, пазят архаични форми. В песни са регистрирани дателни форми за ед. число и за множ. число: *Оцемнем вѣзни йагладци. Софиѣмнем к'ични шерфѣтк'и.*

3.24.7. Дателните форми в мугленския говор са последни остатъци от изчезналите именни падежни форми. Както се вижда от приведените примери, лексикално те са крайно ограничени и вече са фразеологизирани, защото се срещат само при няколко съществителни, като *дѣте*, *чилѣк*, и при някои лични имена, и то край глаголи *давам*, *казвам*, изискващи пряко допълнение в дателен падеж.

Умалителни съществителни имена

3.25. Умалителни съществителни от мъжки род. С наставка *-ец*: *ветрѣц*, *лѣбец*. С наставка *-чек / -чак*: *алтѣнчек*, *армѣнчек*, *брѣтчак*, *гѣлапчак*, *калѣмчак*, *ѡдерчек*, *пѣтчек*, *тарпѣнчек*, *угѣрчек*, *фустѣнчек*, *наѣчек*; *косамчѣк*, *зупчѣк*, *синчѣк*, *санчѣк* и др.

3.25.1. Умалителни съществителни от женски род. С наставка *-ица*: *жѣлица*, *сѣнчица*, *фудѣлчица*, *к'ичица*, *лѡчица*, *трѣвица*, *тресчица*, *жерчица*, *сол'чица* и др.; с наставка *-ка* — *ѡркумка*, *мѣкарка*, *стѣнка*, *рѣчка*, *балтѣйка*, *крѣвичка*, *ракавичка*, *йѣмичка* и др.

3.25.2. Умалителни съществителни от среден род. С наставка *-че*: *брѣкче*, *двѡрче*, *кѡнче*, *корѣмче*, *стѡлче*, *тапанче*, *хобѡтче*; *брѣче*, *тепче* и др. С наставка *-ѣ*: *зарѣѣ*, *месѣѣ*, *сенѣѣ*, *драѣѣ*, *брашѣѣ*, *мастѣлѣѣ*, *млѣкѣѣ* (*млѣѣѣ*) и др. С наставка *-ѣнѣ*: *вѣженѣѣ*, *дѣтенѣѣ*, *кѣченѣѣ*, *мѣленѣѣ*, *пѣленѣѣ*, *тѡпченѣѣ* и др. С наставка *-ку*: *дѣтку*.

Увеличителни съществителни имена

3.26. С наставка *-иште* се образуват увеличителни съществителни имена: *мажѣиште*, *медѣиште*, *шегажѣиште*; *видѣиште*, *росѣиште*, *усѣиште*; *котарѣчиште*, *чилѣчиште*, *дѣпчиште*; *вражѣиште*, *пѣлиѣиште*, *кѣчѣиште*, *дѣчѣиште*; *двѡриште*, *зѣтиште*, *бѣбиште*, *крѣвиште* и др.

ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА

3.27. Прилагателните имена в говора са два вида: изменяеми и неизменяеми.

3.27.1. Изменяеми непроизводни прилагателни в говора са: *бѣл*, *бос*, *вит*, *глух*, *гол*, *дарт*, *жѣлт*, *йек*, *крап* 'кѣс', *куц*, *лѣк*, *лис*, *л'ут*, *мѣк*, *нѣм*, *прѣк*, *ран*, *рус*, *син*, *скап*, *слѣп*, *стар*, *сух*, *тап*, *ѣал*, *ѣип*, *шут*; *блѣк* — *блѣга*, *длѣк* — *длѣга*, *драк* — *дрѣга*, *дѣф* — *дѣва*, *жѣф* —

жйва, здраф — здрава, криф — крйва, ноф — нова, праф — прва, сиф — сйва, блѣт — блѣда, млат — млада, барс — барза, прос — прдста, чѣс — чѣста, чис — чйста, чус — чүзда и др.

3.27.2. Изменяеми производни прилагателни в говора са: бораф — борава, букаф — букава — букви, влагаф — влагава, гърбаф — гърбава, грапаф — грапава, жйлаф, калпаф, лѣскаф, рѣхаф, рѣзаф, смугаф; булнаф — булнава, каф'аф; сурѣф — сурѣва, братуф — братува, дрѣнкоф — дрѣнкова, дрѣноф тйквоф; артлиф, дертлиф, парлиф, плачлиф, страшлиф, галчелиф, даржелйф, игралйф, песаклиф, работлиф; горчйф, л'утиф, скалиф, тревйф, дробенйф, марзалиф; крѣчеф, лѣмбеф, бѣзинеф, кѣзинеф, жуваѣеф, текнефѣзеф, терсенйѣеф; бабин, мѣчк'ин, мйшк'ин, сѣстрин, кокѣшк'ин; кутлес — кутлеста, кѣрместа 'бременна — за жена', ѣчес, ушас, породйс, каменйс; рѣгѣт, варгулат, авѣлиц'и, балгарцк'и, балканцк'и, вѣлиц'и, гърцк'и, гѣрцк'и, жѣнцк'и, жетварцк'и, кавурцк'и, мѣрцк'и, нѣшенцк'и, свадбарцк'и, сѣлцк'и, староврѣмцк'и, старцк'и, стопанцк'и, турцк'и, йунацк'и, пумацк'и; войнийшк'и, станймашк'и, маск'и 'мъжки'; бѣдан — бѣдна, блйзан — блйзна, бѣлан, глѣдан, гнүсан, гѣрен, грѣзан, дѣлен, дрѣбан, жѣдан, йасан, задан, лѣсан, лѣтан, матан, млѣчан, прѣзан, палан, прѣсан, прѣдан, прѣшан, рѣван, тѣсан, чѣран, чѣсан, сйлан, смѣшан, срѣдан; каматан, пенб'ан, димйтан, тафтиѣен, вѣзрасан, жѣлезен, ѣблѣчан, прѣлетан, срѣбаран, грамѣтен, даждѣван, пѣдзимашана 'есенен'; ѣлен — ѣлена, вѣжен — вѣжена, вѣлнен, вѣден, дѣрвен, кѣлен, кѣжен, шѣрен; зелѣн — зелѣна, кравѣн, студѣн, червѣн, пйѣн; мисйрен, навѣден, назѣбен, опүлен, калпаклиѣн; йѣгнешти, йѣрнешти, кравешти, кучешти, магарешти, мүлешти, пйлешти, тѣлешти, чилѣшти, шйлешти; гувѣжди, краве, ѣфче и др.

3.27.3. Изменяеми многосрични непроеводни прилагателни: майак — майка, нйсак — нйска, рѣтак — рѣтка, слѣтак, тѣнак, тѣшак, маѣек 'малък', мутек 'малък', мучек 'малък', матек 'малък', висѣк, глйбѣк, ширѣк, парѣтик, самйчак; вѣсал — вѣсала, вакал — вакла, ѣбал — ѣбла, свѣтал — свѣтла, тѣпал, бйстар — бйстра, добар — добра, йтар — йтра, йѣдар, ѣстар; сакѣт и др.

3.27.4. Неизменяеми прилагателни в говора са: ажамйѣе 'млад, неопитен', алащйк 'свикнал', д'ус 'равен', кабат 'виновен', кѣта 'всеки', окомүш 'знаеш, опитен', сафалѣ 'хубав', серт 'твърд', чамүт 'лош, буен — за кон' и др.

ЧИСЛИТЕЛНИ ИМЕНА

3.28. Числителните имена в говора, общо взето, споделят особеностите на числителните в българския книжовен език и в повечето български говори.

НЕОПРЕДЕЛЕНИ ФОРМИ

Числителни бройни

1. Числителни за определен брой

3.28.1. Числителните бройни в говора са:

- 1 *адин, анна, анно* — *адин ден, анна рака, анно село*
- 2 *два, две* — *два сина, два орела, две рак'и, две шилета*
- 3 *три*
- 4 *четри и четири* (по-рядко)
- 5 *пет*
- 7 *седам*
- 9 *деват, девет*
- 10 *десет*
- 11 *адинайсе*
- 20 *двайсе*
- 30 *трийсе*
- 40 *четйрсе*
- 70 *седемдесе*
- 300 *триста*
- 400 *четйрста*
- 1000 *ил'ада*

Числителни за лица от мъжки пол

3.28.2. За означаване на брой на лица от мъжки пол има особени бройни числителни форми. Те са образувани с наставката *-ма*: *двама, трима*. *Постройха двамата кашта. Двамата сме не останвали. Трима брате.*

МЕСТОИМЕНИЯ

Лични местоимения

3.29. Личните местоимения в говора, както изобщо в българския език, имат форми за 1, 2 и 3 л. в ед. число и множ. число, и то в 3 падежа: именителен, глаголативен и дателен. При това формите в глаголативен и дателен падеж обикновено са две: пълна и кратка. От тях пълната форма има самостоятелно ударение, а кратката форма обикновено е без ударение.

Форми за единствено число

3.29.1. Формите за 1 лице са:

1. Именителна — *ийе* и *йа*. От тях първата форма *ийе* е по-стара и по-характерна за традиционния говор: *Ййе не могам да четам. Ййе та не повнем. Ййе сам не имела. Ййе го сам видел*. Формата *йа* се среща в

речта на по-младите и главно у мъжете: *Йа бѣ му дало нѣму. У отделни лица под влияние на книжовния език се среща и форма ас.*

2. Гломеративна: а) пълна — *мѣне: Мѣне не закъшет. Пешин мѣне настанѣха. На мѣне се иште. Сѣнни до мѣне;* б) кратка — *ма: Тѣ ма не слѹшет. Галет ма врѹт.*

3. Дателна: а) пълна — *мѣне, мен: Дайте и мѣне за лѣк. Од дѡлни край ми е мѣне бащѣ ми. Анѡну к'илѡ дадохѡ мен;* б) кратка — *ми: Ку ми рекѡт ше ѣдам. Дай ми малко лѣп.*

3.29.2 Формите за 2 лице са:

1. Именителна — *ти: Тѣ сѣди.*

2. Гломеративна: а) пълна — *тѣбе: Утре тѣбе ша рѹка. Давам на тѣбе;* б) кратка — *та: Да та изедѣ мѣчка. Йѣ та ни повнем. Ни чѹем та к'инѡ ни галчѣш.*

3. Дателна: а) пълна — *тѣбе: Тѣбе ти, майко оставѣм. Утре тѣбе ш ти стѡри злѡ;* б) кратка — *ти: Да ти не мрѡзи. Вѡтре ти е сѣчко.*

3.29.3. Формите за 3 лице мъжки и среден род са еднакви.

1. Именителна — *то: Тѡ г'и не видѣ. Твѡ рѣйс тѡ кѡра. Тѡ е нѣму предадет.*

2. Гломеративна: а) пълна — *нѣго: Нѣго мѡжеш да потѣглиш. Нѣго рѹкам. Аршѣк, да са тачѣ сас нѣгу;* б) кратка — *го: Длѣго жѣито рѡш го казваме. Ше го трѡсем. Нѣ го си видѣл да го знѡеш. Рѹкни го, парѣ му сам дѡло.*

Число	Лице	Именителен падеж	Гломеративен падеж		Дателен падеж	
			пълна форма	кратка форма	пълна форма	кратка форма
ед. ч.	1 л.	йѣ, ѣа	мене	ма	мене	ми
	2 л.	ти	тебе	та	тебе	ти
	3 л.	м. р.	него	го	нѣму	му
		с. р. ж. р.	нейѣ	йѣ		му
мн. ч.	1 л.	не, ние	нас	ми	нам	
	2 л.	ве	вас	ви	вам	
	3 л.	тѣ	тѣх тѣха	г'и	тем	му

3. Дателна: а) пълна — *нѣму: Тѡ е нѣму предадет. Дават нѣму ут сѣчко;* б) кратка — *му: Парѣ му сам дѡло. Нѣму му дават.*

3.29.4. Формите за 3 лице, женски род са:

1. Именителна — *та 'тя': Та та не видѣ. И та сѡнк'и поѣѣ.*

2. Гломеративна: а) пълна — *нѣйѣ: Нѣйѣ ѣе вѣкам. Вѣз нѣйѣ си сѣдѣ;* б) кратка — *йѣ: Нѣйѣ ѣе вѣкам.*

3. Дателна — *тя е само кратка — му 'и': На нѣйѣ си му давам.*

3.29.5. Формите за 1 лице са:

1. Именителна — не 'ние': *Нѐ сме нѐ запòвнили. Тугай нѐ рой-нахме стараса кашта.*

У по-младите, особено у мъжете, се среща и по-нова форма *ний, ние*, появила се под влияние на книжовния език.

2. Гломеративна: а) пълна — нас: *На нас не дават. За какво ми нас испитвате.* Среща се и разширена форма (по-рядко) *наска*: *Йѐ да флѐзам у наска*; б) кратка — ми 'ни': *За какво ми нас испитвате. Наште дци ми са учили. Ше ми изрúкат на Сòфийе.*

3. Дателна: а) пълна — нам 'на нас, нам': *Оста̀виха нам стараса кашта. Нам ту̀ка не дават. И нам бѐха донѐли. Нам бѐ анва работата. Нам ни са убаво. Ту̀ка е нам лѐтуту малку*; б) кратка — ми 'ни'.

3.29.6. Формите за 2 лице са:

1. Именителна — ве 'вие': *Вѐ са не смѐйте. Бек'и г'и вѐ не бие-те? Йѐ ви давам и вѐ ми давате.*

У по-младите и особено у мъжете се срещат — по-нови форми *вий и вие*, появили се под влияние на книжовния език.

2. Гломеративна: а) пълна — вас: *И вас дарим и вѐ ше да-рите*; б) кратка — ви: *Нѐ ви сме канили на межѐ.*

3. Дателна: а) пълна — вам 'вам, на вас. Вам е по-хубаво. Вам ви дават; б) кратка — ви: *Йѐ ви давам и вѐ ми давате.*

3.29.7. Формите за 3 лице са:

1. Именителна — тѐ 'те': *Тѐ ма не слúшет. Тѐ са сег'а нѐ вълети.*

2. Гломеративна: а) пълна — тѐх, т'ах и тѐха, т'аха 'тях': *Тѐх ги е стра̀х. У тѐх са душлй л'уде. То̀ тѐх да пита̀ш. Само т'аха рúкаха. У тѐха има межѐ. Исàхне ли тревàта тѐха нѐма*; б) кратка — г'и: *Стàна два дѐне кàг г'и са земàли. Сас кòле г'и са бута̀ли.*

3. Дателна: а) пълна тѐм и т'ам 'на тях, тям': *Т'ам му е смѐшно. Т'ам му дай да са смѐйет. Т'ам бе местòту нах ту̀ка*; б) кратка — му 'им': *Т'ам му е смѐшно. Кòй му бра̀ни да берàт? Помà-гахме му нѐ да оградѐт кашта.*

Възвратни местоимения

3.30. За изразяване на възвратност в говора се употребяват форми на личното местоимение, разширени с частица *си*: *Мийем мѐне си. По-ма̀гат на тѐх си. Ше го за̀варам у т'аха си.*

3.30.1. За изразяване на възвратен субект също се употребява частица *си*: *Осу̀чи си ра̀к'ите. Голѐмийан бра̀т фàти та си купи каш-та. То̀ си има грй̀жа. Стàна пѐт годй̀ни такà си седй̀.*

В говора следователно липсва възвратно местоимение *себе си*.

Притежателни местоимения

3.31. Притежателните местоимения в говора, както и изобщо в българския език, са два вида: пълни и кратки.

Пълни местоимения

3.31.1 Пълните притежателни местоимения по граматичния си вид са прилагателни и като тях имат отделни неопределени и определени форми в ед. число за мъжки, женски и среден род и обща форма в множ. число.

3.31.2. Формите за единствено число са:

1) за 1 лице: *мой, мѝйа, мое, мѝи*; *мѝйа (мѝйас, мѝйан), мѝйта (мѝтата) (мѝйса, мѝйна — мѝйата, мѝйаса, мѝйана), мѝйту (мѝйсу, мѝйну)*;

2) за 2 лице: *твой, тѝѝа, тѝѝе, тѝѝи*; *тѝѝа (тѝѝес, тѝѝен)*;

3) за 3 лице: а) за мъжки и среден род — *неѝоф, неѝова, неѝово, неѝови*.

3.31.3. Формите за множествено число са:

1) за 1 лице: *наш, нѝша, нѝше, нѝши*; *нѝшат (нѝшас, нѝшан), нѝшата (нѝшаса, нѝшана), нѝшату (нѝшасу, нѝшану, нѝшту, нѝтсу, нѝшну, нѝшесо, нѝшено), нѝшите — нѝшите (нѝшисе, нѝшине)*;

2) за 2 лице: *ващ, вѝша, вѝше, вѝши*;

3) за 3 лице: *тѝхан (тѝхан), тѝхна (тѝхна), тѝхно (тѝхно), тѝхни (тѝхни); тѝхниет, тѝхната (тѝхнаса, тѝхнана), тѝхното (тѝхносо, тѝхноно), тѝхните*. Формите с гласна *ѝ* са по-стари.

Кратки форми

3.31.4. Кратките притежателни местоимения са:

В единствено число:

1) за 1 лице: *ми: Баштѝ ми са чѝдеше. Мажѝн ми не дѝва да ѝдам на сѝстра ми. Мѝжо ми бѝ отишлѝ и попиталѝ.*

3.31.5. В множествено число:

1) за 3 лице — *му: Баштѝте му са рѝси. Пѝчкѝте му бѝ направилѝ. На нѝй мѝмчета баштѝ му умрѝ. Ваф савѝта му правѝат дѝл.*

Изразяване притежание на субекта

3.31.6. Притежание на субекта се изразява с пълните и кратките форми на притежателните местоимения, т. е. в говора липсват специални възвратни притежателни местоимения *свой* и *си*.

Пълни форми

3.31.7. Пълните форми обикновено са определени и са пред името. В единствено число:

1) за 1 лице — *ѝйѝ да ѝткарам мѝйте ѝфѝе. Да ѝдам при мѝйне трѝйне сѝстриѝи*;

2) за 2 лице — *Дѝ да та пѝснам да си ѝдбѝреш тѝѝата мѝйка*;

3) за 3 лице — *Челёкан са кáчи на нёгвийа кон. Йунáкан си кáни нёгован рòт, нёгвата тарáфа. Женсконо си кáни нёгвана роннйна. Сёк си кòле от нёгвине òфце, от стòкана си нёгва.*

3.31.8. В множествено число.

1) за 1 лице — *От нáшата кáшта. Кото нáшата мáйка нёма да му г'и чува децáта;*

2) за 2 лице — *Вáржи вáшету шáренуту кúче;*

3) за 3 лице — *На свáдбата мòмчето кáни тёхните си роннйни.*

Кратки форми

3.31.9. Кратките форми винаги са непосредно след името.

В единствено число:

1) за 1 лице — *ми: Йё сам дáло на сёстра ми, на мáйка ми. Йё дáвам на бубáйку ми;*

2) за 2 лице — *ти: Вйде ли мáйка ти? Тй дáваш на áбла ти;*

3) за 3 лице: а) мъжки и среден род — *му: Асвá дёте е дошлòло саз бубáйко му. Пёчк'ите му бё наврáтило.*

3.31.10. Понякога се среща и възвратно местоимение си:

1) за 2 лице — *Кáжи на зёте си;*

2) за 3 лице — *Оградйл кáшта на синá си. Дáл на брáта си парй. Вáжэ ут нйвата си.*

В редки случаи се срещат две местоимения — притежателно и възвратно: *Асáн отйде с мáйка му си.*

Показателни местоимения

3.32. Показателните местоимения в говора се отличават със своето голямо разнообразие, което е в пряка връзка с наличието на тройна определеност при имената:

Единствено число		Множествено число
мъжки и среден род	женски род	
тва, атвá, етвá	тай (тáа), атáй, етáй	тей, атёй, етёй
сва, асвá, есвá	сай (сáа), асáй, есáй	сей, асёй, есёй
нва, анвá, енвá	най (нáа), анáй, енáй	ней, анёй, енёй

Някои от формите на показателните местоимения имат фонетични варианти: *ейсвá, йесáй, йесёй* и др.

3.32.1. Примери за употреба на показателните местоимения: *Твá рейс тò кáра. От свá мòс исфрáкнаха двё дáск'и. Свá челёк е йёце убаф. Свá нáш не сáм спáло. Свá дён; Йё да свáршим есáй рáбота. Ут сáа стрáна. Есáй гудйна; Асáй гудйна; Асвá дете е душлòло саз*

бубайко му Анва пѧт нѧмаше. Анва кѧн са е разбулѧл. Нѧй вода. Нѧй бѧба и др.

3.32.2. Показателните местоимения за признаци и качества са:

Единствено число			Множествено число
м. род	ж. род	ср. род	
такѧф атакѧф	такѧва атакѧва	такѧва атакѧва	так'ѧва атак'ѧва
сакѧф асакѧф	сакѧва асакѧва	сакѧва асакѧва	сак'ѧва асак'ѧва
накѧф анакѧф	накѧва анакѧва	накѧва анакѧва	нак'ѧва анак'ѧва

3.32.3. Показателни местоимения за размер са: тѧлак 'толкова голям'; атѧлко, асѧлко, анѧлко.

Въпросителни местоимения

3.33. Въпросителните местоимения са: м. р. — кутрѧ (кутрѧйѧ, кутрѧйѧс, кутрѧйѧн), ж. р. — кутрѧ (кутрѧта, кутрѧса, кутрѧна), ср. р. — кутрѧ (кутрѧто, кутрѧсо, кутрѧно), множ. число за трите рода — кутрѧ (кутрѧте, кутрѧсе, кутрѧне).

3.33.1. Освен това употребяват се и следните въпросителни местоимения: а) какѧф, какѧва, какѧво, как'ѧва: Грѧбѧне какѧф ѧе; б) чѧй, чѧе, чѧе, чѧй: Ъѧ та припѧзнавам чѧй дѧте си; в) кѧлак 'колко голям', кѧлка, кѧлко, кѧлк'и; г) кой (кѧгу, кѧму, кѧга), коѧ: С кѧга дѧйде? На коѧ кѧзваш такѧ?; д) как: Как да ма не слѧшет?; е) к'ѧнѧ 'какво': К'ѧнѧ докѧра?

Отрицателни местоимения

3.34. Отрицателните местоимения са: нѧкой — Нѧкой нѧма кабѧт. нѧкакаф, нѧколко; нѧкутрѧ, нѧкутрѧ, нѧкутрѧ — Нѧкутрѧ челѧк. Да са нѧ сардѧ нѧкутрѧ?

Неопределителни местоимения

3.35. Неопределителните местоимения са: а) нѧкой; б) нѧкуй, нѧкуйѧ нѧкуе; в) нѧкакаф, нѧкаква — Нѧкаква рѧбута фѧта; г) нѧкаф (рядко се употребява); д) нѧкакаф, нѧкаква, нѧкакво, нѧкакви; е) нѧква, нѧкво, нѧкви.

Относителни местоимения

3.36. Относителните местоимения са: а) *който* (*койсо, койно*), (*коё-са*), *което* (*коёсо, коёно*), *който* (*койсо, койно*) — *Който е нѣ свикнат, му е трудно*; б) *какаѣто* (*какаѣсо, какаѣно*), *как'ивато*; в) *кутрѣто* (*кутрѣсо, кутрѣно*), *кутрѣта* (*кутрѣса, кутрѣна*), *кутрѣто* (*кутрѣсо, кутрѣно*), *кутрѣте* (*кутрѣсе, кутрѣне*) — *На другаса д'уннѣ кутрѣне са не правили севѣп ше г'и варѣт ваѣ катрѣн*; г) *дѣту* (*дѣсу, дѣну*) — *За данука, дѣту збѣра бѣрника. Концесе, дѣсу за шийене. Конен, дѣно пасѣ одѣан, са продали. Ф пѣчкана, дѣно гѣтвѣме, нѣго зовѣме машиѣна. Калиманка, дѣно гѣни мѣшк'ине. Надонѣсаха му, дѣно бѣ г'и канѣло.*

Обобщителни местоимения

3.37. Обобщителните местоимения са: а) *сѣкой* (*сѣк'и, сѣк*), *сѣка, сѣку*; б) *сѣкакаѣ*, *сѣкаква, сѣкакво, сѣкакви*; в) *врѣт, врѣ* — *Врѣт са навѣанка. Гѣлет ма врѣт. Врѣт л'удесе ѣмат грѣхѣе. Врѣт са изѣврѣт. Дѣва на врѣт лѣп. Врѣ бѣ г'и канѣло. Врѣ дрѣбни дѣца; г) *сѣк'и* (*нова за говора форма*).*

ГЛАГОЛИ

Сегашно време

3.38. I спрежение:

1. (— — || — —): *ѣѣ бѣрам, тѣ берѣш, тѣ берѣ — не берѣме, вѣ берѣте, тѣ берѣт; поѣам, поѣѣш, поѣѣ — поѣѣме, поѣѣте, поѣѣт (поѣѣт).*

2. (— — || — —): *ѣѣ ѣштам, тѣ ѣштеш, тѣ ѣште — не ѣштеме, вѣ ѣштете, тѣ ѣштат; кѣнем, кѣнеш, кѣне — кѣнеме, кѣнете, кѣнет; дрѣмем, дрѣмеш, дрѣме — дрѣмеме, дрѣмете, дрѣмет и др.*

3. (— — || — || — —): *чѣем, чѣш (чѣеш), чѣе — чѣѣме, чѣѣте, чѣѣят; жѣвѣѣ, жѣвѣѣш, жѣвѣѣе — жѣвѣѣме, жѣвѣѣте, жѣвѣѣят (жѣвѣѣт).*

Префигирани глаголи: *набѣра — набѣрѣш; ѡбѣра — ѡберѣш, ѣскопа — ѣскопѣш; прѣкопа — прѣкопѣш, но и ѡдѣвам и др.*

3.39. II спрежение:

1. (— — || — —): *ѣѣ гѣлчем, тѣ гѣлчѣш, тѣ гѣлчѣ — не гѣлчѣме, вѣ гѣлчѣте, тѣ гѣлчѣт; вѣрѣем, вѣрѣѣш, вѣрѣѣ — вѣрѣѣме, вѣрѣѣте, вѣрѣѣт (вѣрѣѣт — у по-младите), дѣѣам, дѣѣш, дѣѣ — дѣѣме, дѣѣте, дѣѣѣт (дѣѣѣт) и др.*

2. (— — || — —): *ѣѣ вѣѣдем, тѣ вѣѣдиш, тѣ вѣѣди — не вѣѣдиме, вѣ вѣѣдите, тѣ вѣѣдет; спѣм, спѣш, спѣ — спѣме, спѣте, спѣт.*

3.40. III спрежение:

ѣѣ глѣѣдам, тѣ глѣѣдаш, тѣ глѣѣда — не глѣѣдаме, вѣ глѣѣдате, тѣ глѣѣдат; вѣкам, вѣкаш, вѣка — вѣкаме, вѣкате, вѣкат; слѣѣшем, слѣѣ-

шеш, слүше — слүшеме, слүшете, слүшет; закачем, закачеш, закаче — закаcheme, закачете, закачет; ройам са, карам, затварем, отварем, забарем 'забравям', кашлем 'кашлям', фарлем, смёнем 'сменям' и др.

3.41. Помощен глагол: сам, си, е (йе), сме, сте, са.

3.42. Други глаголи: такам 'тъкая' — таче, могам, пекам — печеш, пече; вархам 'вършея' — варшеш, варшешт и др.

3.43. Употреба на сегашно време: Йе берам китк'и. Йе са сетам. Йе не могам да четам. Йе сам праф — йскам да сеннам. Чудем са и мислем са како да му направем. На коё казваш така? Колкуту го сториш. Бел вѣтер пролете дѹе. Замёсваме тестоту и гу расточваме. Те ма не слүшет. Мёне не закачет и др.

3.44. Сегашно време в разказ: Ората байрём играеа, пак не кашта градиме. Ага дойдаха аней болгарк'и, плачат и бегат. Дойде Терзи-вото момиче вика: „Дерето откацало рибарникан!“

Бъдеще време

3.45. Положително бъдеще време се образува с частицата *ше (ша)*: *ше берам, ше береш, ше берё — ше берёме, ше берёте, ше берат*. Пред глаголи, които започват с гласна, частицата е *ш*: *ш идам, ш идеш, ш иде — ш идеме, ш идете, ш идат*.

Други примери: *Ше купем. Ше го скупе. Ше кл'укнам да сеннам. Ше идам да найда крсно. Йе ше са прёмене ш чиста риза. Йе ше са кордисам с убави дрипи. Ше намисле. Ше вalem. Ше са срамем* и др.

3.46. Отрицателно бъдеще време се образува с *нема*: *нема да берам, нема да береш, нема да берё — нема да берёме, нема да берёте, нема да берат; Нема да копам. Нема да дойда нах вас. Тугай нема да та водам*.

3.47. В говора се среща, сравнително рядко, и друго бъдеще време образувано с глагола *шта* и съкратен инфинитив: *йе шта вика*.

Минало несвършено време (имперфект)

3.48. Минало несвършено време (имперфект) се образува с окончанията:

-ех (-ех)	-ехме (-ехме)
-еше (-еше)	-ехте (-ехте)
-еше (-еше)	-еха (-еха)

3.48.1. Така образуват форми за минало несвършено време глаголите: *берех, береше, береше — берехме, берехте, береха; спех, спеше спеше — спехме, спехте, спеха; чух, чуеше, чуеше — чухме, чухте, чуха; пуйех, пуйеше, пуйеше — пуйехме, пуйехте, пуйеха; варех, варех, даржех, дойех, лежех, летех, плетех, печех, перех, предех седех, сечех, тарпех, тачех, четех; водех, влaчех, готвех, жёнех, играех, колах, копaйех, месех, молах, носех, одех, плaчех, плaших правех, пуших, рабутех, рaнех, ровех, рёжех, тoчех, тpасех, шийех* и др. *предехме, седехме, тачехме, даржехме; влaчехме, одехме, учех-*

ме; варшѣха, берѣа, варвѣа, даржѣа, малчѣа, перѣа, плетѣа, пуйѣа; водѣха, знѣха, игръѣха, купѣйѣха, лѣжѣха, мѣлѣха, плѣчѣха, прѣвѣха, пѣшѣха, рѣботѣха, крѣеа, нѣсеа, пѣеа, рѣжеа и др.

Минало свършено време (аорист)

3.49. Минало свършено време се образува от особена аористна основа с окончанията:

-х	-хмѣ
-ѡ	-хтѣ
-ѡ	-ха (-а)

3.49.1. Така образуват форми за минало свършено време глаголите: *бѣрах, бѣра, бѣрѣа — бѣрахмѣ, бѣрахтѣ, бѣрахѣа; спѣх, спѣа, спа — спѣхмѣ, спѣхтѣ, спѣхѣа; вѣках, вѣка, вѣка — вѣкахмѣ, вѣкахтѣ, вѣкахѣа; дѣйдах, дѣйде, дѣйде — дѣйдахмѣ, дѣйдахтѣ, дѣйдахѣа; варвѣх, варвѣ, варвѣ — варвѣхмѣ, варвѣхтѣ, варвѣхѣа; варшѣх, варшѣ, варшѣ — варшѣхмѣ, варшѣхтѣ, варшѣхѣа; тежѣх, тежѣ, тежѣ — тежѣхмѣ, тежѣхтѣ, тежѣхѣа; тѣчѣх, тѣчѣ, тѣчѣ — тѣчѣхмѣ, тѣчѣхтѣ, тѣчѣхѣа; поѣх, поѣ, поѣ — поѣхмѣ, поѣхтѣ, поѣхѣа; вѣдѣх, вѣде, вѣде — вѣдѣхмѣ, вѣдѣхтѣ, вѣдѣхѣа; дуйх, дуй, дуй — дуйхмѣ, дуйхтѣ, дуйхѣа; мужѣх, мужѣ, мужѣ — мужѣхмѣ, мужѣхтѣ, мужѣхѣа; кѣпих, кѣпи, кѣпи — кѣпихмѣ, кѣпихтѣ, кѣпихѣа; нѣсих, нѣси, нѣси — нѣсихмѣ, нѣсихтѣ, нѣсихѣа; пѣх, пѣ, пѣ — пѣхмѣ, пѣхтѣ, пѣхѣа; чѣх, чѣ, чѣ — чѣхмѣ, чѣхтѣ, чѣхѣа; смѣх са, смѣ са, смѣ са — смѣхмѣ са, смѣхтѣ са, смѣхѣа са; бѣгах, ѡпнах, вѣрнах, вѣйгнах, дѣгнах, кѣзах, лѣгнах, мѣзах, мѣкнах, пѣчнах, пѣснах, рѣвнах, рѣзах, сѣннах, стѣнах, сѣрнах; дѣдах, наклѣдах, мѣтах, облѣках, пѣках, плѣтах, прѣдах, сѣках, слѣзах, чѣтах, утѣдах, доведѣх, измѣтах, иссѣках; бѣхтѣх, вѣзрѣх, вѣртѣх, гармѣх, гувѣх, гурѣх, жѣвѣх, кѣпѣх, пулѣх, садѣх, седѣх, тарпѣх, умрѣх; думѣлѣх, забугатѣх, закаснѣх, пубелѣх, пубеснѣх, путамнѣх, намалѣх, пужалтѣх, позеленѣх, почернѣх, прижалтѣх, изгурѣх; малчѣх, стоѣх; прѣших, превалѣх, рудѣх, фарнѣх, удрѣх, ранѣх, оградѣх; вѣзнойх са, настанѣх; вѣрших, вѣдих, кѣрпих, мѣчих, мѣлих, ѡдих, ѡбидих, пѣдих, пѣржих, рѣних, рѣвих, тѣчих, трѣсих, рѣбутих, испѣрчих и др.*

3.49.2. По-особени форми на минало свършено време: 1. *бѣрах* 'брах'; 2. -ах вм. -ох: *дѣдах, пѣках* и др.; 3. *удрѣх* 'ударих'; 4. *имѣх, имѣ* 'имах'; 5. *нимѣх* 'нямах'.

3.49.3. Употреба на минало свършено време (аорист): *Агѣ пѣснах мѣвалникан, водѣна жѣлта. Тѣ отѣде та гѣ вѣзбунѣ. Тогѣй нѣ рѣнахмѣ стѣраса кѣшта, та ѣа оградѣхмѣ. От свѣ мѣс исфѣркнаха дѣ дѣскѣи. Дѣйдахѣа да ма ѣскаѣ бабана и дѣдоно. Остѣвихѣа нам стѣраса кѣшта. Бѣстра бѣ водѣна. Аку имѣх дѣ жѣни аннѣта мѣжѣше да бѣ жѣва.*

Минало неопределено време (перфект)

3.50. Минало неопределено време (перфект) се образува от формите на помощния глагол *сам* в сегашно време и минало деятелно причастие:

<i>беръл сам</i>	<i>берали сме</i>
<i>беръл си</i>	<i>берали сте</i>
<i>беръл е</i>	<i>берали са</i>
<i>берала е</i>	
<i>берало е</i>	

3.50.1. Първо лице, ед. число: *На байре сам одило. Там сам одило. В Девин сам седѐло. Йѐ сам стъпило на ног'исе. Пѐт пѐте сам падѐло. Пуврѐдило сам са ут старостѐ. Йѐ сам нѐ ткѐло. Йѐ го сам видѐл. Тѐрнал сам вас трѐпа. Скацѐла сам коренѐ.*

3.50.2. Второ лице, ед. число: *Мѐже ич да го си не видвало.*

3.50.3. Трето лице, ед. число: *Стѐпил на мрѐва. Сѐмо тѐ са завѐрнѐло. Тѐ рѐзало дарвѐ. Нѐ е рѐчело да варвѐ. Салѐту е одило фчѐра на межѐ. Мѐсечината са е испѐлила. Пѐлиште са е фѐтилу ф капѐнен. Майката млѐгу е плѐкала. Цѐло сѐло са расплѐкало. Дерѐта откѐцала рибѐрникан. Испѐкал са добрѐ. Ишчѐпил са пѐш-кала. Ишчѐпил са труѐне. Млѐгу имѐлу пѐсни. Асвѐ дѐте е дошлѐло саз бубѐйко му. Раѐт е нашлѐло.*

3.50.4. Първо лице, множ. число: *Нѐ сме игрѐли.*

3.50.5. Второ лице, множ. число: *Добре сте дошлѐли. Нѐ сте ли наклѐвали пѐчкана?*

3.50.6. Трето лице, множ. число: *Сабрѐли са се на межѐ. Сѐчко са правѐли. Тѐ са ткѐли. Нѐ му са видвали медѐ. Варѐли го са сас мѐс-ло. Пѐкли го са ф пѐштѐн. Плѐли са чорѐне.*

3.50.7. Помощният глагол *сам* във формите на минало неопределено време обикновено не се изпуска, както личи от горните примери. Срещат се обаче и случаи с изпуснат помощен глагол: *Сѐмо то са завѐр-нало* и др.

Отдавна минало време (плусквамперфект)

3.51. Първо лице, ед. число: *Йѐ бѐх кл'укнат* [клекнал]. *Йѐ бѐх му дѐло нѐму.*

3.51.1. Трето лице, ед. число: *Врѐ бѐ г'и кѐнило. Йѐзва бѐ ма докѐндѐсало. Мѐй бѐштѐ са бѐ женило трѐ пѐте. Засѐлило го бѐше.*

Бъдеще в миналото

3.52. Бъдеще в миналото се образува с частица за бъдеще време *ша* и минало несвършено време на съответния глагол: *Йѐ ша пѐтах 'аз щях да питам'. Ша паднѐх ф рѐкана 'щях да падна в реката'. Ша пуйѐх пѐсни 'щях да пея пѐсни'. Ша ти купѐх 'щях да ти купя'. Ша го изедѐха комѐрете 'щяха да го изядат комарите'.*

Повелително наклонение

3.53. Повелително наклонение, което има форми само за 2 лице, ед. и множ. число, се образува с окончанията *-и, -ите*.

3.53.1. [Второ лице, ед. число]: *бери, вярви, викни, зѐми, йди, кажи, касни, к'ичи, легни, мълчи, махни, пали, пѐчи, плати, прави, пусни, рани, руки, седи, сѐнни, тарчи, та́чи, учи, фъркни, фани, фати; вас-прави, донеси, забури, заведи, избери, извади, издой, излези, измеси, испуй, йссуши, напали, на́реси, на́сили, на́сечи, обарни, одведи, ол'ушти, отмакни, осучи, очисти, погленни, подай, порукай, потпиши, расте-ни* и др.

3.53.2. [Второ лице, множ. число]: *берите, вярвите, викните, зѐмите, дарците, кажите, кладите, мълчите, раните са, сѐнните, донесите, забурите, запиишите, запалите, навалите, нацепите* и др.

3.53.3. По-особени повелителни форми:

1. *спѐй — спѐйте 'спи — спете': легни спѐй.*

2. *йди — йѐште 'яж — яжте'.*

3. *йѐла, йала — йѐлате, йалате 'ела — елате'.*

3.53.4. Употреба на форми за повелително наклонение: *Вярви нах там! Ти седи пак даштерѐта ти однѐло г'и. Дай дѐтесому лѐп! Дай бру́са да на́махнам ко́саса! Осучи си ра́к'ите. Отмакни от по́ йа́дра лѹк! Порукай го дайчо! Растени гу тестоту. Фати испуй анна песни! Йди гу ру́кни!*

Форми за забрана

3.54. Форми за забрана се образуват с неизменяемите глаголни форми *немой* за ед. число и *немойте* за множ. число и скъсен инфинитив или повелителна форма: *немой бѐва, немой пла́ка, немой пи́та, немой ми испра́та; немой бѐри, немой да́ржи, немой ко́си, немой оди, немой пи́тай, немой сви́ри, немой спѐй, немой тра́си, немой йа́це пий, немой плѐшти вода́са, немой мене за́даржа́вай, немой го васпи́рай, немойте бѐрите* и др.

3.54.1. Срещат се и случаи, при които формата *немой* е станала обща частица и се среща и в множ. число: *немой му ка́звайте, немой да та е сра́м, немой да ма пи́та, немой бе!* и др.

Минали деятелни причастия

3.55. [Формите на минало деятелно причастие са]: *берал, берала, берало, берали; играл, казала — казали, копал — копали, орал — орали, перал — перали, душал — душала — душли, клал — клали, ткал — ткали; баркал — баркали, бутал — бутали, варнал — варнали, видвал — видвали, испѐнал са — испѐнали са, кацал — кацали, напѐнал — напѐнали, йа́хнал — йа́хнало, легнал — легнали, ма́зал — ма́зали, ми́нал — ми́нали, па́дал — па́дала, пла́кал — пла́кала, пу́с-нал, распла́кал — распла́кало, ре́зал, сарча́сал, сѐннал — сѐннали, ста́нал — ста́нали; мо́гал — мо́гли, па́сал, пе́кал — пе́кли, испѐкал,*

запёкал, рекал — рёкла — рёкло — рёкли, сёкал — сёкло, тёкал, флёл-зал; довёл — довели, донёл — донели, однёл — однели, нанёл — нанели, снёл — снели, фнёл — фнели, прёл — прели, флёл — флели, йёл — йёло — йели; побеснёл — побеснели, варвёл — варвели, вартёл, вартёло, гармёл, гурёл, загурёл — загурела, даржёл, имёл, лежёл, малчёл, налёл, остарёл — остарели, побелёл — побелели, презрёл — презрело, седёл — седели, тарпёл, умрёл, почернёл — почернела — почернели; вълел — вълело, вълшел, вълдел — вълдели, вълдел — вълдели, нълел — нълели, вълчил — вълчили, вълдил — вълдили, жёлел — жёлели, загубил — загубили, кълел — кълели, кълел — кълели, купил — купила — купили, мълчил, мълчили, мъллил — мъллили, одил — одило — одили, ожёлел, нълел, пълдил, пълвил, пълвил, пълвил, запълвил, стълпил — стълпило, учил — учили, фълрил, шълпил; родил, саживил — саживило, заселыл — заселыло; бил — били (от глагола бийам); бил — билл — билала, билло — билли (от глагола сам), дошёл — дошли — дошлили, отишёл — отишли — отишело — отишлили, нашёл — нашло и др.

3.55.1. [Примери за употреба на някои от причастията]: *Кугато е билала мътка, млогу плакала. Асва дете е дошло саз бубайко му. Дубре сте дошлили. Добре дошлили. Раат е нашло. Ис каде сте дошли?*

Минали страдателни причастия

3.56. Минали страдателни причастия обикновено се образуват с наставка -ат: *варзат — варзато 'вързан', обаркат, измачат — измачато 'измъчен', коват — кова̀то: ко̀вата мотика, испупати парл, скацато фьреце, удръзати парта̀ле, бахта̀т; засмет, одделет, нагорет 'нагрят' — нагорета фу̀рна, сет; намалет, — намалета, премет, подредет, разградет, сварет, варет пресник, вазварету; загубет, измислет, купет байр, месет, умесет, наредет, нарезет, облечет, печет, испалнет, отворет — отворето, ранет 'хранен', плетет, женет, засет, посет; бит, вазрит — вазрити, извит, измит, испит, открит, убит, напобити дирети и др.*

3.56.1. [Примери за употреба на страдателни причастия]: *От Мугла по загубето има ли? Не с тебе сме ранети. Неиспалнета месечина. Нарезети дарва. Наредети снапе. Иначе е предета валната. Леглоту е гутову, пуслату. Петто души сме туй раждети. Даштерине са уженети. Нива неурата анна гудина. Те са сегга не валети. Айсва не е варзато. От Смолен е не варната. Лаичник — скувату уд дас-ки. Месоту е прегледату.*

3.56.2. Характерна особеност на говора е образуването на страдателни и др. причастия от непреходни глаголи, които са със значения на деятелни причастия: *изгнит 'изгнил', свикнат 'свикнал', узрет 'узрял' — Йе бех кл'укнато [жена за себе си]. Който е не свикнат му е трудно.*

3.56.3. Срещат се и случаи на страдателни причастия, образувани с наставка -н: *бахтан* 'бит', *смлѣн* — *смлѣно*, *васпрѣвен* — *васпрѣвени*, *забѣлен* — *забѣлена*, *завѣрен* — *завѣрена*, *к'ичен* — *к'ичена*, *пѣржен* — *пѣржена*, *пѣчен*, *сѣчен*, *тѣчен*; *испоѣн* 'изпят', *осиновѣн* — *осиновѣна*.

Примери за употреба: *забѣлена мѣнже*, *брѣно млѣко*, *завѣрен сѣн*, *завѣрена дѣштере*, *к'ичени хѣлишта*, *осиновѣно дѣте*. *Дѣла дѣмнен вѣзни ѡгладѣи* и др.

Отглаголни съществителни

3.57. [В говора се употребяват отглаголни съществителни като] *баене*, *дѣшене*, *жѣнене*, *пѣене*, *прѣдене*, *сѣване*, *галчѣне*; *калѣне*, *купѣване*, *лекѣване*, *попѣрѣѣне*, *притрѣсване*, *чѣсане*; *млѣне*, *тканѣ* и др.

3.58. Третолични глаголи: *изгрева слѣнце*; *занѣкнова* (*занѣкне*) *слѣнцесу*; *кукурѣга петѣла*; *снѣса кукѣшката*; *узѣра жѣтуту*; *прѣзѣра жѣтуту*; *бѣлва клѣс* 'изкласява', *летѣ дѣш*; *налетѣ снѣк*; *вишѣи кѣне* 'цвили'; *вретѣи кѣзѣта*; *блѣе офѣѣта*; *мѣрли се офѣѣта* 'запложда се'; *гѣни се крѣвѣса* 'запложда се' *булѣи ма шѣета*, *булѣт ма забѣте*; *заболѣва ма глѣва*; *браждѣи ракѣта* 'сърби'; *нѣкне минзухѣр*; *дрѣна цетѣи* и др.

3.59. Безлични глаголи: *забѣлва са* 'разсѣмва се', *сѣмне*, *мѣркне затѣвни са* 'затѣмни се', *стевнѣва са* — *стевнѣи са* 'стѣмнява се', *притѣвни са* 'притѣмня', *сѣвна са* 'сѣмна се', *лѣска са* 'святка се', *мѣрзне* 'мръзне', *мрѣзи* 'студено е', *мрѣзи ми* 'студено ми е', *трѣба*, *вѣчеро агѣ свѣтне ѣѣце грѣе* 'топло е' и др.

3.60. Модални глаголи: *сѣнна* 'започна' — *сѣнни да кѣснѣи*; *фѣтам* 'започвам, вземам' — *Фѣти ѣспуй аннѣ пѣсне*. *ѣѣ ше фѣтам да ѣсучем*; *стѣва*, *стѣна* 'измѣни се' — *стѣна пѣт годѣни такѣ си сѣдѣи*.

ВИДОВЕ ДВОЙКИ ГЛАГОЛИ

3.61. Глаголи от несвършен вид на -*вем* / -*вам*: *вѣдвам* — *вѣдем*, *зѣгѣлвам* — *зѣгалем*, *вѣссуѣвам* — *вѣссуѣкам*, *зѣвѣрвам* — *зѣвѣрем*, *дѣвам* — *дѣм*, *карѣѣсвам* — *карѣвѣсам*, *набѣхтѣвам* — *набѣхтѣм*, *напѣбѣвам* — *напѣбѣем*, *натѣпѣвам* — *натѣпѣкам*, *начѣѣвам* — *начѣѣкам*, *обѣркѣвам* — *обѣркам*, *откл'учѣвам* — *откл'учем*, *пригледѣвам* — *пригледѣм*, *припѣрѣвам* — *припѣрѣм*, *припѣзнаѣвам* — *припѣзнаѣм*, *присѣѣвам* — *присѣѣкам*, *пуглѣѣдѣвам* — *пуглѣѣнна*, *ранѣѣсвам* — *ранѣѣсам*, *раскѣѣѣвам* — *раскѣѣѣкам*, *расѣѣрѣѣвам са* — *расѣѣрикам са*, *сѣѣрѣшѣвам* — *сѣѣрѣшем*, *скѣѣпѣвам* — *скѣѣпѣем*, *стѣѣнавѣвам* — *стѣѣна*, *тѣѣурѣвам* — *тѣѣурем*, *утѣѣкарѣвам* — *утѣѣкарѣем* и др.

3.61.1. Глаголи от несвършен вид на -*вам*: *артѣѣсвам* — *артѣѣсѣм*, *арѣѣсвам* — *арѣѣсам*, *арнѣѣсвам* — *арнѣѣсѣм*, *бендѣѣсвам* — *бендѣѣсѣм*, *уйдѣѣсвам* — *уйдѣѣсѣм*, *укундѣѣсвам* — *укундѣѣсѣм* и др.

3.61.2. Глаголи от несвършен вид на -*ѣвам*: *вѣзѣнѣѣвам са* — *вѣзнѣѣем са*, *окривѣѣвам* — *окривѣѣем*, *пубелѣѣвам*, *пѣбелѣѣям*, *разговѣѣвам* — *разговѣѣем* и др.

3.61.3. Глаголи от несвършен вид на -avam: *васправем* — *васпрем*, *задаржавем* — *задаржам*, *издаржавем* — *издаржам*, *заковавам* — *заковам*, *миннавам* — *миннам*, *прекупнавам* — *прекупам*, *натапнавам* — *натаптам* и др.

3.61.4. Глаголи от несвършен вид на -ивам: *вазривам* — *вазрем*, *навивам* — *навием*, *приспивам* — *приспем*, *пувивам* — *повем*, *пубивам* — *побем*, *развивам* — *развем*, *убивам* — *убем* и др.

3.61.5. Глаголи от несвършен вид на -овам: *даровам* — *дарем*, *куповам* — *купем*, *пазаровам* — *пазарем*, *поминовам* — *пomiнам*, *срамовам* са — *срамея са*, *боледовам*, *лековам*, *патовам*; *тапновам* — *тапнаем* и др.

3.61.6. Глаголи от свършен вид на -на-: *ацнам* — *ацна*, *галтам* — *галтна*, *барам* — *барна*, *викам* — *викнам*, *калцам* — *калцнам*, *кл'укам* — *кл'уканам*, *мардам* — *марднам*, *падам* — *паднам*, *пишкам* — *пишнам*, *пукам* — *пукнам*, *рипкам* — *рипнам*, *рукам* — *рукнам*, *фаркам* — *фаркнам*, *царкам* — *царкнам*; *лѣгам* — *лѣгнам*, *сѣдам* — *сѣннам*, *стѣгам* — *стѣгнам*, *фпрѣгам* — *фпрѣгнам*; *враштам* — *варнаем*, *пущтам* — *пущнам*, *излизам* — *излинам*, *ройкам* — *ройнаем*; *парскам* — *парснаем* и др.

3.61.7. Глаголни видови двойки, различаващи се по ударение: *васправем* — *васправам* (свършен вид), *исправем* — *исправам*, *навратем* — *навратвам*, *обадам* — *обадавам*, *преддам* — *предавам*, *притурем* — *притуравам*, *пупарем* — *пупаравам*, *развадем* — *развадавам*, *разлачем* — *разлачавам*, *закачем* — *закачавам*; *наредам* — *наредавам*, *пувредам* — *пувредавам*, *отвартам* — *отвартавам*, *пукквадем* — *пукквадавам*; *курдисам* са — *курдисавам* са; *опишем* — *опишавам* и др.

3.61.8. Глаголни видови двойки с редуване а/о: *забикалем* — *забиколаем*, *затварем* — *затворем*, *натачем* — *натачаем*, *отварам* — *отворем*, *пофтарем* — *пофтораем*, *привадам* — *приводаем*, *радам* — *родаем*, *распадем* — *распараем*, *умадем* са — *умораем* са и др.

3.61.9. Глаголни видови двойки с редуване а/е: *отнасам* — *отнесам*, *развлачем* — *развласам* и др.

3.61.10. Глаголни видови двойки с редуване и/е: *засичам* — *засекам*, *збичам* — *збикаем*, *прибичам* — *прибикаем*, *пунисам* — *пунисавам*, *пустилам* — *пустилавам*, *разбичам* — *разбикаем*, *развидам* — *развидавам*, *фавидам* — *фавидавам*, *фнисам* — *фнисавам*, *испичам* — *испикаем*, *пресичам* — *пресикаем*, *дупичам* — *дупикаем*; *заничам*, *засичам*, *обличам*, *сабичам* и др.

3.61.11. Глаголни видови двойки с редуване и/ѳ: *васпичам* — *васпрем*, *нагичам* — *нагрем* и др.

3.61.12. Други видови двойки: *изидам* — *изийам*, *приидам* — *приийем*, *духадам* — *дойдам*, *обращтам* — *обарнаем*, *почивам* — *починаем*, *сабуждам* — *сабудем*, *срешкам* — *срешнаем*, *касвам* (*каснувам*) — *каснеем*, *вассукавам* — *вассучаем*, *турем* 'турям', — *турем* 'туря' и др.

НАРЕЧИЯ

3.62. Наречия за място: *горе*, *изгоре* 'отгоре', *одгоре* (нова форма) 'нагоре', *вазбарце* 'нагоре', *горне* 'горно', *издоле* 'отдолу', *низбарце* 'надолу', *долне* 'долно', *прешно* 'предно', *испреш* 'отпред', *иззат* 'отзад',

одзѣт (нова форма), назѣт, задне 'задно', средѣ 'на средата', насрѣшта, иссрѣшта 'отсреща', вѣтре, фнѣтре, ванка, навѣнка, блѣзу, делѣку, делѣче, висѣку, вѣзнак 'по грѣб', нѣлуп 'по очи, по лице', дѣ 'къде, за движение', кадѣ 'къде, за състояние', искадѣ 'откъде', дѣту (дѣну, дѣсу), туй 'тук', тѣка, атѣка 'ето тук наблизо', айтѣва, айтѣка, нахтѣй 'насам', истѣка 'оттук', там, нахтам 'нататък', натѣтак и др.

3.62.1. Наречия за време: сѣг'а 'сега', сѣг'а, 'сега', асѣг'е 'ей сега', азг'а 'ей сега', сѣтне, пѣсле (по-нова и по-рядка дума), откѣле 'отдавна', удѣвна, напрѣш 'по-рано', пеиш 'преди', ениш 'веднаж', секогаш 'всякога', бунниш 'някога', бѣр вакѣт 'едно време', дѣругуш и другуш 'по-рано, по-преди', днѣска, свѣден 'днес, в този ден', бѣг'ѣн 'днес', наштѣс 'нощеска', снѣш-ти, снѣшти, чѣска 'довечера', фчѣра, зафчѣрас 'миналия ден', пѣ зафчѣра 'по-миналия ден', утре, утирна 'утре', утсѣтра 'тази сутрин', вутринѣна 'сутринта', рѣну, г'еч 'късно', йѣцѣ 'късно', пѣ йѣцѣ 'по-късно', тѣвну, денѣ 'денем', лѣте, лѣтоска, зѣме, зимѣска, зимѣс, зимѣска, прѣлете, прѣ-летка, пѣдзимѣс 'есенеска', ланѣ, пѣ ланѣ, догудѣна, вѣйк'е 'вече', дудѣ 'докато', га 'кога', агѣ 'кога', кугѣту, кугѣ, кѣту 'кога', тугѣй 'тогава', тугѣва и др.

3.62.2. Наречия за начин: бѣрже, бѣрѣе, бѣрзо, бѣришо 'бързичко', пулѣка, лѣка-пулѣка, изведнѣш, добрѣ, злѣ, терсенѣ, бѣлму 'тъжну', мѣчну, убаво, лѣше, лѣсну, тѣшку, тѣнку, мѣко, гурѣшту, лѣдну, сту-дѣну, скѣпу, дѣво, смѣшно, рѣтко, рѣтчиш 'рядко пъти', чѣсто 'гъсто', глѣнно, л'ѣту 'кисело', рѣвно, слѣбо 'тихо', длѣгу, чѣсту, глѣхо, грѣшно, даждѣвно, задѣхно, трѣдно, тѣвну, йѣсно, жѣлто, шѣрену, как, кѣкто, кѣйсу, такѣ, йначе, йнак и др.

3.62.3. Наречия за количество и степен: мѣлко, мѣличку 'мъничко', млѣгу, нѣгу 'много', дирѣн 'много', шѣкадар 'много', йѣцѣ 'твърде много', йѣште 'още', ѣште, ич 'никак', пеиш 'първо, по-напред', чѣк 'чак', сѣмо, кѣкѣ 'какво', кѣлку, кѣлѣту, тамѣн 'точно' и др.

3.62.4. Наречия за логическо уточняване: ѣсал 'истински', бѣл'ки 'нима', сѣнк'и 'сякаш че' и др.

ТЕКСТОВЕ¹

1

- Мѣраба Сѣрг'ѣй!
- Мѣраба Хасѣн!
- Как си? Ѧйде нѣс да хѣдим на да кѣраме кѣнете на висѣк'ен картѣл.
- Аку йма ѣште децѣ.
- Ём ше найдем ѣште двѣма дѣши.
- Ё, не в'ѣрвам далѣ ше йдат чѣк ѣ там на висѣк'ен картѣл.
- Ами гѣ нештѣш, Ѧ тугѣй ше йдем тугѣва на ѣйнина на гѣсте.
- Ам кѣкѣ да прѣвим там? Пѣ-хѣбаве чѣска да йдим на к'ѣно.
- Ам хѣбаф ли фѣлм ше дѣват?

¹ Приложените тук текстове са транскрибирани магнетофонни записи.

— Ам хубаф е йа.
 — Какаф? Как са казва?
 — Тройанската война.
 — А, ама тој ли е?
 — Ами тој е!
 — Че аз гу сам гледал / тој многу хубаф / нешто там Енеј / на
 как са казва за нанакò накак са расправаше.
 — Хубаф филм / аку не идим / ше гу испусним / па каквò ше пра-
 вим у аннино?
 — Ше идиме.
 — На к'ино ше идим!
 — На к'ино ше идим!
 — Нема да одим на
 — Нема!
 — А тогај ше са раскараме нагоре.
 — Айде // Преди да почне може и н'акоја риба да хванем.
 — Ше ни глубет горск'ине бe.
 — А / тe нема да ми видет бe!
 — То бo нема да ми видет // Тe варвет нагоре-надолу по р'ака-
 са та
 — Ама нали oште е рано / дванайсе часъ е / па тe са на работа.
 — Тe са на работа / ма работата му е да фатат хoра / дену риби
 фаштат //
 — Е добрe дe, тугава, ас имам малко работа, тр'аа да хoде да си
 йа върша.
 — Варви си бe айде, дувйждане!
 — Дувйждане!

2

Енна шeгà // Г'елинка ми бeше родило и йа бeх там в здравнен
 дoм / анакoва / тo роди маско дeтe / отишлo тогaва / мижo ми бe
 отишлo и попитало енг'ейкана / Каквo дeтe си родило бe? Пак тe им'аха
 сaмo жeнск'и децà и зaтoвà / и зaтoвà бe му йaцe драго / агà му рeчe
 чe e маско дeтe родило // Тo / мижoнo тогај вика / чи как ли ше го
 кръ- / как ли ше го / как ли ше го назовeмe // Ам ше го назовeм
 Асàн // Ё / ам oти Асàн да го назовeмe / пò-хубавo Байрам или другo /
 Чe тој и бyба му бeше / и бyба му бe си Асàн / та и пò хубавo ше
 го галет мoмине //.

— Ам Асàн да го назовeмe ама / пò-хубавo бeше Байрам дe.
 — Тй пак ли Байр'ам? Асàн!
 — Ё айде дe / ам кугà ше та исписват?
 — Ам ф понеделник!
 — Ама трeба пак молитви да са вадат / вoх кoлко работа йма!
 — Ам ше вариш / дe ше идеш / искаш дeтe да ймаш!

Агà аннàш / нагрèш бубайко е билò ратай / ратайòвал е на един чорбажийе / Махнò са са звèл ут сèлосу // И тугàва той уд рàбота стàнал йàце набит чувèк и пòчнали ф сèлосу да са бòрили / кàзват чи нагрèш йàце им'ало пу сèло веселбй / бòрили са са / а / л'ул'к'и са прàвили / сичко / байр'ам са играли / и татко агà пò вазмажал ожèнил са / пòшнал да са бòри сас един чил'ак уд Мўгла / а / звàло са е / Вартана го вйкахме / тò е билò най гол'ам борèц / дàваха за награда тогàй двà увèне // Бубайко са е бòрило / пак им'ало сйла и з'ало наградана двà овèне // Бубану уд рàдос тогàва фàтило та а / фàтило та закòлило òште двà овèне и пукàнили цàло сèло // А тугàва слет мàлко пак ймалу мулитви / пак тè пукàнили цàлу сèлу / и бубайко ут тàm / тугàва стàнало тèк'езесето и / свàршили са са веселбите / анакòва свàршили са са веселбите //

Чакай йà збàрках!

Бубайко ми распрàв'аше кàк един пòт пасèл òфце пак и тугàва пàдàрете йàце г'и са закàчали / и един пàт мйнал един анакàф пàдар / подмйнал / пòрво кучетата са го н'а бàрали / ама сèтне слет като минàл еннà барчинка бубайко г'и спйскал и тè го са загòнили // Гà отишàл сèтне / той бил ут тàm ранн приз еннà нйва òн'а пàдар б'агал / гà отишàл / вид'ал по двà мèтра г'и дрўг'ийа крàчкал за да са спасй да гу не ухàпет кучетата заштòто нèгувите кучета бйли / мнòго так'йва свирèпи / лòши / видели ли човèк / наближй ли са до òфцете / спйскат ли г'и / веднàга са хвèрлет и ше го раскòсат //

Пак друк пàт / един пòт / пак ймало ф / кугàто бил ратай / ймал ф аннà рекà млогу рйби / и баштà ми веднйш донèсал / буб'йко донèсал еннà варзанийца рйби / и однèсал г'и на чурбажийск'иа сйн / и г'и дàл // Опèкли г'и са и пупитал чурбажийск'иа сйн / Кадè г'и найде? / и му рèкло „Вас р'ака нагòре“ / чи му рèкло „А и йà ўтре да дòйа с тебе да фàштаме // Отишàл / зèл да хвàшта чорбажийск'иа сйн рйби / добрè ама той н'а мòгал / и тугàва рèкал на баштà ми „Ратайо / седи тўка / иди тй хвàштай рйби / а пак àс ше сèда тўка да пàза òфцете // Отишàл бубайко / наловил / наловил тàm цàла тòрба рйби и вечерть г'и са испèкли / йàли / пйли и ду насйта //

И пак един пòт кугàту бил / мàлак и тугàва ваф товà врèме н'а-мало / хранà за / добйтака / за òфцете / за крàвите / кунèте / и бубайко решйл да йде / да зèме брашнò ут / ут Чепелàре // Утишàл сут- / вечерть утишàл ф òремака / видèл кой хòра ше хòдет ду/ше хòдет ду / Ширòка лўка / а от тàm / и / наèли са са трйма дўши / сутринтà кугàту стàнало / трьгнало / вèче бйли са гòре на трапа на стò двèста мèтра от нàшта кўшта и той додè са облèче / додè йде нагòре тè измйнали бў кадàр пòт // И кугàту утишàл го / на еннà мèsнос Удàбашица го вйкат / тàm ви- / тàm вопштè не са вйжда / прèспи пàлно / снегь е тòлко гол'ам бил че / стйгал ду / стйгал чàк ду крўста / и по еннò врèме той такà простйнал чели пàднал ф снегь и стòйàл нòго врèме такà пàднат / докато са мàлко постòпли / заштòто ймал мнòго гол'ам в'атар // Кугàто утишàл ваф Ширòка лўка завàрил трймата и пòсле от тàm зèл мўле и трьгнал за Чепелàре //

Кугато наближил чепеларск'не чал / там вьонште не било възмжно
да са минне / зашто то имало многу гулѐми прѐспи / и той решил да са
вѣрне // На друг'иа дѐн излѐзли много хора зашто то бил пазар / кам
шайсѐ дѹши излѐзли и // и раскопали пѣте / пѹснали за Чипеларе // Ту-
гѹа башта ми са разбул'ал / зашто то истинал йѹце през друг'ийа дѐн //

4

Агѹ бѐше станало тѣк'езесено наш бубайко ми расправ'аше / ^Ходило
е билѐ на Г'оврен / агѹ са е варнало / йѹ сам билѐ йѹце бѐлно и тугѹа /
фѹтило ма е билѐ дезинтер'а / майка и бубайко решили на Широка лѣка
да ма карат и там да ма преглѣдват // Тарнали / майка била пак кор-
места сас ѹште еннѐ дѣте затѹа йѹ^Хнала та кѹне / пак бубайко вар-
в'ало пѣши и ма е нѹсило // Агѹ утишли ваф Широка лѣка там ма са
оставили мѐне двѹйс и пѣт дѐне // Бубайко и майка мислели че сам умрѣл /
ама дѹкторене ма са спасили / били ми са инѣкций и сиг'ѹ ѹште си
ймам бѣлек ут еннѹ инѣкцийа // Тугѹа майка сед'ала двѹйс пѣт дѐне
там / видѣла / агѹ сам по-поуздравѣл е / фѹтила ма / изб'ѹгала од бѹл-
ниѹана и си дошла //

5

Месечината нали на петнайсе дуѹда // Па угриѣ / нѣ му кѹзваме
фукарскѹто лѹту / знѹчи сирумѹскѹто лѹто са кѹзва / нѣ фукарскѹто
лѹту // Нашто врѣме ут кугѹту ду кугѹту / кугѹту е васѣй дѐне / ку-
гѹту е мѣсечина. //

[Знаеш ли имената на месеците ? Първият кой е ?]

Гулѐме[?]мѣсец / малк'ѣ[?]мѣсец // Буйѹк ай / к'учѹк ай / чѹкай //
Стѹрите наште гу кѹзва^Ха / нѣ го сѣтне избѹрна^Хме / буйѹк ай и к'учѹк
ай / мѹрт / чи та тогѹй такѹва йѹзѹм / йѹс / през лѣтото йѹс / кѹсам //
Кѹлада / чи тугѹй ут Кѹлада са / са флиза гулѐме мѣсец / чи тугѹй мал'-
к'ѣ мѣсец / тугѹй мѹрт // Гулѐме мѣсец тѹка дуѹдаше бѣ // Дванайсе
мѣсеца са гудѹната //

[Какво е сор ?]

Сѹр е кѹпиште // Сѹр кѹзваме жѹтѹ / агѹ скѹпиме жѹтѹ / да гу
удвѣм та гу кѹзваме сѹр // И предѹ да са одвѣе / и агѹ са одвѣе / кѹз-
ваме го сѹр // Навѣа адѹн сѹр жѹту //

К'есенѣ берек'ѣт — тоѹа е дѹлу-гѹре //

[Врах какво е ?]

Врах е гѹ варшѣм на хармѹна // Врахѹ / врах звѣме снѹпе / агѹ вар-
шѣм врах го кѹзваме //

[Кое е врах, кое е снѹпе ?]

Снѹпе е агѹ насадѹм / тугѹа / агѹ го варшѣм / кѹзваме го врах //
Като г'и тѹрим на хармѹна / агѹ го варшѣм / кѹзваме / кѹрай кѹнете
ваф врахѹ //

[Как сте вархали едно време ?]

Ами сас / кѧчиме двѧ кѧне / фпрѧгнем двѧ кѧне / насадѧм снѧпето /
фпрѧгнем двѧ кѧне или три / кѧлкото ѧмаш / и тѧрим стотѧна двѧста
снѧпа / и варшѧм гу и кѧзваме врѧх // Уварѧ^хме го //

[Кое е сор ?]

Сѧр е аѧ го скѧпим жѧтото / кугѧ го скѧпим // Врѧх е гѧ варшѧм /
аѧ извѧдим слѧмата / сметѧм го / скѧпим го / кѧзваме „скупѧ^хме сѧр“ //

[А знаеш ли какво е кундур ?]

Кундѧр ? // Кѧндри пѧ рѧно кѧзва^ха знѧчи убѧфкѧте // Пѧ рѧно ку-
гѧто за нѧкоа бѧлка / Да такѧва за млѧда бѧлка / кѧндри / пак стѧрите
гѧ нѧсе^хме такѧва / като панайѧрскѧ ѧмѧше обѧфкѧ / ѧ такѧва / пак
на бѧл'кѧте / на млѧдите бѧл'кѧ кѧндри му направѧхме / та гѧ кѧндри
кѧзвахме // Пѧл'ве издѧлу //

[Знаеш ли наем какво е ?]

Нѧем / пуд нѧем си дѧло да кѧжеме нѧшто / да урѧт нѧкое / ана-
кѧва // Нѧем да приказва — мѧго да приказва //

[А на това как му казвате отзад ?]

Петѧта са кѧзва // Удрих на петѧта / на петѧта са удрих удзѧтка /
зѧт петѧта / или на парстѧте са убѧх / на парстѧте // Нѧхтине гѧ звѧме /
нѧкате / нѧкат едѧн пѧ голѧм / пѧ мѧлак / пѧ голѧм / и нѧй мѧлак //

Ше му кѧзваш атѧй мѧчка коѧто та са скрѧло / са са под нѧе [?] /
убѧтата мѧчка / кугѧту са рѧкали / брѧт ти / и тѧвѧ та ше му кѧжеш /
мѧчка / та да / та истѧрийѧ да ѧма анѧй мѧчка //

6

[Разговор с Мусѧ Асѧноф Мусѧф на шейсѧ годѧни, 12. IX. 1966 г., с. Мугла]

[Казвай сега ?]

Каквѧ да ти кѧзвам ?

[За мѧчката, как си правил авджилѧк.]

Утидах / куйѧ годѧна бѧше / ѧѧ сам забрѧвило куйѧ годѧна бѧше //

Утидахме шѧз дѧши / на мѧчка / и тѧм забѧколи^хме / надѧри^хме му дѧ-
рета / утидѧ^хме ваф анѧ канарѧ / с анѧ ѧрка ваф анѧ дѧпка / смѧтаме
че е вав дѧпкана мѧчката // Дубрѧ утидѧ^хме и тѧ / устрѧни^ха са чѧтри
пѧтма дѧши са отстрѧни^ха и ѧѧс утидах знѧчи на дѧпкана да глѧдам
кадѧ е // Дубрѧ ама тѧ / тѧ билѧ зарѧвена ваф снегѧн ваф чѧпѧне // И тѧ кату
ѧѧкану зѧх да глѧдам кадѧ е и тѧ утѧври чѧпѧне и покѧза сѧма свѧ гла-
вѧна // ѧѧ като / пѧшкана бѧ ми ваф рацѧте / ѧѧ са дрѧпнах мѧлко на-
зѧт / тѧ са испрѧви такѧ на наѧре / ѧска да ма пудгѧпѧни сас ракѧне /

сас краката // Ыа вдигнах пушкана / ма́чем да ѝа о́трепе вав гла́вана и
та́ прицини́ра така́ и ѝа ви́дех чи ше ма ма́мне / не́ма да ѝа о́дара и ѝа
бу́чнах пушката ваф ту́ка / вав г'о́йса и опе́нах патро́на и та́ са врати́на //

[Какви имена имат овците?]

Те́ са разли́чни / има се́какви о́фце / има и по́ голе́ми и по́ ма́л'к'и
йумена́ / е́ми има не́кви имена́ так'и́ва пове́че пресни́к имат дру́г'и имат
па́к по четле́ви ли са по-ма́лку имат пресни́к //

[Как викаш на овците?]

Ти́пруч ѝа́ла / или ва́кла / ру́са / караг'о́с / не́кви си па́к / не́кви си
г'и ви́кат тефти́шко / тефти́шко /чау́ш //

[Как сте правили предой?]

Пре́дой пра́виеме и не́ // Пра́име //

[Как се прави предой?]

Еми ше г'и сабе́рём о́фцете́ / сабра́на са / и та́м / зако́леме курба́н /
свари́име тра́хна / и зако́леме курба́н / и путкваси́ме млеко́ / си́рене сто́-
ри́ме / до́йдат от се́лото хо́рата / деца́ / си́чко напра́виеме софри́ / и нае́-
да́т са / и туга́ва вдигне́м дувата́ / вдигне́м дувата́ да варви́ хубаве́
ма́ндрата / вдигне́ме си не́ дувата́ / да вари́ хубаве́ ма́ндрата / о́ти сме
не́ учи́ли / не́ сме не́ учи́ли като́ е́ сиг'а́ на́ште момче́та ўчат пи́сане /
не́ учи́хме за ле́риг'и́я анно́ вре́ме / сме о́дили / при́з двана́йста годи́на //

[Как определяш кой колко мляко ще взема?]

Ами́ / ни́е опреде́л'аме го́ така́ на о́фца́ / дру́гаде го́ н'а́каде́ / ама́
ни́е го́ на о́фца́ опреде́л'аме́ / зна́чи пу седе́мнайсе́ ли пу ше́снайсе́ ли ки́-
логра́ма или пу петна́йсе к'илогра́ма на о́фца́ //

[Няма ли да ги доите?]

Не́ма / то́ опреде́лето́ на анна́ о́фца́ //

[Всеки не си ли носи нещо?]

Не́ / не́ / не́ / не́ не́маме това́ аде́т ваф Му́гла / ф Му́гла не́ма дру́-
гаде́ имат / не́ не́маме / ама́ па́ спра́вилно е́ така́ / а ни́е / те се́каква
о́фца́ има мо́же ади́н к'илогра́м да дой́ / та́ мо́же педесе́т к'илогра́ма да
даде́ / ама́ / не́кви си хо́ра губе́т / а не́кви си па́ о́ти му са па́к не́
млече́ни у́фцете́ / че так'и́ва има́ / па́к има́ не́кви о́фце ма́лку да́ват /
не́кви мло́го / разли́чни са / не́кви има́ / зна́чи три́ ла́йци ли на́дой ли
та́ ше вари́ саз дру́г'ине́ / и с те́з да ду́й ади́н к'илогра́м / анно́ ше г'и
ка́раме / к'есе́не г'и ка́раме / анно́ вре́ме от ста́рите го́ сме наме́рили
това́ к'есе́не и е́й т'и́й го ка́раме и не́с / ха́йде да си го́ ка́раме к'есе́не //

[Едно време на рабош какво сте правили?]

Анно́ вре́ме кога́ на ма́ндрите // На рабо́ша ама́ бе́ по пра́вилно оди́
сег'е́ / рабо́ш белешка́ го пра́вехме́ и хил'а́да пи́свахме́ и сто́ пи́свахме́ и
педесе́ и два́йсе пи́свахме́ // Нарезва́^xме го́ // Рабо́ш си гу ка́зваме́ / ше
гу наре́жеме / ше гу наре́жеме рабо́ш и данга́ ше му ту́риме си ка́кно /

на конеану кълку зѐме млекò уд мандрана / и офцѐне му са написати /
и на рабòща са нарѐзати / и дангата ше му удрийме / да си гу знаѐм
куйа чиѐ е //

[Помните ли вне лен да сте имали?]

Лѐн? // Ние сме нѐ кўтили пò напрѐш дванайста година / през два-
найста / ѐ сег'а / сѐтне ни тўка / напрѐш нѐмаше такò нѐшто // Ние го
сме с'авали лѐн //

[За какво сте го сивали?]

Лѐн го сме с'авали дѐсо кат да правѐт нѐшту ризи нѐкви так'ива
рабòти / давахме го на дарцавата / дѐ да знам за каквò го испòлзваха?//
Давахме го по нар'ат / даваха ми сѐме да гу сѐме / и гу давахме на
дарцавата / какò го правѐха не знайа //

[Берете ли го?]

Берѐме го / на снòпкове так'ива исушим го / тугай го даваме / на
снòпкове так'ива / та го берѐм на снòпкове / и кòлкото / и докараме го
с кòнете и даваме го на дарцавата и не знам за каквò го испòлзваха //
Набрах анò двѐ / бїр ик'и йўч набрах // Бир е един снòп / аку на-
брах йўс демѐт / набрах стò снòпе / снòпчета / набрах йўс демѐт снòп-
чета //

7

Ѓ / кòмшулар / дòйде врѐме да удбїваме уфцѐсе / уфцѐте / да вар-
вим на прѐдой / да правим // Ние ше идим на енай бача / ѐ там ше
има мнòгу л'уде / йа ше зѐма аркома / на бачата / зѐми тї тенек'ийната /
и казане / да взѐме к'еайата / двѐте каци да баркаме пресника.

— Острижи тийа тѐа кожшита брѐ / за к'ина ти са?

— Ам сиренету ше тўрим ваф мѐхве / ше гу тўриме / тўка да
седї / ваф мешишету / гул'амуту / мешиште ше гу дадѐме там / ше
гу тўриме на к'еайана нѐму да е //

— Вай на анай барчинка кòлку хўбаво там ше лежат офцѐте ѐй.

— Аништо брѐ / варжи вашету шаренуту кўче чи ше гул'аму ту /
чи ше гу вòдим на бачана ше гу вòдим там лòшуту.

— Аа и мўчконо ше го заведа и мўчконо!

— Хўбаво дѐ!

— А / дубрѐ / сабайлеин / сабале алах айр ола / йа мòже да не
йда нах там / йа ми са отвара пат нах дрўгаде.

— Ам дѐ ше идеш?

— Ше йда по байрес пак с н'акви жѐрди да трасем пак ше правем
/ дукат ше правем на офцѐне пак / за йòза пак ше ми лежи на г'убрѐ

— Дубрѐ дѐ!

— Ѓй / магàрено ше ми дадѐш ли да го кàраме сас шилетана?

— Нѐма кòй да ми нòси твардине бѐй / аркома пак за кўчетана
тр'аба да трасем да му ѐба.

Йа сам дубрѐ таа гудина / ейсаа гудина сам дубрѐ йа!

— Какво ти е дубрето тебе бѐ?

— Че какво си видело лошо ти од мене? Станах офчар / стопан-
ските офце пасах / за саа гудина значи хил'ада и двѐста лѐва пари зѐх /
решил сам да си купе един радиогрaмфoн / решил сам енна машина са
да купе / и друг'и н'акви работи ше си зѐма за ф кашти / и агa пуглѐн-
неш какво и мoна работа си сварших / окосих си авлийана / имѐх си
два-три дѐкара отидах та си го изорах / за крaвана ше си збѐра малко
зейрѐ ше си збѐра / имам бѐш ондавaр офце и т'ах ше си г'и прирана
саа година / сиг'а / за напрѐш пак аллах да дава здравина да дава на
врѹ л'удѐсе та и мене най сѐтне да ми дава здраве / чув'ак агa е здраф /
тo са не плаши от работа / а коготу го марзи / нѐму ништо ни дава /
аллах дава ама ф кушара ни фкара //

8

[Разговор с Мехмѐд Исѐнов Азѐмовски, на 88 години]

Внѹчено учи / за / йа знаѐм / даскале да учи дѐсу / пo гол'ам уд
даскалетѐ да е / н'акаф ли ше е пo-гол'ам / анаквo се учи / та ше ис-
кара таѝ зѝма агa кара / дѐсу йде зѝма да искара и / гутoву // Тугай
мумичѐту пак за инжилѐр кара / ланска зѝма мумичѐто атѹй седѐше /
учѐше / деца тѹка / ученичк'и / пак го б'аха намѐстили етѹка да учи пo
голѐми деца / па го изрѹка батко му нах Софе / имаше един пак ваф /
Семѐн'оф ли го казваха / как бѐше / един седѐше / един дерѐктор етѹй /
та го изрѹка ис Софе тo / ис Софе го изрѹка тo / та го уредил бѐк'и
там //

[Какви чанове имаме?]

Чанве имаме / малк'ите са / так'ива / има так'ива / пo матк'ите чан-
кат зѝлкове г'и звѐме / по един / агa вaрват н'аква / н'аква беслемѐ /
нѐ ли си видвало? агa кѹт'ат / ам вaрсват да трѝнка мѹтко еннo / тo //

[Сѐтне?]

Сѐтне има ч'ѹфтѐ / пак / тo е такoва чѝф / пелтѐк го казват / ч'ѹф-
лемѐ е тo / пелтѐк го казват / та чанка и еннoно и другo / па са на
енна тасма / на един кайш са / на енна тасма е и вaрсати са двѐ / на
енна тасма са двѐне / и единан трѝнка и друг'ен трѝнка / пуйат като
пѐсен //

[Сѐтне?]

Сѐтне има тугай каба чан / тo е толкос / има пак / биринѝи такoва
чакай / каба чан / има биринѝи девѐ / и тo е гол'ам / има сек'инѝи девѐ
има / д'ѹт'ѹрѝи девѐ / ишинѝи девѐ //

[А на овена какви слагат?]

Овѐна т'а каба чан слагат.

[А защо им слагат чанове на овцисе?]

А да чанкат / да са / да са слѐд'ат / да са слѐд'ат да не устанват
вав гората / да чѹят кадѐ варв'ат офцѐте / чи са задѐл'ат / ку иска-

раш не такò / на ербийата мòже да са да са закацат такòва / педесè
бравà да останат в гората / ти знайш? педесè брава елли г'и казваме
ние / елли г'и казваме / мòже да останат в гората / па агà има еней да
трѣнкат / чи ше чуѣат кадè отиват и т'а ше идат /

[Как ги подбираш чановете?]

Как г'и подбирам? Подбираме г'и еней / когаòто г'и отвàрдим да /
да починат овните и ерк'ичете / ше г'и закачìме такà ѣй тай / какòто сме
вàрсали най / най жичка / ше г'и закачìме такà на тасмите / ше г'и
намàжеме мàслу да са ни трушàт кайшете / да ом'акнат / да са ни тру-
шàт / да са загуб'ат / по гората //

[Защо са разни чановете, защо не са едни и същи?]

Òти са дав'ат / дав'ат са / не пуйат хубаве / нèмат хубаф глас /
тугай / тугай гл'адат как са судриват / каба чèн / биринци чèн / д'ут'-
урци чèн / бишинци чèн / сикинци //

[И как званят?]

Дèну са гулèми викат бум! бум! / т'а са гулèми / òòт твà пò го-
лèми / мнòго гулèми // Ама им'ало и ерк'иче гулèми / гулèми имàло //

[Ама на еркич ли слагате или на коч?]

Кòчвете пò не мòгат еней / сик'инци девè / т'а са гулèми сик'инци
девè / т'а са гулèми //

Ти си пасъл не само овци, но и кози?]

Ами и кòзи сме пàсли / ваф кòзите има и такòва парчòве / парчове
г'и звèм //

[Еркек ги викате вие!]

Ерк'èк хà! ерк'èк / хà такà!

[И какво се чува в гората?]

Га е в гората / кòлкòто цанкат / чèкай да ти кажем / агà цанкат
чèновете / салтанàта агà пуйè и гората пуйè / байре / нòси са / изнйса
са глас //

[Не гората, а байре!]

Байре хà! / агà йскаш да ти казвам байре / хà такà / òти викам ку
са ни разбйрате да ти приказвам пу балгарск'и дè / òти йа знам с'акак'и
бè / да! / байре да ви гу казвам //

[Я кажи как сте правили сирене вие.]

Сйрене прàиме / ам / такò ли да ти казвам? уд дèсу гу с майа
прàиме?

[Всичко, всичко.]

Чèкай ше ти кажам // Ше издуйат офицèте чубанете.

[Не ти, ти!]

И йа ше г'и издуйа / и ше фатиме да гу туриме / ше гу ф кацата туриме / ти знайш кацата?

[Ама ти, ти!]

Йа ше гу тур'а / или чубана ше гу тури //

[Ама ти, ти!]

Йа ше гу тур'а / ше гу туриме / ваф кацата ше гу тур'а / чи ше му сип'а майа / та да са фане / да са фати / чи ше баркам / ше баркаме / чи ше стане маслò / ше гу искараме от кацата / ше гу искараме от кацата / чи ше сипим тугай ваф казане пак / гова млекото / та ше збереме маслото / чи ше гу удгрѣим тугай там / на òгане казане / ше стане тугай сирене / така ше гу / с лопата сабереме сабереме / чи суроватката ше сипиме пак ваф кацата //

[Кое ше сипете?]

Ше сипиме нувà / дѣну сме...

[Как го казвате?]

Нѣ гу казваме суроватка.

[По вашенски не е ли цвик?]

А свѣк!

[Ама вие как го казвате в Мугла?]

Свѣк гу казваме.

[Авелзаманското кѣ е?]

Авелзаманското е / слушай т ти кажем / сиг'а ше туриме такова / чакай ше ти кажа / ше искараме сирене енно / парво масло / искараме сѣтне пак ше огрѣеме ше излѣзе сирене / уд нова ут суроватката / пак другуну гу зовѣме дѣну удварана звѣме гу свѣк / то вѣк'е ше варви / то ше остане ўрдата там / удварата ше остане ваф цѣделата //

[Ама вие урда или отвара му казвате?]

Ўрда го казваме / ўрда го казваме / то ше остане ваф цѣделата ваф цѣйлката ше остане такова ўрдата.

[Ами цѣдела какво е?]

Чувàл / цѣйлка.

[Ама по вашенски цѣдела?]

Аà / аà / чувàла го казваме / цѣйлка.

[Ами ти откѣде знаеш тоя лаф цѣдела?]

Ам чи знаѣм го.

[Сѣтне?]

Сѣтне го казваме / пак си има такова ваф чувàле дѣту жито збираме то са ни там ни са и цѣй / то си има уддѣлну да си има за / за така за / за масула / за сиренето / за одварата.

[А сетне сиренето кѣде го слагате?]

Сиренето сѣтне го слагаме / чаай да ти кажа / ше гу тѹраме / да узирѣе два дѣне / да узирѣе / чи ше гу тугай пупариме / сиренету да гу пупариме малку / да са ни затрѣва то / ваф меха / ф коже ше гу туриме / нѣ го звѣме / енни го звѣме / тулума / другу меха / ше стане еннѡ сирене да видиш / сирене //

[Какво сте яли овчарите?]

Офчарете сме йали / кугату ше дѡйдеш да зѣмаш ти млекѡту / ше донесѣ такѡ лѣп / и царевично брашно / че от сиренето ше туриме там ваф...

[Ама вие не му казвате царевично брашно.]

Мисир¹ / мисир¹ / мисир¹ го казваме / и тугай ше брашно да смѣлиме / брашно / ше гу припаржим ваф това / ваф пешта / ф пешта ше са припаржат мисире / чи ше го смѣлеме на вода дѣту е фуденица / ние го звѣм фуденица на вода ф фоденица са смѣла ама да видиш каквѡ станва брашно / чи ше туриме сирене / ваф това ше туриме сирене / ваф / тѣнѣурата / и еннѡ к'илѡ маслу / чи царевичено брашно / чи агѡ са обиварти ваф тѣнѣурата нѣма да остане ништу / ше излѣзе цѡла топка / и варлу маслоту ше излѣзе на / на кашата / да едѣш нѣма да ти дѡйде на акѣл за месѡ и за маслѡ.

[А с хляб ли го ядете?]

Чи ку йскаш с л'ап / ку йскаш бис л'ап / ама направи курѣма ку ти дѡйде ду ѹтре вѣчер на акѣл да йадѣш / йѡла ми са ѡбади.

[А каквѡ е това бял маш?]

Еновѡ ѣ / ше турѣш / ку йскаш турѣш саз вода / да гу / пак ку такѡс сѣпи му суруватка / еннѡ чѡша му сѣпи / нѣма чѡша да ти / еннѡ чѡша му сѣпи да йма сас пул'вина к'илѡ ли да йма водѡ пак ли такѡс сѣпи му суруватка / че ше надрубѣш еннѡ к'илѡ ли / ку са млѡгу хѡрана ше турѣш пѡвече сирене / и еннѡ сирене агѡ вазврѣ / анавѡ / маслѡну агѡ таквѡс стане да / да наближи да вазврѣ сиренено са рѡйне да зѣме кото калчиштѡ да са вѣка кото кѡнце / вѣк'и е станѡло растакѡвало / стѡрило са / разгр'ѡло са вѣк'и / кото маслѡ / и вазврѣ ли тугай сиренено са рѡйне стане каквѡто каша / тугай ше баркаш тугай / такѡ брашно / ше баркаш ше баркаш / то ше си кѡже самѡ чи е / чи е гутѡво / чи е увр'ѡлу / да ти казвам гутѡву ли / да ти казвам ли нашенску?

[Вашенско, вашенско!]

Чи тугай ше фтѡса / ше уврѣ самѡ ше пукѡже / тугай ше пукѡже чи е увр'ѡлу / и йсѣпи гу ф тавѣчката / и маслѡту изрѣпне варху варх кашата / чи йѡш / нѣма да угланнѣш ду ѹтре вѣчер.

[А каквѡ е брано мяко?]

Бранѡ мл'ѡко е ѡфче.

[Защо се казва брано мляко?]

Оти е ѓфче / ѓти е прецедѐну / ни са затрѝва цѝла зѝма да сѝдѝ
ни / сѝпи двѝ лажѝчкѝ / чи му сѝпи и водѝ чи гу се...

[Как се прави брано мляко?]

Пѝрави са анѝй // Ше гу путквѝсиш да истѝине / да гу путквѝсиш да
истѝине да е нѝа парлѝву / чи ше преврѝ тугѝй млекѝту ф кацана и за-
трѝване нѝма ѝч / пак ку ѝскаш да гу прецѝдѝш / анвѝ сурувѝткана да
са / свѝкан да са исцѝдѝ / ѝѝште пак пѝ хубаву стѝнва млекѝту.

[Кѝде го слагате браното мляко?]

Ше гу тѝриш ваф / или тѝри гу каксо ти кѝзвам ваф мѝаха или ваф
каца гу тѝри / нѝма затрѝване / тѝ е вѝкѝ ше / преврѝало //

[Значи то е квасено два пѝти?]

Нѝма бѝ / едѝн пѝт путквѝсиш ли гу краѝ / ку ѝскаш

[Ама не е сурово?]

Аѝ / да уврѝ / да са упечѝ бѝ / да уврѝ //

[Кога се прави брано мляко, пролет ли?]

Тѝ а рѝно / тѝ а рѝно / по тѝй времетѝ / тѝ а рѝно / прес прѝлета
не мѝже / или ут средѝ лѝту га мѝнне едѝн мѝсец / тугѝй зѝмиме да
гу прѝиме.

[Брано мляко?]

Аѝ!

[Друго какво ядете?]

Кѝнѝа ѝадѝме чѝм? каквѝто ѝма бѝ / пѝстул нѝакакви си гѝтвѝат / кѝй
както мѝѝе / агѝ нѝма врѝме да згѝтви фасѝл / другѝ рабути да згѝтви /
тугѝй млѝку ше сѝпе да са наедѝ //

[Я кажи как правите предѝй.]

Прѝдѝй прѝиме / чѝкай ти кѝжа как прѝиме прѝдѝй / пу стѝру енѝо
врѝме прѝавѝхме дѝ / пу стѝру врѝме прѝавѝхме / агѝ дѝйдѝше / тѝшнѝо
трѝйсе денѝте / е сѝгѝа пѝ напрѝш / вѝрѝат прѝдѝйѝа нѝакаф дѝн / трѝйсе
дѝне агѝ са навѝрѝѝѝше тугѝй прѝавѝхме / ма нѝ ше дѝйдемѝ удудѝлу /
ше трѝгнуваме пу Гѝергѝѝвден //

[Адрелес, както вие му казвате!]

Нѝ му кѝзваме пу Адрелѝс / уддѝлу тѝрнуваме пу Адрелѝс / мѝѝе
нѝкви пѝ сѝтне / по пѝте //

[От Беломорието?]

Ха / уд Беломѝрету / тугѝй агѝ излѝзе уд Гѝергѝѝвден адѝн мѝсец /
тѝ знѝйш тугѝй ше удбѝваме нѝ / чи ше са зберѝме тугѝй / лѝудѝте каде
мѝндри и другѝата мѝндра дѝ ше ѝде / кумѝшѝѝте ше са здѝмат / чѝп ше
са мѝгнат да са не сѝрдѝат енѝй ис нѝй барчѝна / другѝ ис тѝѝ краѝ /

ис там р'аката ений / друг'и ис туй р'аката да са ни карат чѣтри ли пѣт
ли мандри / ше фарнѣт така / йа ше ми дадѣш така / чѣтри ку са мандри
/ пѣт ку са мандри / тѣ ше пйшат йуме тѹка / нѣли то е к'инийшка
завиту / ѣди кадѣ казва на нѡа ше иде на най мандра / другу на най
мандра / другу на най да са ни сард'ат //

[А не идват ли людесе?]

Идват / там ше напраиме...

[А как мерите млякото?]

Ё / мѣр'ат го / йма тако̀ва / ведрò го ка̀зваме / ведро / двайсе
к'илà ли е / пòвече ли е / ведрòну гу з̀на̀еме кòлку е / двайсе ли е /
двайсе и пѣт ли е / кòлкуту ведрòну / то ведрòну пу̀казва / кòйну гу
е правил ведрòну / то гу напише / кòлку / ам ше гу изм̀ериш бѣ / или
сас вода или сас / сас к'илòно / ше гу изм̀ериш / и тугàва ше з̀на̀ем кòлку
тѣбе да дам / кòлку ймаш уфц̀е тòлку ше ти нàмере //

[И кой прѣв взима?]

Взима кòйту йма пò м̀лòгу уфц̀е / тй ку ймаш шейс̀е / йа ку ймам
чѣтиресе и пò с̀ѣтне ше зйма йа / пак ку са зб̀аркат нѣйде надру̀гаде не
гл̀едаме / ни са кàраме / пак тй ше дòйдеш / не ймало гу анѡа чѣл'ак
д̀ену йма пòвече о̀фце пак / дру̀к ше дòйде / да гл̀адаш да варви ра̀бу-
тана / т'а нѣй о̀фце не з̀найат байр'ам / нѣли не з̀найат? / а / тѣ йска̀т
чубàнине да пасàт / о̀фц̀ене да варв'àт / ку йскаш па тй //

[Кога делите шилетата?]

Еногàй агà изл̀езе / уд Г'ерг'òвден т̀риесе д̀ене //

[От Едрелес!]

Ха / ут Едрел̀ес / нàшенску ли йскаш? / а / ама йа з̀на̀м òти / òти
з̀на̀м м̀лòгу да / и бòлгарцк'и з̀на̀м / м̀ене си е / з̀на̀ем г'и фсйчко. //

[Как се казва овца, когато е малка?]

Кугàту е м̀алка / м̀алк- м̀учка е //

[Кога е ягне, кога е шиле?]

Ё / кугàту е такòй йàгне / йàгне гу зв̀ем / кугàту е шйле / звйска
гу зв̀еме / сиг'а ймаме дру̀г'и там стàри / зв̀ем г'и звйск'и //

[Ако е маско?]

Аку е м̀аско зв̀еме гу кòч //

[Коч не е ли звизак?]

Ё такà гу зв̀еме д̀е / òти йа

[Овца, която не ражда как я звете?]

Арасл̀ак.

[А която рада?]

Кòйато ра̀да / та е в̀ек'е самàл / самàл е д̀е / самàл о̀фца //

[Как ги пасат, заедно ли ги пасат?]

Дету ѝе ѝалвица оддѐл'аме г'и ваф / ваф ѝоза бѐ / ваф шилетата //

[Там друг чобанин има?]

Ам друг'и / уддѐл'аме башка шилетата башка / звиск'ите / ѝти стан-
ват млѝгу да г'и зберѐме шилетата и / и звиск'ите ѝалви / тугай уддѐл-
ну / и звиск'ите ѝадат / по млѝгу / шилетата му изидат така / ама сиг'а
са'пу малку да г'и са тѹрили на анѝо м'асту //

[Как му казвате, кѹдето живеат лете овците?]

Ње му казваме / заградѝли му сме ѝатак //

[Откѹде минават ѝфците, кога то ги доите?]

Минаваме / стѝрили му сме такѝва / ѝ / да ги фкараваме кадѐну нѐ гу
дукат звѐм / ше г'и фкараш уд една страга да флѐзат / чи тугай пак /
сиг'а уттѹй ше г'и нафкараш / тѹка ше ѝма такѝй една пѣрва / ше ѝма
другу / тѹй ше с'аднат да дуйат на / тѹка ше варв'ат издѝйните / ѝ за-
градѐту / нѐма дѐну издуйш ѝфците / и друг'ине дѐну иззат г'и кара /
карачар г'и кара / ѝа дѐте ѝа стар чил'ак / карачар / мѝмче ли стар чи-
л'ак ли / ше кара то иззат и ше дуйш / дѝйтите ѝфце тѐ ше варв'ат
нах / там / т'а са спрѐти / то е заградѐну / нѐма дѐ да ѝдат / пак дру-
г'ите дуѝдат / дуйш дуйш дуйш / ку са наварши ведрѝту / ше утсѝпиш
тугай вав другу ведро / другу ведрѹ ше утсѝпиш / тугай пак / ше дуйш
дуйш дуйш / ага гу наваршиш / пак ше утсѝпиш / дудѐ са / искратат
уфцѐне дудѐ миннат //

[В какво доите?]

Њма так'ѝва бѐ / дарвени //

Как му казвате?]

Каблѝци го казваме / ведрѝ //

Дето седиш как му казвате?]

Стѝл.

[Ама вие немате ли друга дума?]

Ам нѐ го казваме такѝс стѝлве есѝй //

[А кѹдето седиш да доиш?]

Ами и нѐго казваме стѝл / тѹр'аме камене / ку нѐма такѝс / ше тѹ-
риме камен / или дрѝбен уд зем'ата / зелѐну нѐшту ше тѹрим за да ти
стаѝне //

[А немаш ли нешто специално направено?]

Аку нѐмаш направѐну / тугай ше си направѝш тѝ / то не е гул'ама
рабуа бѐ //

[Кѹде слагаш да сѝхнат сѝдовете?]

А / така ше г'и закачѝме така / ѝма так'ѝва направѝни бѐ //

[Ами как се казват?]

Кòлве / а́ / кòлве // Тугай ше г'и закàчиш да / да г'и измийш та
да укап'ат / да исанат / чисти ше г'и направиш / ше г'и уредиш чисту /
ше измийш //

[Млякото иска чисто!]

Ё́ / чисту / чисту / йа́ така́ ти ка́звам / аку́ не измийш то́ са за-
три́ва / и уд л'а́ба ку упустиш ф млекòту н'аква трòна / тугай гу фàр-
неш / затри́ва са / масу́ла / йште пàзене здра́ву / там да са мийш на
с'аку / куга́ издуйш уфцете́ пак да измийш уфцете́ да ни / н'а́ е ўбаву
и да пикайш дур ни измийш рацете́ //

[Млякото чисто иска!]

Чисту / как? // Ние чубанесе ние даржим чисту //

[А какво носехте чобанете?]

Ам нòсехме дру́г'и...

[На ногите какво имахте?]

На ног'ите? / нòсехме дру́г'и / нàвойе //

[А долу?]

Ам до́лу чем т'а́ гуле́ми нàвойе ду два́ аршина //

[На какво стъпвахте?]

Ам стъ́пвам на тако́ва на зем'ата //

[А тука какво имаш, сандале?]

Санда́ле //

[Друго, друго, как му казвахте вие?]

А папúце //

[Папúце ли имаха овчарете, друго да са имали?]

А другúш г'и звèхме папúце уд Б'алу́то морè енак'йва саз г'òн

[А цървуле?]

А́ и царвúле де! царвúле / правèхме г'и саз дúпк'и / дúпк'и / че на-
варвèхме с тасмй или сас сицým // Нàвойе бèли //

[Един?]

Т'а́ / то́ е мло́гу оновà аршина два́ ли е три́ е / ше обивйш два́-
три́ пàте то́ ти ни тр'а́ба дру́гу / пак ку такò и чурàн тúри //

[Носехте ли чорапи?]

И чурàне нòсехме // Тука абй сла́гахме ут офцете́ / вàлнени / нèма
г'и вèче // Пàк вàлнено саз гайтàн // Тука кужу́ф // Пàк ризи /

[На корема какво слагихте?]

Пòйас пòйас / пòйас //

[Ама вие как му казвахте пояс или?]

Пòйас пòйас си го ка́звахме //

Ами дето слагаш лулата, нож ?]

Саралѣк / саралѣк / ѓти ми марда еннаѣа чейн'а затова не мога да г'и отличам //

[Ама саралѣк или пояс му казвахте ?]

Ам дѣну си е такѡва појаса то си уддѣлну / пак дѣну си е саралѣк то си уддѣлну //

[На саралѣка какво има ?]

На негу има направети так'ива / так'ива има направети / да са наѣаква ножа / пиштоѣа / да наѣакваш сичку / чакмака / цигарите да не к'исне капака / сѣ ше гу речѣш / да г'и не наводноваш цигарите / да г'и ни зйма вода / да ни мош да запаалиш цигаруту //

[А имаше ли нешо да яде овцете ?]

Офцѣте да ѣадѣ ?

[Гад някакѣв ?]

А / пу курѣма ?

[Такѣв един звяр вѣлк ?]

А / вѣлек имаше / мѣчка имаше / лесица //

[Ти виждал ли си вѣлек ?]

А чи как да сам нѣ видѣл бѣ ? // Ёа анѣа гудина то упина вѣлк'а козѣа и Ёа опинам козѣа за сѣнните нѡг'и и / и мѣне ма уѣпа мѣчк'а тѣка / тѣка дѣстина петѣѣсе гудини тѣкана / вѣ / Ёа да ти кажат дрѣг'и ѡра //

[Я кажи мѣчката как те ухапа.]

За мѣчката / Ёа вѣрвем н'акако ма пригѡдиха ут сѣвѣа да ѣда уд Дѣвин да дѡнеса к'иниѣа на так'ива / вѣжни рѣбути / аѣа вѣрв'а ф т'ѣвното / вѣрв'а ф т'ѣвното / ѣй тѣм Мурсѣлица гу кѣзват / Мурсѣлица гу кѣзват / вѣф еѣин байр срѣшнахмѣ са и то мѣнна / налѣ рѣче ѣѣу и тѣй ма кѣцна / имѣше анѣи чубѣне да ми напѣриха рѣната / и утпѣрали б'ѣах ми шарвѣрете тѡлкава парчѣ нѣе г'и зовѣхмѣ шарвѣре / дѣсу патѣре ина-к'ива ут уфцѣте чѣрвѣна / шарвѣре / бѣ ми фкупѣло двѣ зѣба / да лежѣх аѣин мѣсец / нѣ //

[Ама тя стрѣвница ли е била ?]

Мѣчката бѣ //

[Защо не те нападна да те изѣде ?]

Как ше ма изѣдѣ ? то са ут мѣне пѡ упѣаши / нѣе са срѣшнахмѣ ѣнсѣздан / и то ни ма усѣти / и нѣе ѓти вѣли е такѡс шумѣ / не е чѣт / и т'ѣвну т'ѣвну / с ѣгла да та пѣшкат / ни мош да видиш / и т'ѣа тугѣй пудмѣнна ут тѣм надѡлу са упѣаши и рѣче р'ѣѣу / и мѣне ма напѣриха чубѣне имаше ш'ук'ѣре н'ѣкви чубѣни имѣше / ман'ѡрк'ѡй имѣше тѣм уд Дерек'ѡй / напѣриха ми т'ѣа рѣната и т'ѣй ѡра т'ѣа са измѣрѣли / и напѣриха ми рѣната и Ёа тѣй гѣ дѡйдах и т'ѣа са упѣашиха и рѣкаха вѣй мѣйко / какаф чил'ѣк вѣйка как е / в Дѣвин не мѡжѣше да стѣне рѣбута бѣрже / пак вѣжна бѣ рѣбутана да дѡйда Ёа за нах тѣй //

[Ама ти като отиваше или като се вращаше ?]

Кат са вращам / шен г'ун ама ништу / йа викам чакай сиг'а да
варве чи те чакат / Бар'ам е / Байр'ам нашенск'иа Бар'ам / викам чакай
ше / и мен е драгу Байр'ам е / чакай да варве викам //

[Лети и ти ?]

Лети / гарми / ше варве / че важна рабута нос'а / ше ма изйадё
мечката / т'а за два часа ли излиза три ли ут ашам / йа сам горе по
баре[?]ут Мурсалица //

[Авджии ходиха ли да убият тази мечка ?]

А / каде ше йа бийат бозна каде е утишла бё / бек'и ше седи /
там бё заделили тугай енни офце / Ш'ук'юра / Ш'ук'юра тука имеше адин
Ш'ук'юр уд Дерек'ой та бё заделили уфце / заделили бё там на Мурса-
лица шейсё брава сичк'и бё г'и наройкало / ни г'и йадё / ли г'и бё уд-
шили / ама валк'а / мечката адин прави пакус / една офца ше стори
пакус / еннó време тука рабутеше енна мечка утвар'аше сайёте / вре-
тите / ше земе енна офца па друг'ите пак / валк'а ше излезат / ше г'и
стори / то ше г'и з'аноса // Мечката по не прави з'ан млóгу / само ку
та найде самó нёйде и ти ку йа насардиш ку йма нёкви мал'к'и / аа /
пак та са уплаши уд мене по йаце / та ли зурдан ли ма е закачило оти
са сме срешнали и та рече уеё ут там надолу / и йа са пукачих на
йелата / дур са не савна не слёзах / йа са уплаших / викам каде да
варв'а сиг'а ? и / и следило са сам сё и подзиме бёше / пу касам време
наближеше / Димитрувден / и студёну / йа са уплаших / викам дур са
ни савне / да угрёе сланце нёма варве //

[Мечката не може ли да се качи на елата ?]

Не моце / та не моце чепива йёла / не моце бир да е гола йелата
да нёма нёма такóва чёпе / ше са си качи ку нёма чёпе / даржи са //

[А ако има чёпе ?]

Чёпе ку йма не моце да са / не моце да рабути / не моце да са
мушка //

[И ти знаеш на какво да се качиш.]

Йа знаём //

[Ти на гола ела не можеш да се качиш.]

Не моце и да са качиш аку нёма чёпе // Йа си сам млóгу / млóгу
[?] тука пак Капуция гу звёме / там ймаше офце / там бёи и йа / ка-
рах млекото / карох офцёте да дуйат / дойдаха три мёчк'и / едина
чубан зима брадвата / друг'а зима кол / йа / йа са уплаших / вз'ало
анна офца б'ала / през нва варви през огане нóси офцата / йа са пукá-
чих ваз йёлата / друг'а строши кола / то с йумурук йа вазвали / ама
станали слаби слаби слаби / не мóгат варв'ат мёчк'ите //

ГЕНЕРАТИВНА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ЯТОВИЯ ПРЕГЛАС В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

Ърнъст А. Скатън и Д. Бартън Джонсън

*На светлата памет на проф. д-р
Стойко Стойков*

0.0. По-голямата част от проучванията на диалектите на съвременния български език са правени от подчертано историческо гледище. Това ще рече, че в тях се правят опити да се обяснят факти на диалектната вариация в пряко или косвено отношение към структурата на късния общо-славянски език или на старобългарския език. В същност те само посочват кои елементи в разглежданите системи са били подложени на различно развитие в рамките на българската езикова общност и какво е било това развитие. В тази работа се разглежда по друг начин една от основните проблеми на българската диалектология. Според нас диалектните различия могат да бъдат описани и обяснени по чисто синхронно-структурен начин и едно такова описание поне в известни отношения е по-полезно, отколкото диахронното разглеждане на един и същ материал.

0.1 Общата теоретична база за анализ на принципите на генеративната граматика.¹ Според тази теория на дадена граматика се гледа като на определено множество правила, които представляват уменията на човек, който говори своя роден език, да произвежда (генерира) потенциално безкрайно множество граматически правилни изречения, които съставят неговия език. В тази работа ние ще се занимаем само с една малка част от фонетичния компонент на общата българска граматика. Фонологичен компонент на една граматика е онзи, който служи за определяне на правилните фонетични репрезентации (произношение) на граматически правилните изречения на езика, които се състоят от поредици морфеми и граници. Тук обаче ние ще ограничим вниманието си само върху единици, които не са по-големи от думата.

В една генеративна граматика лексиката (речникът) се състои от списъка на всички морфеми на даден език. Лексикалната единица на всяка

¹ Вж. N. Chomsky and M. Halle, Some controversial questions in phonological theory, *Journal of Linguistics*, 2, 1965, стр. 95—138; M. Halle, Phonology in a generative grammar, *Word*, 18, 1962, стр. 54—73; P. M. Postal, *Aspects of Phonological Theory*, Harper and Row, New York, 1968.

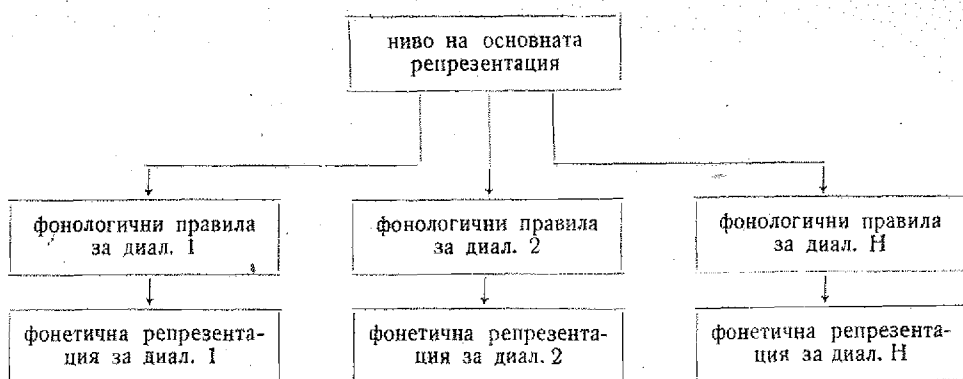
морфема се състои между другото от една единствена основна репрезентация, която носи минималните сведения, необходими, за да предвидим — с помощта на фонологичните правила — пълното фонологично поведение на морфемата, т. е. нейната фонетична форма при всички фонологични обстоятелства. Само в изключителни случаи лексикалната единица на една морфема (нейната фонологична репрезентация) се състои от повече от една единствена форма. Обикновено аломорфите не се дават.

Звуковата система на един език се описва на две равнища на репрезентация — едно по-абстрактно, а другото по-конкретно. Първото се състои от определено множество абстрактни, основни единици (морфонеми), които се срещат в лексикалните репрезентации на езика.¹ Изреченията, транскрибирани според тези единици, служат като начална информация (input) за фонологичните правила. Крайната информация (output) за фонологичните правила, фонетичните репрезентации, представлява второто равнище. Репрезентационните единици на това равнище са символите, използвани за фонетична транскрипция на езика. Процесът на изменението на една основна репрезентация според дадени фонологични правила (т. е. според граматиката) се нарича деривация. Забележете, че терминът „граматика“ може да бъде използван за правилата, отнасящи се към цялата система на езика или по-често за избрани части от цялото. Често той се използва също в още по-ограничен смисъл като отговор на проблема, свързана с оптималното описание на даден лингвистичен материал. Поради това две или повече различни разрешения се определят често като различни граматики за един и същ материал.

Друго едно понятие, което заема централно място в нашия анализ, е понятието за подреждането на правилата. Често се случва така, че и броят, и сложността на правилата (особено по отношение на ограничаващите условия) могат значително да бъдат опростени с въвеждане на строг ред в последователността на тяхното прилагане. Принципът на подреждането може да засяга както част, така и всички правила. В нашия анализ ние ще уточним кои правила са подредени и какви резултати се получават при разместването на техния ред. Простотата, или елегантността, както понякога я наричат, е важен критерий в оценката на различните възможни начини на подреждане на правилата, а така също в оценката на предимството на един комплект правила по отношение на друг в описването на един и същ материал.

0.2. Нашата основна предпоставка за диалектоложки проучвания е, че една единствена основна система важи за различните диалекти на съвременния български език и че различията между диалектите се дължат на различията в системите на фонологичните правила, прилагани към основната система в съответните диалекти. Това се илюстрира със следната диаграма:

¹ Вж. I. Van Campen, *Alternative solutions a problem of Bulgarian morphology*, *Slavic and East European Journal*, 6, 1962, 143—147, и Българското спрежение като проблема на формална и логична икономия, *Славянска филология*, III, София, 1963, стр. 277—290.

Ние считаме, че едно такова описание предлага ясен и конкретен модел за общите лингвистични познания на хората от различните диалекти на един и същ език — поради което те говорят наистина на един и същ език. Освен това този общ знаменател, ако приемем, че различията между различните системи от фонологични правила не са прекомерно остри, обяснява защо хората, които говорят различни диалекти, се разбират и могат лесно да усвоят звуковите особености на други диалекти, за тях не е необходимо да усвоят напълно нови и неизвестни системи, а само да изменят до известна степен някои от правилата, които са им напълно известни.

0.3. В тази работа ще бъдат използвани следните условия за графично изобразяване:

1. *П* означава „Правило“; обобщаването на правило, което е било вече използвано, ще бъде означавано с едно допълнително число към индексния номер на това правило, например: *П* (1), *П* (1').

2. Различните диалектни типове са означени с римски цифри.

3. *С* означава „съгласна“. Символът може да бъде доуточнен в контекста: *С'* означава мека съгласна; *С^т* означава твърда съгласна.

4. *Г* означава „гласна“; ниско поставеното „п“ означава „предна“, а „з“ — „задна“.

5. Скобите означават факултативна единица, напр. (*к*) означава факултативна съгласна.

6. Звездичката (*), поставена пред дадена форма, означава, че формата е неправилна.

7. Полегатата чертичка (') означава ударение.

1.0. Следните съответствия, дадени във фонетична транскрипция, представят шестте типични диалектни вариации, включително и литературния език, които ще бъдат разгледани тук.¹

¹ Шестте типа диалекти са географски най-разпространените от тези, които Ст. Стойков разглежда в „Ятовият преглас в български език“, Български език, XIII, 1963, кн. 4—5, стр. 313—332, и в „Българска диалектология“, Наука и изкуство, София, 1968. За подробности вж. тези трудове. Всички примери, дадени за типове I—VI, са потвърдени от Ст. Стойков, но са малко изменени: за целите на нашата работа сложни фонологични различия или онези, които нямат отношение към нея, като например редукцията на неударените *а*, *о*, *е*, не са взети пред вид. Една от промените налага допълнителни коментари. Не е съвсем ясно положението на смекчаване на „чифтове“ съгласни пред предни гласни в източните диалекти. В някои трудове се споменава, че в диалектите

- Тип I: б'ал, б'ала, гол'ам, др'амка, др'ан, л'агам, м'асто, мл'ако, пл'ава, сн'ак, ср'ада, ц'ал, ц'ала
- б'ал'и, н'ед'ал'а с'ам'е, см'ан'ам, т'ас'ен, ц'ад'и, ц'ап'и
- б'ал'ило, в'атр'ец, д'ац'ата, мл'ак'ар, пр'асн'ик, тр'ав'ица
- Тип II: б'ал, б'ала, б'агам, д'адо, др'амка, др'ан, м'асто, мл'ако, пл'ава, сл'ап, сн'ак, ср'ада, т'асна, тр'ава, ц'ал, ц'ала
- б'ал'и, гол'ам'и, л'ат'ен, м'ас'ец, н'ед'ал'а, с'ам'е
- б'ел'ило, в'ен'ец, м'ест'а, ср'ед'а, тр'ев'ица
- Тип III: б'ел, б'ела, в'етър, гол'ем, др'емка, др'ен, л'егам, м'есто, мл'еко, пл'ева, ср'еда, ц'ел, ц'ела
- б'ели, вре'ме, гол'еми, л'етен, м'е'с'ец, нед'ел'а, пл'евн'а, с'еме, ц'еди, ц'е'пи
- б'елило, ветр'ец, де'ца, млек'ар, млек'ото, про'цеп, ст'ен'а, т'есто, тр'ев'ица, цел'у'ва
- Тип IV: б'ал, б'ала, б'агам, гол'ам, др'ан, л'ато, м'асто, мл'ако, пл'ава, с'анка, с'ано, сн'ак, (х)л'ап
- б'ал'и, вр'ам'е, гол'ам'и, др'анк'и, л'ат'ен, м'ас'ец, н'ед'ал'а, п'асн'и, пл'авн'а, с'ам'е, с'анк'и, (х)л'аб'ен, цв'ат'е
- б'ел'ило, в'етр'ец, млек'ар, млек'ото, ср'ед'а, тр'ев'ица
- Тип V: б'ал, б'ала, б'агам, в'атър, гол'ам др'амка, др'ан, м'асто, мл'ако, пл'ава, сн'ак, ср'ада, ц'ал
- б'ел'и, вр'ем'е гол'ем'и, л'ет'ен, м'ес'ец, н'ед'ел'а, пл'евн'а, с'ем'е, ц'ел'и
- б'ел'ило, в'етр'ец, млек'ар, млек'ото, ст'ен'а, т'есто, тр'ев'ица
- Тип VI: б'ал', б'ала, б'агам, гол'ам, др'ан, м'асто, мл'ако пл'ава, с'ано, сн'ак

тази особеност е почти обща, но никога не я отбелязват в транскрипция или правят това непоследователно. В резултат на това не може да се разбере дали смекчаването е наистина общо и на какви изменения подлежи в различните диалекти. Поради това решихме, че най-добре би било да се занимаем с общи и оптимални, макар и до известна степен хипотетични или идеализирани форми: в типове I, II, IV, V и VI ние последователно отбелязваме като меки всички съгласни пред предни гласни с изключение на ч, дж, ш, ж. Тъй като това явление може ясно да бъде предвидено и може в крайна сметка да бъде подведено под правило, ясно е, че всички възможни вариации по отношение на него, които се срещат действително в диалектите, могат да бъдат обяснени чрез малки изменения на това правило (вж. Правило I).

б'ал'и, в'ат'ер, вр'ам'е, гол'ам'и, др'анк'и, л'ат'ен, м'ас'ец, н'е-
д'ал'а, п'асн'и, с'ам'е

б'ел'ило, в'ен'ец, д'еца, м'еста, мл'екар, п'ев'ец, с'енц'е, ср'еда,
тр'ев'ица, хл'ебар

Лит. език: б'ала, др'амка, др'анка, м'асто, с'анка, т'асна

бели, голѐми, недѐла дрѐнк'и, плѐвн'а, сѐнк'и, тѐсни

бел'ило, деца, местó, стена, тестó

Ако се спрем върху явните редувания на гласните (á ~ ä ~ е), ние уста-
новяваме следното:

1) Такъв вид редуване не се среща след веларните съгласни *к, г, х* или след палаталните съгласни *ч, дж, ш, ж, ѝ*.¹ Редуване се наблюдава само след дентални и лабиални съгласни, т. е. след дифузни.

2) Ние даваме примери на редуване пред всички съгласни с изклю-
чение на *ч, дж, ш, ж, ѝ*. Последните представят отделна проблема, към
която ще се върнем по-долу в отдел 2.

3) Съответствията се усложняват значително поради факта, че някои
от типовете (II, IV, V, VI) показват редувания вътре във формите на един
и същи корен. В останалите типове (I, III) корените не се променят. В
първите типове редуванията се обуславят от следните фактори:

а) „Ударено положение“ за разлика от „неударено положение“

б) При ударено положение: „пред факултативна твърда съгласна,
следвана от твърда съгласна плюс задна гласна или нула“, за раз-
лика от „пред факултативна твърда съгласна, последвана от мека съ-
гласна, или (в литературния език) от твърда съгласна плюс предна
гласна“. Тук са изключени съгласните *ч, дж, ш, ж, ѝ*.

Въз основа на горните наблюдения сега можем да схематизираме
приведените редувания, където Сд означава лабиал или дентал:

Ударено положение

Неударено положение

пред (С^г) С^г

пред (С^г) С^г
или
(С^г) С^г Гп

в лит. език

Тип I	Сд'а	Сд'а	Сд'а
Тип II	Сд'а	Сд'а	Сд'е
Тип III	Сде	Сде	Сде
Тип IV	Сд'а	Сд'а	Сд'е
Тип V	Сд'а	Сд'а	Сд'е
Тип VI	Сд'а	Сд'а	Сд'е
Лит. език	Сд'а	Сде	Сде

¹ След тези сегменти се забелязват интересни съответствия в някои от диалектните
типове. Обаче това е отдалечен въпрос, който няма да разгледаме тук. За подробности
вж. Ст. Стойков, Към диалектния вокализъм на български език (Преглас на гласна *а*
в гласна *е*), Славистичен сборник, София, 1963, стр. 285—296.

1.1. Всички тези гласни заедно със съпровождащото смекчаване на предшестващите съгласни (там, където то се среща) могат да бъдат генерирани за съответните диалекти с помощта на изложените по-долу правила. Тези правила се прилагат по предположение към основни репрезентации, които са общи за всички български диалекти. Следователно, за да получим горните форми за всеки диалект, трябва да започнем от основните форми, които се крият зад привидното разнообразие, описано в горната схема. Основните форми се образуват според следните условия:

1) Трите гласни, които се редуват, произлизат от основното ниско, предно *ä*.

2) Всички непалатални съгласни в основните репрезентации се считат за твърди пред предни гласни (*e, u, ä*), тъй като мекостта ще бъде въведена от едно общо правило, дадено по-долу. По такъв начин типични правилни основни репрезентации при трите решаващи обстоятелства за диалектите биха били: *бäл, бäли, бäлило*. Да спрем вниманието си сега върху правилата, които трябва да бъдат прибавени към общата граматика на българския език, за да се получат изговорите, характерни за всеки един от главните диалектни типове.

1.2. Тип I. За този тип е необходимо само едно единствено правило:

П(1): съгласните (с изключение на *ч, дж, ш, ж, й*) се смекчават пред предните гласни (*u, e, ä*).

Тези правила се прилагат към основните форми, за да се получат правилните изговори по следния начин:

основна форма:	бäл	бäли	бäлило	недäл'а
П(1):	б'	б' л'	б' л'	н' д'
произношение:	б'äл	б'äл'и	б'äл'ило	н'ед'äл'а

1.3. Тип II. За да произведем правилните форми за този тип, граматиката трябва да съдържа не само П(1), но също:

П(2): неудареното *ä* става *e*.

основна форма:	бäл	бäли	бäлило	недäл'а
П(1):	б'	б' л'	б' л'	н' д'
П(2):	- -	- -	е	- -
произношение:	б'äл	б'äл'и	б'ел'ило	н'ед'äл'а

Обърнете внимание, че тук П(1) и П(2) не са строго подредени: обратният ред, П(2) — П(1), ще доведе също до правилни форми.

1.4. Тип III. За диалекти от този тип П(1) не важи и П(2) трябва да бъде обобщено по такъв начин, че да включва както ударението, така и неудареното *ä*:

П(2'): *ä* става *e*.

По такъв начин:

основна форма:	бäл	бäли	бäлило	недäл'а
П(2'):	е	е	е	е
произношение:	бéл	бéли	бéлило	недéл'а

1.5. Тип IV. Да предположим, че към дадена граматика, като на тази на тип II добавим:

П(3): удареното *ä* става *ä* пред (C') C'.

Тогава формите на тип IV се получават съвсем естествено:

основна форма:	б'ал	б'али	б'ал'ило	с'анка	с'анки
П(1):	б'	б' л'	б' л'	с'	с' к'
П(2):	- -	- -	е	- -	- -
П(3):	а	- -	- -	а	- -
произношение:	б'ал	б'ал'и	б'ел'ило	с'анка	с'анк'и

Само П(1) и П(3) са строго подредени едно към друго: П(3) трябва да следва П(1), за да не се получат неправилни форми, напр. *б'ал* би станало *б'ал* според П(3) и тази форма не би попаднала под П(1), следователно би се получил неправилният изговор **б'ал*. П(1) и П(2) могат да разменят местата си, а така също и П(2) и П(3), без да доведат до подобни проблеми. По такъв начин видовете подреждания (1) — (2) — (3), (1) — (3) — (2) и (2) — (1) — (3) са възможни, докато (2) — (3) — (1), (3) — (1) — (2) и (3) — (2) — (1) са невъзможни.

1.5.1. Синхрония, диахрония и П(3). Често казват, че анализът, който се извършва тук, по същество е диахронен анализ и че правилата, така както са формулирани от нас с цел да се обяснят синхронни редувания, не са нищо друго освен описания на исторически промени. Вярно е, че синхронните правила са често подобни и даже еднакви с исторически промени и че редът на тяхното приложение е същият, както относителната хронология на въпросните промени (как може да е иначе, след като синхронното редуване е пряк резултат на обусловени звукови промени?), обаче важният критерий за простота и обобщеност често изисква синхронно разрешаване, което може да не бъде исторически вярно описание. П(3) и реализацията на удареното *а* предлагат интересен пример в това отношение.

Макар че разрешението, което предлагаме по-горе (да го наречем граматика 1), напълно обяснява разгледаните факти, съществува и алтернативно разрешение (да го наречем граматика 2). Това разрешение налага формулировката на две нови правила:

П асимилация: С^г става С' пред С'

П дисимилация: С' става С^г пред С'

плюс обобщаването на П(3):

П(3'): удареното *а* става *а* пред С^г.

Следващите деривации показват формата на граматика 2 и как тя произвежда правилните форми на тип IV:

основна форма:	с'анка	с'анки
П(1):	с'	с' к'
П(5):	- -	- -
П асимилация:	- -	н'
П(3'):	а	- -
П дисимилация:	- -	н
произношение:	с'анка	с'анк'и

Граматика 2 е много интересна, тъй като, по наше мнение, тя по всяка вероятност отразява редицата звукови промени, които са довели до синхронното състояние на този диалект. На първо място, макар че фактите не са напълно ясни, изглежда, че съществуват диалекти, които отразяват степента на развитие, която заема средно положение между П асимилация и П дисимилация. Това ще рече, че има диалекти, в които

първата промяна е станала, а втората не е. Да вземем формите *с'н'аѣѣн*, *с'м'аѣѣн*, *с'м'аѣно*, *п'от'н'ик*, *п'ас'н'а*¹. На второ място, вероятно е, че П(3') може по-точно да изрази звуковата промяна, която е довела до загубата на удареното *ѣ, отколкото П(3). Тази загуба — по-точно промяната на удареното *ѣ в *а* — е явно била процес на асимилация. Като правило непосредственият допир е обикновеното (макар и незадължително) условие за процеси на асимилация и дисимилация. Забелязваме, че П(3') е формулирано напълно в условията на непосредствен допир. От друга страна, поради структурата на граматика 1, П(3) важи за случаи, при които не първата от две съгласни след удареното *а* (допирната единица), а втората обуславя реализацията на *а* (С' С': с'анка за разлика от с'анк'и). По такъв начин може да се твърди, че П(3'), респ. граматика 2, по по-разумен и по-задоволителен начин обяснява историческите процеси, отколкото П(3), респ. граматика 1.

Обаче даже ако граматика 2 по-точно представя историческите факти, това дава основание да я предпочетем като обяснение за синхронните факти; тъй като критерият за подбор при синхронния анализ не е отразяването на диахрония, а простотата и обобщеността. Граматика 2 явно не е толкова икономична, колкото е граматика 1, въпреки факта, че е на лице П(3'). Граматика 2 съдържа цели две правила повече от граматика 1, поради което трябва да бъде отхвърлена.

1.6. Тип V. Следващото правило се прибавя към една граматика като тази на тип IV:

П(4): удареното *а* става *е* пред (С') С'.

Така се произвеждат формите на тип V:

основна форма:	б'а́л	ба́ли	ба́лило	др'а́нки	др'а́мка
П(1):	б'	б' л'	б' л'	р' к'	р'
П(2):	- -	- -	е	- -	- -
П(3):	а	- -	- -	- -	а
П(4):	- -	е	- -	е	- -
произношение:	б'а́л	бе́л'и	бе́л'ило	др'е́нк'и	др'а́мка

Забележете обаче, че можем да заместим П(4) с П(2'), тъй като единственото *а*, което остава, когато се прилага П(4), е удареното *а* пред (С') С': всички други вече са елиминирани по силата на П(2) и П(3). В това правило не е необходимо да се споменава ударението или условието (С') С'. Освен това ние можем да получим даже по-просто описание, като използваме принципа за подреждането на правилата. Ако поставим като условие П(2'), което е заместило П(4), да следва П(3), тогава можем напълно да се откажем от П(2) и ще получим следните деривации:

основна форма:	б'а́л	ба́ли	ба́лило	др'а́нки	др'а́мка
П(1):	б'	б' л'	б' л'	р' к'	р'
П(3):	а	- -	- -	- -	а
П(2'):	- -	а	е	е	- -
произношение:	б'а́л	бе́л'и	бе́л'ило	др'е́нк'и	др'а́мка

Всяко друго подреждане ще доведе до произвеждането на неправилни форми.

¹ Вж. Г. Христов, Говорът на с. Надежда, Хасковско, Известия на Института за български език, кн. IV, 1956, стр. 182.

1.7. Тип VI. Да предположим, че в граматиката тип IV П(3) се обобщи, като изпуснем условието (т. е. пред (С^т) С^т) и по такъв начин получим ново правило:

П(3''): удареното *ă* става *á*.

В такъв случай, ако нищо друго не е изменено, се получават форми от тип VI:

основна форма:	б' <i>ă</i> л	б' <i>ă</i> ли	б' <i>ă</i> лило	др' <i>ă</i> нки
П(1):	б'	б' л'	б' л'	р' к'
П(2):	- -	- -	е	- -
П(3'')	<i>á</i>	<i>á</i>	- -	<i>á</i>
произношение:	б' <i>ă</i> л	б' <i>ă</i> л'и	б' <i>ă</i> л'ило	др' <i>ă</i> нк'и

Тук отново подреждането на правилата може да бъде използвано, за да се получи по-проста формулировка. Да предположим, че П(3'') предшества П(2). В такъв случай няма да бъде необходимо П(2) да се отнася само до неудареното *ă* и можем да го заменим с по-общото П(2').

основна форма:	б' <i>ă</i> л	б' <i>ă</i> ли	б' <i>ă</i> лило	др' <i>ă</i> нки
П(1):	б'	б' л'	б' л'	р' к'
П(3'')	<i>á</i>	<i>á</i>	- -	<i>á</i>
П(2'):	- -	- -	е	- -
произношение:	б' <i>ă</i> л	б' <i>ă</i> л'и	б' <i>ă</i> л'ило	др' <i>ă</i> нк'и

Отново тези три правила са строго подредени.

1.8. Литературен език. Формите на литературния език съвпадат с формите на тип V, с едно уточнение: само веларните шумни са фонетически меки пред предни гласни. Най-естественият начин да се обясни това е да се гледа на граматиката на литературния език като твърдествена с тази на тип V с една добавка:

П(5): не-веларните съгласни стават твърди пред предни гласни.

По такъв начин се получават:

основна форма:	б' <i>ă</i> л	б' <i>ă</i> ли	б' <i>ă</i> лило	др' <i>ă</i> нки	др' <i>ă</i> нка
П(1):	б'	б' л'	б' л'	р' к'	р'
П(3):	<i>á</i>	- -	- -	- -	<i>á</i>
П(2):	- -	е	е	е	- -
П(5)	- -	б л	б л	р	- -
произношение:	б' <i>ă</i> л	б' <i>ă</i> ли	б' <i>ă</i> лило	др' <i>ă</i> нк'и	др' <i>ă</i> нка

1.9. Обобщение. Следните правила се прилагат към еднакви основни форми в съответните диалектни типове, за да се произведат редуващите се форми, споменати в 1.0.

Тип I: П(1)

Тип II: П(1) — П(2); неподредени

Тип III: П(2')

Тип IV: П(1) — П(2) — П(3). П(3) трябва да следва П(1)

Тип V: П(1) — П(3) — П(2'); строго подредени

Тип VI: П(1) — П(3'') — П(2'); строго подредени

Лит. език: П(1) — П(3) — П(2') — П(5)

(1) — (3) — (2'); строго подредени

(2') — (5); неподредени.

2.0. В предшестващата част обяснихме с помощта на подредени правила начина, по който се проявява в главните диалектни групи основната гласна *ä* при всички обстоятелства освен в случаите, когато е непосредствено следвана от *ч*, *дж*, *ш*, *ж*, *й*.¹ Последните повдигат известни въпроси, които се нуждаят от специално разглеждане. Тук се спираме на тях.

Следните примери, извлечени от същите извори като горните (стр. 6 и 7), са характерни за диалектните типове, които разглеждаме:

Тип I/II:	мр'äж'а	мр'äж'и	пр'äч'ка	пр'äч'к'и	в'äйка
Тип III:	мрēja	мрeжи	прeчка	прeчки	вeйка
Тип IV:	мр'äжа	мр'äжи	пр'äчка	пр'äчк'и	в'äйка
Тип V:	мр'ēja	мр'ежи	пр'ечка	пр'ечк'и	в'ейка
Тип VI:	мр'äжа	мр'äжи	пр'äчка	пр'äчк'и	в'äйка
Лит. език:	мрēja	мрeжи	прeчка	прeчк'и	вeйка

В онези диалекти, в които репрезентацията на удареното *ä* не зависи от следващите съгласни, т. е. типове I, II, III, VI, ние не срещаме никакви трудности. Диалекти IV и V плюс литературния език обаче, където твърдостта или мекостта на следващата я съгласна определя появата на *ä* и води до редуване, откриваме една аномалия: въпреки факта, че палаталните *ч*, *ш*, *ж* в тези диалекти са твърди, основната гласна *ä* в позиция пред тях се реализира, сякаш се намира пред *мека* съгласна. Същото се наблюдава пред *й*. Нашите граматики трябва да бъдат изменени, за да се обяснят тези случаи.

2.1. Сегментът *й*. Сегментът *й* се различава от палаталните по това, че реализацията на *ä* пред *й* е напълно естествена и очаквана в светлината на вече формулираните правила и особеностите на самия сегмент. *Й* не е съгласна, а глайд (т. е. не-съгласна и не-гласна). П(3) изисква, в случай, когато удареното *ä* е следвано от две не-гласни, и двата тези сегмента да бъдат съгласни, за да се приложи правилото. Последователността *-äйс-* (или само *-äй*, когато имаме случай, в който *ä* е следвано от една единствена не-гласна), не отговаря на тези условия и следователно прави невъзможно приложението на П(3). По такъв начин правилата, дадени горе в отдел 1, са достатъчни, за да се получат правилните форми за всичките случаи *ä* плюс *й*.

2.2. Типове IV и V. Шумовите палатални *ч*, *ш*, *ж*, от друга страна, създават истински трудности в диалектите IV и V (както в литературния език), където тези сегменти са фонетични твърди, тъй като, ако бъдат определени като такива в основните репрезентации, ще се получат неправилни форми:

Тип IV

основна форма:	мр äжа	мр äжи	пр äчка	пр äчки
П(1):	р'	р'	р'	р' к'
П(2):	- -	- -	- -	- -
П(3):	ä	ä	ä	- -
произношение:	*мр'äжа	*мр'äжи	*пр'äчка	пр'ечк'и

¹ Доколкото *дж* (*ц*) се среща главно в чужди думи и не са отбелязани примери за неговото поведение по този начин, ние ще го пренебрегнем в по-нататъшното си изложение.

Тип V

основна форма:	мр'ажа	мр'ажи	пр'ачка	пр'ачки
П(1):	р'	р'	р'	р' к'
П(3):	а	а	а	-
П(2):	-	-	-	е
произношение:	*мр'ажа	*мр'ажи	*пр'ачка	пр'ечк'и

За да получат правилните форми (IV: *мр'ажа, мр'ажи, пр'ачка, пр'ачк'и*; V: *мр'ежа, мр'ежи, пр'ечка, пр'ечк'и*), ясно е, че трябва да бъде изпуснато приложението на П(3) към тези форми. Ние можем да дадем обяснение на това, като прибавим към П(3) условието „освен пред палатални съгласни“. Читателят сам може да се увери, че така изменената граматика наистина ще произведе правилните форми. Обаче съществува и друго разрешение, което според нас е за предпочитане.

По-горе беше отбелязано, че палаталните съгласни се явяват в диалектите I/II като меки и в останалите диалекти като твърди. Нашата теория налага да се избере едно от тези положения като основно и да се предвиди другото. Поведението на удареното *а* пред такива сегменти в диалектите IV и V (и в литературния език) ни дава основание да предложим принципно решение. А именно: ако предположим, че основните палатални съгласни са меки и те стават твърди по силата на П(6), палаталните съгласни стават твърди, което се приложи в известен момент в деривацията след приложението на П(3), то тогава поведението на *а* следва автоматически.¹ Промяната, която въвеждаме в основната спецификация на палаталните съгласни, има още едно предимство: тя позволява известно опростяване на нашите правила. Доколкото палаталните съгласни сега стават меки по произход, повече не е необходимо да стесняваме приложението на П(1) към не-палатални съгласни. Така не се освобождаваме от това ограничение, като заменяме правилото с: П(1')К става мека пред Г^н.

Разбира се, това правило ще се отнася с безразличие към палаталните съгласни. Следващите деривации показват как сега ще оперират граматиките от тип IV и тип V.

Тип IV

основна форма:	мр'аж'а	мр'аж'и	пр'ач'ка	пр'ач'ки	с'анка	с'анки
П(1'):	р'	р'	р'	р' к'	с'	с' к'
П(2):	-	-	-	-	-	-
П(3):	-	-	-	-	а	-
П(6):	ж	ж	ч	ч	-	-
произношение:	мр'ажа	мр'ажи	пр'ачка	пр'ачк'и	с'анка	с'анк'и

Условия за подреждането: П(1') трябва да предшества П(3); П(3) трябва да предшества П(6); П(2) не е подредено.

¹ Бихме могли също да предположим, че палаталните съгласни са твърди в основните репрезентации, и след това да прибавим правила за тяхното смекчаване, когато това е необходимо. Обаче, когато започнем описанието на всичките шест типа, оказва се, че тази алтернатива изисква прибавянето на, общо взето, повечето правила, поради което не е за предпочитане. Но каквото и решение да бъде възприето, главното остава — при типове IV и V палаталните съгласни трябва да бъдат *меки*, преди да бъде приложено П(3).

Тип V

основна форма:	мр'аж'а	мр'аж'и	пр'ач'ка	пр'ач'ки	с'анка	с'анки
П(1'):	р'	р'	р'	р' к'	с'	с' к'
П(3):	-	-	-	-	а	-
П(2'):	é	é	é	é	-	é
П(6):	ж	ж	ч	ч	-	-
произношение:	мр'эжа	мр'эжи	пр'эчка	пр'эчк'и	с'анка	с'энк'и

Условия за подреждането: П(1') трябва да предшества П(3); П(3) трябва да предшества П(2') и П(6); П(2') и П(6) нямат определен ред по отношение едно към друго.

Когато *ă* предшества една единствена съгласна, която е палатална, тогава не са налице условията за приложението на П(3): тази съгласна трябва да бъде твърда, за да се приложи правилото. Когато *ă* предшества две съгласни, първата от които е палатална, отново не съществуват условията за приложението на П(3): и двете следващи съгласни трябва да бъдат твърди, за да важи правилото. По такъв начин приложението на П(3) отпада във всички случаи, когато *ă* предшества мека палатална съгласна.

2.3. Както беше изтъкнато по-горе, *ă* пред палатални съгласни се проявява в литературния език по същия начин, както в тип V. Така че трябва да променим граматиката на литературния език, както направихме с граматиката на тип V, в съответствие със съображенията, изложени в предшестващия отдел:

основна форма:	мр'аж'а	мр'аж'и
П(1'):	р'	р'
П(3):	-	-
П(2'):	е	е
П(6):	ж	ж
П(5):	р	р
произношение:	мр'эжа	мр'эжи

2.4. Типове III и VI. Палаталните съгласни са твърди. Ето защо П(6) се прибавя към граматиките и на двата типа. В тип VI, ако П(6) следва П(1), то тогава П(1) може да се замени с едно по-общо правило, П(1'):

Тип III

основна форма:	пр'ач'ка	пр'ач'ки
П(2'):	е	е
П(6):	ч	ч
произношение:	пр'эчка	пр'эчки

Правилата не са подредени.

Тип IV

основна форма:	пр'ач'ка	пр'ач'ки
П(1'):	р'	р' к'
П(3''):	á	á
П(2'):	-	-
П(6):	ч	ч
произношение:	пр'эчка	пр'эч к'и

2.5. Типове I и II. Палаталните съгласни са меки. Ето защо П(6) не се прибавя към граматиките на тези диалекти. Вече не е необходимо да ограничаваме П(1) само към не-палатални съгласни; затова го заместваме с П(1'):

Тип I

основна форма: пр'ач'ка
 П(1'): р'
 произношение: пр'ач'ка

Тип II

основна форма: пр'ач'ка
 П(1'): р'
 П(2): -
 произношение: пр'ач'ка

2.6. Съществува интересен вариант на тип V, който бихме желали да разгледаме на това място. В известни области вместо формите, които дадохме по-горе за тип V, се наблюдават следните форми:

мр'аж	мр'ежи
пр'ачка	пр'ечк'и

В този подтип палаталните съгласни се проявяват като „меки“, когато П(3) действа само в известни случаи, а именно, когато палаталната съгласна е непосредствено следвана от предна гласна (*мр'ежи*) или от мека съгласна (*пр'ечк'и*). В обратен случай те действуват като твърди: пред задна гласна (*мр'аж*) или твърда съгласна (*пр'ачка*). Лесно можем да обясним това различие, като разделим правилото за затвърдяването на палаталните съгласни — П(6). Палатални са съгласните в известни случаи, преди да бъде приложено П(3), докато същите палатални съгласни при други обстоятелства стават твърди след прилагането на П(3). Така формулираме: П(1) палаталните съгласни стават твърди пред Г₃ или Ст. Новото правило се прилага след П(1'), но преди П(3).

основна форма:	мр'аж'а	мр'аж'и	пр'ач'ка	пр'ач'ки
П(1):	р'	р'	р'	р' к'
П(7):	ж	-	ч	-
П(3):	á	-	á	-
П(2'):	-	é	-	é
П(6):	-	ж	-	ч
произношение:	мр'аж	мр'ежи	пр'ачка	пр'ечк'и

Обаче, след като преразгледаме реда, по който тези правила трябва да бъдат приложени, ще стигнем до по-просто описание. Да предположим, че П(6') се среща два пъти — веднаж преди П(1'), веднаж след П(3). Тогава все още се получават правилните форми и ние сме заменили П(7) с по-общото П(6).

основна форма:	мр'аж'а	мр'аж'и	пр'ач'ка	пр'ач'ки
П(6):	ж	ж	ч	ч
П(1'):	р'	р' ж'	р'	р' к'
П(3):	а	-	а	-
П(2'):	-	е	-	е
П(6):	-	ж	-	-
произношение:	мр'ажа	мр'ежи	пр'ачка	пр'ечк'и

Ние въвеждаме този допълнителен тип не толкова, за да обясним друг вариант, а за да повдигнем един интересен страничен въпрос. Обикновено се казва, че този подтип на тип V се дължи на общото историческо втвърдяване на палаталните съгласни, преди да се замести поне удареното *ѣ. По такъв начин пред тези сегменти удареното *ѣ е станало *а* така, както пред други „твърди“ сегменти или обстоятелства. Обаче, ако удареното *ѣ се е развило исторически в тези диалекти според промени, подобни на П(3) (или П(3') и П(2) — което изглежда вероятно, — тогава става ясно, че традиционното обяснение на този подтип е незадоволително. Тъй като, без известни усложнения — като онези, които въведохме в нашия синхронен анализ по-горе, а именно, че палаталните съгласни стават твърди в два етапа (в зависимост от окръжението) — бихме очаквали различни форми. В същност това биха били точно онези неправилни форми, които ние произведохме в 2.2, където допуснахме, че всички палатални съгласни са твърди преди приложението на П(3). Разбира се, ние не искаме да кажем, че синхронните и диахронните са по необходимост тъждествени. В същност ние показвахме в 1.5.1 случай, където точно обратното е вярно. Но като вземем пред вид поразителните прилики и факта, че синхронното редуване се дължи на исторически промени, смятаме, че би било добре да не забравяме едното, когато проучваме другото.

3.0. Да обобщим: нашата теза тук е, че общата фонологична система, която лежи в основата на българските диалекти, съдържа гласната *а* и меки палатални съгласни и липса на меки съгласни пред предни гласни с изключение на палаталните съгласни. Общо взето, ние формулирахме следните правила, за да обясним начина, по който различните диалекти третира тези основни черти:

П(1'): С става С' пре Г_п.

П(2): неудареното *а* става *е*.

П(2'): *а* става *е*.

П(3): удареното *а* става *а* пред (С^г) С^г.

П(3''): удареното *а* става *а*.

П(5): не-веларни съгласни стават твърди пред Г_п.

П(6): палатални съгласни стават твърди.

Тези правила се групират по различни начини, за да се получат следните граматички на типовете диалекти, които разгледахме.

Тип I: П(1')

Тип II: П(1') — П(2); не са подредени

Тип III: П(2') — П(6); не са подредени

Тип IV: П(1') — П(2) — П(3) — П(6)

(1') трябва да предшества (3)

(3) трябва да предшества (5)

Тип V: П(1') — П(3) — П(2') — П(6)

(1') трябва да предшества (3)

(3) трябва да предшества (2')

(3) трябва да предшества (6)

Тип V вариант: П(6) — П(1') — П(3) — П(2') — П(6)

(6) трябва да предшества (1') веднаж

(3) трябва да предшества (2')

(3) трябва да предшества (6) веднаж

Тип VI: П(1') — П(3'') — П(6)

(1') трябва да предшества (3')

(1') трябва да предшества (6)

Лит. език: Тип V плюс П(5)

Горните правила са достатъчни, за да се произведат правилните реализации на основното *й* в шестте диалекта и в литературния език. Вzeti заедно, те представляват едно цялостно синхронно описание на една от основните проблеми на българската диалектология — ятовия преглас.

ДИАЛЕКТНИ КАТЕГОРИИ И ТИПОВЕ ПРИ СЛОВООБРАЗУВАНЕТО НА СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО ИМЕ

(СЪПОСТАВИТЕЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ ВЪРХУ МАТЕРИАЛ
ОТ ТРИ БЪЛГАРСКИ ГОВОРА)

Иван Кочев

УВОД

Повишеният интерес¹ към въпросите на диалектното словообразуване в последните години се обяснява не само с публикуването на богат лексикален материал, но и с факта, че на словообразуването досега не е отделено необходимото внимание². Усилията на нашите и чуждите учени са били насочени към съвременния книжовен език или неговата история, за които съществуват изследвания на отделни категории³. Независимо от

¹ Характерът на диалектоложките работи, посветени на словообразуването, е най-различен. В едни от тях словообразователните диалектизми се преценяват от книжовна или интердиалектна гледна точка (Ст. Стойков, Диалектни различия в словообразуването, Българска диалектология, София, 1968, стр. 185—199; Р. Божков, Към някои проблеми на българското диалектно словообразуване, Известия на Института за български език, кн. XVI, София, 1968, стр. 475—484), в други се разглеждат отделни категории (Ив. Кочев, Особености при словообразуването на съществителни имена с емоционална оцветеност в подбалканския говор, Славистичен сборник, София, 1963, стр. 311—318), а в трети се изнася диалектният инвентар при определени в морфологично отношение групи имена (Хр. Холиолчев, Диалектни наставки за образуване на съществителни имена от мъжки род в българските говори, Известия на Института за български език, кн. XII, 1965, стр. 157—198). С богат материал е разработено словообразуването в „Трудовете по българска диалектология“.

² Изключение в това отношение правят автори като В. Наумова, Умалителните и увеличителни суфикси в новобългарския език, Известия на Семинара по славянска филология, т. I, 1905, стр. 217—230, и Г. П. Иванов, Колективните имена в български език, Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, София, 1957, стр. 85—91.

³ Ив. Леков, Из славянската лексикология. Абстрактни съществителни имена в основния фонд на българския език в сравнение с лексиката на другите славянски езици, Известия на Института за български език, кн. III, 1954, стр. 11—60; Е. Георгиева, Семантична характеристика на отглаголните съществителни на -не и на -ние в българския книжовен език, Славистичен сборник, София, 1963, стр. 225—233; М. Димитрова, Nomina agentis в книжовния български език, Известия на Института за български език, кн. IX, 1962, стр. 141—210; М. Димитрова, Умалителните имена в книжовния български език, Известия на Института за български език, кн. VI, 1959, стр. 263—319; Е. Станкулова, Словообразователни особености на една лексико-семантична категория в съвременния български и руски език, Известия на Института за български език, кн. XVI,

това не може да се смята, че книжовното словообразуване е достатъчно разработено. Засега все още липсват студии за някои словообразователни категории и типове, а също така и обобщаващи работи, каквито има за полски¹, чешки², словашки³, словенски⁴, украински⁵ и руски⁶ език. Общ преглед на категориите у нас откриваме само в граматиките на българския език⁷.

Целта на тази работа е: да се направи цялостна и относително пълна характеристика на всички категории и типове, които се оформят в три различни по характер български говора: мизийския на с. Пожарево, Силистренско, подбалканския на с. Стралджа, Ямболско, и западнобългарския на с. Варвара, Пазарджишко.

Съпоставителното изследване на диалекти, които не се намират в пряка генетична връзка, а са разположени в три отдалечени една от друга в езиково и географско отношение⁸ области, позволява, от една страна,

София, 1968, стр. 299—306; К. Костов, Умалителни съществителни със значение на единичност в български език, Български език, 1960, кн. 2—3, стр. 220—223; Е. А. Захаревич, Производные основы со значением лица в современном болгарском литературном языке, Вопросы грамматики болгарского литературного языка, Москва, 1959, стр. 100—159; F. Sławski, Słowotwórstwo bułgarskie na tle prasłowiańskim, Z polskich studiów slawistycznych, Warszawa, 1963, стр. 79—90; I. Rušek, Ze słowotwórstwa słowiańskiego, Zeszyty Naukowe UI, Prace Językoznawcze z. 3 (Filologia z. 6), 1960, стр. 65—91, и Filologia № 4, 1958, стр. 203—234; T. Szymański, Słowotwórstwo rzeczownika w bułgarskich tekstach XVII—XVIII wieku, Wrocław — Warszawa — Kraków, 19 8.

¹ W. Doroszewski, Monografie słowotwórcze, Prace Filologiczne, Warszawa, XIII, 1928, стр. 1—261; XIV, 1929, стр. 34—85; XV, 2, 1931, стр. 275—300.

² M. Dokulil, Tvoření slov v češtině, Praha, т. 1, 1962, и M. Dokulil (и съавторски колектив), т. 2, 1967.

³ I. Horecký, Slovtovorna sústava slovenčiny, Bratislava, 1959.

⁴ A. Bajec, Besedotvorje slovenskega jezika, I, Ljubljana, 1950.

⁵ I. I. Ковалик, Основи словотворчої характеристики слова, Львів, 1959.

⁶ Г. О. Винокур, Заметки по русскому словообразованию, Известия АН СССР, т. V, 1946.

⁷ Ст. Младенов и Ст. П. Василев, Граматика на българския език, София, 1939; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, и др.

⁸ Лексикалният материал за с. Стралджа, Ямболско, по-нататък (С), е събиран от декември 1958 г. до май 1959 г. във връзка с дисертацията ми, която е посветена на фонологичната система на говора. Диалектът на селото е от подбалкански (сливенски) тип с известни черти на разположения източно от него „загорски“ говор в Карнобатско. Той има следните по-важни особености: 1) Два застъпника на *ѣ* — пред твърда сричка — *а*, а пред мека — *е* — *б'а* || *б'е*; 2) пълна редукция на широките гласни в тесни; 3) наличие на редукция на *и* към *ѣ*, а след това преглас към *е* — *селек'ън* — *селенек*; 4) наличие на краесловни палатали; 5) окончание *а* в 1 л. ед. ч., сег. вр.: *мита*, *плита*; 6) окончание *а* при имената от ж. р., тип *гурѣ*.

Лексикалният материал за с. Пожарево, Силистренско, по-нататък (П), е събиран през 1962, 1963 и 1967 г., по един месец в годината, за работата „Гребенският говор в Силистренско (с особен оглед към лексикалната му система)“, София, 1969. Той има следните по-важни особености: 1) два рефлекса на *ѣ* — *е* и *а*; 2) по-слаба и с по-ограничен характер редукция на широките гласни в тесни; 3) наличие на краесловни палатали; 4) генерализирана форма за им. от ж. р. — *ѣ*, тип *гурѣ*; 5) коренно ударение за имената от м. и ж. р. в мн. ч., тип *жѣни*, *градѣвѣ*.

Лексикалният материал за с. Варвара, Пазарджишко, по-нататък (В), е събиран през юли и декември 1968 г. Той има следните по-важни особености: 1) един рефлекс на *ѣ* във всяко положение — *е*; 2) общ застъпник на *ж* и *ѣ* — *ѣ*; 3) отсъствие на редукция; 4) отсъствие на меки краесловни; 5) поява на сонорни *р* и *л*, а след устнени съгласни — на *у*, тип *вунени*; 6) премеет на ударението във форми от типа *викаа*; 7) наличие на конструкции от типа *годежарето дек са билѣ*.

чрез взаимно допълване на случаите да се получи относително цялостна картина за диалектните категории и типове при словообразуването на съществителното име и, от друга — да се види наличието и степента на разпространение на едни типове в определени говори и отсъствието им в други.

Това сравнение се извършва въз основа на лексика, събирана за съставянето на три относително пълни¹ диалектни речника.

Разширяване на темата чрез включване на печатни материали от други села не се извърши, тъй като с изключение на „Лексиката на ихтиманския говор“² всички речници са диференциални и несъпоставими с тези на Пожарево, Стралджа и Варвара. Различният характер на чуждите материали и на материалите, събрани от мене, а също така и синхронният начин на разработка, който изисква мотивираност на ономасиологичния признак чрез наличие на други родствени думи (съществителни, прилагателни, глаголи, наречия и пр.), не винаги довеждани от другите автори, наложи чуждите материали да бъдат разработени специално в една по-късна тема.

*

В методологично отношение работата се различава съществено от трудовете, посветени на диалектното словообразуване у нас. Тя представлява пръв опит за приложение на функционалното разбиране на словообразователния анализ върху материал от няколко български говора. В духа на теорията на М. Докулил словообразователната структура на думата се разглежда в синхронен план в тясна връзка с целия сегашен речников запас на езика. Поради това и значението на термина „словообразуване“ не съвпада с традиционното, генетично³ схващане, според което словообразователната структура може да се разглежда във от системата, изолирано, като резултат на по-стари процеси, които могат да бъдат разкрити понякога с помощта на специален етимологичен⁴ анализ. Тук ние се присъединяваме към мнението, че словообразуването е тип лексикална морфология, от което произтича задължението всред огромното множество от лексеми да се потърсят такива закономерности, които със своята последователност наподобяват морфологичните. Това у Докулил е постигнато чрез конфронти

¹ Под относително „пълни“ речник тук се разбира максималното представяне на всички регистрирани думи (доколкото може да се направи от един човек), без оглед на това, дали те се срещат или не в книжовния език. Наистина пълното изчерпване на лексиката на един говор е многогодишна задача, която е по силите на по-голям колектив от събирачи.

² М. Сл. Младенов, Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. 3, София, 1967, стр. 3—196. Лексиката на ихтиманския говор тук не се привлича по две причини: 1) като лексика на териториално близък западнобългарски диалект тя не се отличава съществено от варварската и 2) въпреки че категориите у Младенов в много отношения имат по-скоро лексикален характер, отколкото словообразователни (срв. имена за лица, за животни, за растения, за предмети и пр.), анализ на тях все пак той е извършил.

³ Най-добре историческият аспект в разработката на въпросите се открива в цит. съч. на Ст. Младенов и Ст. П. Василев.

⁴ На практика материалът в цитираната статия на Хр. Холиолчев е разработен етимологично.

ране на лексикалния материал с т. нар. ономасиологични категории¹, залегнали в основата на словообразователните категории и типове.

Ономасиологичната категория е понятийна категория с двучленна структура, в която се включва, от една страна, ономасиологичният базис — понятийният клас, който служи като определяемо при назоваването и, от друга — ономасиологичният признак, който играе ролята на определящо.

Ономасиологичният базис е винаги прост (субстанция, човек и пр.), докато ономасиологичният признак може да бъде прост, сложен и развит, срв. формациите *пакосийа* (В), *винупиц* (С) и *гриблѡ* (II).

Словообразователната категория не е вече понятийна единица. Тя се изгражда въз основа на ономасиологичната, но с езикови средства. При нея от значение е семантичното единство, което образува групата от имена с еднакви структурни особености: еднотипна ономасиологична или морфологична мотивировка на основата и пр. Единството на наставката не е задължителен елемент.

С оглед на конкретния материал² в трите говора се оформят дванадесет словообразователни категории: 1) имена за производители на действие (*nomina agentis*), 2) имена за вършители на действие (*nomina actoris*), 3) имена за носители на определени черти (*nomina attributiva*), 4) имена за носители на субстанциално отношение, 5) имена за средства на действие (*nomina instrumenti*), 6) имена за места (*nomina loci*), 7) имена за действие и за резултати от действие (*nomina actionis et nomina resultativa*), 8) събирателни и единични имена (*nomina collectiva et singulativa*), 9) умалителни и хипокористични имена (*deminutiva et meliorativa*), 10) увеличителни и неодобрителни имена (*augmentativa et peiorativa*), 11) двойни имена (*nomina mota*) и 12) префиксни образувания.

Както ще се види по-нататък, в основата на всяка една от разглежданите категории ляга едно (а по изключение и няколко) от следните ономасиологични отношения: субстанциално, атрибутивно, процесуално, обстоятелствено и производните от тях отношения за целенасоченост на действието и за вторично свойство.

От друга страна, всяко отношение има свои модификации. Процесуалното например обхваща видоизмененията: носител, производител, средство (на действие), резултат (от действие), участие (в действие) и склонност (към действие). Още по-сложна е картината при субстанциалното, обстоятелственото и т. н.

Всяка категория обхваща множество словообразователни типове.

Словообразователният тип се изгражда вече не само върху единството от ономасиологичната структура и единство на лексикограма-

¹ Тук се обръща специално внимание на това, че съдържанието на употребените в работата термини се покрива със значението, което те имат у Докулил. Там, където е липсвало българско съответствие, се е наложило термините да бъдат преведени от чешки. Затова на съответните места се дават специални указания.

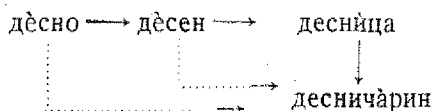
² Прилагането на Докулиловата теория не е извършено механично, а е съобразено с особеностите на българския език — от една страна — и с трудностите, които произтичат от спецификата на диалектния материал — от друга. Така напр. имената за действие са обединени с названията за резултати от действие поради отсъствието на ярко отчетливи граници между тях. Единна категория образуват умалителните имена и названията за малки (в смисъл на млади) същества. Неособено богат е материалът за различните типове префиксни образувания, които са събрани също на едно място.

тичната категория на основата¹, но и върху единството на форманта. Така напр. в границите на единната категория имена за производители на действие случаите *придумник* (С), *дуйаи* (П) и *калесар* (В) се отнасят към три различни словообразователни типа.

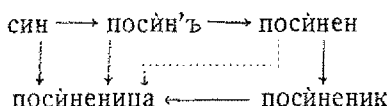
Словообразователните категории не се разграничават върху единен ономасиологичен принцип. В мутационния² вид категориите от имена за производители на действие, за вършители на действие, за носители на определени черти, за носители на субстанциално отношение се основават преди всичко на единството на ономасиологичния признак, а категориите имена за средства за действие и за места — върху единството на ономасиологичния базис.

Категориите от транспозиционния и модификационен вид са ориентирани по-скоро към начините (формата) на именуване, отколкото към ономаσιологичната обусловеност³ на думата. Затова в отделни случаи една и съща формация, разгледана от различни страни, може да бъде отнесена към разни категории. Към това трябва да се прибави и обективната преливност между някои словообразователни категории, която се дължи на ономаσιологичната многостранност на мотивациите — думата не съществува изолирано, а в цяло семейство от форми, с които е свързана и генетично, и синхронно.

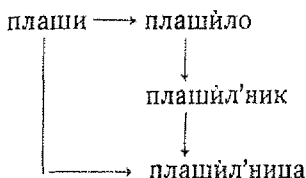
Така обликът *десничарин* 'мъж, който работи с „десницата“⁴ си, дясната ръка' (В) е обусловен от цяла редица разнотипни лексико-граматични единици (*дясно, дясен, десница*), т. е. в него последователно се оглеждат три степени на усложняване на връзката:

В случая *посиненица* мотивацията може да се схване като субстанциална, процесуална, резултативно-действена, а обликът родово-двоичен:

В *плашил'ница* 'жена, която „плаши“ с грозотата си, която е като „плашило“' ономасиологичният мотив е многостранен:

От структурно-формално гледище обликът *плашил'ница* има също нееднозначна интерпретация. Той може да се разгледа: 1) като феминален корелат на *плашил'ник* със субстанциална обусловеност (сходство — по *плашило*) и 2) като процесуално образувание, което намира морфологична изява чрез девербална основа *плаш* и разширена наставка (derivat) — *ил'ница*.

Многостепенна е мотивираността в *путрѣтница* 'трета' жена' (П): *трѣти* → *путрѣт'ъ* → *путрѣтник* → *путрѣтницѣ* и пр.

Зависимостта на формациите от обуславящите ги думи се схваща само синхронно: *тракѣ* 'звънец на овца, който „трака“' (П) установява връзка с глагола *тракам* и междуметието *трак*, без да се търси коя от двете думи е първична.

Образуването *обирицѣ* (П) може да се приеме и като десубстантивно, и като девербално, респ. вършителско и производителско: 'който прави „обир“' и 'който „обира“'.

Демотивацията, придружена с ремотивация, също усложнява категориалната картина: *сѣнчѣ* — *бѣклѣц* 'синчец' (П) престава да се свързва с прилагателното *син*, а се ориентира към съществителното *сѣн*.

Голяма роля при преливността на случаите играе т. нар. семантично словообразуване¹, което се основава на преносимостта на значенията *урѣлцѣ* 'сѣзвездие — Орион, — приличащо на „урѣлцѣ“, рало' (П). В работата са разгледани само онези примери, където семантичното словообразуване се съчетава и със суфиксални изменения: *кучѣк* 'лош човек, като „куче“' (П).

Ономасиологичният базис има решаващо значение за ограничаване тъждествеността на формациите, имащи еднаква ономасиологична или морфологична мотивировка: *коланник* е 'коледар' (вършителско име) и

¹ Под „словообразуване“ тук в същност се разбира словопроизводство, което представлява словообразуване в тесния смисъл на думата. Словопроизводството обхваща различни начини за „производство“ на думи по морфологичен път: суфиксация, префиксация, суфиксация-префиксация, десуфиксация, депрефиксация, ресуфиксация и конверсия.

Словообразуването в широкия смисъл на думата обхваща освен словопроизводството също така семантичното словообразуване и словосложението. Словосложението тук е застъпено частично, доколкото се съчетава със словопроизводството. За това случаи като *самоук* (П, В) са разгледани, а *пубѣлѣпупарѣ* (П) — не са.

„коледен“ кравай (атрибутивно име) — (С); *кучкарен* е който гледа „кучета“ (вършителско име) и който е като „кучка“, носи кюки, кюкар (субстанциално име) — (С).

Общите моменти между категориите, дължащи се на едни или други причини, макар и интересни, не представляват основните случаи в диалектното словообразуване на съществителното име.

По-характерни за говорите са онези примери, които оформят цялостни и несъмнени по отношение на интерпретацията категориални образувания. Съпоставително изследване на трите различни диалекта е възможно да се направи благодарение на онези съвпадащи и несъвпадащи на пръв поглед случаи, при които не съществува колебание за категориалността.

Типологичното изследване доказва, че приликите между различните диалекти могат да се открият не само по отношение на категориите, но дори и на типовете — въпреки че обуславящият лексикален материал е различен¹: *бакърник* е място (дървен прът), където се поставят „бакърите“ за вода (С); *водник* е място (дървен прът), където се поставят бакърите за „вода“ (В).

И в двата случая формациите са инструментално-локални, десубстантивни и еднаквоформантни.

Сходството е поразително и в примери като *тъпкалу* дърво с дебел край за „тъпчене“ на брашно в чувал (С) и *гнеталу* дърво с дебел край за „гнетене“, тъпчене на брашно в чувал (В).

Процесуалността на ономасиологичния признак е еднаква, макар че е изразена различно от лексемите, създаващи основата. И в двата примера образуванията са инструментални, девербални и еднаквоформантни.

Свързването на словообразователните категории с ономасиологичните премахва механичното групиране на материала по суфикси². Сега една и съща наставка в зависимост от характера на ономасиологичния базис и мотив, а така също и от морфологичния характер на основата, с която се свързва, може да се разгледа в няколко словообразователни типа на една категория или типове от различни категории.

¹ Типологичното изследване на категориите позволява съпоставката да се извърши на базата на целия съществуващ материал, без оглед на конкретните различия между отделните думи. Макар че от него понякога могат да се направят и изводи за отликите в словообразователната структура и на определено название, лингвогеографското изследване на самостоятелните единици не се е поставяло като цел на тази работа. Авторът е съгласен със схващането, че в повечето случаи единичните словообразователни факти нямат „точен аналог в другите говори, с които биха установили междудиалектни съответствия“ (Вопросы теории лингвистической географии, Москва, 1962, стр. 115). Интересните словообразователни карти, които делят равномерно българската езикова теория на *камък*, *кремък*, *пламък*, *ремък* (вж. Ст. Стойков, Към българското диалектно словообразуване, Български език, 1968, кн. 4—5, стр. 360 и 366) са за стари думи от непроезновен тип.

Названията с прозрачна структура и съпоставими елементи в повечето случаи са или по-нови (срв. карта № 232 от т. II на БДА — названия за царевичен кочан без зърна) или нямат ярки изоглоси върху езиковото землище (срв. от т. II на БДА карта № 215 — Названия за дим, карта № 227 — Названия за пръжки, карта № 246 — Названия за малкия пръст на ръката, карта № 276 — Названия за плаз на шейна, и др.).

² Вж. Ив. Умленски, цит. съч., стр. 145—152.

Сравнението на материала в работата е съобразено с някои черти, произтичащи от диалектния му характер. Еднотипното представяне на особеностите при описание на разнородни говори, каквито са разглежданите, е необходимо за идентификация на аналогичните случаи, особено при суфиксите.

В духа на Докулиловата теория и тук на преден план са изнесени собствено-словообразователните проблеми, свързани с ономаσιологичната мотивираност, морфологичната същност на основата и тъждеството на суфикса.

Явленията от фонетично, акцентологично, граматично и лексикално естество, които имат отношение към структурата на формациите, но не са от първостепенно значение, се разглеждат покрай останалите въпроси. Спонагателната им роля в словообразователния процес намира отражение и в начина на представянето им. От фонетичните особености, които нямат релевантен характер от общобългарска гледна точка, най-типичен пример е редукцията на широките гласни в тесни. Затова суфиксите, в които тя е регистрирана, се приемат за фонетични варианти и се разглеждат заедно със западнобългарските суфикси, в които няма редукция: *-ушъ* е фонетичен вариант на *-уша*. В редките случаи, когато липсва западнобългарски съответник, обличията не се нормализират, а се привежда фонетичният вариант, като се взема пред вид книжовната наставка, без самата тя да се изписва. Затова суфикс *-илешкъ*, макар че няма диалектен корелат без редукция, се отбелязва, че е фонетичен вариант.

По-сложно е положението при фономорфологичните варианти, които се дължат на стари наследени състояния: различни рефлексии на старобългарски звукове, поява или загуба на меки съгласни, прегласи на гласни и пр. При тях разрешаването на проблема винаги има конкретен характер. Там, където е възможно конфронтирането, едните от двата типа суфикси могат да се схванат като фонетични (по-точно фономорфологични) варианти на другите. Така наставката *-инъ* в мизийския говор на Пожарево е фономорфологичен вариант на *-ина* от Варвара, а варварската *-к'а* фономорфологичен вариант на *-ка* в същия говор или в Пожарево.

Съвпадението на някои суфикси в различните диалекти, което се дължи на исторически развой (срв. *слабѣкъ*, *крутѣкъ* в Стралджа и *жълтѣкъ* < *жълтѣкъ* във Варвара), не може да бъде избягнато особено ако е съпроводено с подобие и на другите елементи — в случая атрибутивност при мотивировката и наличие на деадективна основа. Изравняването на този тип имена от синхронно гледище е несъмнен факт, затова разделяне на *жълтѣкъ* от *крутѣкъ* не се извършва, когато се говори за разпространението на типа с наставка *-ѣкъ* върху определена територия.

Старите фонетични редувания, дължащи се на палатализации на последната съгласна от основата, също не се отбелязват специално: *лѣшникъ* — *лѣшници* → *лешничар* (В). При конверсията не се взимат под внимание стари прегласи на основната гласна от типа *простѣрам* — *простѣр* (В).

От акцентологичните особености в страни остава въпросът за мястото на ударението. Ако то е постоянно при представянето на наставката в основния вид, акцентът се поставя винаги над гласната¹, върху която пада: *-ач* (*ко^ач* — В), ако е променливо, суфиксът се дава без ударение: *-ица* (*жъл^атица, усой^аница* — В).

От морфологичните особености не се обръща специално внимание на някои елементи от наставката, свързани с граматична характеристика: *-ачк(а), -арк(а), -ишт(е)* и пр. Отделени са само известни наставки за форми, които имат само мн. число: *-ци, -ки* (*учел^аки 'очила'* — С) или пък производящата основа на които е плурален облик (*ка^амък — ка^амъни — ка^амънарен*).

Като чисто словообразователни елементи се трaktуват разширени те варианти (дериватите) на суфиксите. Тъй като имат относително самостоятелно значение, те могат да се разгледат и във връзка с основната наставка и отделно от нея, в зависимост от броя на слушаните.

Средицно място между наставките и дериватите заемат суфиксоидите — немотивирани в словообразователно отношение суфиксни нараствания, които напомнят разширените варианти, но не съвпадат с тях. Най-често те характеризират пейоративните названия: *мечкадарен* (С), *лъжиса^анин* (П), *кривиндела* (П), *гъзурѣнд'у* (С). В работата на суфиксоидите не е отделено нарочно място.

От лексикалните особености, които не се поставят в центъра на разглеждането, са няколко десетки заемки от книжовния език или от чужди езици, които поради веднага установилата се връзка с други лексеми след навлизането им в диалектите са се включили в словообразователната им система. Разбира се, тук става дума за названия с честа употреба в говорната практика: *кумунис, безенестис, фашис* (П, С, В), *пелудръшкѣ* (С), *ридусийа^алка* (П), *сбувалкѣ* (П) и пр.

В работата се включват без особена трудност и такива заемки от румънски (в Пожарево), които крият в себе си български компоненти: *пѣстрѹга* 'пѣстра' рѣба, пѣстрѣва', *веселѣйа*, *градинѣца* 'детска „градина“', *богачѣйа* 'богатство', *палой* 'палавник' и др.

Изяснянето на фонетичните, акцентологичните, граматичните и лексикалните особености на втори план спомага за по-пълното разкриване на собственословообразователните черти, които са и предмет на това изследване.

¹ В това отношение българският материал се различава съществено от чешкия, където ударението не пада никога върху суфикса. Докато в чешки е възможно в редица случаи да се говори за суфикс ч (а не *-ач*), като а се отнесе към някаква глаголна основа, в български това не е възможно. В източнобългарската формация *пумѣгач* (П) нямаме прибавяне на суфикс -ч към минала основа, защото там ударението е коренно: *пумагаф*, а не *пумагаф*.

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ КАТЕГОРИИ И ТИПОВЕ

1. ИМЕНА ЗА ПРОИЗВОДИТЕЛИ НА ДЕЙСТВИЕ (NOMINA AGENTIS)

В основата на тази словообразователна категория лежи двучленната ономасиологична категория за носител на отношение към действие. Ономасиологичният признак (като един от нейните елементи) по отношение на ономасиологичния базис в повечето случаи е прост и не особено диференциран.

Ономасиологичният базис също не е сложен. Понятийният клас, който го определя, тук включва не само имена за лица (деятели) от типа на *пумагач* (П), *удумвач* (С), но и на животни и растения — *петъл* (П) и *кл'увец* 'стръкче, което „кл'увѐ“, т. е. кълве, кълни' (В), а понякога и на други явления — *съкъран* 'болест, която „сече“ косата' (С). Това положение не позволява използването на традиционните термини „имена на деятели“ или „дейтелни имена“, които се свързват само с известна част от случаите за лица.

По-общото наименование производител на действие¹ се отнася до такива същности, за които възниква представа за подбудител, реализатор, фактор на процесуалност изобщо.

По-сложен случай представляват имената за предмети, които се схващат като производители. В широкия смисъл на думата те са *nomina agentis* (словообразователно в повечето случаи не се отличават от названията за лица, животни и растения), а в тесния — имена за средства на действие (n. instrumenti). От тях тук ние ще разгледаме само отделни примери, които ще илюстрират верността на тази мисъл. Облици с еднаква словообразователна форма, като *шивачкѝ* (П), *придѝчкѝ* (С), в които е налице омонимия: 'жена, която „шие“', 'жена, която „преде“', а също така и 'машина за „шев“', 'машина за „предене“', най-добре показват „относителността“ на тази делитба.

Усложнението, което претърпява ономасиологичният признак чрез привнасяне на допълнителна „целева“ насоченост към основното „производителско“ отношение, ни кара да свържем вторите случаи по-скоро с ономасиологичната категория за целенасоченост, а оттам и със словообразователната категория за средства на действие. Така покрай примери като *тъпкѝлу* 'човек, който се „тъпче“' и 'дърво за „тъпчене“ на брашно в чувал' (С) съществуват и такива като *пѝкѝлу* 'нещо, с което се „пѝка“, издава своеобразен шум' и 'човек, който „пѝка“, непрекъснато говори или натяква' (П). Успоредно с тази форма започва да се употребява и втора *пѝкѝл'ник*, респ. *пѝкѝл'ницѝ*, която се ориентира само за назоваване на такъв тип човек. Формалното разделяне на двете категории не е редовно явление в диалектите, макар че случаи от този род свидетелствуват за поява на подобна склонност.

Затруднения възникват и при квалификацията на думи, назоваващи части на човешкото тяло: *гѝлтѝч* 'мъжец' (П) и *глицѝц* 'зеница' (С), които могат да бъдат интерпретирани двуяко — като производители и като средства за действие.

¹ Този термин съответствува на чешкия *jména činitelská*, вж. цит. съч., т. II, стр. 13.

Нееднозначна може да бъде характеристиката на известни имена за болести, напр. *фъркарницъ* 'смъртоносна епидемия, която засяга устата на малки деца; която „фърка“ от дете на дете' (С). Това название може да се схване и като производител, и като име на самото действие — „фъркане“.

В основата на нееднозначното тълкуване на производителските названия лежат причини от най-различно естество. Едни от тях са свързани с т. нар. „семантично словообразуване“, а други са със структурно-морфологичен характер.

Като категория, изразяваща процесуално отношение, имената за производители на действие естествено се преливат в категориите на други имена, изразяващи същото отношение, но в модифициран вид (в който действието се възприема от друга гледна точка). Към приведените примери за идентичност на форми между названия за производители и названия за действия могат да бъдат причислени и следните характерни случаи: *пукницъ* 'човек, който *пук*а, „пие“ и 'самото действие „пукане“, пиене' (П), *криутийъ* 'който се „криви“, капризничи' и 'капризничене' (П), *пуръзийъ* 'който „поразява“ и 'самото действие — поразяване'. Стремещът към диференциация на формите е налице и при тези облици. Успоредно с тях съществуват и други, само за вършители: *пуръзийник* и *пуръзийницъ*. Възможно е това да е станало по аналогия на типа *урлубийъ* (респ. *урлубийницъ*) 'мъж (жена) с леко поведение', които се отнасят към категорията на носители на субстанциално отношение.

Двузначна интерпретация получават и формите *стегнотийа* 'скъперник', 'скъперничество' (В), *ѝлос'а* 'който се „халосва“ и 'халосване'. Показателна в този случай е женсколичната форма *ѝлосница* (С).

Различна съотнесеност имат известни по-сложни формации, като *не-умѝштинъ* 'човек, който „не умее“ да върши нещо' и 'неумение' (С).

Освен модификациите на процесуалния признак в собствения смисъл на думата могат да съществуват и модификации на други признаци, които не са процесуални (субстанциални, обстоятелствени, атрибутивни), но се схващат и като процесуални. Тези признаци могат да са конститутивни за думата или допълнително прибавени по пътя на словосложението.

От първия тип с предметна ориентираност са примери като *оратѝйа* 'който обича много да „орати“, приказва' (производител) и 'който обича „оратѝта“ приказването' (вършител) — (В); *квасарийк'а* 'жена, която „кваси“ хляб в четвъртък преди сватбата' (производител) и 'жена, която подбърква „квас“ в четвъртък преди сватбата' (вършител) — (В). При тези примери е трудно действителното отношение да бъде откъснато от предметното, както и обратно.

От първия тип с атрибутивна ориентираност са примери като *големѝйа* 'който се „големи“ и 'който се държи като „голям“ човек' (В):

голем → голема се

→големѝйа←

Тук се намират случаи като *годенѝк* 'който се „годи“ и 'който е „годен“' (В), *ниверѝник* 'който „не вярва“, 'който е „ниверѝн“' (С).

Към втория тип се отнасят думи като *гроздоберѝч* (В), *лицомѝрец* (В), *кучибѝицъ* (С), *винупѝицъ* (С), в които имаме развитие на простия при-

знак за действие чрез насочване на процесуалността към известна цел (предмет).

Освен субстанциална целенасочеността може да е обстоятелствена за определяне на основния признак на името — *дру̀гуве́риц* 'този, който вирва в друго' (С), *на̀мескѝна* 'втора жена, която е „на мястото“ (или замества) първата' (В), *тѣ̀нкун̀преди́ца* 'която преде „тънко“' (С).

И най-сетне целенасочеността може да има атрибутивен характер: *сѣ̀мурас̀н'ек* в израза *че́сѣн сѣ̀мурас̀н'ек* (П), *мѣ̀вдужѣн'ѣк* (С).

Като производители на действие се схващат и 1) някои имена от транспозиционния тип, в които е налице конверсия (*за̀плес* 'който се „заплесва“' (В), *по̀туп* 'това, което „потопява“') — (П) и 2) от модификационния тип — при умалителните, увеличителните имена и при названията, в стилистичната характеристика на които може да се регистрира положителна или отрицателна оценъчност, свързана с експресия: *ка̀теричкѣ* (П), *гѣ̀гнѣ* 'който „гѣгне“ при говоренето' (П), *цѣ̀пѣлѣгѣ* (С), *лѣ̀жл'о* (В), *ро̀шла* 'която си „ро̀шли“ косата' (В).

От морфологично-структурно гледище имената за производители на действие имат основи, които изразяват процесуалност. Най-често това е сегашната основа на глагола: *пла́чкѣ* 'който (която) „плаче“' (П) *зѣ̀пѣлѣшѣ* 'която се „пали“ от любов' (П). По-рядко основата е минала и съвпада по форма с глаголни причастия, известни части на които след преразложение на компонентите се схващат като деривационни образувания на наставките за имената на производители на действие (за това особено добре свидетелствува преме́тът на ударението към или върху суфикса в източните говори): *киче́л'ник* 'този, който се „киче“, докарва' или 'този, който се е „кичил“, накичил' (П), *самора́сл'ак* 'който сам „расте“ или 'който сам е „расъл“' (В), *чи́стѣл'ник* 'който обича да „чисти“ или 'който е „чистил“' (С) и пр. В редки случаи за производяща основа може да послужи и съществително име. От съвременно гледище във формацията *же́тѣар* (С), която базисно се свързва с ономаσιологичната категория производител на действие, е залегнал ономаσιологичен признак, изразен чрез съществително име *же́тѣвѣ*, а не — глагол *же́н'ѣ*.

Аналогичен е случаят и с образуването *ловѣ́йѣа*, което може да се мотивира двояко — чрез глагола *ло́ва* и съществителното *ло́ф* (В). Само с имената са свързани названията *помѣ́шница* (В) и *ѣ́ашник* (В) — в първия случай със съществителното *помѣ́ш*, а във втория с прилагателното *ѣ́ашен*.

Чуждите думи, ако са мотивирани от други названия, намиращи се в същото семантично „гнездо“, също се включват към имената за производители на действие. Така тур. съществително *ѣ́нгѣз'ѣ* 'закачлив човек' е мотивирано от глагола *ѣ́нгѣз'ѣ_сѣ* 'закачам се' (С), а румъно-българското име *да̀рницѣ* от гл. *да̀р'ѣ* (П).

При известна ремотивировка чрез т. нар. народна етимология в тази категория се включват и съществителни като *чи́стѣфа́л'ницѣ* (срв. книж. *чистофа́йница*), където вътрешната форма вече подсказва действие, извършено от лице — *фа́л'ѣ_сѣ* за „чи́сту“, за чистота' (П).

Основните словообразователни типове в границите на категорията имена за производители на действие се оформят преди всичко

на базата на различните наставки, които се прибавят към производящата основа. Броят на тези форманти може да бъде различен. Той се увеличава обратно пропорционално на загубване прозрачността на старите форманти, към които става прилепването на новите (срв. *-их* + *-лар* + *-ин*): *женѣх* 'този, който „жени“ някого; сватовник, годечар', *женилар* → *жениларен* (С). В известни случаи ролята на словообразователни елементи могат да играят и формообразуващи суфикси, срв. двете форми *душѣлку* и *душѣлкуиц* 'циганин, който души деца' (С), втората от които е получена вторично от множествения облик *душѣлку* → *душѣлкуиц* → *душѣлкуиц*.

Основните типове в словообразователната категория производители на действие се образуват със следните наставки:

Имена от мъжки род

1. Наставка *-ник* (с фонетични варианти *-нѣк* и *-нек*¹):

а) *зѣложник* 'момче, изпратено от младоженика, което „залага“ парн на сватба', *кѣлѣдник* 'който „кѣлѣдва“', *крѣсник*, *кѣлѣсник*, *лапник* 'който „лапа“, гледа разсеяно', *прѣбѣрник* (в съчетание *бирник-прѣбѣрник*), *полѣзник* 'който „полѣзва“ — от срещането на когото зависи успехът в работата през деня', *рѣбѣтник*, *саморѣсник*, *шѣтник* (П).

б) *изѣнник*, *кекѣрник* 'който се „кекери“, перчи', *кѣлѣнник* 'който „кѣлѣдва“, нискѣтнѣк' 'който не „скѣтва“, *нѣтлѣпник* 'който се „нѣтлѣпва“, натрапва', *придѣмник*, *примѣмник*, *пукѣпнѣк* 'който „подкупва“, *пукѣтѣрнѣк* 'мъж, който „повтаря“, жени се втори път', а също и '„повторен“, втори мъж', *пѣрѣсник*, *рѣзмѣрник*, *сѣрѣкник* 'който „сѣрѣква“, *сѣмурѣсник*, *умѣйник* 'който „умайва“, *цѣпник* 'който се „цѣпи“, *зѣдсник* (С).

в) *бѣрник*, *бѣзѣлник* 'животно, което още бѣзае', *зѣвѣдник*, *настѣйник* 'мъж, който „настѣйва“ — дава съвети на младоженика през първата брачна нощ', *натѣрник* 'който се „натѣра“, натрапва', *невѣрник*, *оглѣдник* 'който „оглежда“ мома за някого', *парѣсник*, *поснѣк* 'който „пости“, *прѣсѣлник*, *ранѣбудник* 'който се „буди рано“, но и атрибутивно 'който е „ранобуден“, *расѣпник*, *учѣнѣк* (В).

Наставката *-ник* в същност е стар дериват на *-ик*, но днес тя почти е изместила основния суфикс и сама има свои деривати: *-ел'ник* — *кичѣл'ник* (П) и фонетичните варианти *-ил'ник* — *пичѣл'ник* 'който „пече“, ядосва другите' (П), *-ѣл'нѣк* — *чистѣл'нѣк* 'който обича да „чисти“' (П).

2. Наставка *-ѣч*:

а) *бирѣч* 'който „бере“, събира нещо', *вѣрзѣч* 'който „вѣрзва“ снопите по време на жетва, *дигѣч* 'който „вдига“ снопи по време на вършитба', *ринѣч* 'който „рине“ житото на вършачката', *трупѣч* 'който „труп“ снопи за вършеене', *дуйѣч*, *крувѣч*, *ковѣч* 'подковач', *кѣрпѣч* 'който „кѣрпи“ нещо', *плувѣч* 'плувец' *пумѣзѣч*, (П).

б) *вѣрдѣч* (но и *пѣзѣч*), *гутѣч*, *купѣч*, *приписѣч* (С).

в) *борѣч* 'най-здравото великденско яйце, което „бори“ другите', *вейѣч* 'човек, който „отвява“ жито', *врѣзувѣч* 'който „врѣзва“ снопи',

¹ В стралджанския говор гласната *и* в някои суфикси се редуцира в *ѣ* с мекост на предходната съгласна (ѣ), който звук от своя страна по-нататък се преглася в *е*.

гледач 'който „гледа“ добитък в ТКЗС', кл'увач 'птица, която „кълве“, кълвач', ковач 'който „кове“ железни предмети', косач, купувач, одумвач, орач, пийач 'който „пие“ алкохолни напитки', пластач 'който „пласти“ окосено сено', подавач 'който „подава“ снопи при вършитба', помагач, поткарвач 'който „подкарва“ овце за доене, пофтарач 'който „повтаря“ класа', прегач 'който „впряга“ волове в ТКЗС', простирач 'човек, който „простира“ направени тухли с калъп за съхнене', пушач, ранач 'който „храни“ стопански добитък', сейач, сечач 'работник от горското стопанство, който „сече“ дърва', скубач 'който „скубе“, взима скъпо при продажба', спирач 'железопътен служител, който „спира“ вагони', стригач 'който „стриже“ овце в ТКЗС' (В).

3. Наставка -ец (с фонетичен вариант -иц):

а) другувѣриц, песнапиц, присѣлиц, скъпѣц 'който „се скъпи“, скъперник' (П).

б) винутѣиц, глидѣц 'зеница', кучибѣиц, писнупѣиц (С).

в) иградѣрец, лъжѣц, китконѣсец, кл'увѣц, лицомѣрец, песнопѣец (В).

Деривати на наставката -ец, по-точно на фонетичния ѝ вариант -иц са -алкуиц — душалкуиц (С), -анкуиц — истърванкуиц и -л'уиц — скокл'уиц (С).

И в трите говора в повечето случаи наставката участва в образувания със сложен ономаσιологичен признак, който получава целенасоченост за изразяване на предметно отношение.

4. Наставка -ар:

а) зъбулѣкар, кумѣндѣар 'който „кумѣнди“, командва' (П).

б) женилѣар, пѣдѣар (С).

в) сидѣар, калесѣар, попасѣар 'който „попасва“ чужди овце', сурѣвкар (В).

Ако формацията женилѣар бъде разгледана като образувание, в което суфиксът е прибавен не към основа, съвпадаща по форма с минало причастие, а към основа, равна на сегашната (за което имаме и основания от исторически характер), обликът -илар трябва да се схваща като дериват на суфикс -ар, какъвто е в точилѣар (В).

Броят на формите със суфикс -ар за производители на действие значително намалява поради това, че наставката понякога е компонент на деривационни разширения на други суфикси, най-често от които е -ин, -ѣрин — женилѣарин (С), пѣдѣарин (С). Присъединяването на -ин може да има и факултативен характер.

Освен това броят намалява и поради факта, че суфикс -ар се ориентира не толкова към действието, колкото към субстанциалността, свързана с него (изразена чрез място). Затова образувания от типа мел'ничѣар // мел'ничѣарин (П) сме по-склонни да разглеждаме като „вършителски“, а не като „производителски“, с произвеждаща основа мелница и суфикс -ар // -ерин, а не мел'ѣ (ѣ) и деривати -(н)ичар, -(н)ичерин.

5. Наставка -ѣйѣа // -ѣи (с фонетичен вариант -ѣйѣѣ):

а) къскѣнѣйѣѣ 'който „къскѣнѣ“, ревнува' (П).

б) къскѣнѣйѣ, нѣзлѣнѣйѣ (С). От синхронна гледна точка наставката -ѣи се схваща като съкратена форма на суфикс -ѣйѣа, макар че в същност вторият облик е дериват на първия. Привидното впечатление се създава поради диалектната ограниченост на формите с -ѣи и широкото разпространение на -ѣйѣа.

13. Бз наставки.

Чрез т. нар. „обратно словообразуване“ и по-точно чрез конверсия — пренасяне на словообразователната основа от една граматична категория в друга — са образувани имена като *самоу̀к* (П, В) и *за̀плес* (В).

Имена от женски род

14. Наставка *-ица* (с фонетичен вариант *-ицъ*):

- а) *тъ̀нку̀прѐдицъ* 'която „преде“ тъ̀нко' (П).
- б) *мъ̀рли́ца* 'овца, която се „мърли“', *ти́лицъ* 'крава, която се „тели“' (С).
- в) *ка̀терица*, *кекерѝ́ца*, *пѝ́прица* 'който „пѝпри“, дърдорко' — като производител на действие и 'приспособление на воденичен кош за спускане на зърна, което „пѝпри“, издава особен шум' — като средство за действие; *самора̀слица*, *штрѝ́клиця* 'муха, от която „штрѝклеят“ говедата' (В).

Деривати на суфикс *-ица* са *-а̀вица*, *-евица*, *-а̀лица*: *пи́йа̀вица*, *фу́чевица* (П) 'силна зимна буря, която „фучи“' (П), *нисвѝ́рта̀лица* 'жена, която не се „свѝртва“ на едно място' (В).

Силно разпространение е получил дериватът *-ница*, който днес се чувства като самостоятелен суфикс, поради което ще бъде разгледан отделно.

15. Наставка *-ница* (с фонетичен вариант *-ницъ*):

- а) *изе́дницъ* 'която „яде“, тормози другите', *лапни́цъ* 'която „лапа“, гледа разсеяно', *низна́йницъ* 'която не „знае“ да върши определени неща', *пу́кницъ* 'която „пука“, пие', *съби́рницъ* 'която „събира“, не е разточителна', *ури́сницъ* 'която „орисва“' (П).
- б) *врѝ́тикѝ́шницъ*, *нѝ́метницъ* 'която „наметва“, омагьосва', *пѝ́рѝсница* 'която „парясва“ някого', *блѝ́дницъ* 'която се „халосва“, занася' (С).
- в) *крѝ́сница*, *натѝ́рница* 'която се „натуря“, натрапва', *огле́дница* 'която „оглежда“ мома за някого', *ори́сница* 'която „орисва“, одмѝ́нница' 'която „отменя“ някого в работата', *пар'а̀сница*, *подѝ́йница* 'овца, която „подойва“, кърми агне', *пу́кница* (В).

Деривати на *-ница* (*-ницъ*) са *-йа̀ница*, *-а̀рницъ*: *пи́йа̀ница* (В) и *фѝ́рка̀рницъ* (С).

Със съществителни, изразяващи действие, са свързани формациите *помѝ́шница* — *помѝ́ш* (В) и *згле́дницъ* — *згле́дъ* (П).

16. Наставка *-ка* (с фонетични варианти *-къ* и *-к'а*):

- а) *кло́чкъ* 'която „клучи“, квачка', *писну́пѝкъ*, *ле́пкъ* 'вид храст' който се „лепи“, *пла́чка* 'която „плаче“' (П).
- б) *кло́чкъ*, *куко́ркъ* 'което се „кокори“, вид грозде', *къ́снуздрѝ́къ* 'плод, който „зрее“ къ́сно', *пл'у́йкъ* 'муха, която „плюе“ храни', *писну́пѝкъ* (С).

в) *вра́чка* 'която „врачува“, *игра́рка* 'която добре „играе хоро“, *квачка* 'която „квачи“; кокошка, мътеща пилета', *луле́йк'а* 'която се „люлее“, вид нощна птица', *лицо́мерка* (В).

Наставката *-ка* има много деривати: *-а́чка*, *-ѝ́лка*, *-а̀лка*, *-а́рка*, *-у́лка*, *-у́нка*, *-а́рийк'а*, *-у́шка*, *-ѝ́йка*, *-и́чка*. От тях по-голямо значение има разширеният вариант *-а́чка*, поради което ще бъде разгледан отделно.

Дериватът *-йлка (-илкъ)* се среща във формата *душйлка* 'луда жена, която „души“ хората' (П) и *родйлка* (В). Спорадична е преосмислената форма *рудйтелкъ* със суфикс *-ителкъ* в значение 'родилка' (С).

Дериватът *-йлка (-алкъ)* го откриваме в обличията *штин'йлка* 'вид насекомо, което „щипе“ корените на растенията' (С), *рушт'йлка* 'вид черепа, която „хрущи“ при ядене' (П, В).

Разширеният вариант *-йрка (-йркъ, -йрк'а)* се среща във формите *калесйрка* (В), *суръвкйрк'а* (В).

Дериватът *-улка (-улкъ, -улк'а)* откриваме в думи като *блештълкъ* 'която „блести“, светулка' (П), *свитълкъ* (С), *присмиуълкъ* (С), *потсмевулка* (В).

Разширеният вариант *-унка* се среща във формата *блъскунка* 'светулка' (В).

Дериватът *-арййк'а* откриваме в обличията *плетарййк'а* 'която „плете“' (В) и *ткараййк'а* 'която „тъче“' (В).

Разширените варианти *-ушка (-ушкъ)* и *-лушка* се намират във формите *треперушкъ* 'накич за женска дреха от лъскави метални пластинки или жици, които „треперят“' (П), *треперушка* 'перо, украшение за глава, което „трепери“' (В), *дремлушка* 'розово градинско цвете, което сутрин разцъфва, а вечер си прибира листата, „дреме“' (П).

Дериватите *-аийка* и *-чийка* се срещат в думите *тракъийка* 'жена, която „трака“, приказва' (П) и *мъг'ошчийка* 'която „омагьосва“' (П).

Разширеният вариант *-ичка* намираме във формата *катеричка* (П).

17. Наставка *-йчка* (с фонетичен вариант *-йчкъ*):

а) *гутвйчкъ, кусйчкъ* 'кокошка, която „носи“ яйца', *плитйчкъ, церайчкъ* 'която „цери“' (П).

б) *блудирйчкъ* 'която „бродира“', *гледйчкъ* 'която „гледа“ на ръка', *крув'йчкъ, кусйчкъ* 'която „коси“', *тъкйчкъ, уплъквйчкъ, шитйчкъ, чистйчкъ* (С).

в) *баййчка, връзвйчка* 'която „връзва“ снопи по време на жетва', *гледйчка, гроздоберйчка, готвйчка, доййчка, копйчка, месйчка* 'която, „меси“ хляб в къщи', *носйчка, одумвйчка* 'която „одумва“, клюкарствува', *орйчка, перйчка, плетйчка, препридйчка* 'която „преприда“, пресуква преждата', *помагйчка, пофтарйчка, предйчка, садйчка* 'която „сади“ нещо', *скубйчка* 'която „скубе“, взема скъпо при продажба', *чистйчка, шивйчка* (В).

18. Наставка *-йша* (с фонетичен вариант *-ушъ*):

а) *зъбраушъ, зъплъушъ* 'която се „запалва“ от любов', *пристъушъ* 'която „пристава“ на някого', *фун'анушъ* 'която „фунй“, вони'. Тази дума, има друг, вътрешнодиалектен синоним — *умирйсницъ* (П).

б) *ливруша* 'която се „ливри“, подмазва' (В).

19. Наставка *-ла* (с фонетичен вариант *-лъ*):

а) *пйплъ* 'която (който) едва „пила“, бавна (бавен)' (П). Думата е от общ род¹ и синтактично може да се съгласува и с имена от м. род.

б) *мъслъ, смръклъ, църлъ* 'която (който) „цирли“, плаче' (С).

¹ Имената от общия род нямат специални словообразователни наставки, а използват суфиксния инвентар на съществителните от женски род. Освен това те носят всички морфологични особености на женските имена, поради което се разглеждат заедно с тях, като се дава указание и за синтактичното съгласуване със съществителните от мъжки род.

в) *дрѣмла, лѣжла, рѣвла, смѣкла* 'която (който) при ходене си „смѣква“ дрехите, нестегната (нестегнат)' (В).

20. Наставка *-штина* (с фонетичен вариант *-штинъ*).

В страджанския говор се среща обликът *ниумѣштина* 'която (който) не „умее“ да свърши нещо'.

Наставката има дериват *-лйштина (-лйштинъ)* — *свидлйштинъ* 'човек, на когото много му се „свиди“' (С), *крѣдлйштинъ* 'човек, който обича много да „краде“' (С). Тези формации обаче могат да се схванат и като атрибутивни: 'който е много свидлив' и 'който е крадлив'; *циклйштина* 'която (който) „цика“, плаче' (В).

21. Наставка *-н'а*.

Открива се в страджанските формации *стисн'а* 'която (който) се „стиска“, стисната (стиснат) *пристисн'а* 'която (който) се „пристиска“, държи се неестествено', *приструвн'а* 'която (който) се „приструва“'.

Всички образувания, освен че означават деятелни лица от женски (и мъжки) род, са и омонимични формации за назоваване на действия или резултати от действия.

22. Наставка *-ййа* (с фонетични варианти *-ййъ, а*):

а) *фѣдулййъ* 'която (който) се „фѣдули“, гордее' (П).

б) *ѳлос'а* 'която (който) се „ѳлосва“, занася' (С).

в) *шегобиййа* 'шегобиец, шегобийка' (В).

Наставката има дериват *-отййа (-утййъ)*: *бесутййъ* 'която, (който) „бесува“' (П) и *стегнотййа* 'която (който) се „стяга“, скъперник' (В).

Формациите със суфикс *-ййа* имат двойна ономаσιологична ориентираност. Повечето от тях освен „производителско“ имат и „процесуално“ значение в собствения смисъл на думата — представляват названия на действия.

23. Наставка *-ана* (с фонетичен вариант *-анъ*):

а) *кичанъ, прѣсруванъ, пудиганъ, фѣдулана* (П).

б) *пудмъзанъ, гиздана* (С).

Наставката е феминална успоредница на суфикса *-ан* и думите, които я съдържат, също включват в семантичната си структура елементи на негативна емоционалност.

24. Наставка *-арййа*:

Във варварския говор е засвидетелствувана при названията *ткариййа* 'жена, която „ткае“, тъче' и *влачарййа* 'която „влачи“ вълна', а по пътя и на семантичното словообразуване 'човек, който „влече“, завлича пари'.

25. Наставка *-йра*.

Зарегистрирана е в един случай *пластира* 'жена, която „пласти“ окосено сено' (В).

26. Без наставки.

Конверсиално са образувани имена като *царкъ* 'който (който) много „царка“, закача се' (П), *цафкъ* 'което „цафка“, куче' (П), *фл'анкъ* 'което „фл'анка“, приказва уста' (П), *цала* 'което „цала“, уста' (П), *самонаўка* 'който (който) „учи“ или се е научил „сам (сама)“' (С), *растура* 'който (който) „разтуря“ чужди семейства, човек с леко поведение' (В).

Привидно завършените *-а, -ка (къ)* могат да се схванат като суфикси. Тук обаче граматичният показател *-а* не се тълкува като чисто словообразователен компонент от ранга на другите, а като оформител на

рода. Частта *-ка (-кѣ)* само случайно съвпада във фонетично отношение с наставка *-ка*, срв. глаголите *цѣркѣм — цѣркѣ, цѣфкѣм — цѣфкѣ, фл'анкѣм — фл'анкѣ*.

Имена от среден род

27. Наставка *-ѣло* (с фонетичен вариант *-ѣлу*) е преди всичко инструментална, но тук се употребява специализирано:

а) *пѣкалу* 'който „пѣка“, досажда с непрекъснатото си дърдорене', *скитѣлу* 'който „скита“' (П).

б) *зипѣлу* 'който „зяпа“, разсеян е', *тѣпкалу* 'който се „тѣпче“, яде много', *врѣкалу* 'жена, която се „врѣка“, държи се неестествено'.

в) *дрѣнкало* 'който много „дрѣнка“, говори', *з'анѣло, пл'ампѣло* (В).

28. Наставка *-ѣло* (с фонетичен вариант *-ѣлу*):

а) *плѣшѣло* 'грозен човек, който „плаши“' (П).

б) *чикнѣлу* 'който се „чекне“, държи се неприлично', *мрѣчѣлу* 'голям орляк от птици или рой от пчели, които „мрѣчѣт“', *гѣмѣлу* 'множество, което „гѣмжи“' (С).

в) *плѣшѣло* (В).

Имената за производители на действие от среден род са получени вторично, по пътя на т. нар. семантично словообразуване, срв. *плѣшѣло* 'грозен човек, който „плаши“, но и 'грозна фигура от парцали, направена за да „плаши“ птиците', или *дрѣнкалу* 'нещо, което „дрѣнка“ — за човек и за предмет'. Като се вземе под внимание и негативната оцененост на семантичния кръг от произведени имена, става ясна специализацията на инструменталните (и по-рядко на събирателните) значения в производителски.

Новите насоки, които се появяват за словообразователно диференциране на двете категории, макар и все още неразвити, са особено показателни, срв. *пѣкал'ник* покрай *пѣкалу*, *тѣпкал'ник* покрай *тѣпкалу*, *плѣшѣлница* покрай *плѣшѣло* и пр.

II. ИМЕНА ЗА ВЪРШИТЕЛИ НА ДЕЙСТВИЕ (NOMINA ACTORIS)

В основата на тази словообразователна категория лежи ономасиологичната категория за носител на предметно отношение. Тя има сложен ономасиологичен признак, който се схваща като развитие на субстанциалното отношение към скрита, но подразбираща се процесуалност. Затова практически досега цялата тази категория е била обединявана, въпреки основната разлика в изявата на двата ономасиологични признака, с категорията за производители на действие (*nomina agentis*).

Имплицитната действителност, която се открива във всички словообразователни формации, имащи предметен ономасиологичен признак, намира отражение и в двойствената терминологична характеристика¹. Поради от-

¹ В чешки при назоваването на тази категория се взема пред вид процесуалната страна, срв. *jména konatel'ská*, цит. съч., т. II, стр. 125, а в руски и субстанциалната — в превод — имена носителя активного воздействия на предмет, там, стр. 729—776. Българският превод на термина, който се прави тук за пръв път, стои по-близо до чешкия термин.

съствие на аналогичен термин в български език за вършителските имена, чешкият *jména činitelská* се превежда като имена за производители на действие, а *jména konatelská* — като имена за вършители на действие. Синонимичността на двете названия в български език отразява синонимичността на тези имена в чешки.

Ономасиологичният базис е прост. Понятиятният клас, който го определя, включва преди всичко имена за лица (вършители) от типа на *млекър*, *бозаційа* и много рядко имена на животни — *птичарин*, *зайчарин*, *лишичарин*, *свинарин* — 'различни видове ловни кучета, предназначени за лов на „птички“, „зайци“, „лисици“, диви „свини“' (П) или *черешарка* 'малко птиче, което яде „череша“' (В), *лебърка* 'буболечка, която живее в кухни и се храни с „хляб“' (В), *пилек* 'птица, която се храни с „пилета“, „ястреб“' (П), *рибар* 'птица, която се храни с „риба“' (П).

Междиятният характер на тази категория, в която се преплитат два типа (субстанциални и процесуални) отношения, прави в известни случаи нееднозначна интерпретацията на определени формации.

При разглеждането на имената за производители на действие стана дума за относителността, която се прави при квалификацията на названия като *помощница* и *згледница* като „производителски“. Към тези случаи тук могат да се добавят и примери от рода на *бунтаційа* (В), *бунтоўн'ек* (С) 'който се „бунтува“' или 'взима участие в „бунт“' и на *збор'анен* 'който ходи на „сбор“' (С), *гусар* 'участник в играта „гуса“' (П), *свѣдѣбар* 'който ходи на „сватба“' (П), *годежник* (В), *гудѣшник* (С) 'който прави „годеж“, човек, изпратен да иска мома' (В), *коледар* 'който „коледува“' и 'който участва в коледуване' (В) и т. н.

От ономасиологична гледна точка отношението „участие в действие“ е модификация на процесуалното отношение и е типично производителско. От структурно-морфологично гледище това отношение няма пълно покритие и формациите са по-скоро вършителски.

Недостатъчно ярка и изразителна е границата между субстанциално-действеното и субстанциално-недейственото отношение. Често пъти едни и същи формации, разгледани от различни страни, се отнасят към различни групи: *кукушѣрин* е не само 'който гледа кокошки в ТКЗС', но и 'който обича да ги яде' (П), *рекиційа* е не само 'този, който вари „ракия“, но и 'който има склонност към нейното пиене' (В), *тутунційа* е не само 'производител на „тютюн“', но и 'който обича пушенето на „тютюн“' (В).

Недейственото отношение в тези случаи не прекращава границата на вършителските имена, защото „склонността към действие“ е също елемент на процесуалност, макар и потенциална.

По-ярка е границата между субстанциално-действеното и субстанциално-недейственото отношение, което ляга в основата на словообразователната категория носители на предметно отношение във формации от типа на *текезеиційа* (П), които могат да бъдат схванати в едни отношения като вършителски, а в други — като субстанциални (непроцесуални), срв. 'който работи в „текезесе“' и 'който е член на „текезесе“'.

И най-сетне чрез субстанциалното отношение вършителските имена стоят на границата с имената, носители на обстоятелствено определение на основния признак: *поселърка* е 'жена, която много скита „по селото“' (В). Обстоятелственият признак може да бъде по-прост, както е в случая, и разгърнат: *сѣмуглѣвник* 'който върши нещата „сам“, на своя „глава“,

(П), *бързуконци* 'сватбар, който кани, качен на „бърз кон“' (П), *чърну-борсци* 'който продава на „черна борса“' (С). В тези отношения се преплитат и известни атрибутивни елементи, които усложняват картината.

От морфологично-структурно гледище „вършителските“ имена имат основи, които съвпадат по форма с основите на съществителните имена (изключение правят някои образувания, в които е налице комбинация от словопроизводство и словосложение).

Наставките, с помощта на които се оформят словообразователните типове, не са особено разнообразни, макар че цялостно категорията е представена от обилен материал. Двата основни суфикса *-ар* и *-ийа*, с които се характеризират най-вече вършителските названия, се откриват в няколко семантични кръга, които се отнасят до предмета, който изработват вършителите; материала, с който работят; средствата (инструментите), с които работят; животните, които ловят, или плодовете, които събират, и т. н.

Имена от мъжки род

1. Наставка *-ар* (с фонетични варианти *-ар'*, *-èр'*):

А) При имена, мотивирани от названия за място.

а) *куфн'ар* 'войник, който работи в „кухнята“' (П).

б) *воденич'ар*, *градин'ар*, *катун'ар*, *кръчм'ар*, *опиштин'ар*, *свадб'ар*, *седенк'ар*, *тунавич'ар* 'който работи с „тепавица“' (В).

Б) При имена, мотивирани от названия за предмети, които се изработват или продават.

а) *гребен'ар* 'циганин, който прави „гребени“, *кошнич'ар*, *купан'ар*, *млек'ар*, *слътк'ар* (П).

б) *бръд'ар* 'който прави „бърда“, *тул'ар* 'който прави „тули“' (С)

в) *бъклич'ар*, *въж'ар*, *вин'ар*, *вретен'ар*, *гребен'ар*, *грънч'ар*, *кач'ар*, *кожу'ар*, *корит'ар*, *кошнич'ар*, *обуш'ар*, *очил'ар*, *млек'ар*, *нож'ар*, *решет'ар*, *семк'ар*, *сит'ар* (В).

В) При имена, мотивирани от названия за средства, с които се работи.

а) *цигул'ар* (С).

б) *вод'ар* 'пазач на „вода“ за поливане', *кол'ар* 'който кара „кола“ в ТКЗС', *телиг'ар* 'който работи с „телига“' (В).

В широкия смисъл на думата средство е и *басн'ата* 'магията', срв. *басн'ар* (а и *баснат'ар* 'човек, който прави „басни“, магия' (П).

Г) При имена, мотивирани от названия за материали, с които се работи.

а) *цилиз'ар* 'който обработва „желязо“, *слам'ар* 'който отделя „сламата“ при вършитба'.

б) *зъб'ар* 'народен лечител на „зъби“' (П), *йайч'ар* 'който купува „йайца“, *камен'ар* 'който ломи „камък“, *кокош'ар* 'който краде „кокошки“, *комат'ар* 'който обича да си чупи „комати“ от хляба', *сноп'ар* 'който извозва „снопи“' (В).

Д) При имена, мотивирани от названия за животни и растения като предмети за дейност.

а) *кръв'ар*, *пил'ч'ар*, *упчел'ар* (П).

б) *гуйдар*, *гълбар*, *кукушар*, *улар*, *пачер* 'който пасе „патки“, *пилар* 'който гледа „пилета“, *свинар*, *тил'чер*, *шилтар* (С).

в) *биволяр*, *бубичар* 'който отглежда „бубици“, *буби*, *оловар*, *говедар*, *козар*, *конар*, *кравар*, *мечар*, *офчар*, *свин'ар*, *челар* 'който развъжда „челй“, *пчели*, *шилигар* 'който пасе „шилета“ и *билкар* 'който събира и продава „билки“, *крушар* 'който отглежда много „круши“, *гъбар*, *лешничар* 'който бере „лешници“ (В).

Е) При имена за лица, които проявяват склонност към определен вид действие — *кл'укар* 'който прави или е склонен да прави „клюки“ (В), *мръфкар* 'който обича да яде „мръфки“, месо' (В).

Словообразователното поле на наставка *-ар* значително се стеснява поради обстоятелството, че тя участва като деривационен елемент в разширения вариант на суфикса *-ин*: *-арин*.

Дериватът *-арин* има фонетични разновидности *-ар'ън*, *-арен*.

А) При имена, мотивирани от названия за предмети, които се изработват или продават.

а) *пичкарин* 'който прави или поправя „печки“, *грънчарин* 'който прави „грънци“ (П).

б) *бъчварен*, *грубарен*, *кошничарен*, *куживарен*, *соларен*, *челарен* 'който прави „чехли“ (С).

Б) При имена, мотивирани от названия за средства, с които се работи.

а) *гъйдарин*, *луткарин* 'който превозва пътници с лодка' (П).

б) *бъкличарен* 'който носи „бъклица“ за черпене при обреди, напр. при коледуване', *къмбънарен* 'който бие „камбана“, *тъпънарен* 'който бие „тъпан“, *цигуларен* 'който свири на „цигулка“ (С).

В) При имена, мотивирани от названия за материали, с които се работи.

В страджанския говор се срещат *вълнарен* 'който работи с вълна', *кремънарен* 'който поставя „кремъни“ на диканите за вършитба', *къмбънарен* 'който работи с „камъни“.

Г) При имена, мотивирани от названия за животни и растения като предмети за дейност.

а) *патарин* 'който пасе „патки“, *уларин* (П).

б) *биволарен*, *бубарен*, *къмларен*, *гъбар'ън*.

2. Наставка *-чийа* // *-чи* (с фонетични варианти *-чийъ*, *-чийе*, *-чийе* *-чийа*).

Характеристиката на словообразователния тип с чуждата наставка *-чийа* не е по-различна от тази на типа с *-ар*. Имената със суфикс *-чийа* образуват същите семантични групи, както и с *-ар*. Конкуренцията между двата суфикса е голяма и като че ли е в полза на *-чийа*. За това говорят новите думи, като *каридрачийа* 'който работи в каменна „кариера“, (В), *текезешчийа* (П), *мобел'чи* 'мебелист' (С), *рѐнгел'чийе* 'рентгенолог' (С).

Наставката *-чийа* // *-чи* се среща

А) При имена, мотивирани от названия за място

а) *кързул'чийъ* 'който е на „караул“, *сѓд'анкъчийъ* 'който ходи по „седенки“, *пъзърчийъ* 'който ходи на „пазар“, *дамчийа* 'който работи в „дам“, обор на ТКЗС, *къзанчийе* 'който работи на „казан“ за ракия', *кънтърчийе* 'който мери на „кантар“ (П).

б) *бустънций* 'който работи на „бостан“, *сид'анкъци*, *убурций* 'който работи в „обор“, *урнъци* 'който работи във „фурна“, *зрмънций* 'който работи на „харман“, *дулънций* 'който работи на „дулап“, тепавица' (С).

в) *бостанцийя*, *кариѐрацийя* 'който работи в каменна „кариера“, *курортацийя*, *куруцийя* 'пазач на „кър“, *мандрацийя* 'който работи в „мандра“, *съборцийя*, *търмацийя* 'който е поставен в „търме“, затвор', *фурнацийя*, *гурбетцийя*, *постатцийя* 'жътвар, който определя „постата“ — ивицата на нивата, която трябва да се ожъне при едно минаване' (В).

Б) При имена, мотивирани от названия за предмети, които се изработват или продават.

а) *абацийъ*, *кундурцийъ*, *бузацийъ*, *снимкъцийъ* и *пуретцийъ*, *гъицийя* 'който продава „гас“, *калпакцийя*.

б) *асърици* 'циганин, който плете „асъри“, рогозки', *кундурци*, *курбънций* 'който прави „курбан“, *мобел'ци* 'който прави „мобели“, мебелист' *пистил'ци* 'който продава „пестил“, *пудръци* 'който продава „пудра“, *содъци* 'който продава „сода“ и лимонада', *тиклъци* 'който продава „тики“, *злваций* (С).

в) *абацийя*, *алвацийя*, *кафецийя*, *самарцийя*, *сапунцийя*, *симицийя* 'който продава „симид“, *снимкацийя*, *содацийя*, *тулацийя*, *шекерцийя*, *к'уркацийя* 'който шие „кюркове“, *керемечийя* (В).

В) При имена, мотивирани от названия за средства, с които се работи.

а) *кавалцийъ*, *рейсацийя* 'който кара „рейс“, шофьор' (П).

б) *гъйдърций*, *рѐнгел'цийе*, *семерций*, *целгъций* 'който свири на „целгыйя“ (С).

в) *барбанцийя*, *сурнацийя* 'който свири на „сурна“, *кавалцийя*, *кеменцийя* 'който свири на „кеменѐ“, *пайтонцийя*, *сагмалцийя* 'който насе „сагмали“ — овце, които се доят', *тѣпънцийя* (В).

Г) При имена, мотивирани от названия за материали, с които се работи.

а) *бъкърцийъ* (П).

б) *бъкърций* (С).

в) *варцийя*, *кимурцийя*, *калацийя*, *калцийя* 'който бърка „кал“ за тухли', *катранцийя*, *тенекецийя*, *паспалцийя* 'който се папа с „паспал“ — прах от брашно във воденица', *чакълцийя*, *боклукцийя* (В).

Д) При имена, мотивирани от названия за животни и растения като предмети за дейност.

В пожаревския говор се срещат следните имена — *мандъцийъ* 'който пасе „мандй“, биволи', *йергелецийя* 'който гледа „йергелѐ“ — стадо от коне', *бйл'кацийе*.

Е) При имена за лица, които проявяват склонност към определен вид действие.

а) *белацийя*, *кѳъгъцийя*, *борчлийя*, *двѳйкъцийъ*, *обирцийя*, *пл'ачкъцийъ*, *пѳтатацийъ* 'който има „пѳта“, прищявка', *сметкъцийе*, *сумунцийъ* 'който обича „сумуни“, да си поханва', *фитил'цийъ* 'който обича да поставя „фитили“, да подккоросва', *шѳкъцийъ* 'който обича да прави „шѳки“, шегѳ', *интиришцийъ* 'който проявява „интерес“ към нещѳ', *лешцийя* 'който обича „леш“, месо', *л'убуфцийъ* (П).

б) *булкъци* 'който ходи по „булки“, женкар', *бунбѳнъци* 'който обича „бѳнбѳни“, *зѳстръци* 'който търси „зѳстри“, *кѳъгъций*, *оберци*, *пл'ачкъци*,

плѣшкѣщи 'който обича „плешки“, месо', сиирѣй, см'ѣткѣщи, сѣмунѣй, чѣшкѣщи 'който обича „чашката“, пиенето', атѣрѣй, интирихѣй 'който има „интерес“, мѣхтѣпѣй, шѣрлупѣй 'който прави „шѣрлѣпи“, шегѣй' (С).

в) ѣдмациѣй 'който обича „ямата“, използвач', кавгаѣйѣй, картациѣй, манѣйѣй 'който винаги намира „манѣ“, изказва неодобрение', пл'ѣчкаѣйѣй, рекиѣйѣй 'който обича „ракията“, саирѣйѣй, сметкаѣйѣй, тутунѣйѣй, есапѣйѣй 'който си прави „есап“, сметка', завихѣйѣй 'който проявява „завист“, л'убофѣйѣй 'който прави много „любов“, пакосѣйѣй 'който прави „пакости“, рушветѣйѣй 'който прави „рушветѣй“ (В).

Ж) При имена за лица, мотивирани от думи, имащи отношение към тяхната квалификация.

а) г'ул'нукѣйѣй 'който получава „г'ул'нук“, надница', звѣтѣйѣй 'който упражнява „занаят“ (П).

б) звѣтѣйѣй.

в) бегликѣйѣй 'който събира данък „беглик“, кираѣйѣй 'който превозва стоки срещу „кирия“, заплащане', г'ул'нукѣйѣй (В).

3. Наставка -ник (с фонетичен вариант -н'ѣк).

Среща се спорадично във формации, дублиращи образуванията с -ѣйѣй.

а) либѣѣйѣй 'който прави „любов“ с някоя', завиѣйѣй (П).

б) беланѣйѣй 'който прави „бела“, муабѣтн'ѣк 'който ходи по „муабѣти — угощения' (С).

в) поткупѣйѣй 'който приема „подкупи“ (В).

4. Наставка -ѣр:

а) магазиѣйѣй 'който работи в „магазин“ (П).

б) кантонѣйѣй 'който работи на железопътен „кантон“ (В).

Разширени варианти са обличите -ѣйѣй — пенѣйѣй (П) и -ѣйѣй — машинѣйѣй (С).

5. Наставка -ѣс:

а) гимнаѣйѣй, муделѣйѣй 'модерен занаятѣйѣй, който изработва предмети по „моделѣ“, кѣнцеларѣйѣй, мѣшинѣйѣй 'който работи на някаква „машина“, ѣкѣѣйѣй 'обущар, завѣршил „академия“, училище в Румѣния', ѣрмунѣйѣй 'който свири на „хармоника“, акордеон' (П).

б) алтелерѣйѣй, тѣнѣйѣй, удбулѣйѣй 'който играе „футбол“ (С).

в) машинѣйѣй 'който кара „машина“, локомотив' (В).

6. Наставка -ѣш:

а) чумѣгѣйѣй 'който използва често „чумѣгѣ“, сопа', каруѣйѣй (и каруѣйѣй) 'който кара „каруца“ (П).

б) колибѣйѣй 'който живее в „колиба“ (В).

7. С наставка за прилагателно име.

В широкия смисъл на думата конверсия (чрез субстантивация на прилагателно) откриваме във формата пѣлѣйѣй (покрай мѣрѣйѣй) 'който пази полето' (С), гѣрѣйѣй 'който пази „гората“ (В).

Имена от женски род

Основните наставки на имената за женски род са деривационни образувания на суфикса -ѣа с наставките за мъжки род.

8. Наставка -ѣрка (с фонетичен вариант -ѣркѣйѣй):

а) баснѣркѣйѣй (или баснатѣркѣйѣй), воловѣркѣйѣй, кравѣркѣйѣй, кушѣркѣйѣй, пилѣркѣйѣй, слѣтѣркѣйѣй (П).

б) биуларкѣ, пиларкѣ, свинаркѣ, свѣдбаркѣ (С).

в) бивол'арка, винарка 'мушица, която спомага за ферментиране на „виното“, възжарка 'жена, която прави „въжета“, вретенарка, воденичарка, воловарка, гъбарка, гребенарка, говедарка, грънчарка, детишарка, измеж'арка, катунарка, иайчарка, кацарка, козарка, кон'арка, лешинарка, млекарка, офчарка, свадбарка, свин'арка, седенк'арка (В).

9. Наставка -цийка (с фонетични варианти -цийк'а, -цийкѣ, -чийка, -чийкѣ):

а) пѣзърцийкѣ, сѣд'анкѣцийкѣ, урнѣцийкѣ (П).

б) бан'ацийкѣ, бустѣнцийкѣ, ѣрманцийкѣ, см'аткѣцийкѣ, сѣдацийкѣ, мѣхтѣнцийкѣ, л'убофчійкѣ (С).

в) билкацийка, бан'ацийк'а, к'умурцийк'а 'вид лисица, черна като „к'умур“, сѣборцийк'а, сметкацийк'а, сѣирцийк'а, фурнацийк'а, майтапцийк'а, постатцийк'а (В).

10. Наставки -ѣрка, -ница, -йска, -ушкѣ, -ичка, -йк'а:

-ѣрка: мѣгизионѣрка (П), пенционѣрка (П)

-ница: биланйца (С), либѣвница (В)

-йска: гимназйска (П)

-ушкѣ (фонетичен вариант): мѣйл'ушкѣ (С)

-ичка: буйѣничка 'който играе „буѣнек“ — 'женски обреден пролетен танц' (С)

-йк'а (фонетичен вариант): мурафетлийк'а (В)

III. ИМЕНА ЗА НОСИТЕЛИ НА ОПРЕДЕЛЕНИ ЧЕРТИ (СВОЙСТВА) (NOMINA ATTRIBUTIVA)

В основата на тази словообразователна категория лежи ономасиологичната категория за носител на свойство.

Ономасиологичният признак като елемент на двучленната ѝ структура се отнася към ономасиологичния базис просто, като го характеризира откъм качествената му страна.

Ономасиологичният базис обаче е силно диференциран. Понятийният клас (или по-точно понятийните класове), които го определят, са най-разнородни и се отнасят едва ли не до всички страни на субстанцията (лица, животни, растения, предмети, та дори и до абстракции от нея — отвлечени понятия).

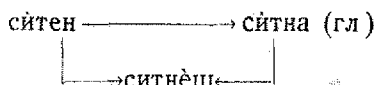
Атрибутивното (квалитетно) отношение, макар че е най-осезаемо по отношение на определяемостта, поради широкия си обseg в редица случаи естествено се прелива в други отношения и създава формации за нееднозначна интерпретация на словообразователния материал.

Така в примери като *умайница* са възможни две тълкувания: производителско — 'жена, която „омайва“ и атрибутивно — '„омайна“ жена' (С).

Разгледаният вече по друг повод пример *крѣдлийштинѣ* също свидетелствува за тази връзка. Към него може да се прибави и *штурѣк* 'който е „щур“ и 'който „штурѣе“ (В) или *кривутѣ* 'който е „крив“ и 'който се „криви“, глези' (П).

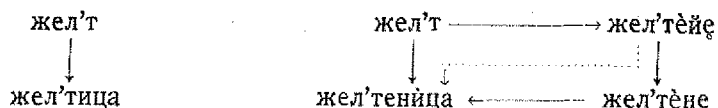
Процесуалното отношение може да бъде схванато не само като производителско, но и като изява на действие в собствения смисъл на ду-

мата: *пунѐш* 'нещо, което се „пълни“, пълнолуние' и самото „пълнене“⁹
ситнѐш 'нещо, което се състои от „ситни“ части' и самото „ситнене“⁹ (В):

Като допълнителен трети елемент в първото тълкуване на формацията *ситнѐш* се открива и идея за събирателност.

Връзката между качественото и процесуалното отношение може да бъде и по-сложна. Атрибутивността освен директно може да бъде почувствувана и косвено не чрез изява на действието, а като негов резултат, срв. образуванията *жел'тйца* и *жел'тенийца* (П).

Аналогичен е случаят с формацията *л'утенийца* (В) и пр.

Като атрибутивно-результативни могат да се схванат и някои производителски формации от типа на *згуденийцъ* (П).

Повече резултативност има в думите *завърницъ* 'момиче „заварено“ от мъжа или жената при втората женитба' (С) *привйдн'ък* '„приведен“ зет' (С), *предник* '„преден“, стар ерген' (В), *рәненик* 'взето чуждо дете, „хранено“ като свое' (В), *чупеник* '„отчупено“ парче хляб' (В), *грѐенкъ* '„греена“ ракия' (С), *наденецъ* '„наденато“ и изсушено месо в свинско черво' (С), *кувѐнецъ* '„кован“ от сребро колан' (В), *бруенийцъ* (П). В последните примери се открива и наличие на усложнена атрибутивна резултативност.

Като средства се схващат атрибутивните образувания *синйлу* '„синя“ боя за боядисване' (С).

Преплетеност на няколко отношения — процесуално-целево с резултативно-атрибутивно е налице в случая *дувйл'ница* 'крава за „доене“, „дувйл'н'а“ крава' (П).

След ремотивация на признака атрибутивност добива и думата *острушка* 'уред за остъргване на тесто от ношовите' (В).

В широкия смисъл на думата качително е отношението и в случаите, при които субстанцията може вторично да се възприеме като качество — тогава настъпва сливане на категорията носител на свойство 1) с категориите за носител на субстанциално отношение или 2) с — носител на обстоятелствено определение.

От първия тип са случаи като *леденийцъ* 'едрозърнест сняг от „лед“ или „леден“ сняг' (П) и *меденик* 'голям звънец от „мед“, бакър' или '„меден“ звънец' (В). Тук ще отнесем и примери като *кръстаткъ* 'бебешка завивка, която има формата на „кръст“ или '„кръстата“ бебешка завивка' (С), *тиквен'ък* 'глупав човек с глава като на „тиква“' или '„тиквена“ глава', и др.

Понякога двете отношения могат да нямат едновременен, а последователен характер: *ййкуглавницъ* (П), *сйнуглаицъ* 'бодил с небесно-„син“ цвят' (С).

От втория тип случаи с вторично свойство са *ниуредницъ* 'жена, на която къщата ѝ „не е в ред“' и '„неуредена“ жена' (С), *гурн'ак* 'вятър,

който духа от „горе“, от север' и 'горен“, „северен“ вятър' (П), *гърница* (П), *предница* (В), *предниште* (В).

Категорията носител на свойство може да легне в основата на локални формации: *штоџнкъ* 'място на отчупен или паднал „штрѣл“ зъб' (С), *пуштигѣ* '„посто“ място' (С), *темниѣ* (С). Понякога към това може да се прибави и идея за събирателност *гъстѣлѣк* (С).

И най-сетне квалитетност е налице и в някои лексикализирани демиутивни образувания от типа на *червенѣшка* '„червена“ ядивна гъба, пещурка' (В).

От морфологично-структурно гледище имената за носители на определени черти имат основи, които изразяват квалитетност: преди всичко от качествени и относителни прилагателни и по-рядко¹ от числителни; от страдателни и от минали действителни причастия. Понякога се срещат основи от съществителни и глаголи, в строежа на които се отглеждат първични прилагателни имена.

Наставките, с помощта на които се оформят словообразователните типове, не са многобройни. За разлика от другите мутационни формации, словообразователните типове в категорията носители на определени черти са доста разнородни в семантично отношение и единството при тях се изгражда по-скоро върху идентичността на ономасиологичния признак, отколкото на ономасиологичния базис. Затова при всяка наставка тук се прави характеристика на семантичните групи от имена, които я съдържат.

Имена от мъжки род

1. Наставка -*ѣк*:

Среща се в имена за лица, предмети, животни, насекоми.

а) *голѣк* 'беден „гол“ човек', *загубенѣк*, *събуденѣк* '„събуден“ човек', *сидѣк* 'дете, носено „седем“ месеца'; *пърѣк* '„първа“ ракия'; *суѣк* 'суха', „суѣ“, буболечка с много крака' (П).

б) *гулѣк*, *тѣпѣк*, *простѣк*, *идинѣк* 'животно, което расте „едно“, само', *тритѣк* 'едно от „три“ животни, родени заедно', *шутѣк* 'мъжка „шута“ овца', *стутѣк* 'банкнота от „сто“ лева', *трудоѣк* 'един „трудов“ ден', но и 'военнослужещ от „трудовете“ войски' (С).

в) *беднѣк*, *веселѣк*, *дрѣтѣк*, *седѣк*, *трудоѣк*, *червенѣк* '„червендалест „мъж“'; *гнилѣк* 'гнило „дърво“', *гнусѣк* 'нещо „гнусно“, сопол', *литѣк* 'сукман от тънко тъкан, „лит“ плат', *пърѣк* '„първа“ ракия'; *единѣк* 'самотен, „един“ вълк', *шутѣк* (В).

2. Наставка -*ѣк* (с фонетични варианти -*ѣк*, -*ек*).

Среща се предимно в имена за лица и по-рядко в имена за животни и предмети.

а) *некултурѣк* 'който е „некултурен“', *пуйѣк* 'който е „посинен“, напр. зетят по отношение на побашимата', *ѣмѣк* 'който е „ѣмен“', *грузѣк*, *мѣѣк* '„мѣѣчко“ куче', *тупѣк* 'горещо, „топло“ време' (П).

б) *опѣснѣк* 'който е „опасен“, *пѣѣѣк*, *стрѣѣѣк*, *ѣмнѣк*, *ѣмрѣѣѣк*; *пѣѣѣк*; *пѣѣѣѣк* '„опитомено“ животно' (С).

¹ За да се избегне раздробяването, числителните имена и причастията не са отделени специално.

в) *бесрамник, бездомник, именик, мръсник, набожник, некадърник; йасник* 'ясно' и студено време', *кътник, празник; миник* 'малко' куче' (В).

Деривати на суфикс *-ик* са *-ник* (-н'ък), *-овник* (-овнек), *-урнек*.

С разширен вариант *-ник* са формациите *пруклетник, убитник* 'човек, "убит" от живота' (П), *клётн'ък, коланник* 'коледен' кравай', *пруклетн'ък* (С), *саможивник, фторник* (В), с дериват *-овник* — *палдовник* (срв. и другата форма *палдй*) — (П), *чистовнек* (С), а с вариант *-урнек* е *жълтурнек* (С).

3. Наставка *-ец* (с фонетичен вариант *-иц*). Среща се в имена за лица, предмети, растения и насекоми.

а) *пръснѐц* 'прясна пита' (П).

б) *нѐмиц* 'който е "ням"', *старец, ръвнѐц* 'нещо "равно" в израза *сниго ѝе ръвнѐц*; *здрѐиц* 'вид планинско или градинско цвете, което се дава за "здраве"', *шистурѐц* 'шестредов' ечемик'; *штурѐц* (С).

в) *бълзлѐвец, светѐц, старец, страшилѐвец, син'ѐвец* 'синя' мъгла', *здрѐвѐц, кѝсѐлѐц, кокошиѐц* 'кокоша' въшка'.

Деривати на суфикс *-ец* са облиците *-чец* — *синчѐц* (В); *-енѐц* — *първенѐц* (В), *чужденѐц* (В) и *-улѐц* — *кривулѐц* 'нещо "криво", окръжност' (П).

4. Наставка *-ѐк*.

Среща се в имена за лица, предмети, растения, животни.

а) *гнилѐк* 'нещо "гнило"' (П).

б) *крутѐк* 'кротък' човек', *слѐбѐк* 'слаб' човек', *киселѐк* 'нещо "кисело", обикновено плод'.

в) *слѐпѐк* 'сляпо' влечуго, подобно на змия' (В).

5. Наставка *-лѐк* || *-лѝк* || *-лѝк'*.

Среща се в имена за признаци, образувани от прилагателни след отпадане на наставка *-ски*. Днес названията се образуват и се схващат като мотивирани направо от съществителни.

Базисно обаче всички имена са с качествен характер и изразяват в обобщен вид качество, което е характерно за определена група хора, животни и т. н.

Фономорфологичните варианти на наставката не се дължат на домашни причини. В тях се оглеждат следи от турската фонетика, по-специално от т. нар. вокална хармония, и са привнесени отначало заедно с думите, на които наставката е била компонент (срв. *-лѐк, -лик', -лук*).

-лѐк:

а) *абацилѐк* 'занятие' или 'това, което е характерно за "абаджии"', *бустанцилѐк, душманлѐк, коцкарлѐк, чорбацилѐк* (П).

б) *баръбънцилѐк, будаллѐк, бустанцилѐк, бѝхчувѝнлѐк, заръватчилѐк, инѝклѐк* 'което е характерно за "инѝци", юнаци', *инатлѐк, кирацилѐк, кумѐдѝцилѐк, кѝскѝнцилѐк, касанлѐк* 'което е характерно за "касапи"', *партизанлѐк, рѝатлѐк, с'урмашлѐк, сулдатлѐк, султанлѐк, учърлѐк* 'което е характерно за "овчари", овчарство', *апашлѐк* (С).

в) *амаллѐк* 'което е характерно за "хамали", хамалство', *бакърѝчилѐк, бостанцилѐк, войниклѐк, дърварлѐк, д'улгерлѐк, ѝамбазлѐк, касанлѐк, кирацилѐк, козарлѐк, терсилѐк, шмекерлѐк* (В).

-лѝк':

а) *кѝсметлѝк', пишменлѝк', сербеслѝк'* (П).

б) *бичимлйк', келешлйк', шмекерлйк'* (С).

-лук:

а) *маймунлук, ништожлук* (П).

б) *урсулук* (С).

6. Наставки -ѝк, -ек ('ѝк), -ел, -еш, -ар, -ор, -ѝч, -йч, -аш, -ой:

-ѝк: *четвѝртѝк, пѝтѝк* (П, С, В).

-ек: *дѝвек* 'който е „див“, вълк' (П), *буйѝнек* (и *буйѝн'ѝк*) 'женски обреден пролетен танц' (С).

-ел: *дрѝтел* 'който е „дѝрт“, стар' (С), *штрѝбел* 'който е „штрѝл“, с паднал зѝб' (С).

-еш: *млѝдеш* 'който е „млад“, *стѝреш* 'който е „стар“' (П, С).

-ар: *суар* '„сухо“ дѝрво' (В), *сувар* '„сух“ хляб' (С).

-ор: *злѝтор* 'вид „златно“ цвете' (С). Като компонент на разширения суфикс -орчи, наставката -ор се среща в *сидморчи* 'седмаче' (С).

-ѝч: *дѝлгѝч* (С).

-йч: *дивйч* (С).

-аш: *богаташ* (В).

-ой: *палѝй* '„палаво“ дете' (П).

7. Наставка -чо (с фонетичен вариант -чу). По форма наподобява наставките за ср. р., но е за названия от м. р. Среща се в имена за лица или животни:

а) *бѝл'чу* 'бял човек', *скѝсанчу* (П).

б) *умрѝл'чу* 'слаб, „умрял“ човек' (С).

в) *Бѝлчо* 'име на „бял“ вол', *к'ѝпчо* 'който е с телесни недостатѝци', *к'ѝрчо* 'който е „к'ѝраф“, сляп', *сѝфчо* 'название за „сив“ вол' (В).

8. Наставка -ко (с фонетичен вариант -ку):

а) *лѝй'ѝнку* (С).

б) *сѝнлѝфко* (В).

9. Наставка л'о:

Във варварския говор се срещат формациите *дрѝл'о*, *сѝнл'о*, *штрѝбл'о*.

10. Наставка -лййа (с фонетични варианти -лййѝ, -лййе).

Строго погледнато, турската наставка -лййа не се среща само при субстантивни формации, но и при названия, които могат да бъдат схванати като прилагателни имена: *шупелййа* може да означава не само 'страхливец', но и 'страхлив': срв. *гул'ѝм шупелййа* и *шупелййа мѝш* (П). Формациите от подобен вид свидетелствуват за незавършен конверсиален процес, поне за имената от м. р. В женски род могат да се появят облици като *шупелййкѝ*, в които преходът на основата от едната граматична категория в другата не само че е достигнал своя край, но започва да заличава следите си чрез по-нататъшно словопроизводство.

В някои от названията силно се чувства предметно-недействено отношение: *нишанлййа* 'човек с „нишаѝи“ по лицето' (С), поради което те биха могли да бъдат разгледани и въвн от атрибутивните названия. Близката им връзка с прилагателните обаче, която се опира о цялостната им не докрай субстантивизирана форма, а така също и общата им семантика, ни кара да ги отнесем в групата имена за носители на определени черти.

а) *кабаатлййѝ*, *майалййа* 'човек с „мая“, капитал', *фасонлййа*, *шаплййѝ*.

б) *паралийъ* 'човек с много „пари“', *шупелийъ* (П), *тимеллийе* 'който е хванал „темел“, основа', *тиртиплийе* 'който е с „тертип“, ред', *чур'ук-лийе* 'който е „чурук“, разяден от червеи', *шаплийе*, 'който е болен от „шап“' (С).

в) *акъллийа*, *борчлийа*, *бел'алийа*, *г'аволийа*, *кавгалийа*, *куцузлийа*, *куражлийа*, *кѣсметлийа*, *масрафлийа* 'който е с „масрафи“, разточителен', *морафетлийа*, *паметлийа*, *табиетлийа*, *шубелийа* (В).

Имена от женски род

11. Наставка *-ица* // *-ца* (с фонетични варианти *-ицъ*, *-цъ*).

Среща се в имена за лица, предмети, растения и животни.

а) *йаловица* 'ялова', бездетна жена', *трѹдницъ* 'трудна', бременна жена', *умницъ*, *убъвицъ*, *бугувѹицъ* 'сватбен „богов“ кравай', *иденицъ*, *пул'виницъ* 'мандраджийска тенекиена мярка от половин литър' или 'кана, която събира половин литър вино'; *клъстѹицъ* (и *клъстѹикъ*) 'вид „тлъста“ трева за хранене на свини', *кръставица*, *синѹицъ* 'син' плод, обикновено слива', *билицъ* 'бял' плод, обикновено слива или череша', *дървеницъ* 'корав, зелен „дървен“ плод', *водницъ* 'сочен „воден“ плод', *черниѹца* 'черен' на цвят плод, обикновено череша'; *жувеницъ* 'неизцерима болест през цялото „жуване“', *дъждѹдвѹница* 'птица, която се появява преди дъжд', „дъждовна“ птица' (П).

б) *убъвицъ*, *умръзницъ*; *стѹицъ*; *тѣгъвицъ* 'вид „тегава“ трева', *усѹиѹницъ* (С).

в) *некадърница*, *палавица*, *светѹица*; *десница*, *дѹлница*, *жлъѹиѹца* *мекѹица*, *петѹица*, *шестѹица*, *седмѹица*; *кѹиселица*, *кръставица*, *сѹровѹица* *тѹченица* 'вид тлъста „тѹчна“ трева'; *йаловица*, *стрѣвѹница*, *усѹиѹница* (В).

По-особено място при непълнен фонетичен стил в двата говора — пожаревския и страджанския — заемат формациите с фономорфологичен вариант *-цъ* от *-ица*: *кѹисълъцъ* (П, С), *чѣтенъцъ* 'определени по брой, три „чѣтени“ жички от прежда' (П).

12. Наставка *-ика* (с фонетичен вариант *-икъ*). Образованията с този суфикс имат усамотен характер и понякога се изместват от тези със суфикс *-ица*. Имената с наставка *-ика* са названия за растения.

а) *клъстѹикъ* 'вид „тлъста“ трева за хранене на свини' (П).

б) *пувѹитѹикъ* 'дребно пълзящо „повито“ полско растение с бели или бледорозови цветове' (С).

в) *смрѹдлика*, *черниѹка* 'дървото и плодът на черницата' (В).

13. Наставка *-ка* (с фонетични варианти *-к'а* и *къ*). Среща се предимно в имена за предмети и растения и по-рядко за лица.

а) *див'ѹаткъ*, *дис'ѹаткъ*, *трѹйкъ*, *рисѹаткъ* '„ресата“ черница, която не връзва плод', *слънчѣфка* 'слънчоглед', *червѣнкъ* 'вид круша с „червена“ кора' или 'болестта „червен“ вятър' (П).

б) *б'ѹлкъ* '„бяло“ украшение в долната част на сукман', *пул'винѹкъ* '„половин“ кг прежда', *чървѣнкъ* 'вид „червена“ зимница' и 'болестта „червен“ вятър' (С).

в) *курашлийк'а*, *урсѹска* 'жена „урсѹс“, проклета', *половинѹка* '„половин“ част от нещо', *син'ѹфка* '„синя“ следа от удар', *червѣнка* 'вид „червена“ пшеница' (В).

Деривати на наставка *-ка* са *-орка*, *-арка*, *-илка*, *-елка*, *-ачка*, *-ичка*, *-инка*, *-ушка*:

-орка: *питорка* 'оценка „пет“ (П) и *питорка* '„пет“ овце, оставени за частно ползуване в къщи' (С), *четворка* 'прежда от „четири“ нишки' (В).

-арка: *стутарка* 'банкнота от „сто“ лева' (С).

-илка: *чернилка* '„черна“ вода от елови кори за боядисване' (В).
Наставката има фonomорфологичен вариант *-илк'а* — *старилк'а* 'старост' (В).

-елка: *гиздавелка* '„гиздава“ мома' (С).

-ачка: *дивачка* '„дива“ лоза' (П).

-ичка: *прѣстичка* '„проста“, налудничава жена', *убъичка* 'животно, което е „убъж“ — табу за названието на невестулката' (С), *беличка* '„бяла“ овца' (В).

-инка: *пѣстинка* 'самотна, „пуста“ жена' (П).

-ушка: *итрушка* (С).

В образуванятията *прѣстичка*, *убаичка*, *беличка*, *пѣстинка* се оглежда стар тип конверсия на деминутивни прилагателни основи (и цялостни форми на прилагателни) в субстантивни.

14. Наставка *-уша* (с фонетичен вариант *-ушъ*).

Употребява се при имена за животни. Оцветена е с позитивногальовна експресия:

а) *б'алуша* '„бяла“ овца', *мр'кушъ* 'тъмна, „мр'кава“ на цвят овца', *чърнушъ* '„черна“ овца' (С).

б) *белуша*, *в'аклуша*, *в'рануша* 'черна „врана“, „коза“, *мр'куша*, *с'ивуша* (В).

15. Наставка *-ора* (с фонетичен вариант *-оръ*). Среща се предимно в имена за оценки. Свързва се с числителни.

а) *питоръ* 'мандраджийска тенекиена мярка от „пет“ литра' (П).

б) *триторъ* 'оценка „три“ в училище', *четворъ*, *питоръ*, *шисторъ* (С).

16. Наставки *-ла*, *-ача*, *-ана*, *-уга*:

-ла: *штрѣбла*, *дрѣпла*, *сѣнла*.

-ача: *крив'ача* 'шепа с една р'ка' (С, В).

-ана: *лошов'ана* 'която е „лошава“, *м'шкър'ана* (П).

-уга: *пѣстр'уга* 'вид „пѣстра“ риба; пастърва' (П).

17. Наставка *-ина* || *-инъ* (с фонетични варианти *-нъ* и *-ин'а*).

Макар че наставката *-ина* || *-инъ* се свързва с имена, означаващи по-конкретни признаци (в сравнение с наставката *-ота* например), общо взето, този суфикс се среща при названия за по-отвлечени понятия от досега разгледаните атрибутивни случаи.

а) *ведринъ* '„ведро“, ясно време', *гулиминъ* 'качество на „голям“, *гурештинъ*, *гурчинъ*, *гъстинъ*, *диблинъ*, *дубринъ*, *злинъ*, *итринъ*, *клѣстинъ*, *куфинъ*, *л'утинъ*, *лѣдинъ*, *лудинъ*, *младинъ*, *новинъ*, *лѣзгвинъ*, *пудбитинъ*, *правдинъ*, *свитинъ* 'качество на свит, стеснителност', *слѣчинъ* 'качество на „сладък“, *сърдитинъ*, *тижинъ*, *чернинъ*, *чуздинъ*, *ширинъ* (П).

б) *гъстин'а*, *дѣл'чина*, *жил'тина*, *злин'а*, *клѣстин'а*, *куфин'а*, *мѣзин'а*, *прѣвин'а*, *пустин'а* (среща се и *прустин'е*), *туплин'а*, *чуздин'а*, *цилин'а* '„цяло“ място, което не се оре' (С).

в) *добрин'а* 'качество на „добър“, *жештин'а* 'качество на „жежък“ горещ', *итрин'а*, *крефтин'а*, *поснин'а* '„постна“ храна', *преснин'а*, *слабин'а*, *старин'а*, *студенин'а*, *топлин'а*, *широчин'а* (В).

При непълен фонетичен стил в пожаревския говор суфиксът *-инъ* има вид *-нъ*: *киселнъ*, *целнъ*.

18. Наставка *-штина* (с фонетичен вариант *-штинъ*). Среща се у имена, произведени от причастия или от прилагателни на *-ски* (*-шки*) с отпаднала наставка. Във втория случай производящата основа може да се приеме и за субстантивна. Покрай някои други, с по-конкретни или събирателни значения, всички имена имат едно общо — съдържат качествена характеристика за предмет (в широкия смисъл на думата) или за група от предмети. По произход наставката *-штина* е дериват на *-ина*, но днес тя се схваща като самостоятелен суфикс.

а) *бѣуштина* 'много „биволи“ — събирателно, но и това, което е характерно за „биволи“, *д'ауштинъ*, *жѣнштинъ*, *ис'уштина* 'което е характерно за „ис'узи“, нахалници — нахалство', *мѣмунштина*, *пердесѣштинъ* 'което е характерно за „пердесѣзи“ — безочие', *рѣзвѣлѣнштинъ* '„развалена“ жена', '„развалени“ нрави, безпѣтие', *умрѣштинъ* 'бавен „умрял“ човек' и 'бавна „умряла“ работа' (П).

б) *дувѣштинъ* 'което е характерно за „вдовица“, вдовство', *икуглѣштинъ*, *крѣстѣштинъ*, *магарѣштинъ*, *стрѣвлѣштинъ*, *свинѣштинъ*, *сѣнлѣштина*, *цѣриштинъ*, *умрѣлштинъ*, *чилѣштинъ* (С).

в) *падѣриштина*, *стрѣлѣштина* (В).

Разширен вариант на *-штина* е *-ѣштина*: *слабѣштина* (П).

19. Наставка *-отѣ* // *-утѣ* (с фонетичен вариант *-утѣ*):

а) *благутѣ* 'качество на „блак“, добър' и 'нещо „блѣгу“, блажно', *мрѣсутѣ*, *скѣпутѣ*.

б) *грузутѣ*, *мрѣсутѣ*, *тимутѣ*, *стрѣвутѣ*, *чѣрнутѣ* (С).

в) *штуротѣ* (В).

20. Настава *-ийѣ* (с фонетичен вариант *-ийѣ*, *-ийе*). Среща се в имена, означаващи качества, прояви и състояния.

а) *богачѣйѣ* 'притежание на „богат“, *ѣснафѣйѣ*, *кукунѣйѣ* 'качество на „кокона“, изтънченост', *курварѣйѣ*, *неразбранѣйѣ*, *проклетѣйѣ*, *пустѣйѣ* 'нещо празно, „пусто“', *чобанѣйѣ* 'занаят на „чобани“, чобанство' (П).

б) *пруклетѣйѣ*, *сурмашѣйѣ* (С).

в) *башиѣнѣйѣ*, *лакомѣйѣ*, *магарѣйѣ*, *проклетѣйѣ*, *сиромашѣйѣ* (В).

Разширен вариант на суфикс *-ийѣ* е *-отѣйѣ* (*-утѣйѣ*): *бавнутѣйѣ*, *буднутѣйѣ*, *долнутѣйѣ*, *мазнутѣйѣ*, *срѣднутѣйѣ* (П), *простотѣйѣ*, *штуротѣйѣ* (В).

21. Наставка *-ос* (с фонетичен вариант *-ус*). Среща се в имена, в които признакът се схваща като физическа или интелектуална черта на лице.

а) *буйнус* 'качество на „буен“, *бѣрзус*, *виднус* 'качество на „виден“, хубав', *дрѣгус*, *жѣлус*, *лѣкус*, *нимѣрлѣвус*, *фубус* (П).

б) *млѣдус*, *стѣрус*, *слѣбус* (С).

в) *сѣтос*, *стѣрос* (В).

Имена от среден род

22. Наставка *-инѣ*.

В същност тази наставка представлява факултативен фonomорфологичен вариант на суфикс *-ина*. Характерна е за страджанския говор: *лудинѣ* 'качество на „луд“, лудост', *правдинѣ*, *прустинѣ* 'качество на „прост“, простота', *пѣстринѣ*, *сѣрдитинѣ*, *чистинѣ*, *чудесинѣ*, *ширинѣ*. Успо-

редно с нея могат да се срещнат и по-новите формации: *лудина*, *сърдитина*, *ширина* и пр.

23. Наставки *-ърчи*, *-ърчи*, *-ачи*, *-иче*, *-сту*.

Първите четири суфикса са деривати на наставка *-че* (*-чи*), а петият е влязъл в говорите в по-ново време под влияние на книжовния език.

-ърчи: *златърчи* '„златно“ момиче от народните приказки' (С).

-ърчи: *сидмърчи* 'дете „седмаче“' (С).

-аче: *чирвиначи* 'вид „червено“ цвете', *зъварнич* '„заварено“ дете' (С) *страшниче* 'вид „страшен“ бурен'.

-сту: В страджанския говор се срещат следните имена: *буйсту* 'качество на „буен“', *бугатсту*, *булсту*, *кѹмсту*, *пристѹлсту*, *пубратисту*, *туларсту*, *ѹдѹтсту*.

24. Без наставки.

Конверсиално в широкия смисъл на думата са преминали в категорията на съществителните имена названия като: *крѹштѹлну* 'кръстително свидетелство' (С), *лапишка* '„лапишка“, детска закуска', *печену* 'печено месо' (С), *прѹву* 'истина, вярност' (С), *пѹтну* 'помада' (С), *солѹно* 'нещо солено на вкус' (В), *умр'ѹлу* 'смърт, смъртник' (С).

IV. ИМЕНА ЗА НОСИТЕЛИ НА СУБСТАНЦИАЛНО ОТНОШЕНИЕ

Ономасиологичната категория за носители на субстанциално отношение, която ляга в основата на словообразователната категория имена за носители на субстанциално отношение, за разлика от някои други ономасиологични категории не е семантично единна, а се състои от редица субкатегории¹ (подкатегории), някои от които бяха вече разгледани досега. Така в основата на вършителските имена (*nomina actoris*) при неизразена във формално отношение процесуалност е залегнало предметно отношение: *гѹбар'ѹн* (срв. с *гѹба*, *гѹби*) — (С).

Предметно отношение с наличие на атрибутивност в структурата на ономасиологичния признак, при което субстанцията се схваща като свойство, е налице в известна част от имената за носители на определени черти (*nomina attributiva*) от типа на *триченик* 'хляб от „трици“, „тричен“ хляб' (П), *мѹденик* 'обряден хляб, намазан с „мед“, „меден“ хляб' и пр.

Освен в разгледаните категории субстанциалното отношение е неделима част на отношението в известен дял от имена на комплексната ономасиологична категория за цел, срв. *чайник* 'съд за варене на „чай“' (В), *рѹчка* 'част на чекрък „предназначена за „ръце“, за държане' (В).

В модификационните категории (умалителни, увеличителни, двоични и пр. имена) субстанциалното отношение е едно от основните, тъй като по същество не настъпват промени в изразяваната от тях субстанциалност.

В този дял тук е обърнато по-голямо внимание на субстанциалното отношение, свързано с 1) имената, създадени въз основа на назоваването по някаква изпъкваща, хвърляща се в очи, забележима част на предмет или лице; 2) имената за притежание или собственост; 3) имената, обра-

¹ По-подробно за това вж. *Tvoření slov v češtině*, т. 2, стр. 407.

зувани в зависимост от произхода или материала на предмета, мотивиращ названията; 4) имената, изградени върху сходство между предмети.

От имената, в които субстанциалното отношение прераства в отношение за цел, тук се изнасят само отделни образци. Иначе те са разгледани подробно при инструменталните названия.

От структурно морфологично гледище названията — носители на предметно отношение, са доста прозрачни и ясни.

Във всички случаи те имат десубстантивни основи. Там, където е налице по-голяма атрибутивност, при развиване на т. нар. вторично свойство, когато субстанцията се схваща като качество, формалното изразяване е пак десубстантивно, а суфиксът се разглежда като дериват: *сливенка*: основа — съществително *слив(и)*, а не от прилагателно *сливена*, и наставка *-енка*, а не *-ка* (П).

Наставките са прости и разширени. Броят на последните поради модифициране на субстанциалното отношение в други е относително голям.

1. Имена по забележима част на предмет или лице

Имената от тази категория са образувани въз основа на назоваването на някаква изпъкваща, хвърляща се в очи част, която става представителна за предмета или лицето като цяло: *рогач* е 'добитък, който има „рога“' (В). Понякога на базата на семантичното словообразуване тази изпъкваща част може да получи образност чрез съпоставка и формациите да се приближат до групата на имената, изградени върху сходство между предмети: *кратуна* е название за 1. 'градинско растение с подобен на кълбо кух плод' и 2. преносно — 'глава' (П), но *кратулник* (П) или *кратуник'о* (В), *кратунар* (В) е 'мъж с такава глава като „кратуна“'. По същия начин на сравняване само на изпъкващата част, а не на предмета като цяло са образувани имена като *сурл'о* 'човек с уста като на „сурла“' (В) или *турбълана* 'крава с големи вимета като „торби“' (С). Независимо от преходния си характер тези образувания са все носители на субстанциално отношение и отнасянето им към едната или другата група има само условен характер.

Имена от мъжки род

Наставките за имената от мъжки род са *-ач*, *-ак*, *-ец*, *-ар*, *-арин*, *-ан*, *-анин*, *-ник*, *-ийа*, *-ко*, *-л'о*, *-лиа*.

-ач: *рогач* (В).

-ак: *камбур'ак* 'мъж с „камбур“, гърбица' (П).

-ец: *гребенец* 'жител на гребенските села в Силистренско, в женското облекло на населението, на което има характерна етнографска подробност — „гребен“ на шапката' (П), *тешкогъзец* (В).

-ар: *чантар* 'който носи „чанта“, чиновник' (В), *кратунар* (В). Суфиксът е компонент на деривационното образуване *-арин*: *десничарин* 'който работи само с „десница“, дясна ръка' (В).

-ан: *цървулан* 'който носи „цървули“' (П). Суфиксът е компонент на разширения вариант на наставката *-ин*, *-анин* (*-анен*): *турбъланен* 'който носи „торба“, обикновено в изрази като *цигънин-турбъланен* (С).

-ник (с фонетичен вариант -н'ък): *кратул'ник* (П), *пишник* 'стая за печене на хляб' (П), *убодтн'ък* 'бозаво четирикрако насекомо с дълъг „хобот“, което се храни със захарно цвекло' (С).

-ция || -ци: *чантация* (П), *цицк'ци* 'курортист' (С).

-ко (с фонетичен вариант -к'о): *сололанко* (В), *кратунк'о* (В).

-л'о: *сурл'о* (В).

-лия (с фонетични варианти -лийъ, -лийе). Редица имена, разгледани при атрибутивните названия, в същност стоят на границата със субстанциалните и биха могли по други особености да се отнесат към тях: *гужвалийъ* 'който е с „гужва“, чалма' (П), *кусурлийа* (С, В), *суратлийъ* (С), *нишенлийе* (С).

Имена от женски род

Наставките за имената от женски род са: -ка, -уша, -дша, -ънѧ, -ѧца.

-ка (с фонетичен вариант -кѧ): *маторкѧ* 'лодка с „мотор“, моторница' (П), *трѧнкѧ* 'храст с „трѧни“' (П, С), *качулка* 'шапка с „качул“' (В), *ушѧтка* 'вид гърне с „уши“, дрѧжка' (В).

Освен субстантивно мотивирана последната формация може да се разгледа и като адективно зависима — 'ушѧто' гърне', откъдето се свързва и със суфикс -ка. Ако се пренебрегне второто отношение, би трябвало да се говори за разширен вариант на суфикс -ка: -ѧтка.

-уша (с фонетичен вариант -ушѧ): *рѧгушѧ* (С, В), *сурлуша* (В), *кратунуша* (В).

-дша: *гѧрлѧша* 'жена с голямо „гърло“' (С).

-ънѧ: *гѧвънѧ* 'човек с голяма „глава“, (С).

-ѧца: *кѧмбур'ѧца* 'жена с „кѧмбур“, гѧрбица' (П).

2. Имена за изразяване на принадлежност или собственост

Названията от тази група са мотивирани само от съществителни имена. Най-общо принадлежност или собственост се изразява чрез три словообразователни групи: народностни названия, названия за принадлежност към организационна цялост и названия за принадлежност към място (жителски имена).

Тези три групи не са разгледани поотделно, но се държи сметка за тяхното обособяване в границите на всеки суфикс.

Имена от мъжки род

Наставките за образуване на имена от мъжки род са -ец, -ин, -ѧк, -анин, -чанин.

1. Наставка -ец (с фонетичен вариант -иц):

а) *германец*, *итал'ѧниц*, *унгѧриц*; *софийц*; *кумсумѧлиц* (П).

б) *ипѧниц* 'жител на Япония', *ирмѧниц*, *румѧниц*, *ѧфстрииц*, *гѧбрувиц*, *пѧртииц*, *зимидѧлиц* (С).

в) *итал'ѧнец*, *унгѧрец*; *ихтимѧнец*, *долнокрѧец*, *септемвриец*, *партийец* (В).

2. Наставка -ин (с фонетични варианти -ен и -ън):

а) бългaрин, сърбин, турчин (П).

б) бългaрен, сърбен, турчън (С).

в) бугарин, сръбин, турчин (В).

3. Наставка -ък:

а) пул'ък 'жител на „Полша“.

б) земл'ък 'човек от един и същи край, „земл'ък“ (В).

4. Наставка -анин (с фонетични варианти -ънин, -ънен -(й)енин):

а) сел'ънин, граждънин, дунафченин 'жител на с. „Дунавец“, спанчовенин 'жител на с. „Спанчов“ — старото име на с. Пожарево' (П).

б) сел'ънин, граждънин, полшънен 'жител на „Полша“, славънен, страляченин, ристиценин (С).

в) гражданин, сел'анин (В).

5. Наставка -чанин е дериват на -анин (с фонетични варианти -ченин, -чънен, -чанен, -чън), но има доста широка сфера на употреба.

а) английанин 'жител на „Англия“, попенченин 'жител на с. „Попина“, Силистренско', тютраканченин, сръг'ол'ченин 'жител на с. „Саръг'ол“, Силистренско', търнуфченин, пужаруфченин 'жител на с. „Пожарево“, Силистренско' (П).

б) другусел'чънен, къръпченин 'жител на с. „Карапчъ“, Ямболско, миркуфчънен, сувиенчънен 'жител на „София“, зтолудчанен 'жител на с. „Атолово“, Ямболско', пол'чанен 'живеещ в „полето“ (С).

Дериват на -чанин е -ачанин: селачанин 'който е от същото „село“, съселянин' (С).

Обратно словообразуване — десуфиксация — имаме в случая трап'оклучън 'жител на с. „Трап'оклово“, Сливенско“ (С).

6. Наставка -йс. Наставката е нова в говорите. Настанява се чрез заемки от рода на безенес'йс, кумун'йс, фаш'йс (П, С, В).

В Пожарево се среща още мил'он'йс 'притежател на „милиони“.

7. Наставка -ник (с фонетични варианти -нек и н'ък):

а) къшник 'който принадлежи на „къщата“ си' или 'който си гледа „къщата“ работа' (П).

б) дом'ък 'който принадлежи на „дома си“, черков'нек 'който е член на ръководството на „черквата“ или 'който е член на „черковното“ ръководство' (С).

в) цръков'ник, къштодов'ник (В).

В разгледаните формации е налице известна атрибутивност и те биха могли да бъдат отнесени и към имената за носители на определени черти при словообразователния тип със суфикс -ик.

8. Наставка -цийя (с фонетични варианти -цийъ, -цийе):

а) мандръцийъ 'собственик на „мандра“, но и с вършителско значение 'който работи в мандра' (П).

б) знийъ 'притежател на „хан“ (С).

в) анцийя (В), балканцийя 'жител на „балканско“ място'.

9. Наставка -лийя (с фонетични варианти -лийъ, -лийе):

а) рязгратлийъ, топчелия 'жител на с. „Топчий“, Русенско', усмънлийъ 'османец' (П).

б) бургазлийе, кърнубътлийе (С).

в) бургазлийя, пазарцилийя (В).

Имена от женски род

10. Наставка *-ка* (с фонетични варианти *-к'а* и *кѣ*):

а) *стѣрусѣлкѣ* 'жителка на с. „Старо село“, Русенско (П).

б) *унѣаркѣ* 'сорт грозде от „Унгария“, *чѣйкѣ* 'жителка на „Чехия“, *ѣрм'анкѣ* 'жителка на „Армения“, *кѣзѣнлѣчкѣ* 'жителка на „Казанлък“ (С).

в) *долнокрѣйка* 'която живее в „долния край“ на селото, *стопѣнка*, *сайбийк'а* (В).

11. Наставката *-анка* (с фонетичен вариант *-анкѣ*, *-енкѣ*) е в същност разширен вариант на суфикс *-ка*:

а) *бѣлчанкѣ* 'жителка на с. „Бѣлица“, Русенско, *мѣйл'анкѣ* 'жена от същата „махала“, *итал'анкѣ* 'вид „италианска“ обувка' (П).

б) *чинкуѣанкѣ* 'жителка на с. „Чинкуѣ“, Ямболско, *страл'ѣнка* 'жителка на с. „Стралджа“, Ямболско' (С).

в) *сѣрбийѣанка*, *софийѣанка* (В).

Дериват на суфикса е обликът *-чанка* (с фонетичен вариант *-чѣнкѣ*): *пловдифчѣанка* (В), *плѣѣдѣучѣнкѣ* (С).

12. Наставката *-ѣчка* (с фонетичен вариант *-ѣчкѣ*) е също дериват на *-ка*.

а) *селѣчкѣ* 'жена, която си стои в „село“, не ходи на работа' (С).

б) *земл'ѣчка* (В).

13. Наставка *-ѣйка*.

Суфиксът е разширен вариант на *-ка*. Среща се спорадично в Пожарево: *унгурѣйка* (и *унгурка*) 'жителка на „Унгария“ и *французѣйка*.

14. Наставка *-ѣйк'а*. Наставката е също дериват на *-ка*. Среща се във варварския говор във формации *балканѣйк'а*, *ѣабанѣйк'а* 'жена от „ѣабана“, чуждо място'.

15. Наставка *-ѣн'а* (с фонетичен вариант *-ѣне*):

а) *ѣркѣне* (П).

б) *ѣркѣне*, *туркѣне* (С).

в) *туркѣн'а* (В).

16. Наставка *-ницѣ* (с фонетичен вариант *-ницѣ*):

а) *крѣйницѣ* '„край“ на хляб' (П).

б) *ѣѣмницѣ*, *кѣшницѣ* (С).

3. Имена за изразяване на произход или матер'иал, от който е съставен предметът

Имената, които се отнасят към тази категория, в същност не са строго диференцирани от названията за изразяване на притежание или собственост. В широкия смисъл на думата идеята за произход също се свързва с тази за принадлежност и границата между двете е условна. Това особено важи за жителските и народностните названия: *пѣлшѣнен* е 'не само жител на „Полша“, но и 'този, който по произход е свързан с „Полша“.

Обособяването на названията за изразяване на произход или матер'иал в отделна група се извършва въз основа на по-голямата конкретност на имената от този семантичен кръг.

Формално те се отличават с повече склонност към двойна мотивация: субстантивна и адекативна.

Идеята за родство при имената за лица тук се схваща по-широко, като роднинство изобщо, а не само като пряка връзка между създател и творение.

Имена от мъжки род

1. Наставка **-ник** (с фонетични варианти **-н'ък** и **-нек**):
 - а) *лешник* 'плод на „леска“ (П).
 - б) *квасник* 'пита с „квас“, *лапатнек* 'баница от „лапат“, *рибн'ък* 'вид ядене с „риба“, *сиринек* 'баница със „сирене“ и с яйца', *лешнек*.
 - в) *зелник* 'баница със „зеле“, *квасник*, *рибник*, *тричник* 'хляб от „трици“ за животно', *лешник* (В).Дериват на суфикс **-ник** е **-еник** (с фонетични варианти **-иник**, **-им'ък**): *мидиник* (С), *купринин'ък* (С), *ййченик* (В), *масленик* (В).
2. Наставка **-ш'ак**. Среща се във варварския говор в имена за отпадъци от различни животни: *кучеш'ак*, *мачеш'ак*, *миш'ак*.
3. Наставка **-ух** (с фонетични варианти **-уф**, **-у'у**):
 - а) *куж'у* (С).
 - б) *кож'уф* (и *кож'ух*) (В).
4. Наставка **-ница** (с фонетични варианти **-ницъ** и **-нцъ**):
 - а) *пръсница* 'вид „пръс“ за мазане', *мишницъ* 'изпражнение от „мишка“ (П).
 - б) *вишницъ* 'ракия от „вишни“, *мисницъ* 'храна за добитъка от „листа“ на клони', *чирешницъ* (но и *чирешн'у'уцъ* 'ракия от „череша“ (С).Деривати на суфикс **-ница** при положение, че се взема пред вид субстанциалното, а не вторичното отношение, са **-еница** (с фонетични варианти **-еница**, **-еницъ**) и **-овница**.

Със суфикс **-еница** са страджанските формации *грозденицъ* 'вид питие, което се прави от „грозде“, хрян и пр.', *мъстеницъ* 'вид захаросани орехови ядки в „мъст“, гроздов сок', *пипереницъ* 'туршия от „пиперки“, *ржженицъ* 'вид слама от „рж“, *пръсенцъ* 'вид слама от „просо“ и варварските формации *вс'уленница* 'стъблото на очукан „фасул“, *ржженица*, *сестреница*.

С деривата **-овница** е регистриран обликът *мъж'овница* (С).
5. Наставка **-овица** (с фонетични варианти **-офца**, **-увицъ**, **-уфцъ**, **-у'уцъ**):
 - а) *др'анувийцъ* 'тояга от „дрян“, *бр'атуфцъ* 'жена на „брат“, *чичофца* 'жена на „чичо“ (П).
 - б) *сли'увийцъ* 'ракия от „сливи“, *кр'ушу'уцъ*, *бр'атуфцъ*, *уйчуфцъ* (С).
 - в) *др'еновица* 'тояга от „дрян“, *цанковица* 'ракия от „джанки“, *крушовица* (В).
6. Наставка **-ина** (с фонетичен вариант **-инъ**):
 - а) *къртийчинъ* 'купчина пръст, изхвърлена от „къртица“, *пайецинъ* 'мрежа на „паяк“ (П).
 - б) *еринъ* 'вълна от „яре“, в същност, овча вълна', *пайчинъ*, *уштинъ* 'остатъци от прецеден „восък“ (С).
 - в) *къртийчина*, *паужина* (В).Деривати на наставката са облиците **-нина** (с фонетичен вариант **-нинъ**), **-чина** и **-овина** (с фонетичен вариант **-уцинъ**).

С дериват *-нина* са формациите *кръвнина* 'хора с една и съща „кръв“, роднини' (В), *кръвнинъ* (С), *роднина* (В).

С дериват *-чина* е образуването *месчина* 'най-хубавото „месо“ от прасе' (В).

С дериват *-овина* са думите *мишювина* 'място, изядено от „мишки“' (В) и *смъртувинъ* 'нещо опърлено, изгоряло, през което е минало „смърт“' (С).

7. Наставка *-ка* (с фонетичен вариант *-къ*):

а) *кълайкъ* 'топче за игра от „калай“, *пърцалкъ* 'парцал' за миене'.

б) *др'анкъ* 'плод на „дряна“, *сиренкъ* 'вид тестено произведение със „сирене“, *лидунка* 'висулка от „лед“, *пѝнкъ* 'жена на „поп“' (С).

Деривати на наставката *-ка* са *-енка* (с фонетичен вариант *-енкъ*) и *-уѝкъ* (привежда се чрез формата на фонетичния вариант).

Суфиксът *-енка* се открива в пожаревските названия *сливенка* 'ракия от „сливи“, *каленка* 'ракия от „калта“ на виното', *оштенкъ* 'свещ от „восък“, а *-уѝкъ* в стралджанските *слиѝуѝкъ* (покрай *слиѝуѝца*) и *ѝѝбруѝкъ*.

Имена от среден род

Повечето от тях се разглеждат при други словообразователни категории, най-вече при названията за малки същности. Като образци тук може да приведем само отделни думи, които илюстрират наличиостта на субстанциално отношение: *кайло* 'мазилка от вода и „кал“' (П), *исарчи* 'съд за ракия от „Хисаря“' (С) *лѝл'ѝнчи* 'дете на „леля“' (С), *ѝчуѝчи* 'дете на „вуйчо“' (С).

Само с форма за мн. число

Зарегистрирани са случаите *мишѝниѝци* (С) и *памѝчн'аци* 'дрехи от „памук“' (В).

4. Имена за изразяване на сходство

Голяма част от тази група е мотивирана еднозначно — т. е. открива се пряко отношение на субстанция към субстанция: *ортомър* 'дълъг човек като „ортома“, въже' — (В). В по-малка част от названията атрибутивната обусловеност не е изключена (*тѝквеник*) — (В).

Най-осезателна е връзката обаче на тази категория с групата на умалителните съществителни, които участвуват със значително количество формации: *кѝчинѝци* 'малка част от тъкачния стан, благодарение на която нищелките се свързват с подножките; част, която като „куче“ захапва конците' (П). Деминутивните образувания от подобен род в повечето случаи имат лексикализиран характер, загубили са връзката с основната недеминутивна форма, поради което могат да бъдат разгледани и в групата имена за носители на субстанциално отношение, изградено върху сходство между предметите.

В имената за изразяване на сходство са завършени по словообразователен път някои чисто семантични процеси на пренасяне на значения. Новата форма, която получават формациите чрез прибавяне на специални суфикси, откъсва преносните (или вече омонимични) значения от основ-

ната форма на думата и я превръща в напълно самостоятелно в морфологично и словообразователно отношение образуване: *чума* 1. 'болест' 2. 'лош или грозен човек, който прилича на „чума“ и по-късно — самостоятелният облик — *чумн'ък* (С).

Имена от мъжки род

1. Наставка *-ник* (с фонетичен вариант *-н'ък, -нек*):

а) *лайн'ик* 'незначителен човек' (П).

б) *кош'нек* 'изpletен от пръчки съд като „кош“ (С).

в) *вр'сник* 'който има същата „вр'с“, възраст' (В).

Дериват на наставката *-ник* е *-еник* — *тик'веник* 'който е с глава на „тиква“, глупак' (В).

2. Наставка *-ър*.

Във варварския говор се срещат образуванията *гомн'ър* 'бурен, с който се хранят свине' и *ортом'ър*. Дериват на суфикса е *-арен* (фонетичен вариант): *кучка'рен* 'който ходи от човек на човек като „кучка“ и носи клюки, клюкар' (С).

3. Наставка *-ък*.

а) *пипил'ък* 'нещо дребно, като „пепел“, *гудин'ък* 'който е на същите „години“' (П).

б) *корен'ък* 'стар жител, като „корен“' (В).

4. Наставка *-ец* (с фонетичен вариант *-иц*):

а) *чуми'иц* 'болест на окото като „ечемик“, *код'иц* 'част на стан като „кол“' (П).

б) *клин'ец* 'вид пирон като „клин“' (В).

5. Наставки *-ък, -ок, -ек, -ък, -л'ък, -ул*:

-ък: *гърв'нък* 'диво цвете като „гарван“' (С).

-ок: *млич'ок* 'растение, което пуска бял сок, „мляко“' (С).

-ек: *д'упек* 'сляп цирей' (С).

-ък: *куч'ък* 'лош човек, като „куче“' (П).

-л'ък: *чушл'ък* 'дълъг нос като „чушка“' (С).

-ул: *ж'енкул* 'мъж, който шета като „жена“' (П).

Покрай тази форма се среща и *ж'енку'учо*.

Имена от женски род

6. Наставка *-ка* (с фонетичен вариант *-къ*)

а) *в'отка* 'слаба като „вода“ ракия', *кар'учкъ* 'бебешко като „каруца“ приспособление за прохождение', *лим'онкъ* 'вид пъпеш, жълт като „лимон“, *м'л'айкъ* 'черна като „мал'аче“ буболечка по цвеклото' (П).

б) *т'ъм'анкъ* 'бяло, миризливо като „тамян“ грозде', *гим'ийкъ* 'вид детска игра от камъни, наредени във формата на „гимия“' (С).

в) *кай'шка* 'неизорана тясна ивица от нива, като „каиш“, *ба'нка* 'ниско като „баба“ пролетно цвете, кокиче', *м'л'ечка*, *пр'ешленка* 'вид гъба с пръстенче, „прешлен“ на стъблото', *темн'анка* 'вид ароматна и жълта като „темн'ан“ круша' (В).

Деривати на наставка *-ка* са *-ичка* (с фонетичен вариант *-ичкъ*), *-енка* (с фонетичен вариант *-енкъ*), *-офка*. Със суфикс *-ичка* са формите *ба'ш'тичкъ* (покрай *т'ей'ш'чку*) (П), *бугур'одичкъ* 'скромнен и кротък

като „Богородица“ човек' (П), *тиквичкѣ* 'вид тънка и дълга „тиква“ за готвене', *чекмѣклийкѣ* 'вид дебел като „чакмак“ алтън' (П).

Със суфикс *-енка* са формите *главенкѣ* 'вид коноп във форма на „глава“, който цѣфти, но не връзва' (П), *лѣштенка* 'вид дребна като „лешта“ шарка' (П, В), а с *-ѡфка*: *маслоѡфка* 'вид круша с вкус на „масло“' (В).

7. Наставка *-ица* (с фонетичен вариант *-ицѣ*):

а) *градиница* 'детска „градина“', *петицѣ* 'долна по-дебела част на вретено като „пета“, *кѣмийицѣ* 'цвете, подобно на „камшик“, вид ружа', *сѡбийицѣ* 'вид дълга като „сабя“ риба', *стѡлицѣ* 'странична греда като „стол“ на покрив' (П).

б) *лѣшницѣ* 'вид шарка като „леща“, *жърницѣ* 'вид едра като „жар“ шарка', *прѣжницѣ* 'растение, което съдържа черен прах, „прахан“' (С).

в) *вѣлица*, *врѣсница*, *кѡшница* (В).

8. Наставка *-ина*.

Във варварския говор се срещат думите *лебнина* 'смес от различни храни, които се дават на прасе да яде — „хляб“ за прасето', *сръчовина* 'най-здравата средна част — „сърцето“ на дървото'.

9. Наставки *-н'а*, *-йка*, *-лана*:

-н'а: *глѣун'а* (С).

-йка: *иглийка* (П).

-лана: *турбалана* (П).

10. Конверсиално е образуването *гърла* 'тресавище в блато, което като „гърло“ поглъща хора и животни' (С).

Имена от среден род

11. Наставка *-че* (с фонетичен вариант *-чи*):

а) *тѣпѣнчи* 'опъната като „тъпан“ ципа в ухото'. Тук се отнасят и множество имена на цветя: *алтънчи* 'латинка', *зайчи* 'циклама', *кѡлѡднѣчи*, *сѡмчи* 'кученце', *телефѡнчи*, *шикѡрчи*, *мириѡнчи* 'хризантема', *сѣпѣнчи* 'растение, от което се плетат рогозки с гладка повърхност като на „сапун“' (П).

б) *тѣпѣнчи*, *пилиничи* 'фас от цигара, който горчи като „пелин“', *тѡпчи* 'малка стъклена „топка“ за игра' (С).

в) *клинѡ* 'клетка, „клин“ на воище на рало', *телѡграфѡ* 'саксийно цвете с дълго стѣбло като жица на „телеграф“' (В).

Наставката има деривати *-ичи* (фонетичен вариант) и *-енѣче* (с фонетичен вариант *-енчи*): *срамѣчи* 'цвете, което има „срам“' (С) и *леде-нѣче* 'цвете като „лед“, което не обича топлината и цѣфти по хлад' (П), *гуйнѣнчи* 'жълто малко птиче, жълтурче'.

12. Наставки *-иште*, *-йло*:

-иште: *дѣниште* 'последната за тъкане част от основата — „дъното“' (П).

-йло: *ветрило* 'нещо като „вятър“, въздушно течение' (В).

Само с форма за множествено число

13. Наставки *-ки*, *-ци*, *-ици*:

-ки: *зихтинки* 'сливи с цвят на „зихтин“'.

-ци: зѣнци 'две железни пластинки — „зѣби“ за стягане на платното при тъкане' (С).

-ици: нѣици (С), сѣици (С), нѣжици (В).

V. ИМЕНА НА СРЕДСТВА ЗА ДЕЙСТВИЕ (NOMINA INSTRUMENTI)

В основата на тази словообразователна категория лежи онома-
сиологичната категория за целенасоченост на процесуалното отно-
шение. Последното може да бъде изразено пряко, косвено, да не е из-
разено изобщо (но да се подразбира) и пр. Ономасиологичният признак
винаги е сложен и представлява по-нататъшно развитие на един от
простите (от досега разглежданите) признаци за отношение към действие,
към признак, към субстанция и пр. Различната първична ономасиологична
ориентираност на основните признаци придава на категорията неедноро-
ден, комплексен характер. Единството, което се изгражда върху по-
нататъшното развитие на тези признаци чрез допълнителна целенасоче-
ност, е несъмнено, като се вземе пред вид фактът, че идеята за цел по
различен начин се открива във всяка една категория. Заради това и
ономасиологичният базис е доста широк. Понятийните класове, които
изразява, се отнасят до средства за действие, разбирали в твърде широк
смисъл на думата: машини, апарати, оръдия за производство, облекло,
тъкани, пособия, сечива, съставни части на по-големи същности и пр.

Преходните „моменти“ между словообразователната категория за
средства и другите категории са твърде много в количествено отноше-
ние. Едни от тях се дължат на различната акцентировка, която може
да се постави на двата компонента в ономасиологическата структура —
определяемото и определящото, а други — имат за подкладка чисто
морфологично-структурни причини.

Като категория, имаща отношение към действието, най-много връзки
може да се засвидетелствуват между нея и другите процесуални кате-
гории. Вече стана дума за примери от подобен род при разглеждането
на производителските формации: *пискѹн* е и 'това, което „писка“', а не
само 'това, с което „се писка“' — една от частите на гайдата' (П), както
и *пѣпрѣцъ* 'е това, което „пѣпри“' — дървена част на ръчна мелница за
просо и рѣж' (С). Същото се отнася и за образуванятия, свързани с час-
тите на тялото — *рѹпкъ* 'това, което „рѹпка“, хрущи — хрущял' (С),
стѣвецъ 'това, което се „стѣва“, става на коляно, на китка и пр.' (В) —
или пък за технически названия, навлезли напоследък от книжовния
език — *исукугурителъ* 'високоговорител' (С).

Въз основа на процесуалността двузначно могат да бъдат интерпре-
тирани и образуванятия, отнасящи се към имената за действие (или за ре-
зултат от действие). Различните видове седемки, на които се работи,
в пожаревския говор имат специализирани имена: *трошѣнка* — 'за тро-
шене на царевича', *бѣленка* — 'за белене на царевича', *стѣрганка* — 'за
стъргане на динени кори за петмез', *чѹканкъ* — 'за чукане на слънчо-
глед', *прѣденка*, *влѣченка*, *плѣтенка* и пр.

Разгледани от процесуалната страна в собствения смисъл на думата,
това са названия за действия. Схванати обаче като средство (целенасоче-

ността е несъмнена: 'седянка за...'), имената трябва да бъдат квалифицирани като инструментални.

Модифицирана процесуалност е налице в подкатегорията резултати от действие, които се възприемат като средства: *плётиво* е 'нещо, което се „плете“ или е „оплетено“, и 'нещо, което е за „плетене“ (В).

Идеята за цел е налице и при имената за места, поради което редица формации са едновременно локални и инструментални: *легло*: 'място за „лягане“ и 'средство (предмет) за „лягане“ (В), *въшкарник* 'място, където се въдят „въшки“ и 'мръсна дреха за въдене на „въшки“ (П).

С действителното целево отношение са свързани и някои конверсиални образувания, които от структурно-морфологична гледна точка са префиксалини имена: *пѹмет* 'дълъг прът за „помитане“ на пеш' (С), *опѹс* 'плат за „опасване“ около кръста, пояс' (С).

В близка връзка се намират названията за средства с категориите, в основата на които лежи субстанциално отношение. При инструменталните имена това отношение се модифицира в целенасочено: *пѹтнѹк* е 'плътена поставка под седло на кон, за да попиwa „пѹтa“ (С). Макар и неизразена формално, действителността (*попиwa*) се подразбира ясно, чрез насочване към изразена предметност (*пѹт*). Степента на това подразбиране може да бъде различна — по-силна или по-слаба — и в редки случаи да отсъства: *кѹлпѹзѹнчи* — 'нощна лампа над легло за палене от „калпазани“ и 'лампа за „калпазани“ (С), *кѹрѹанка* 'звезда — зорница, която служи за ориентиране на „кѹрѹани“ и 'звезда за „кѹрѹани“ (П), *цигарѹло* 'къса тръбичка за пушене на „цигари“ и 'къса тръбичка за „цигари“ (В), *кѹсѹло* 'дръшка на „коса“ (В).

Понякога връзката на целевото отношение със субстанциалното може да се схване опосредствено — чрез атрибутивното: *ѹинѹнкѹ* е 'вид бяло грозде за вино' или '„ѹинѹно“ грозде'. Представата за целенасоченост е несъмнена: „специален сорт грозде, предназначен за правене на хубаво „ѹино“ (П).

Макар че в имената за носители на определени черти целенасочеността е по-слабо изразена (и то в повечето случаи, когато ономаσιологичният признак има двойна мотивираност — действена и атрибутивна), съществуват формации, които говорят, че тя се открива и при названията за качествена определеност: *пѹстрѹлу* 'боя за „пѹстрѹне“ и '„пѹстра“ боя' (С), *синѹлкѹ* 'боя за боядисване в „синѹо“ и '„синѹа“ боя' (С), *дисѹтѹрѹ* 'мандраджийска тенекиена мярка за „десѹт“ литра' и '„десѹт“ литрова тенекиена мярка' (П).

И най-сетне целенасочеността може да е допълнителен елемент на отношението, легнало в основата на категорията за обстоятелствено определение на основния признак: *пѹдѹраткѹ* е 'вид кърпа за глава, която се връзва „пѹд бѹратa“ (С), *пѹтпѹтка* е 'връзка на калци, която се прокарва „пѹд петатa“ (В), *ѹрѹинѹк* е 'железен, изпѹкнал похлупак, който се поставя „ѹрѹху“ подница' (С). От направения преглед на имената за средства на действие става ясно, че ономасиологическата категория за целенасоченост, която ляга в основата на тези имена, „пронизва“ всички други основни категории и в известни случаи при по-нататѹшно развитие на някоѹ от основните отношения се обособява като самостоятелна и независима от тях.

От структурно-морфологично гледище инструменталните названия са разнотипни. Основите¹ им в повечето случаи са девербални или десубстантивни и по-рядко деадективни. Наставките, с помощта на които се оформят словообразователните типове, се срещат и при другите формации, но особено характерни са суфиксите за ср. р., които са преди всичко форманти за средства на действие.

Имена от мъжки род

1. Настава *-ник* (с фонетични варианти *-н'ък* и *-нек*).

А. С десубстантивни основи:

а) *мамалйжник* 'дърво за бъркане на „мамалйга“, *ништел'ник* 'част от стана за поставяне на „ништелките“, *прусурник* 'дървен печат за украсяване на „прусурите“, обредно хлебче при панахиди', *трипезник* 'кърпа за „трапеза“, в същност за завиване на тесто в ношовете', *чай'ник* (П).

б) *мусурнек* 'част от съоръжението, което се поставя на „мусурата“ на кон', *газ'нек* 'съд за „газ“, *гъш'ник* 'част на гайдата, откъдето излиза „гласът“, *катр'ник* 'съд за катран', *лавиш'нек* 'дъска в дрешник, която служи за лавица', *чей'ник*, *прусурнек* (С).

в) *път'ник* 'мъжка фанела, която се облича за попиване на „потта“, *пепел'ник* 'чекмедже на печка за събиране на „пепел“, *чай'ник* (В).

Б. С девербални основи:

а) *душ'ник* 'прозорче на стенна печка, оставено за „духане“, проветряване' (П).

б) *прикач'н'ък* 'част от комбайн, която служи за „прикачване“, *пристъп'нек* 'пита за „пристъпване“ на дете', *уръч'н'ък* 'останала основа, която не се тъче, а се „уравнява“ (С).

Деривати на суфикс *-ник* са: *-ърник*, *-ъл'ник* (фонетичен вариант), *-ъл'н'ък* (фонетичен вариант), *-ът'ник*.

Формациите с наставка *-ърник* са с десубстантивни основи. Във варварския говор се срещат: *лебър'ник* 'котле, в което се топли вода за месене на „хляб“, *сирен'ърник* 'каче за „сирене“, *помий'ърник* 'съд за „помия“, *сапун'ърник* 'котел за варене на „сапун“, *пазув'ърник* 'джоб в „пазвата“, вътрешен джоб на риза'.

Образуванията със суфикс *-ъл'ник* са девербални и десубстантивни: *л'уштил'ник* (среща се и *л'уштил'ница*) 'машина за „лющение“, за подметка на почвата' (П), *свиштил'ник* 'кръст за лепене на „свеци“ (П), *гъзил'нек* 'поставка за лампа с „гас“ (С).

Единични са девербалните формации с наставка *-ъл'н'ък* — *чукал'н'ък* 'дръжка на хапан за „чукане“ (С) и с наставка *-ът'ник* — *перд'т'ник* 'котел за вода за „пране“ (В).

2. Наставка *-ач*. Свързва се с девербални основи.

а) *прик'чв'ач* 'част на трактор, която служи за „прикачване“ (П).

б) *клип'ач* 'нещо, което „клепа“ или в широкия смисъл на думата „средство“ — 'нещо, с което се „клепа“ (С).

¹ Строго погледнато, броят на словообразователните типове в зависимост от различieto на основата е много по-голям от този, който се изнася. При едно бъдещо описание на типовете, в което говорите ще бъдат застъпени с много повече пунктове, след събиране на пълната лексика от значителен брой селища това диференциране ще бъде необходимо. Тук то се извършва в границите на един и същ суфикс, за да не се получи прекалено раздробяване.

в) *бръснач*, *клепач*, *залупач* 'сгъваме джобно ножче, което се „залупва“, *копач* 'инструмент за „копаене“' (В).

3. Наставка -йч.

Свързва се с девербални основи. Има спорадичен характер: *бръснийч* (С), *тиглич* 'част на кола, спомагаща за „тегленето“' (С).

4. Наставка -еџ.

Свързва се с девербални основи: *свънеџ* (П, С), *звънеџ* (В).

Деривати на суфикса са -иштџ и -алеџ. Във Варвара се срещат *гледистиџ* 'част на окоето — гледец, която спомага за „гледане“ и *показалеџ* 'вторият пръст на ръка, служещ за „показване“'.

5. Наставки -ак, -лийк, -аџ, -ол, -ител, -лък, -ел, -ен.

Формациите с тези наставки имат изолиран, непродуктивен характер. Едни от тях са девербални, а други — десубстантивни.

-ак: *тръкулак* 'предната част на колата, която спомага за „търкалянето“ й' (С), *завивак* 'парцал за „завиване“ на крак, преди да се obuе в цървул' (В), *вал'ак* 'машина за „валяне“' (С).

-лийк: *бодлийк* 'игла на таралеж за „бодене“' (В).

-аџ: *ръкаџ* 'част от дреха, в която се вкарва „ръката“' (П, С, В).

-ол: *крачол* (В).

-ител: *исукугууриител* (С).

-лък: *суврълък* 'плат, който се поставя под „суфрата“ за трохи' (С).

Наставката има фонетичен вариант -лийк: *гивислийк* — украшение от шев за „гивис“ — предна част (гърди) на риза' (С) и дериват -иклийк: *питиклийк* 'част от калцун, в която се поставя „петата“' (С).

-ел: *гърчел* 'средство за „гърчене“ на плат, ластик' (П).

-ен: *пръстен* 'украшение на ръка, за „пръст“' (П, С, В).

6. Без наставки.

Конверсиално образуване в пожаревския говор е *постаџ* 'корито за „поставяне“ и тъпчене на гроздето', в страджанския — думите *кръчку-мър* 'дървена мярка, равна на една „крачка“, с която се „мери“ изработената в ТКЗС норма', *опъс*, *подгъџ*, *подмет*, а във варварския — *подптор* 'прът за „подпиране“ на овоцно дърво', *прџстор* 'върлина за дрехи, на която се „простира“'.

Имена от женски род

7. Наставка -ка (с фонетични варианти *к'а* и *кџ*).

А. С девербални основи:

а) *бџткџ* 'цветна топлийка, която се „забожда“ за украшение', *клепкџ* 'нещо, с което се „клепа“, мигла', *л'улкџ*, *лџпкџ* 'звънеџ за „хлопане“ на овца', *мџмкџ* 'халва за „мамене“ на Заговезни', *м'аркџ* 'автоматичен уред за „мерене“ на мляко до 20 литра', *пџстелкџ* 'черга, която се „пџстила“ на мъртвец', *сџчкџ* 'инструмент за „сечене“ дъски за бџчва', *спџнкџ* 'средство за „спџване“ на коне', *утрџпкџ* 'парцал за „трџбене“, чистене' (П).

б) *бџткџ*, *зџстелкџ* 'вид престилка за шетане в къщи, която се „зџстеля“ върху сукман', *лџпкџ*, *л'улкџ*, *приврџскџ*, *присн'џмџ* 'дълга лџжица с дупки, с която при варене на сладка се „присн'џмџ“, премахва пџнатата', *пукр'џфкџ*, *пуп'џфкџ*, *пудлџшкџ*, *свџркџ*, *стџчкџ* ремотивирана форма от *сџчка*, която се свързва с глагола *стџквам* и означава 'сухо

клонче от дърво, което служи за „стъкване“ на огън', *угрипкъ* 'железен уред за „огребване“ на пепелта', *цйцкъ*, *штийлкъ* 'приспособление за „зачипване“ на дрехи' (С).

в) *боска* 'орган за „бозаене“', *врѣтка* 'приспособление за „въртене“, навиване на прежда', *дрѣшка*, *залѹпка* 'капан за „захлупване“ тенджера', *застїлка* 'плат за „застилане“ на пълен чувал, преди да се върже', *л'улк'а*, *мїфка* 'парцал за „миене“ на съдове', *пердѣшка* 'мазачески инструмент за „пердашене“, *повїфка* 'пелена за „повиване“ на бебе', *тър-нокѹпка*, *сѣпка* 'вид спѣнка на кон — за „сѣпване“, *свїрк'а* (В).

Б. С десубстантивни основи.

Имената, които се разглеждат тук, биха могли да бъдат отнесени към различните подкатегории на названията за носители на субстанциално отношение. Тяхното обособяване се прави единствено въз основа на оно-масиологичния базис — всички са инструментални названия. За избягване на излишно повторение тук се привеждат само образци на тези типове:

а) *пѹйскъ* (или *пѹвескъ*) 'връзка на пелина, която служи за „пояс“' (П).

б) *губѣркъ* 'голяма игла, игла за „губери“, черги, чували', *сїткъ* 'мрежеста цедка, която служи като „сито“ за прецеждане' (С).

в) *губѣрка*, *рѣчка* 'дрѣжка на съд — „за рѣце“, *туриийк'а* 'вид круша за „туршия“' (В).

В. С деадективни основи.

Характерна е формата *мърсилїфкъ* 'лампа за „мързеливи“'.

Дериватите на наставка *-ка* са *-ѣлка*, *-їлка*, *-овїлка*, *-ѹлка*, *-ѹлка*, *-ѣчка*, *-ѣрка*, *-анка*, *-енка*, *-їнка*, *-ѣйкъ*, *-ѣшка*, *-илѣшкъ*, *-уфка*.

От тях *-ѣлка* и *-ѣчка* имат по-голямо значение, поради което ще бъдат разгледани самостоятелно.

Суфикс *-їлка* (с фонетични варианти *-їлкъ*, *-ѹлкъ*) се среща в пожаревските облици *мѣтїлкъ* 'съд за биене на масло, за „мѣтене“ на млякото', *тучїлкъ*, *пѣсрїлкъ* 'средство, боя за „пѣстрене“, в страдджанските — *тучѹлкъ*, *чѣрнїлкъ*, във варвѣрските *точїлка*, *цадїлка*.

Всички формации са девербални по отношение на основата.

Суфикс *-овїлка* (с фонетичен вариант *-увїлкъ*) се среща в думата *мотовїлка* 'приспособление за „мотаене“ на прежда' (В), *мутувїлкъ* (С).

Суфикс *-ѹлка* (с фонетичен вариант *-ѹлк'а*) се открива също в девербални образувания: *грибѹлка* 'приспособление към коса за „гребене“ на сено без разпиляване' (П), *гребѹлк'а* 'приспособление за бране „гребене“ на лайка', а също така и 'за „гребене“ на сено, гребло за сено' (В), *поврѣтѹлк'а* 'част от тъкачен стан за „поврѣщане“, завъртване на задното кросно' (В).

Суфикс *-ѹлка* се среща във формацията *затискѹлка* 'нещо, което служи за „затискане“, тапа' (В).

Суфикс *-ѣрка* за разлика от другите образувания се свързва с десубстантивни основи: *житвѣркъ* 'машина за „жетва“' (С), *кл'учѣркъ* 'приспособление, служещо като „ключ“ за врата' (В), *солѣрка* 'съд за „сол“' (В), *тѣпѣнѣрка* 'чукалка за „тѣпан“' (В).

Суфикс *-анка* (с фонетичен вариант *-анкъ*) е характерен за пожаревските формации *стѣрганкъ*, *сѣд'анка*, *трошѣнка*, *чѹкѣнкъ* и за страдджанската *цапѣнкъ* 'прашка за „цапане“, хвърляне на камъни'.

Суфикс *-енка* (с фонетичен вариант *-енкъ*) се среща в образувания *бѣленка*, *влѣченкъ*, *прѣденка*, *плѣтенка* (П) и *прѣденка* (В).

Суфикс *-йнкъ* (фонетичен вариант): *тръсйнкъ* 'сито за „тръсене“ на брашно' (С).

Суфикс *-ейкъ* (фонетичен вариант): *пувзрейкъ* 'дървена лъжица за „пувзр'яване“, готвене' (С).

Суфикс *-ешкъ* (фонетичен вариант): *врътешкъ* 'част от чекрък, която служи за „въртене“ на преждата' (С).

Суфикс *-илешкъ* (фонетичен вариант): *врѣтилешкъ* (С).

Суфикс *-уфкъ* (фонетичен вариант): *врѣцуфкъ* 'вид престилка, която се „врѣзва“ зад кръста' (С).

8. Наставка *-алка* (с фонетични варианти *-алк'а*, *-алкъ*).

Участвава във формации с девербални основи:

а) *бъркалкъ* 'лъжица за „бъркане“, *вийалка* 'машина за „веене“, *разбивалкъ* 'уред за „разбиване“ на яйца', *ридусейалка* (и *сейалка*), *сзбувалка*, *шибалкъ* 'жилава пръчка за „шибане“' (П).

б) *буалкъ* 'уред за „бухане“ при пране', *вийалкъ* 'машина за „веене“, *звѣчалкъ*, *шибалкъ*, *сийалкъ* (и *рѣдусийалкъ*), *путпиралкъ* 'приспособление за „подпиране“, затваряне на врата', *угрибалкъ* 'дървен уред за „огребване“ на пещта' (С).

в) *буалк'а*, *бъркалк'а* 'голяма лъжица за „бъркане“ на ядене', *буталк'а* 'съд за „бутане“ на масло', *дрънкалк'а* 'играчка за „дрънкане“, *истривалка*, *окачалка* (В).

9. Наставка *-ачка* (с фонетичен вариант *-ачкъ*). И тя се прибавя към девербални основи. Получените названия в по-голямата си част са имена на машини или инструменти:

а) *врѣшачкъ*, *кусачкъ*, *къртофосъбирачкъ*, *прѣскачкъ*, *резачка*, *самовързачкъ*, *трушачкъ*, *шивачкъ* 'машина за „шев“' (П).

б) *врѣзачкъ*, *кусачкъ*, *нривачкъ* 'лопата за „нариване“, *прѣскачкъ*, *плитачкъ* 'машина за „плетене“, *убрѣшитачкъ* 'права лопата за „обрѣщане“, *блудирачкъ* 'приспособление за шевна машина за „бродиране“ (С).

в) *вейачка*, *врѣшачка*, *гнетачка* 'дърво за „гнетене“ на брашно в чувал или на грозде, за да стане вино', *копачка*, *потпирачка* 'дърво за „подпиране“ процепа на волската кола', *прѣскачка* 'лейка за „прѣскане“, *стегачка* 'част на стан за „стягане“ на кросното', *чукачка* 'уред за „чукане“ на коноп', *фрл'ачка* 'приспособление за „хвърляне“ на камък' (В).

10. Наставка *-ица* (с фонетичен вариант *-ицъ*).

Среща се в няколко девербални формации: *мелициъ* 'дърво за „меликисване“ на коноп' (П), *плъзйица* 'част от рало, на която се слага палешникът, за да „плъзи“' (В) и в няколко десубстантивни образувания: *кѣтрайица* 'съд за „катран“' (В).

Разширен суфикс е *-алцъ* (фонетичен вариант): *уралцъ* 'оръдие за „оране“ (П) и *-авица* (с фонетичен вариант *-звицъ*): *ногавица* 'част от панталон за „ногѣ“, *крак*' (В), *рѣкавица* (В) и *рѣкъвицъ* (С).

11. Наставка *-нища*.

С девербални основи се свързва в думите *сърѣкнищъ* 'дрянова пръчка за „сурвакане“' (П, С) и *мел'нищъ* 'сарашки уред за „мелене“, остъргане на космите' (П).

С десубстантивни основи се свързва чрез разширените варианти *-урнища* и *-енища*: *гѣйдурнища* 'дългата дървена част от „гайда“, прилична на кавал' (П, С) и *снопенища* 'ритла за возене на „снопи“' (В).

При деривата *-ълница* основата е девербална: *пукълница* 'специално приготвена тенекия с дръжка за „пукане“ на царевича' (П).

12. Наставки *-н'а*, *-л'а* и *-йра*:

-н'а: *набодн'а* 'дълга желязна вила за „набождане“ на снопи' (В).

-л'а: *грабл'а* 'уред за „грабене“ на плява' (С).

-йра: *секйра* 'уред за „сечене“' (В).

13. Без словообразователни наставки.

Без чисто словообразователни наставки, конверсиално, но с помощта на морфологични елементи — окончания — се срещат девербални образувания, завършващи на *-а (-ъ)*: *пудлѡга* 'кожено парче за „подлагане“ при дупка на скъсан цървул' (П), *путплѡтъ* (С), *прим'анъ* (С), *пудлѡгъ* (С), *м'аръ* 'съд за „мерене“ на вода' (С).

Имена от среден род

Типично инструменталните наставки *-ло*, *-ѡло*, *-йло* се свързват с девербални основи — изключения като *цигарйло* 'средство за пушене на „цигари“' (В) са незначителни. Повечето от тях са свързани с някои преходни случаи, които могат да имат двойствена интерпретация. В случая *веригѡло* 'гредя на огнище за закачване на „верига“' — (В) освен инструментално е налице и локално значение. Много субстанциалност (произход) се чувствува и в *косйло* 'дръшка на „коса“' (В). Формациите обаче от рода на *сулйлу* (С) и *билйлу* (П) са колкото атрибутивни, толкова и процесуални.

14. Наставка *-ло* (с фонетичен вариант *-лу*):

а) *гриблѡ*, *ср'ѡлу* 'инструмент за „свиране“, свърдел', *тиглѡ* 'дръжка на съд за „теглене“', *шйлу* (П).

б) *лиглѡ*, *прѣлу*, *сидлѡ*, *шйлу* (С).

в) *врѣзлѡ* 'врѣзка за „врѣзване“ на къделя към хурка', *греблѡ*, *жйло*, *шйло*, *штрѣклѡ* (В).

15. Наставка *-ѡло* (с фонетичен вариант *-ѡлу*):

а) *дуфѡлу* 'част на гайдата, мехът, откъдето се „духа“', *дрѣскѡлу* 'част на кибрита, по който се „драска“', *пл'ускѡлу* 'нещо за „плюскане“, ядене', *пл'ушкѡлу* 'детска играчка за „плюшкане“', *стѣргѡлу* 'ренде за „стѣргане“', *сукѡлу* 'вретено на чекрък за „сучене“', *чисѡлу* 'гребен на кон за „чесане“' (П).

б) *бутѡлу* и *(бутѡлкѡ)* 'съд за биене, „бутане“ на масло', *вльѡдѡлу* 'документ за „владеење“ на земя', *дрѣнкѡлу* 'уред за „дрѣнкане“, чепкане на ситна вълна', *лупѡлу* 'голям звънец, който се поставя на едри животни да „лопа“, за разлика от *лѡпкѡ*, която се поставя на малки', *стѣпѡлу* 'част на крак за „стѣпване“, *тѣпкѡлу* 'дърво с дебел край за „тѣпчане“ брашно в чувал', *угниѡдѡлу* 'средство за „оглеждане“, *шипкѡлу* 'уред за „чепкане“ на вълна', *чисѡлу* (В).

в) *гнетѡло* 'дърво с дебел край за „гнетене“, тѣпкане на брашно в чувал', *цуркѡло* 'инструмент за „цуркане“, разбиване на фасул', *кусѡло* 'вдълбнатата част на лъжица, с която се гребе за „кусане“, *огледѡло*, *рукѡло* 'част на гайда, служеща за „ручане“, *стѣпѡло*, *стойѡло* 'уред, подпомагащ прохождането, „стоенето“ на дете', *чепкѡло*, *чукѡло* 'уред за „чукане“ на коноп' (В).

16. Наставка -йло (с фонетичен вариант -йлу):

а) белйлу, липйлу, мазйлу, пярйлу, ручйло, садйлу 'инструмент за „садене“, тучйлу, фърчйлу, цъдйлу, синйлу (П).

б) билйлу, врѣйлу 'част на гайда', кърмйлу 'храна за „кърмене“ добитъка', плъшйлу, свитйлу, сулйлу, съдйлу, устрйлу, цидйлу, шик-нйлу 'черна боя от шикълки, служеща за „шикносване“, боядисване на дрехи, коси и пр. (С).

в) белйло, цурйло, носйло 'носилка за „носене“ на мъртвец', одйло 'долна част на чорап — за „одене“; правйло 'материал за „правене“ на нещо', светйло, синйло, точйло, червйло, цадйло (В).

17. Наставки -ело, -йво, -иште, -але:

-ело: видело 'газениче за „виждане“ (В).

-йво: млийво 'зърнени храни за „мелене“ (В), предйво 'материал за „предене“ (В).

-иште: с фонетичен вариант -ишти: сйришти (П, С), сйриште (В).

-але: дрѣжале 'част на лопата, която служи за „държане“ (В).

Имена с форма само за мн. число

18. Наставки -ки, -ѐнци, -илъ.

Прибавят се към девербални и десубстантивни основи.

-ки: навйфки 'плат за „навиване“ под коляното, предпазващ от студ' (В).

Деривати на -ки са: -ѐл'ки, -ѐл'ки, -ил'ки (фонетични варианти). Със суфикс ѐл'ки е обликът рѣспѐл'ки (П) със суфикс -ѐл'ки — вър-тѐл'ки 'част от чекрък, с помощта на която става „въртенето“, насукването на преждата' (П), учѐл'ки 'приспособление за усиляване зрението на „очите“, очила' (С), ушѐл'ки 'част от шапка, която предпазва от студ „ушите“, наушници' (С). Със суфикс -ил'ки е формата рѣнйил'ки 'дълги дървени корита за „хранене“ на овцете в ТКЗС' (П).

-ѐнци: распѐнци 'желязно приспособление за „разпъване“ плат при тъкане' (В).

-илъ: парилъ 'лечебни бани чрез „парене“ (П).

VI. ИМЕНА ЗА МЕСТА

(NOMINA LOCI)

Подобно на инструменталните названия и имената за места в словообразователно и ономаσιологично отношение не представляват единство, а имат комплексен характер. В основата на по-голямата част от тях лежи ономаσιологичната категория за целенасоченост, в която е отразено по-нататъшното развитие на първичните отношения: процесуално, субстанционално, атрибутивно и обстоятелствено-признаково. Най-ярко целенасочеността проличава при имената — носители на действено и субстанционално отношение, и по-слабо при атрибутивните формации. При образуванията от модификационния тип, по-специално при колективните названия, които съвпадат с локалните, тя почти отсъства, срв. врѣвиште 'път между ниви, за „вървене“ на добитък' (В), пипилйш-

ник 'място за хвърляне на „пепел“' (П), *пуштинѝк* '„пусто“ място' (П) и *крушѝк* 'място, където има много дървета — „круши“' (В).

Имената за места често пъти се намират на границите с названията от други словообразователни формации. Така напр. *сѝпей* е локално образувание, означаващо 'място', което обаче подобно на производителските притежава действеноост — „сипе се“ (В) или *сѝйфка* е 'място, където нещо „свива“ или „се свива“' (П).

Много процесуалност намираме и в облици като *куренѝш* 'коренене'. Поради директното изразяване на действеноостта формата се свързва със словообразователната категория имена на действия. Тя обаче е и локална със значението 'място, където се е „коренило“' (П).

Модифицирана действеноост чрез целенасочване е налице и в двете преходни инструментално-локални формации: *гурѝлу* (П) и *сушѝл'ник* (С). Акцентирането върху различни моменти на базиса ориентира обличията към едната или другата категория: *сушѝл'ник* е '1) дървено приспособление, 2) на което се „сушат“ дрехи', а *гурѝлу* е '1) част на печка, 2) където „гори“ огън' (П). Аналогично е положението с думата *седло* 'предмет — място за „сядане“ на кон' (В). Съвсем слаба е целенасоченоостта в атрибутивната формация *пустинѝ* 'изоставено, „пусто“ място' (В) и почти отсъствува в *габрѝк* 'място, където има много „габър“' (В). В колективните формации обаче тя не винаги е изключена — *мравѝл'ак* (В), *мрѝвѝл'н'ѝк* (С) 'жилище на (за) „мравки“' (С).

Разглеждането на образуванията *пустинѝ* и *габрѝк* като локални в известен смисъл е условно и от ономаσιологична гледна точка не съвсем последователно. По-точно е те да се отнесат към атрибутивните и съответно събирателни имена, където целенасоченоостта липсва или не е основна. Единствената причина за изясняване на подобен материал в тази глава е ярката им базисна определеноост — всички са названия за места. В духа на дефиницията, от която се изхожда в *Tvoření slov v češtině*, ономасиологичната структура на локалните названия отговаря на формулата: място, където нещо съществува (намира се; е запазено; е предмет на някаква дейност¹) или „място, където нещо се върши“ или „място, отличаващо се с известно качество“ или „място, определено от някакво обстоятелство“¹.

Широката трактовка на понятието „място“, при която в известни случаи липсва идея за целенасоченоост, тук е очевидна. Непоследователноостта в интерпретацията личи и от факта, че авторите на *Tvoření slov v češtině* на друго място подчертават необходимостта от целенасоченоост — „пространство, което за нещо е предназначено; за нещо ще служи“².

Чисто локални ономасиологично-словообразователни формации според нас са именно тези, в които ономасиологичното отношение има целенасочен характер. Образуванията, които базисно са имена за места, но не са носители на такова отношение, стоят на периферията на категорията и винаги могат да се отнесат и към други словообразователни групи. Привеждането на такива имена тук има напълно условен характер и се прави единствено с оглед на изчерпателноост на целия материал, който има отношение към локалните формации.

¹ Цит. съч., т. II, стр. 435.

² Пак там, стр. 434.

От структурно-морфологично гледище имената за места са разнотипни.

Основите са предимно десубстантивни, девербални и по-рядко деадективни.

Наставките не са специализирани. Основно значение има суфикс *-иште*, който, макар и да се среща и при увеличителните образувания, е най-ярко изразителният локален формант.

Имена от мъжки род

1. Наставка *-ник* (с фонетични варианти *-н'ък*, *-нек*) се свързва предимно с десубстантивни основи.

а) *дръв'ник* 'дърво', върху което се сече', и 'място, където са струпани „дърва“', *лъжич'ник* 'кратуна, в която се поставят „лъжици“' и 'място за поставяне на „лъжици“' (по-ново) (П).

б) *бъкър'нек* 'дървен прът, на който се поставят „бакърите“', *гуш-тир'нек* 'място, където се въдят „гушери“', *дрешн'ък*, *четн'ък* 'място, където стоят четките' (С).

в) *вод'ник* 'дървен прът, на който се поставят съдовете за „вода“', *дръв'ник*, *зим'ник*, *лъжич'ник*, *пепел'ник*, *пипер'ник* 'съд за червен „пипер“' (В).

Както се вижда, формациите със суфикс *-ник* са колкото локални, толкова и инструментални. По-ярко локалността е изразена в разширените варианти на суфикса: *-ър'ник*, *-йл'ник* (фонетичен вариант), *-ал'нек* (фонетичен вариант), *-ел'ник* (фонетичен вариант), *-еник*, *-иш'ник*, *-ул'нек* (фонетичен вариант). Със суфикс *-ър'ник* (фонетични варианти *-ърн'ък*, *-ърнек*) са пожаревските думи *зайч'ар'ник*, *кръв'ар'ник*, *пил'ч'ар'ник*, *свин'ар'ник*, *тил'ч'ар'ник*, стралджанските *зайч'ар'нек*, *свин'арн'ък*, *чел'арн'ък*, варварските *зайч'ар'ник*, *змий'ар'ник*, *коз'ар'ник*, *кокош'ар'ник*, *офч'ар'ник*, *пилиш'тар'ник*, *свин'ар'ник*, *пчел'ар'ник*.

В източните говори тези формации имат по-нов произход, свързани са с лексиката, която навлиза в последно време, затова и типичните фонетични промени *а — е* в случаи като *уфч'ер'нек* (С) са спорадични.

Със суфикс *-йл'нек* е формата *булк'йл'нек* 'стая за първата брачна нощ на „булката“ с младоженеца' (С), със суфикси *-йл'ник*, *-йл'нек*, *-йл'н'ък* са формите *дув'йл'н'ък* 'място, където овцете се „доят“' (С), *ръ-н'йл'нек* 'място за „хранене“ на добитъка' (С), *дим'йл'н'ък* 'място, където има много „дим“' (С).

Със суфикс *-ел'ник* е атрибутивната формация *живел'ник* 'преградено място в река за уловена „жива“ риба' (П), със суфикс *-еник* — *иг-леник* (П), *иглен'ик* 'място за забождаване на „игли“' (В).

Със суфикс *-иш'ник* е формата *пилиш'ник* 'място за хвърляне на „пепел“' (П, В), *пилиш'ник* 'обградено с върлини място за хранене на „пилета“' (П).

Със суфикс *-ул'ник* е формата *мраул'ник* (П).

2. Наставка *-ак*. Свързва се предимно с десубстантивни основи.

а) *дрен'ак* 'място, където има много „дрянове“', *гъбр'ак*, *камън'ак* (С).

б) *вишн'ак*, *дрен'ак*, *дъбак*, *ел'ак*, *камен'ак*, *кълпн'ак*, *корен'ак*, *круш'ак*, *лешт'ак*, *лип'ак*, *малин'ак*, *ореш'ак*, *скал'ак*, *слив'ак*, *тин'ак*, *трън'ак*, *шум'ак* (В).

Известна атрибутивност се чувства в десубстантивната формация *кел'ак* 'място в гората, където има „кел“; „келява“ гора с изпучени от добитък или хора дървета' (В) и в *усой'ак* 'място в „усоя“; „усойно“ място' (В). Двойствено може да се интерпретира и *врѣбен'ак*: 1) като десубстантивна формация със суфикс *-ен'ак* или като деадекативна със суфикс *-ак*.

Повече квалитетност притежават образуванията *пуштин'ак* (П), *пуштин'ак* (В) — '„пусто“ място, където суфикс *-ин'ак* (*ин'ак*) е несъмнен.

Изолирано стои формацията *фрл'ак* 'разстояние, на което може да се „хвърли“ камък' (В) — с девербална основа.

3. Наставки *-аш*, *-еш*, *-лѣк*, *-лѣк*, *-ей*, *-ѣрик*:

-аш: *клек'аш* 'място, където има „клек“, *клен'аш*, *букаш* (В).

-еш: *курен'еш* 'място, където се е „коренило“ — девербално (П), *къмн'еш* 'място, където има много „камъни“ — десубстантивно (П), *мокр'еш* '„мокро“ място' — деадекативно (П).

-лѣк: *бустанлѣк* 'място, където по-рано е имало „бустан“ (С), *шаварлѣк* 'място, където има много „шавар“ (В) — десубстантивно. Фонетичен вариант на *-лѣк* е *-ѣлѣк*: *пустѣлѣк* (П).

-лѣк: *мочурлѣк* (П).

-ей: *сийей* (С).

-ѣрик (фонетичен вариант): *вървър'ѣк* 'място, където „вървят“ много хора' — девербално.

Суфиксите *-ак*, *-еш*, *-аш*, *-лѣк* и *-лѣк* не образуват чисто локални формации. Подобно на наставка *-ник*, която създава инструментално-локални образувания, тези наставки, присъединени към десубстантивни, девербални и деадекативни основи, творят локално-колективни названия. В повечето думи е налице и идея за събирателност.

4. Без наставки.

Конверсиално са образувани имена като *зауш* 'място, където нещо „заушва“, завива' (П), *заут* 'клозет' (С), *прип'ѣк* (С), *голосѣк* 'място, където гората е „оголяла“ поради „сечене“ (В), *прѣот* 'място за „предждане“, преминаване' (В), *припек* (В), *раскрач* (В).

Имена от женски род

5. Наставка *-ица* (с фонетичен вариант *-ицѣ*):

а) *бѣл'ицѣ* (П).

б) *тимн'ицѣ* (С).

в) *мрътв'ица* 'неплодородно, „мъртво“ място' (В).

6. Наставка *-ница* (с фонетичен вариант *-ницѣ*):

а) *бил'бѣрницѣ* 'място, където работи „бил'бѣр“, бръснар, *плѣйницѣ* 'сграда, в която държат „плява“, *сирѣфницѣ* 'магазин, в който работи „сирѣф“ — търговец на пари' (П).

б) *в'ѣтърницѣ* 'място, където се гонят „ветрове“, *прим'ѣтърницѣ*, *пѣдѣрницѣ*, *сѣл'ницѣ*, *тулѣрницѣ* (С).

в) *бакѣлница*, *бѣлбѣрница*, *варница* 'яма, в която се гаси „вар“, *касапница*, *ледница* 'място, където се пази „лед“ през лятото' (В).

Единственото девербално образувание сред множеството десубстантивни е *насѣвница* 'част от нива, която се „насѣва“ ръчно при едно мианаване' (С).

Деривати на наставка *-ница* са: *-ърница*, (*-єрница*), *-чийница*, *-йл'ница* (фонетичен вариант), *-ачница*.

Десубстантивни формации на суфикс *-ърница* (с фонетичен вариант *-ърницѣ*) са пожаревските облици *книжърницѣ*, *слѣткарница*, *туфларницѣ*, *цилизърницѣ*, стралджанските *нужърницѣ*, *туларницѣ*, варварските *вѣжърница*, *кацърница*, *обуштарница*.

Стралджанската форма *кукушєрницѣ* отразява фонетичната промяна на *а* в *е* след съгласна *ш*.

Девербалните образувания със суфикс *-ърница* (с фонетичен вариант *-ърницѣ*) са малко на брой: *лийърницѣ* (С) и *влачърница* (В).

Със суфикс *-чийница* (с фонетичен вариант *-чийницѣ*) са думите *сарзаватчийница* (В) и *утугрѣчийницѣ* (С).

Със суфикс *-йл'ница* — *рѣбутйл'ница* (П), а със суфикс *-ачница* — *плитачница* (П).

7. Наставка *-ина* // *-инѣ* (с фонетичен вариант *-ена*).

Основите, с които се свързва наставката, са разнотипни: десубстантивни, деадективни и деадвербални.

а) *дулинѣ*, *упштинѣ* (П).

б) *грѣмненѣ* 'място за „гроб“' (С).

в) *цалинѣ* 'необработено „цяло“ място', *сѣшина* '„сухо“ място' (В).

8. Наставка *-ка* (с фонетичен вариант *-кѣ*). Среща се във формациите *свѣрка* (В) и *дел'анка* 'място от гора, „делено“ за сечене' (П).

Деривати на *-ка* са: *-ѣлк'а* (фонетичен вариант), *-ѣрка*, *-ушка*, *-йшка*. Със суфикс *-ѣлк'а* е формата *тушкалк'а* 'място, където се „тушкат“, прѣзаят' (В), със суфикс *-ѣрка* — *лизгѣрка* 'място за „лѣзгане“, прѣзаяне' (С), със суфикс *-ушка* — *пѣлушка* 'полог' (П), а със суфикс *-йшка* — *колелйшка* 'неизорано място в нива във вид на „колело“ (В) и *рѣмнйшка* '„равно“ място' (В).

9. Наставка *-ла*. Наставка *-ла* (с фонетичен вариант *-лѣ*) се среща в думата *йѣсла* (В), *йѣслѣ* (П, С).

10. Наставка *на* // *н'а*.

С наставката *-на* // *-н'а* и с дериватите *й* *-ѣл'н'а*, *-ѣл'нѣ* (фонетични варианти), *-йл'н'а*, *-йл'нѣ*, *-йл'нѣ* (фонетични варианти), *-ѣрн'а*, *-ѣрнѣ* (фонетични варианти), *-ѣчнѣ* са образувани следните субстантивирани имена за места: *занимѣл'нѣ* (П), *тѣнциувѣл'нѣ* (П), *чѣкѣл'нѣ* (П), *чѣкѣл'н'а* (С), *родйл'н'а* (П), *сушйл'нѣ* (П), *сушйлнѣ* (С), *липил'н'а* (С), *рибарн'а* 'магазин за „риба“' (П), *убуштарнѣ* 'магазин за „обуша“' (П), *готвѣчнѣ* 'място за „готвене“ в казарма' (П).

Имена от среден род

11. Наставка *-иште* (с фонетичен вариант *-ишти*).

А) С девербални основи:

а) *пѣсиште*, *сѣчишти*, *читѣлиште* (П).

б) *врѣйшти* (С).

в) *врѣвиште*, *збѣриште*, *пѣшиште* (В).

Б) С десубстантивни основи:

а) *пилишти*, *зимлишти*, *угниште*, *чѣрдѣшти* 'селски площад, през който минава „чердата“' (П).

б) *зѣмлишти* (С).

в) *купийшите* 'куп' за тор', *оброчишите*, *огнишите*, *оришите* 'място, гдето се играе „хоро“', *пазарийшите* 'място за „пазар“', *пужарийшите* 'опустошено от „пожар“ място' (В).

В) С деадективна основа е формата *рамнийшите* (В).

Деривати на наставка *-ишите* са: *-енишите*, *-алишите*, *-илишите*, *-овишите*, със суфикс *-енишите* (с фонетичен вариант *-еништии*) са обличията *бубенишите* 'място, където е бил засят „боб“' (П), *гълбенишите* 'място, където е имало „гълъби“, царевица, (П), *виеништии* 'нива с „фий“' (С), *овесенишите* 'нива с „овес“' (В), *уровенишите* 'нива с „уров“' (В), *ръженцишите* 'нива с „ръж“' (В), със суфикс *-алишите* е думата *скривалишите* (В), със суфикс *-илишите* (с фонетичен вариант *-илиштии*) са обличията *училиштии* (П), *съдилишите* (С), *судилишите* (В), със суфикс *-овишите* (с фонетичен вариант *-овиштии*) са формите *литровишите* 'надлъжно дърво на „ритла“ със забити напречни дървета' (В) и *сълбовиштии* 'място с много „стълби“' (С).

12. Наставки *-ало*, *-йло*. Тези наставки не са типично локални, но в известни случаи имената, които са образувани с тях, могат да се схванат като местни: *кацало* 'място за „качане“ на кокошки' (П), *мрът-вйло* '„мъртво“ място, където никой не ходи' (В).

VII. ИМЕНА ЗА ДЕЙСТВИЯ И ЗА РЕЗУЛТАТИ ОТ ДЕЙСТВИЯ (NOMINA ACTIONIS ET NOMINA RESULTATIVA)

Обединяването на тези две категории тук се извършва не само въз основа на еднаквата им ономаσιологична мотивираност — и в двете ономаσιологичният признак е свързан с действено отношение, — но много често и въз основа на идентичната им форма. Макар че резултативното значение на обличията в *nomina resultativa* е вторично и е получено вследствие на т. нар. семантично словообразуване — чрез пренасяне на семантиката, — броят на еднаквите форми с имената за действия е нараснал дотолкова, че е невъзможно да се говори за две омонимични категории. Тази особеност е добре забелязана от полския българист Т. Шимански, който обединява двете групи като *nomina actionis et acti*.¹

И наистина днес обликът *плетн'а* означава едновременно както процесът — 'плетене', така и резултатът от този процес — 'изплетената от пръти ограда' (С) или *градеш* 'градене' и 'ограда от камък' (В).

По-голямата част от названията за действия в по-малка или в по-голяма степен могат да се употребят и като резултативни. Чисто резултативните случаи със собствено категориални (или по-точно, субкатегориални) наставки, различни от акционните, са малко на брой. Имената за действия се отнасят към т. нар. транспозиционен словообразователен тип, при който предметяването на действието става пряко. Резултативните имена са мутационни образувания, при които процесуалното отношение е видоизменено по-чувствително. Срв. *шийти* 'шиене', *шиф* 'шев' (С), *чепъни* 'чепене', *чепницъ* 'ръченица' (С) и др.

Като всяка друга група и тази категория предлага редица примери, които стоят на границата с другите категории.

¹ T. Sz yma ń s k i, Słowotwórstwo rzeczownika w bułgarskich tekstach XVII — XVIII wieku, стр. 71—118.

Веднага трябва да отбележим, че съвсем съзнателно са изоставени всички формации, които имат за основа глаголни причастия: *пудбитинъ* '„подбито“ място' (П), *триениць* 'вид тестена храна, която се „трие“, за да стане на трохи, след което се вари' (П); *цепенць* '„нацепено“ дърво' (П), *плетенкъ* 'плитка' (П), *зварничи* '„заварено“ дете' (П), *плени'ък* (С), *поледниць*, *делни'ца* 'част от „делена“ нива' (В), *мѣтеница*, *трѣсница* 'ситна слама, получена при „тресене“, отвяване' (В), *пресолница* 'зелева „пресолна“ чорба' (В), *пристѣрниць*, '„пристѣрена“, преродена дъщеря' (С). Макар и да представляват резултати на определено действие, всички те са преди всичко атрибутивни имена.

По-специален случай представляват думите *биеница*, *трѣяница*, в които нямаме пряко отнасяне към причастни форми, а по-скоро присъединяване на усилващ суфикс *-ица* към формация от същия тип: *биене*, *трѣяне* с оглед на специализацията, която получават: не действие изобщо, а 'вид детска игра с „биене“ по гърба' (В) и 'детска игра с го-нене' (В).

Имената за действие в един случай са близки с производителските формации — *светкавица*: 'нещо, което „светка“ и 'светкане' (В), *грѣмѣвица* 'нещо, което „гърми“ и 'гърмене' (В), а в други с инструменталните — *придѣянкъ* 'сediaнка, на която се „преде“ и 'сediaнка за „предене“' (С), *йадене* 'хранене' и 'храна' (В).

Като по-конкретна субкатегория резултативните имена са близки и до названията за малки (млади) същества, срв. *йспурчи* 'малкото на овца, което се ражда след „разпаряне“ корема на животното-майка'.

По-нататък леките нюанси на резултативност в имената за действие не винаги се отбелязват. Там, където обаче настъпва по-съществена разлика от типа *пурѣфкъ* '1) прищявка, 2) болест на гърдата на кърмачка, породена от прищяване на някаква храна' (С), формациите се разделят. Това се извършва също така и когато материалът може да се систематизира в по-големи групи.

Основите и на двете субкатегории са само девербални.

Наставките в повечето случаи са едни и същи. По-ярко изразена процесуалност имат имената с наставки *-не* (*-ни*), *-ти*, *-лѣк*, *-н'а*, *-йша*, а повече резултативност названията със суфикси *-ѣк*, *-ок*, *-ек*, *-ѣк*, *-ол*, *-ѣл*, *-ѣч*, *-ѣт*.

Строга граница в това отношение обаче не може да се направи, тъй като различията в повечето случаи имат степенен характер — това се отнася особено за формациите със суфикс *-ица*, *-ка* или за конверсиалните образувания.

Имена от мъжки род

1. Наставка *-ѣш*.

а) *будѣш*, *вѣрѣш*, *вѣртѣш* 'вѣртене' и 'водовѣртеж', *гудѣш*, *курѣш*, *пѣриѣлѣш* 'леко валене „пѣршолене“ на сняг, дъжд и пр.', *тѣкмѣш* 'втори голям, официален годеж, при който става „тѣкмене“ за сватбата' (П).

б) *вѣвѣш*, *згудѣш*, *крѣпѣш*, *кѣдѣш* 'нещо, което „кѣди“; дим', *мукрѣш* (С).

в) *вѣвѣш*, *грѣмѣш*, *годѣш*, *цѣфтѣш* (В).

Имена от женски род

7. Наставка *-ица* (с фонетични варианти *-ицъ*, *-ицѣ*). Суфиксът покрай другите си значения има и родова служба — превръща имената за действия и резултати от действия от ср. род в женски: *гăлене* — *гăленѣцъ* (П), *пйене* — *пйенѣцъ* (С). Това обстоятелство е причина за намаляване броя на отглаголните съществителни на *-не* по говорите. От категория, тясно свързана с глагола, те получават по-голяма самостоятелност чрез по-нататъшната им субстантивизация. Понякога процесът е свързан с допълнителна специализация на названията — нещо, за което вече стана дума: *вйкани* е име на действие от гл. *вйкам*; *вйкѣнѣцъ* е специално „*вйкани*“, канене, за сватба“ (П).

Повече процесуалност има в названията:

а) *излăгѣнѣцъ* 'излагане', *карѣнѣцъ* 'каране', *м'ăукѣнѣцъ* 'мяукане' и 'обичай срещу Коледа, на който се „мяука“', *убѣждѣнѣцъ* 'убеждаване', *упрѣкѣнѣцъ* (П).

б) *бутѣнѣцъ* 'бутане', *гонѣнѣцъ* 'гонене' и 'вид детска игра, при която се „гони“', *дйгѣнѣцъ*, *нѣв'ăвѣнѣцъ*, *пйенѣцъ*, *пйпѣнѣцъ*, *пл'ускѣнѣцъ*, *пригрѣштѣнѣцъ*, *призймѣнѣцъ*, *пusrѣштѣнѣцъ*, *рйтѣнѣцъ*, *трѣпѣнѣцъ*, *тупѣнѣцъ* (С).

Повече резултативност има в названията:

а) *бѣленѣцъ* 'листа от растение, което се „бели“', *кашлицѣцъ* 'хрчка', *плитинѣцъ* '„плетена“ връзка лук', *прйѣнѣцъ* 'кихавица', *рѣпутнѣцъ* 'хрема', *сйпѣнѣцъ* 'вид едра шарка', *стѣпнѣцъ* 'стъпка' (П).

б) *шăрденѣцъ* 'граница на детска игра, която се „варди“', *шърѣйденѣцъ* 'вид стъпка, при която се „върви“ на детска игра — „дама“', *шърѣзинѣцъ* '„връзка“ зарзават', *сйпѣнѣцъ*, *стриснѣцъ* 'пъпка на уста, която се появява при „стряскане“' (С).

в) *полѣдица*, *прйказница* 'приказка', *сйпаница*, *скубанѣца* 'кожа, на която е „оскубана“ вълната' (В).

Наставката *-ица* има дериват *-авица* (с фонетичен вариант *-ѣвицѣ*): *пѣкѣвицѣ* 'подутина, резултат от „пѣкѣни“, чукане' (П), *пѣскѣвицѣ* 'слух' (П), *врѣкавица* 'смъртоносна болест по козите, при която те „врѣкат“' (В).

8. Наставка *-ка* (с фонетичен вариант *-кѣ*).

Суфиксът *-ка* покрай другите си значения подобно на наставка *-ица*, има и родова служба — превръща имената за действие от ср. р. в женски: *зѣмѣни*, *дăвѣни* — *зѣмѣнкѣ*, *дăвѣнкѣ*. Поради това често пъти двете наставки *-ица* и *-ка* влизат помежду си в конкуренция: *призймѣнѣцъ* и *призймѣнкѣ* 'момент от детската игра — *ламăда*' (С). Наставка *-ка* с подчертана процесуалност се среща в следните думи:

а) *нѣстйфкѣ*, *нăтефкѣ* 'натякване', *прѣскăчѣнкѣ* (и *прѣскăчаница*) 'детска игра, при която се „прескача“ прѣчка', *скăчѣнкѣ* 'детска игра, при която се „скача“ въртящо се въже', *прѣсмйфкѣ*, *рѣзгувѣркѣ*, *убуфкѣ* 'обуване' (П).

б) *истйфкѣ*, *истрйфкѣ*, *мйженкѣ*, *нѣтр'увкѣ* 'натриване', *урйскѣ* 'орисване' (С).

в) *глѣчка*, *загрѣфка*, *растрйфка* (В).

Наставката *-ка* има деривати: *-ăлка*, *-йлка*, *-улк'а* (фонетичен вариант), *-ушка*, *-ешка*, *-ăчка*, които придават различни оттенъци на имената за действия или за резултати от действия: инструментален, гальовно-

оран', *подмѣтане* 'първа оран', *пѣстене*, *рамнѣне* 'изравняване на гроб', *тканѣ*, *чѣстене*, *цѣпене* 'цепене'.

Под влияние на книжовния език в редки случаи може да се срещнат и формации на *-ние* (*угустѣние* (С), *утѣмѣстѣние* (С), *земнотресѣние* (В)), които обаче носят белезите на диалектни формации.

18. Наставка *-те* (с фонетичен вариант *-ти*).

Суфиксът е напълно омосемантичен на *-не*.

а) *жѣнѣти* 'женене', *йастѣ* 'ядене, храна', *мѣти*, *питѣ* 'питие' и *пѣти* 'пиене', *примѣнѣти* 'преминаване', *ужѣнѣти* 'женене', *шитѣ* 'нещо шито' и *шити* 'шиене' (П). Както личи от примерите, образуванията на *-те* са по-конкретни и по-близки до резултативните имена, а на *-ти* са преди всичко названия за действия.

б) *бѣти* 'биене', *брѣснати*, *вѣти* 'виене', *грѣти*, *мѣти*, *млѣти* 'мелене', *пѣти* 'пеене', *пѣти* 'питие' и 'пиене', *плѣти* 'плюене', *сѣдѣти* 'сѣдене', *трѣти* 'траене', *трѣти* 'триене', *чѣти* 'чуване', *шити* 'шиене', *удѣкрѣшити* 'Богоявление' (С).

19. Наставка *-йло* (с фонетичен вариант *-йлу*):

а) *бѣйлу* 'бесене', *вѣнчѣйлу* 'венчаване', *дѣвѣйлу* 'доене', *мѣчѣйлу* 'мъчене', *нѣкѣзѣйлу*, *тиглѣйлу*, *трѣпѣйлу*, *трувѣйлу*, *чѣрнѣйлу* (П).

б) *бирѣйлу* 'събиране', *купѣйлу* 'купуване', *кучѣйлу* 'окучване', *мѣсѣйлу* 'месене', *прѣсѣйлу* 'опрасване', *пѣтѣйлу*, *ранѣйлу*, *струвѣйлу* 'струване на задушница', *тиглѣйлу*, *вѣнѣйлу* (С).

в) *исказѣйло* '„изказване“, обясняване', *чѣпѣйло* 'излюпване „счупване“ на пилета', *вѣнѣйло*, *прѣсѣйло* (В).

20. Наставки *-лѣ*, *-мо*, *-иво*, *-е*:

-лѣ: *убрѣклѣ* 'обричане' (С).

-мо (с фонетичен вариант *-му*): *чѣтмѣ* 'четене' (С), *пѣсму* 'писане' и *писмо* (С).

-иво: *пѣчиво* 'ядене, което е „печено“' (В), *сѣдѣиво* 'нещо, посадено' (В).

-е: *здѣрѣже* '„здѣрѣната“ и оставена шума след прибиране на царевича, слънчоглед, боб и др.' (В).

С форми само за мн. число

21. Наставки *-ки* и *-ци*:

а) *истрѣшки* '„строшени“ работи' (П).

б) *утсѣфки* 'отпадъци след „отсяване“' (С).

в) *прѣбѣрки* 'шарка от изостанали при тъкане разноцветни конци'. *прѣшки* 'късчета, останали след „изпържване“ на славината' (В).

С наставка *-ци* е формата *наплѣуфци* 'яйца от муха, „наплютени“ върху месо' (В).

VIII. СЪБИРАТЕЛНИ И ЕДИНИЧНИ ИМЕНА (NOMINA COLLECTIVA ET SINGULATIVA)

Различната интерпретация на събирателните имена в граматичната литература¹ се дължи на тяхната нееднородна същност, която може да бъде изразена по различен начин — семантично, морфологично

¹ За това вж. Tvoření slov v češtině, т. II, стр. 477, и М. Димитрова, Категорията събирателност в съвременния книжовен български език, Известия на Института за български език, кн. XIII, 1967, стр. 127—156.

и словообразователно. От семантично гледище към категорията събирателни имена се отнасят и названия от типа *наро̀т* (П, С, В), в които идеята за колективност е вътрешно присъща особеност на думата, без да е необходимо тя да бъде допълнително изразявана чрез форманти.

От граматично гледище събирателни образувания са някои специални форми за множествено число, при които морфологичният елемент се свързва с най-обикновени сингуларни облици: *мъжур'а* (П), *чурап'а* (П), *бустан'а* (П), *чурбъцил'а* (С), *жинур'а* (П, С), *женурл'а* (В), *дичурлигъ* (С), *момчетийа* (П, В), *лапутийа* (П) и типичните варварски формации: *йа̀гништа*, *гробишта*, *йа̀ришта*, *мага̀ришта*, *пи́лишта*, *ръжнйшта* 'пръчки на ритли'.

От словообразователна гледна точка колективните имена са модификационни образувания, което означава, че промените настъпват в основната форма за ед. число чрез прибавяне на формант, маркиращ допълнителния признак за събирателност: *цйганин* → *циган'ак* 'тъпла от цигани' (В). В по-голямата си част колективните названия модифицират основното субстанциално отношение, а по-рядко и атрибутивното. Без да настъпват изменения, вътрешно присъщо е колективното значение на редица названия от досега разгледаните словообразователни категории или типове. Тук трябва да се посочи връзката на събирателните имена с имената за места: *липа̀к* е не само 'място, където има липи', но и 'място, където има множество липи' (В).

Осезаеми са отношенията между някои типове атрибутивни формации и колективните: *майму̀нштина* е не само 'качество на „маймуна“', но и '„маймунска“ порода' (П).

Широките възможности за изразяване на идеята за колективност прави тази словообразователна категория относително несамостоятелна и тясно преплитаща се с другите.

От структурно-морфологично гледище категорията е по-единна.

Основите на събирателните имена са предимно десубстантивни и в редки случаи — деадекативни.

Наставките в известна степен повтарят суфиксите на имената за места и за носители на субстанциално отношение.

Имена от мъжки род

1. Наставка -ак:

а) *урл'ак* 'ято от „орли“ и преносно 'ято изобщо', *пушйл'ак*, *пършел'ак* 'ситен снежец, „пършел“' (П).

б) *урл'ак*, *жилак* 'коренище на дърво с много „жили“, корени' (С).

в) *орл'ак*, *циган'ак* (В).

Дериват на -ак е -уна̀к: *клечуна̀к* (П).

С наставка -ак са и колективните имена за места, които разглеждаме отделно:

а) *бъза̀к* 'място, където има много „бъз“, *габр'ак*, *гълъба̀к* 'място, където има много „гълъби“, царевица (П).

б) *дрен'ак*, *бурен'ак*, *бъза̀к*, *глоца̀к*, *дръкъл'ак* 'място, където има много „драки“, *къмъна̀к* 'място, където има много „камъни“' (С).

в) *бора̀к* 'място, където има много „борове“, *дрен'ак*, *дъба̀к*, *ела̀к*, *корен'ак* 'място, с много „корени“ от изсечени дървета', *круша̀к*, *леш-*

та̀к 'място, където има много „лески“, *липа̀к*, *малина̀к*, *ореша̀к*, *ска̀л* 'място, където има много „скали“, *слива̀к*, *царевича̀к* 'нива с „царевица“, *череша̀к* (В).

2. Наставки *-а̀ш*, *-ѐш*.

Наставките са също локално-колективни:

-а̀ш: *клека̀ш* 'място, където има много „клек“, *клена̀ш*, *бука̀ш*, характерна е за говора на с. Варвара.

-ѐш: *мокрѐш*, *камънѐш* (П).

3. Наставка *-лѣк* // *-лук* // *-ли́к* // *-ла̀к*:

-лѣк: *бушчѣлѣк* 'подаръци, които булката прави на сватбата, увити в „бохча“ (П, С), *цезбелѣк* 'много „джезвета“ (С), *мизилѣк* 'много „мезета“ (С), *мишѣлѣк* 'гора от „миша“ (С), *пърмѣклѣк* 'ограда от „пармаци“, левти' (С), *йармалѣк* 'запас от „ярма“ (В), *шаварлѣк* 'място, където има много „шавар“ (В).

-лук: *мочурлук* 'място, където има много „мочури“ (С).

-ли́к (фонетичен вариант): *д'узенли́к* 'различни части от „д'узе́н“ — необходимите за тъкане неща, които се събират от махалата' (С), *иргинли́к* 'пъпки, които излизат по лицата на „ергените“, младежите' (С), *мѣй-лелі́к* 'хората от една „махала“ (П).

-ла̀к: *дървила̀к* 'много дървета' (П), *кусмѣла̀к* (П), *салкъмла̀к* (П).

Имена от женски род

4. Наставка *-ина* (с фонетичен вариант *-инѣ*).

Повечето от формациите не са собствено колективни, а са имена за носители на субстанциално или атрибутивно отношение. Събирателното значение в тях обаче е ярко и позволява те да бъдат обособени в самостоятелна група.

а) *ко̀зина* 'вълна от „коза“ и 'косми на животно изобщо', *прулѐтнинѣ* '„пролетни“ посеви', *читѣинѣ* 'корава козина като „четка“ у животни', *шил'упѣинѣ*, *„шил'упките“*, външната част на лука' (П).

б) *йѣрина* 'вълна от „ярета“ и агнета', *дистѣинѣ* 'приблизително „десет“ броя', *дружѣинѣ*, *свуинѣ* '„свои“, близки хора' (С).

в) *ко̀зина*, *чѐтина*, *врѣшина* 'клонки по „върх“ на дърво' (В).

Дериват на наставка *-ина* е *-уи́йна* (с фонетичен вариант *-уи́инѣ*): *гѣлѣбуи́инѣ* 'шума от „гѣлѣби“, царевица' (П), *перуи́инѣ* '„пера“ на птица' (П, В).

5. Наставка *-и́тина* (с фонетичен вариант *-и́тинѣ*).

Наставката е в същност дериват на *-ина*, но има самостоятелно значение. Образуванията с нея са предимно десубстантивни и деадекативни, но колективното значение не е иманентно на субстанциалното или атрибутивното, каквото е при събирателните имена, а второ омонимично, и до известна степен независимо от тях.

а) *бѣули́тинѣ* 'много „биволи“, биволска порода', *вуйѣни́тина* 'много „военни“, *гуве́ждинѣ* 'много „говеда“, *д'аули́тина* 'много „дяволи“, *жѣни́тина* 'много „жени“, *збѣри́тина*, *ко̀ни́тина* 'много „коне“; конска порода', *мѣга́ри́тинѣ* 'магарешка порода', *мѣймѣу́ни́тинѣ*, *сви́ни́тинѣ* 'много „свини“, свинска порода', *чуве́и́тинѣ* 'много „човеци“, човечество'.

б) *зме́и́тинѣ* 'много „змейове“, *збѣри́тинѣ* (С).

в) *збѣри́тина*, *сво́и́тина* '„свои“ хора, роднини' (В).

6. Наставки *-арийа*, *-ерийа*:

-арийа (с фонетичен вариант *-арийъ*): *цилезарийъ* '„железни“ предмети' (П), *стъкларийа* '„стъклени“ предмети' (В).

-ерийа: *бъгъжерийа* (П), *багашерийа* (В).

Названията за единични предмети на пръв поглед са семантично противоположни на събирателните имена, доколкото означават само един предмет от множеството, в сред което съществуват. Тясната връзка с колективните названия обаче е несъмнена, защото без тях те са немислими. Противопоставяне се извършва преди всичко на имената, в значението на които е налице идея за събирателност: *кибрит* е 'кибритена кутия', но *кибрита* е 'една кибритена клечка' (П). Както се вижда, и тук основен за словообразователния процес е обликът за ед. число. Типовете в тази немногочислена (поради своята смислова конкретност) категория не са особено разнообразни и многочислени. Те се откриват в няколко ограничени на брой, но специализирани деминутивни формации.

1. Наставка *-ка* (с фонетични варианти *-ка* и *-къ*). Наставката е основна за трите рода: *буклук* — *буклучка* (П), *зѐли* — *зѐлкъ* (С), *слѐма* — *слѐмкъ* (П).

Тук се отнасят още думите *камъчкъ* (С), *п'асъчкъ* 'песъчинка' (П), *шумка* (В) и *сѐмка* (П). Лексикализиран характер имат формациите *др'анка* (С) и *трѐнка* (П).

2. Наставка *-инка* (с фонетичен вариант *-йнкъ*). Суфиксът е дериват на *-ка*. Открива се в образуванията *снижйнкъ* (С) и *перушйнка* (В). Лексикализиран характер има формацията *глогйнка* (В).

3. Наставки *-йца*, *-чица*. Срещат се в думите *трѐйца* (В) и *слѐмчица* (В).

IX. УМАЛИТЕЛНИ И ХИПОКОРИСТИЧНИ ИМЕНА. НАЗВАНИЯ ЗА МАЛКИ СЪЩЕСТВА И СЪЩНОСТИ

1. Умалителни и хипокористични имена (*Deminutiva et meliorativa*)

Умалителността при съществителните имена е свързана с представите за малки същества и предмети, към които винаги съществува емоционално отношение (гальовно или пренебрежително). Поради това наставките за умалителни имена са едновременно и форманти в словообразуването на хипокористични названия. В някои граматиките¹ напоследък словообразователната категория деминутивност се обединява със стилистичната хипокористичност, като се говори за умалително-гальовни съществителни. Най-общо такова съвпадение е налице. Не бива да се забравят обаче и редките случаи, когато деминутивността е свързана с пейоративност.

Умалителните названия се отнасят към т. нар. модификационен тип, при който основното отношение получава допълнителна нюансировка чрез прибавяне на нов признак за деминутивност.

¹ Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков, Български език. Учебник за педагогическите училища, София, 1955, стр. 97.

Исходна точка за образуването на умалителните имена са названията от другите словообразователни категории. Практически почти всички съществителни могат да имат деминутивни форми, поради което въпросът за изчерпването на умалителните облици тук не се и поставя. Примерите, които се изнасят обаче, регистрират всички словообразователни типове.

Следователно основите на деминутивните формации са винаги де-субстантивни.

Наставките в повечето случаи водят до смяна на граматичния род, при което винаги тя се извършва в полза на среден или женски род. В книжовния език умалителните формации са предимно в ср. род. Причината за диалектната промяна в ж. р. навярно е продиктувана от това, че понятието за женски род е свързано „само по себе си с известна представа за деликатност и нежност“¹. Това обяснение е дадено по друг повод и се отнася до липсата на промени в рода на имената от ж. р., но смятам, че то има отношение и към нашия случай.

Единственият суфикс *-ец*, който превръща названията в имена от м. р., има предимно емоционален, позитивно-оценъчен характер: *ветре́ц*, *лебе́ц* и пр.

Названия с предимно деминутивен характер

Имена от среден род

1. Наставка *-е* (с фонетичен вариант *-и*). Свързва се с имена от трите рода.

а) *пѐчи* (от *пѐчкѡ*) (П).

б) *курѐ* (от *курѡ*), *гѡри* (от *гурѡ*), *кнѣжи* (от *кнѣга*), *дѣжди* (от *дѣш*), *снѣжи* (от *снѣг*) (С).

в) *кѡштѐ*, *рибѐ*, *стомнѐ*, *црѣквѐ*, *чантѐ*, *черцѐ*, *самунѐ* (В).

2. Наставка *-че* (с фонетичен вариант *-чи*).

А. Присъединена към имена от мъжки род:

а) *котлѡнчи*, *цѣмчи*, *скѡменчи* (П).

б) *бакѡл'чи*, *брухчи* (от *брус*), *букчи́йчи* (от *букчи́ин* 'занаятчия'), *бѣйрѣчи*, *грѣхчи* (от *грес* 'гвоздей' и 'запушалка на бѣчва'), *грѡхчи* (от *грос*, *грозѡ*), *гудинѡчи*, *г'уд'ул'чи* (от *г'уд'ул'* 'малка счупена стомна'), *дѣмѡрчи*, *зѣнаѣтчи*, *кѡф'ѡрчи*, *кѡхчи*, *нѡрчи*, *нѡхчи*, *пѡперчи*, *прухчи* (от *пруст*), *прѣшчи* (от *прѣст*), *симѣчи*, *симѣрчи*, *скѡм'ѣнчи*, *сѣхѡнчи*, *трѣш-кѡл'чи* (от *трѣшкѡл'* 'нещо малко, незначително, „трѣшнато“'), *чу́кѣнчи*, *шѡл'чи*, *ѣмбѡрчи* (С).

в) *анѣ* (от *ан* 'хан'), *асѣрче*, *брѡфче*, *бѣлгарче*, *вѣгленче*, *дворчѐ*, *до-лѡпче*, *зѡлче*, *камѣче*, *кожѡфче*, *клопатѡрче*, *кѡкалче*, *колачѐ*, *кулачѐ* (от *кол*), *крайшничѐ*, *к'упчѐ*, *китѡче*, *кѣнтѡрче*, *нѡрѣче*, *тасчѐ*, *тефтерче*, *фитѣлче* (В).

Б. Присъединена към имена от женски род:

а) *бижѣмчи* (от *бижѡмѣ* 'пижама'), *дѣнчи*, *тѣнѡрчи* (от *тѣнѡркѡ* 'разлат като тепсия съд'), *чѣнѣйчи* (С).

б) *балтѣйче*, *дѣсчѐ*, *кѡдѣлче*, *копѡнче*, *котлевѡрче* (от *котлевѡрка* 'кобилица'), *крѣтѡнче*, *лопѡтче*, *лѣжѣйче*, *мотѣче*, *одаѣче*, *панѣче*, *тѣр-лѣйче*, *фанѣлче*, *шамѣйче* (В).

¹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 109.

В. Присъединена към имена от среден род. В страджанския говор се срещат формите *дрѣвѣ, кѣндил'чи, цѣкал'чи*.

3. Наставка *-ле*.

Присъединява се към имена от мъжки род и по-рядко от женски род.

а) *рижлѣ* (от *р'ас*) (П).

б) *брѣтлѣ, врѣтлѣ* (С).

в) *кутлѣ, нуслѣ, прѣслѣ, чуклѣ и йабулѣ, метлѣ* (В).

4. Наставка *-це* (с фонетичен вариант *-ци*).

Свързва се само с имена от среден род, поради което не настъпват промени в рода на новите форми.

а) *прѣсѣ* (от *прѣсѣ*), *сукѣлѣ, ол'уѣци, пул'улѣци* (от *пул'улу* 'произход') (С).

б) *видѣлѣ* (от *видѣло*), *зрѣнѣ, месѣ, огледѣлѣ, стойѣлѣ* (от *стойѣло* 'приспособление за навиване на прежда') (В).

5. Наставка *-ице* (с фонетичен вариант *-ици*).

Свързва се също само с имена от среден род:

а) *грозѣице, дърѣице, кѣл'бице, слѣнѣици* (П).

б) *лиглице, мѣстици, писмице, тистице, чърѣице* (С).

в) *мѣстице, тестице* (В).

6. Наставка *-енце* (с фонетични варианти *-енци, -инце и -ѣнци*).

Свързва се с имена от трите рода:

а) *нусѣнце, пѣлѣнце, прѣстѣнце, шишѣнци* (П).

б) *дѣтинѣци, зѣнѣнци, кудѣнци, кѣл'бѣнци, лѣчинѣци, мѣстинѣци, рукѣнѣци, штрѣчѣнци* (С).

в) *момѣнѣнце, краѣнѣнце, дерѣнѣнце, дѣтѣнѣнце, йагнѣнѣнце, колачѣнѣнце, к'умбѣнѣнце, листѣнѣнце, маѣнѣнце, очѣнѣнце, пердѣнѣнце, пѣленѣнце, слиѣнѣнце, телѣнѣнце, торбѣнѣнце, ушѣнѣнце, шишѣнѣнце, шкембѣнѣнце* (В).

Дериват на *-енце* е *-ѣнци* (фонетичен вариант) — *арѣиѣнѣнци, кѣнтѣрѣнѣнци*, който може тавтологично да се повтаря — *зрѣиѣнѣнѣнци, кѣнтѣрѣнѣнѣнци* (С).

7. Наставки *-ѣнце* (с фонетичен вариант *-ѣнци*), *-ичке, -ичку* (фонетичен вариант).

-ѣнце: *укѣнци* (П), *ушѣнци* (С), *гнездѣнце* (В), *греблѣнце* (В).

-ичке: *слѣнѣичке* (С).

-ичку: *м'ѣстичку* (С).

Имена от женски род

8. Наставка *-ка* (с фонетичен вариант *-кѣ*).

А. Свързва се с имена от женски род:

а) *врѣкнѣкѣ, курѣйкѣ, мѣмѣлѣйкѣ, пѣйѣткѣ* 'чинѣйка', *ѣмѣйкѣ* (П).

б) *бѣчуфкѣ, вѣкѣнѣиѣкѣ, грѣмѣткѣ, дрѣкѣ, рѣкѣйкѣ, чѣшкѣ* (С).

в) *жѣлка, телѣшка* (от *телѣга*), *тѣнѣцурка, мѣтѣнѣчка* (В).

Б. Свързва се с имена от мъжки род:

а) *бѣлѣчка, бурѣнкѣ* (от *бурѣн* 'малка изпѣкнала част над земята'), *зѣбѣнка* от *зѣбѣн* 'вид кѣса горна дрѣха', *кунѣфит'уркѣ, мѣзѣчкѣ, пѣтпѣлѣчкѣ* (от *пѣтпѣлак* 'пѣтпѣдѣк'), *сандѣчка* (П).

б) *зѣлкѣ, куврѣчкѣ, нѣшкѣ, сѣпнѣчкѣ* (С).

Деривати на наставка *-ка* са: *-ика* (*мѣстѣйка* — В), *-чурка* (*кѣпчурка* — П) и *-ичка*.

9. Наставка *-ичка* (с фонетичен вариант *-ичкъ*).

Присъединява се към имена от женски род.

а) *гльвйчкъ, гурйчкъ, куличкъ, кусйчкъ, пърйчкъ, пъртичкъ, ръчйчкъ, сестойчкъ, сълзйчкъ, турбйчкъ, твъйчкъ* (П).

б) *бакичкъ, валичкъ* (от *валъ* 'вуал'), *душйчкъ, дъмгйчкъ, к'ушйчкъ* (от *к'ушъ*), *кълмйчкъ* (от *кълмъ* 'полушубка'), *кърмйчкъ, мрешчкъ, пдтричкъ* (от *пдтрица*), *плитнйчкъ* (от *плетн'а*), *рѳличкъ* (от *рѳл'ъ* 'парче от кожа'), *ръчйчкъ, систрийчкъ, стръгйчкъ, сувйчкъ* (от *сувъ* 'дръвче, подпорка'), *сукръвйчкъ* (от *сукръвица* (смес от *кръв* и *гной*)) *тиникйчкъ* (от *тиник'а*), *тракичкъ* (от *трака*), *устйчкъ, шк'умбйчкъ* (от *шк'умб'а*), *гъдзмичкъ* (С).

в) *бабичка, трошйчка, маалйчка, торбйчка* (В).

Названия с предимно хипокористичен характер

10. Наставка *-ец* (с фонетичен вариант *-иц*):

а) *бубец, буклуец, гърбец, дъждец, лѳбиц* (П).

б) *бѳбиц, кувѳтиц, лѳбиц, тръндъвйлиц, урйзиц, ѳкълиц* (С).

в) *брѳтец, васулец, вѳлец, снежѳц* (В).

Дериват на *-ец* е *-чец*: *урйшчец* (П), *т'утунчец* (П).

11. Наставка *-ица* (с фонетичен вариант *-ицъ*):

а) *вълницъ, душйцъ, нѳшчицъ, йайнйицъ, плѳшчицъ, русйицъ, снъшйицъ, вудйицъ, чурбйицъ, шѳпчицъ* (П).

б) *шѳпчицъ, въл'ницъ, гуглицъ, ирмицъ, мушйицъ, плѳвицъ, пудѳфчицъ, свиштийцъ* (С).

в) *женйица, козийца, мрѳфчица, слѳмица, снашйица, тревйица* (В).

Дериват на *-ица* е *-чица*: *сул'чица* (П), *мъшйицъ, пръшйицъ* (С).

13. Наставка *-инка* (с фонетичен вариант *-инкъ*):

б) *бѳцинка* (от *бѳци* 'овца', детск.), *мръвйнкъ* (от *мръвйа*), *пѳчинка* 'шапчица' (детск.), *рѳчинкъ* 'рокличка', *ръчйнкъ, сирумѳшинка* (П).

б) *мъгърйнкъ, пърцѳлйнкъ, сирумъшййнкъ, тѳпчинкъ* (С).

Деривати на *-инка* са *-чинка, -ичинка*: *байрчинка* (П), *ругѳшчинка* (П), *твъйчинка* (П).

14. Наставка *-урка* (с фонетичен вариант *-уркъ*):

а) *женурка, къштурка* (П).

б) *бибуркъ* (от *бѳби*), *жинуркъ* (С).

15. Наставки *-ушка, -улка*:

-ушка: *вѳклушкъ, мартушка* (от *март*), *снегушкъ* 'снежец' (П).

-улка: *ръпчълка* (от *ръпчѳ* 'врабче') (П), *тръпчълкъ* (от *трап*) (П).

Гальовното отношение, което се изразява чрез деминутивно-хипокористичните наставки, понякога може да премине в своята противоположност за изразяване на негативна експресия. Умалителността е елемент и на иронично отношение. Сама по себе си наставката-носител на емоционално отношение не е определяща. Основна роля играе в случая семантичната обусловеност на основата, срв. *тѳпчинкъ* 'малко хубаво „топче“' (С), но *гърбѳчункъ* 'жена с „гърбица“' (П), *пунзурушкъ* 'клюкарка' (П), *пърцѳлѳчкъ* 'пърцалче' (П), *пудмъзълкъ* (С).

Отличителна особеност на деминутивно-експресивните формации в говорите е непостоянството на тяхната форма. В зависимост от психологичния момент те имат различна структура — за това говорят страджанските образувания *снѳец* — *снѳчи* — *снѳчинци*; *слѳнчици* — *слѳнчинци* — *слѳнчичке*; *мѳстици* — *м'ѳстйчку* — *мѳстинци*; *чинййкъ* — *чинййчи*; *дйнкъ* — *дйнчи*; *курѳ* — *курйицъ* — *курйчкъ*; *прѳсѳцѳ* — *прѳсйчкъ*.

2. Названия за малки¹ същества и същности

Частен случай на деминутивните имена, при които вече е започнал процесът на лексикализация, представляват названията за малки същества, които образуват единство въз основа на семантични и словообразователни показатели.

По аналогия на тях понякога с подобни форми могат да се явят и имена за конкретни неодушевени предмети, които семантично не са „малки същества“, а по-скоро „малки същности“².

Лексикалните облици на названията за малки същества са разнотипни. Една част от тях са без основна форма, на която те да са разнородност, срв.: *уфцѣ* — *коч* — *агни* (П); *кукѣшкѣ* — *питѣл* — *пѣли* (С). Друга част са мотивирани имена или имат основна форма: *бѣвол* — *бѣволица* — *бѣволѣ* (В).

Мотивираните названия са атрибутивни, субстанциални, вършителски, резултативни и др. образувания: *мѣнѣче* '„малко“ кученце' (В), *осмѣче* (В), *срѣнѣче*, *пеленѣче*, *сѣл'анѣче*, *свадбѣрѣче*, *поселѣрѣче* 'дете, което скита „по село“' (В), *рѣнѣнѣчи* (С), а също така по аналогия и *обѣчнѣче* 'планинско цвете, което предизвиква „обич“' (В).

Основите в по-голямата си част са десубстантивни.

Наставките формално са типично деминутивни облици.

1. Наставка *-е* (с фонетичен вариант *-и*).

Присъединява се в повечето случаи към немотивирани, лексикализирани основи, затова тук ще изнесем само отделни образци.

а) *агни*; *мѣли*, *пѣли*, *тѣли*, *шѣли*, а също така и *дѣти* (П, С).

б) *ѣагни*, *ѣаре*, *мѣле*, *пѣле*, *прасѣ*, *пѣрлѣ*, а също така и *дѣтѣ* (В).

С мотивирани основи се свързва в следните формации:

а) *кѣти*, *пѣти* (П).

б) *кѣти*, *пѣти*, *питлѣ*, *штѣче* (С).

в) *бѣволѣ*, *бѣчѣ*, *жѣдрѣбѣ*, *мачѣ*, *соклѣ* (В).

От своя страна този тип имена има свои деминутиви, срв.: *агни* — *агѣнѣчи* (П), *шѣли* — *шѣлинѣчи* (П) и пр.

2. Наставка *-лѣ*:

а) *бужлѣ* (от *бужа* 'бик'), *мѣшлѣ* (и *мѣхчи*) (С).

б) *мѣшлѣ*, *пѣчлѣ* (В).

3. Наставка *-че* (с фонетичен вариант *-чи*).

Свързва се с немотивирани и мотивирани основи.

С немотивирани основи се среща в названия за животни:

а) *кѣрѣбѣкѣл'чи* 'малко черно полско птиче', *пѣрѣчѣ*, *славѣйчи* (П).

б) *бѣрѣчи* 'вид малко куче', *славѣйчи*, *штѣчи* (С).

в) *вѣрѣчѣ*, *славѣйче* (В).

С мотивирани основи се срещат следните названия за животни:

а) *симѣнѣчи* 'дете или животно, родени с недостатък. Според поверието заради това, че по време на бременността майката е работила на „Симеоновден“, когато трябва да се почива' (С).

¹ В чешката и полската литература по словообразуване в този случай се говори за „млади“, същества. Прегледът на примерите показва, че в по-голямата си част това са названия за малките на животни, за малки, подрастващи лица или аналогично за малки по обем растения и пр. Макар и не съвсем точно, *j a m é n a mlad'at* (Tvorení slov v češtině, т. II, стр. 552) е преведен с имена за „малки“, а не за „млади“ същества.

² Тук става дума за случаи от типа *стѣмѣче*, *гѣбѣрѣче*, които в никакъв случай не могат да се свържат с термина „млади“ същности.

б) *зайче, конче, бйволче, минйче, орёлче, петрофче* 'пиле, което се коли на „Петровден“, *поддйниче* 'агне „поддено“, кърмено от друга овца', *пръчлє, сєчкофче* 'прасе, родено през „Сечко“, февруари', *йунйче, кукувиче, лисйче, лєставиче* (В).

С мотивирани основи се среща в следните имена за лица:

а) *еврейчи, клєтниччи, пил'нйчи, рāненчи, ристийнчи* (П).

б) *нидундхчи, пичкарчи* 'незаконородено дете', *пуддйничи* 'кърмаче', *рънинйчи, сръпчи* (С).

в) *завārениче, кршйтєлниче, коледārче, недондсче, осмāче* 'дете, носено „осем“ месеца', *пеленāче, поселārче, ристийнйче, свадбārче, сє-стринче, срънчє, сєл'анче, сирāче, штурчє, урсусче, цйганче* (В).

Тясно свързани с тази категория са и имената на малки „същности“, които словообразователно не се отличават от названията за малки същества: *гāбърчи* (П), *йєлѣчи* 'носна кърпичка' (П), *стулārчи* 'възглавничка за стол' (П), *пилйничи* 'фас, угарка' (С), *кълъвєрче* 'вид стара пара — каравелче' (С), *питāчи* 'вид стара пара' (С), *стутāчи* 'стотинка' (С).

Макар и в повечето случаи ономасиологично обусловени — *пилйничи* — *пилйн, питāчи* — *пет*, и тези форми не са деминутивни в истинския смисъл на думата, защото основният облик означава съвсем друго понятие. Пълната лексикализация на деминутивната форма е също отличителна черта за групата имена на малки същности. От тях тук ще бъде разгледан само един вид — названията за растения, които са свързани с по-цялостен семантичен клас.

Немотивирани имена са: *дāл'чи* (П), *молдфче* (В), *ластārче* (В).

Мотивирани имена са:

а) *димйтруфчи, вилйгдинчи* (П).

б) *врєнчи* 'латинка', *гирг'дўчи* (С).

в) *дръфчє, есєнче, настāвиче* 'растение, което се „настāва“, хвош', *обйчниче, омрāзниче, омайниче, сакъсче, страшнйче* (В).

X. УВЕЛИЧИТЕЛНИ И НЕОДОБРИТЕЛНИ ИМЕНА (NOMINA AUGMENTATIVA ET PEIORATIVA)

Увеличителните имена образуват категория, тясно свързана с относително по-голямата група пейоративни названия, които биха могли да се обособят самостоятелно. За разлика от деминутивите с позитивна емоционалност аугментативите имат негативна експресия¹. Типовете за образуване на увеличителните названия са крайно ограничени по количество и разпространение.

В говорите те са един или два на брой и материалът, с който са представени, в сравнение с умалителните е доста беден.

С предимно аугментативен характер са следните формации

1. Наставка -āк:

а) *пърцѣлāк* 'голям „парцал“, *спѣнāк* 'голямо „спане“, *ѡвзнāк* 'голям „хайванин“' (П).

¹ Изключение прави аугментативната наставка -āга (-āгъ), която при свързването си с емоционално-неутрални основи може в известни случаи да придаде и положителна оценка: *йуначāгъ* (С), *мѡжāга* (П).

б) *глиста̀к*, *грузда̀к* 'едър „грозд“', *купа̀к* 'голям „куп“', *пливила̀к* 'голям „плевел“', *ѿмѿна̀к* 'голяма „хаймана“' (С).

в) *лапа̀к* 'голямо „хлапе“', *сопол'а̀к* (В).

Деривати на наставка *-ак* са: *-а́л'а̀к*, *-ѿла̀к*, *-ула̀к*, *-ѿрда̀к*, *-урда̀к*, *-кин'а̀к*.

-а́л'а̀к: *пара́л'а̀к* 'голяма „пара“' (П).

-ѿла̀к: *кѿсѿла̀к* 'голям „кѿс“ месо' (П).

-ула̀к: *момчула̀к* (С).

-ѿрда̀к: *пѿпѿрда̀к* (П).

-урда̀к: *лапу́рда̀к* 'голямо „хлапе“' (П).

-кин'а̀к: *мы́шкин'а̀к* (С).

2. Наставка *-иште* (с фонетичен вариант *-ишти*):

а) *бла́тиште*, *мисѿишти*, *мумѿишти* (П).

б) *жи́ништи*, *крѿѿишти*, *мо́мѿишти* (С).

С предимно пейоративен¹ характер са следните формации

Имена от мъжки род

3. Наставка *-о̀к*:

а) *гнило̀к*, *рѿкѿо̀к* (от *рѿка̀ф*) (С).

б) *чорба́л'о̀к* (В).

4. Наставки *-у̀р*, *-у̀рник*, *-е́шник*, *-а̀р*, *-о̀р*, *-а̀ш*, *-аро̀й*, *-о̀ч*:

-у̀р: *клас'у̀р* (от *клас*) (С).

-у̀рник: *вешту̀рник* (П).

-е́шник: *ла̀пешник* (С).

-а̀р: *мы́шка̀р* 'мъжко дете' (В).

-о̀р: *апашо̀р* (П), *палачо̀р* 'одърпан човек' (П).

-а̀ш: *ѿерге́на̀ш* (П).

-аро̀й: *пантаро̀й* (П).

-о̀ч: *лѿзго̀ч* (П).

5. Наставки *-а̀н*, *-а̀ниѿ* (фонетич. вариант), *-а̀нуѿѿ* (фонетичен вариант):

-а̀н: *гѿштѿра̀н* (С).

-а̀ниѿ: *гутува̀ниѿ* (С).

-а̀нуѿѿ: *бѿлгѿра̀нуѿѿ* (С).

Имена от женски² род

6. Наставка *-а̀га* (с фонетичен вариант *-а̀гѿ*). Среща се във формациите *грижа̀га* (П), *гѿз'а̀га* (С) и в новата дума *бруд'а̀гѿ* (П).

7. Наставка *-о̀га* (с фонетичен вариант *-о̀гѿ*). Характерна е за пожаревските форми *мы́рѿо̀га* 'слабо говедо', *ѿгана̀о̀гѿ*, *ѿпѿио̀гѿ*. Има деривати *-ло̀га*, *-ио̀га*, *-чо̀га*: *пантало̀га* и *панташо̀га*, *пи́яничо̀га*.

¹ За избягване на повторенията от другите глави тук ще се изнесат само отделни примери, илюстриращи различните типове, в които пейоративността е един от елементите на значението.

² Освен несъмнените имена от женски род, голяма част от названията за лица в пожаревския говор са думи от общ род. Тук обаче те не се отделят самостоятелно, а по формални причини се разглеждат с имената от ж. род.

8. Наставки -*уга*, -*ури*, -*ола*, -*ора*, -*гъра* :
 -*уга* : *влахуга* (П), *ветъшуга* 'вехтория' (П), *мечуга* (В).
 -*ури* : *цигънури* (П), *жсинуръ* (С).
 -*ола* : *гъридола* 'грозна като „гърга“ буква' (П), *тръшдола* 'нещо „тръс-
 нато“, хвърлено' (П).
 -*ора* : *бабичкора* (П).
 -*гъра* : *жънгъра* 'женствен мъж' (С).
 9. Наставка -*утийъ* (фонетичен вариант).
 В Пожарево се срещат *кънцутийъ* (от *канца*) 'кучка' — за жена,
 която много ходи по любов', *прустутийъ*.

10. Наставка -*йна*.
 Среща се във формациите *хъйдучинъ* (П), *прустъчинъ* (П). Дери-
 вати на суфикса са -*атйна* (с фонетичен вариант -*ътинъ*), -*етйна* (с
 фонетичен вариант -*етинъ*), -*отйна* (с фонетичен вариант -*отинъ*):
 -*атйна* : *палатйна* 'палаво“ дете' (П), *сълмътинъ* 'който „сълмува“,
 пъха се навсякъде' (П).

-*етйна* : *бит'уветйна* (от *бит'увъ* 'грозен, разкривен' (П), *курветинъ*
 (П), *уруспетйна* (П).

-*отйна* : *бъркотйна* (П), *мърфотинъ* и *мършотинъ* (П).

11. Наставка -*штина* (с фонетичен вариант -*штинъ*):

а) *въйштина*, *урсуштина*, *съръштинъ* (П).

б) *кръстъштинъ*, *ниумештинъ*, *нифилштинъ*, *плинкъштинъ*, *ум-
 рел'штинъ* (С).

Деривати на -*штина* са -*ештина* и -*оштина* : *събурештинъ* (П),
слъбоштинъ (П).

XI. ДВОИЧНИ (ЧИФТНИ) ИМЕНА (NOMINA MOTA)

Двоичните имена в известен смисъл са и морфологични формации,
 тъй като са свързани с разграничаване на рода при т. нар. родови двойки.
 Именуването на тези двойки може да има лексикален и словообразова-
 телен характер. От първия тип са случаи като *мъш* и *жинъ* (С), *пител*
 и *кукдишъ* (В), а от втория (те в същност са предмет на разглеждане
 тук) — *орел* — *орлица*¹ (В), *ступанин* — *ступанкъ* (П) и т. н.

Родовите двойки са характерни за лица и животни.

Ономасиологично имената за тях не образуват единство. Голяма част
 могат да бъдат и немотивирани: *грап* — *грапкйн'е* (С).

Мотивираните имена-двойки не се отличават помежду си. Като ос-
 новна се приема формата за мъжки род.

Облиците за женски род имат същата ономасиологична характери-
 стика. Разликата от названията за мъжки род е само модификационна.
 Това добре проличава от примери като *житвар* — *житваркъ* (С), *гроз-
 доберач* — *гроздоберачка* (В), *свъдбар* — *свъдбарка* (П), *купанар* — *ку-
 панарка* (П), които бяха разгледани при производителските и вършител-
 ските формации. Наставката за женски род се прибавя директно към

¹ Имената на животните представят най-различни случаи: *кърток* не е 'мъжка кър-
 тича', а 'къртица изобшо' (П), *мишък* е 'влъх' (П), а *гушерица* 'гушер изобшо' (П).

формата за мъжки род, откъдето може да възникне и деривация на суфиксите. В интерес на избягване на повторенията деривационните образувания няма да бъдат разгледани тук отново. Прави впечатление, че те са налице и в онези случаи, които семантично изключват съществуването на облици от мъжки род. Макар и потенциална, формата за мъжки род пак се явява основна: *блудирѣчкѣ* (С), *тѣкѣчкѣ* (С), *препридѣчка* (В) и т. н.

Връзката на обличите с имената от мъжки род е толкова здрава, че понякога новополучените „женски“ формации влизат в семантично противоречие с вътрешната си форма. По аналогия на *булкацийѣ* 'мъж, който обича чуждите „булки“' в страджанския говор съществува дума *булкацийѣ* 'жена, която обича чуждите мъже'. Ономасиологичният мотив по *булка*, който ляга в основата на словообразуването на тази дума, се оказва безсмислен от семасиологична гледна точка.

Наставките за женски род освен чрез присъединяване към основата от м. р. в известни случаи се присъединяват към основата директно без посредничеството на наставка за м. род.

1. Наставка *-йн'а* (с фонетични варианти *-йна*, *-йн'ѣ*, *-йн'е*). Присъединява се без съществени промени на основата:

а) *просекйн'е* (П).

б) *близнькйн'ѣ*, *дуктуркйн'ѣ*, *дънькйн'е*, *кулъкйн'е*, *мълъкйн'е*, *помакйн'е*, *шопкйн'е*, *ъръпкйн'е* (С).

в) *вукйна*, *гръкйна*, *зайкйна*, *туркйна*, *шопкйна*, *помакйна* (В).

По-косвена е връзката между *руснак* и *рускйн'е* (П, С), където наставката *-ак* е присъединена към един по-стар суфикс *-ин*, който при имената от ж. род не се пази.

2. Наставка *-ица* // *-ца* (с фонетични варианти *-ицѣ*, *-цѣ*):

а) *бйулицѣ*, *дърфдолицѣ* (от *дърфдол* 'дърт', стар човек'), *пукъллицѣ* (от *пукъл* 'омразен човек'), *царница* (П).

б) *бйулицѣ*, *църицѣ* (С).

в) *биволица*, *даскалица*, *деверница*, *докторница*, *кумница*, *орлица* (В).

Със среден род се свързва думата *магарница* (от *магаре*) (П).

Без посредничеството на суфиксите за м. род, а в успоредица с тях наставката се прибавя към основата в следните случаи:

А) *-ица* // *-ѣц*: *дуйца* // *дувѣц* (П, С, В).

Б) *-ица* // *-ѣк*: *въркулицѣ* // *въркулѣк* ('свекърва' и 'свекър' — в гатанки) (С).

В) *-ица* // *-ек*: *кѣпунлицѣ* // *кѣпѣнек* ('младоженци' — в гатанки) (С).

Г) *-ица* // *-ѣр*: *пѣтица* — *патѣр* (В).

3. Наставка *-ка* (с фонетични варианти *-к'а* и *-кѣ*):

а) *влѣшкѣ* (от *влаф*), *коддишка*, *фѣрчелкѣ*, *чобѣнка* (П).

б) *адѣшка*, *мѣсторка*, *мисѣрка* (от *мисѣр*) (В).

След премахване на компонента *-ѣа* от наставката *-ѣйѣа* се прибавя суфикс *-ка* (*-к'а*) в следните случаи *терсѣйѣа* — *терсѣйкѣ* (П), и варварските *аѣйѣйк'а*, *завихѣйѣйк'а*, *комиѣйѣйк'а*.

Със среден род се свързва *кучка* (от *куче*) (В).

След премахване на наставка *-ин* (*-ѣн*, *-ен*) се прибавя суфикс *-ка* в следните случаи:

а) *гуйдѣркѣ* (от *гуйдѣрин*), *другѣркѣ*, *душмѣнкѣ*, *целѣткѣ*, *цѣмбѣска*, *куѣуска*, *ступѣнка*, *уфиѣцѣрка* (П).

б) бул'аркѣ, бѣкалкѣ, вѣзбѣнкѣ, вѣпѣркѣ, думбаскѣ, инжилѣркѣ, кум-шійкѣ, кѣкѣвѣнкѣ, кѣсѣпкѣ, лѣпѣрдѣшкѣ, 'жена с големи крака', пис'уркѣ, ступѣнкѣ, улигѣнкѣ, чѣбѣпкѣ, чѣкѣдѣйкѣ, шипѣдѣнкѣ (С).

в) айласка, апѣшка, арнаутка, арѣпка, багабѣнка, бакѣлка, вампѣрка, душмѣнка, еврейка, измек'арка, кѣлпазѣнка, серсѣмка, темерутка, фудулка, цѣганка, чифутка.

В по-косвено съотнасяне със суфиксите за мъжки род поради директно свързване на наставките от женски род с основата се открива наставка -ка в следните случаи:

А) -ка // -ѣк : маѣчка // маѣѣк (В), мѣчка // мѣѣк (В).

Б) -ка // -ѣк : гѣска // гѣсѣк (П), кѣткѣ // кутѣк (П), пѣткѣ // патѣк (П), мѣсѣрка // мѣсѣрѣк (С), свѣска // свѣзѣк (и свѣзлѣк) (П).

В) -ка // -иц : зѣйка // зѣиц (П), бѣжинка // бѣжинѣц, тракийкѣ // тракийиц (С).

4. Наставка -ѣца.

Среща се под влияние на румънски заемки като успоредица на суфикса за м. р. -ѣк : кѣмбур'ѣца 'жена с „кѣмбур“, гърбица' — кѣмбурѣк (П).

5. Наставка -ца.

Среща се като успоредица на -ѣн : офиѣа — овѣн (В).

ХІІ. ПРЕФИКСНИ ОБРАЗУВАНИЯ

Категорията от префиксни образувания има относително самостоятелно значение, тъй като облиците ѝ в същност са префиксно-суфиксни или префиксно-конверсиални. Тук не става дума за досега разгледаните в другите категории примери на префиксни образувания, а за два нови вида формации, които, макар и немногочислени, са достатъчно обособени, за да бъдат отделени самостоятелно. Става дума за т. нар. названия от смесен и от чист тип.

А) Формации от смесен тип.

В основата на тези имена лежи ономазиологичната категория за носители на обстоятелствено определение на основния признак.

От структурно формална гледна точка те се състоят от два члена: предлог-представка и съществително име, което може допълнително да получи и наставка, срв.: нѣрѣи и бездеткѣи'ѣ. Суфиксите, които участвуват в образуването на тези названия, са най-различни: -ѣк, -ѣр, -ѣк, -ниѣ, -иѣа, -ниѣа (и производните му), -ѣма, -ѣна, -ѣки'ѣа, -ѣка (и дериватите му), -ѣиѣте, -ѣла, -ѣки и др.

Следователно формациите са носители на мутационно отношение.

Представките-предлози, с помощта на които се създават имената от смесен тип, са следните: без-, вѣз-, до-, за-, на-, над-, по-, под-.

без- (с фонетичен вариант бѣс-): бездеткѣи'ѣа (П), бѣсмѣжѣвѣиѣиѣ (С), бездѣмѣниѣк (В).

вѣз- (с фонетичен вариант з-): вѣзлѣиѣиѣ (С), злѣмѣниѣа (В).

до-: дѣрамѣк 'кожух без ръкави, „до рамото“ (В).

за-: *задушица* (В), *зайгленица* (В), *заушка* (В).

на- (с фонетичен вариант *нъ*-): *наръч* (П), *нагърништи* (С), *надол'-ништи* (С), *напръсnek* (С), *набръдила* (В), *нагрътки* 'част от подвижна риза, която се слага „на гърдите“' (В), *напръстек* (В), *нарамка* 'сърд, носен „на рамо“' (В), *наръч* (В).

над-: *надглавник* 'килимче, поставено над легло откъм страната на главата, „над главата“' (П).

по- (с фонетичен вариант *пу*-): *пумайчимъ* (П), *пундел'нък* (С), *понеделник* (В), *порѣбраница* 'гредя от покривна конструкция, поставена хоризонтално, „по ребрата“' (В), *покъшина* (В), *поселър* 'човек, който скита „по селото“' (В).

под- (с фонетичен вариант *пот*-): *подбърнек* 'кърпа, с която женската шапка се вързва „под брадата“' (С), *подбръдник* 'част на ярем, поставена „под брадата“ на животното' (В), *подношки* (В), *поткумник* (В).

през-: *презрамка* (В).

Б) Формации от чист тип.

За разлика от смесения тип тези имена са модификационни образувания, което означава, че връзката между производната и произведена форма е особено ярка и осезаема.

Случаите не са много на брой, но добре илюстрират подкатегорията: *вързач* 'който вързва снопи при жетва' (П) — *развързач* 'който „развързва“ снопи при вършачка' (П).

В диалектите тези формации се образуват с представките *пот*-, *пре*- и *не*-:

пот-: *пѣткръсник* (П), *пѣткум* (С).

пре-: *прѣсикръвъ* (С), *прѣд'аду* (С), *прѣдеда* 'прадядо' (В), *префчуче* (В).

не- (с фонетичен вариант *ни*-): *нискът'нък* (С), *несфѣс* (В).

По образец на тях, но без съществуване на положителна форма (срв. *кум* — *пѣткум*) се срещат *никултурник* (П), *низайнищъ* (П), *ниверник* (П), *ниумѣштинъ* (С), *нифилийшинъ* (С), *некадърница* (В) — названия, които се схващат и като носители на определени черти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От направения преглед на словообразователните формации се вижда, че трите диалекта от различен тип (мизийски, подбалкански и западнобългарски) не се различават помежду си по отношение на словообразователните категории и главните словообразователни типове.

Отликите, които създават впечатление за разнообразие, се дължат на 1) нееднаквата ориентираност на наставките към различните произвеждащи (в лексикален аспект) основи: *курѣртиция* (В), *цѣцкация* (С), 2) на различната съчетаемост на наставките с основите: *бунтация* (В), *бунтоуек* (С) — и двата въпроса имат отношение към словообразуването на отделната дума — и 3) по-рядко отликите се дължат на собственодиалектни наставки, които отсъствуват в други говора.

Като особености, характерни само за двата източни говора, тук могат да бъдат посочени имената за действие с наставка *-те* (*-ти*) от типа *жѣнѣти*, *мѣти*. Само страджански са атрибутивните образувания на *инѣ*, от типа *лудинѣ*, *пѣстринѣ*. И обратно, само варварски са инструмен-

талните случаи със суфикс *-але* — *дръжале*, или производителските с *-арийа* — *ткарийа*, *влачарийа*.

На фона на общото единство обаче тези отлики са неосновни и малочислени.

Различията между словообразователните типове, които правят впечатление, в същност имат фонетичен (по-скоро фономорфологичен), а не чисто словообразователен характер. Най-често те са свързани с наличието или отсъствието на палатални съгласни в структурата на суфикса: на изток *-арка*, *-ийка*, *-улка*, *-йна*, на запад *-арк'а*, *-ийк'а*, *-улк'а*, *-йн'а*. Така при производителските имена се среща с образувания *кумъндарка* (П), но *суръвакарк'а* (В), *присмиулка* (С), *потсмейулк'а* (В), при вършителските имена с *пъзърчийка* (П), но *кавгачийк'а* (В), при атрибутивните с *гъстиня*, *кълстиня* (С), но *добрин'а*, *топлин'а* (В) и пр.

От фономорфологично естество са различията между източнобългарските (между страджанския и пожаревския) говори като *злинъ*, *кълстинъ* (П) и *злинă*, *кълстинă* (С) и др.

След изнасянето на втори план на отликите, които се дължат на фонетични, морфологични и лексикални причини, в трите диалекта откриваме единство¹, което може да се представи в следната картина:

Словообразователните категории в говорите са напълно съпоставими. Навсякъде ономазиологичните мотивации са еднотипни: процесуалното отношение ляга в основата на производителските, акционните, резултативните и част от инструменталните и локални формации. В скрит вид то е налице и при вършителските имена. Субстанциалното отношение характеризира преди всичко названията за носители на отношение към субстанция, за активно въздействие върху предмет, част от инструменталните и локални имена (модифицирано като целево), известен дял от двоичните съществителни и всички умалителни и увеличителни образувания. С него са свързани и значително количество от събирателните и единични формации. В основата на имената за носители на определени черти (на свойство) лежи преди всичко атрибутивното отношение. В известна степен то е типично за част от инструменталните, локални имена (модифицирано като целево) и за колективните названия. Отношението за определение на обстоятелствен признак характеризира почти всички категории, но по-ярка изява, свързана и със структурно-морфологична оформеност, намира в префиксните образувания от смесен тип. На базата на това сходство се извършва и преливността между отделните словообразователни категории: производителски — вършителски — действено-резултативни и пр., инструментални — локални — производителски и пр., субстанциални — вършителски и пр., атрибутивни — субстанциални — резултативни и пр.

Морфологично категориите в трите говора образуват също единство. Основите на производителските, акционните, резултативните, а също така и на част от инструменталните, локалните и префиксните формации са девербални. Основите на вършителските, субстанциалните, умалителните, увеличителните, а така също и на част от двоичните, локалните, инструменталните и префиксните названия са десубстантивни. С деадек-

¹ За съжаление тук не може да се направи съпоставка между категориите в говорите и в книжовния език, тъй като липсва цялостна разработка (от структурно-функционално гледище) за категориите в книжовния език.

тивни основи са имената за носители на определени черти и част от логичните, инструменталните и др. образувания.

Словообразователните типове в границите на една категория са най-различни по брой и по мястото, което заемат в категорията.

По-характерни наставки при производителските имена в трите говора за мъжки род са *-ник*, *-ач*, а също така и *-ец*, *-ар*, *-ийа*, *-ак*, *-тел*. Спорадично се срещат *-ок*, *-ош*, *-ор*, *-йр*, *-ун*, *-лик*. С ярка емоционалност са оцветени *-ан*, *-л'о*, *-ога*, *-ага*, *-ко*. При женски род се срещат *-ка*, *-ица*, *-ница*, *-уша*, *-штина*, *-арйа*. Единичен характер има *-йра*. Експресивност е налице при суфиксите *-ла*, *-н'а*, *-ана*, *-ййа*. При среден род се срещаме с облици на *-ало*, *-йло*, оцветени негативно. Деривационните образувания са по-типични за женски и по-малко за мъжки род: *-аяка*, *-йлка*, *-алка*, *-арка*, *-улка*, *-унка*, *-арййа*, *-ушка*, *-иййа*; *-авица*, *-евица*, *-алица*; *-йанийца*, *-арница*; *-лиштина*, а също така и *-анку* и *-унку* (фонетични варианти). Конверсията е по-добре застъпена в примери от ж. род.

По-типични наставки при вършителските имена за мъжки род са *-ар*, *-ийа*, а също така и *-ник*, *-ер*, *-ис*, *-аш*. С изключение на суфиксите *-ар* и *-ник* — всичките наставки са чужди по произход: *-ийа* (турска), *-ер*, *-ис*, *-аш* (в случая румънски). Наставките за женски род са разширени варианти на тези от мъжки род: *-арка*, *-иййа*, *-ерка*, *-йска*, *-ичка*, *-ушк* (фонетичен вариант), *-ница*. За среден род няма зарегистрирани примери. Освен женските деривати разширени суфикси са *-арин* и *-онёр*. Конверсията в тесния смисъл на думата не е позната.

Имената за носители на определени черти за мъжки род имат наставка *-ак*, *-ик*, *-ец*, *-ок*, *-лък* (*-лук*, *-лик'*), а също така и по-редките *-ък*, *-ек*, *-ел*, *-еш*, *-ар*, *-ор*, *-уч*, *-ич*, *-аш*, *-ой*. Емоционално оцветени са суфиксите *-чо*, *-ко*, *-л'о*. За женски род се срещаме със суфиксите *-ица*, *-ка*, *-ина*, *-штина*, *-ота*, *-ййа*, *-ос'*, а също *-ика*, *-уша*, *-ора* и редките *-ла*, *-аца*, *-ана*, *-уга*. За среден род са характерни *-инё*, *-ачи*, *-иче*, *-сту*. Деривати на наставките са *-ник*, *-овник*, *-урник*, *-чец*, *-енёц*, *-улёц*, *-орка*, *-арка*, *-йлка*, *-ёлка*, *-ачка*, *-ичка*, *-инка*, *-ушка*, *-дштина*, *-отййа*, *-арчи*, *-орчи*.

С конверсия са свързани имената на *-лийа* и на някои прилагателни.

Суфиксите за названия — носители на субстанциално отношение за мъжки род са *-ач*, *-ак*, *-ец*, *-ар*, *-ан*, *-ник*, *-ийа*, *-ин*, *-ис*, *-ил'ак*, *-ух*, *-йк*, *-ок*, *-ек*, *-ък*, *-л'ък*, *-ул*, *-ко*, *-л'о*, *-лийа*, за женски род — *-ка*, *-уша*, *-оша*, *-ан'а*, *-аца*, *-ица*, *-нийца*, *-йн'а*, *-ка*, *-н'а*, *-йка*, *-лана*, за среден род — *-йло*, *-че*, *-йште*. Деривати на суфиксите са: *-анин*, *-чанин*, *-ачанин*, *-арин*, *-еник*, *-урник*, *-нина*, *-чин'а*, *-овина*, *-овица*, *-анка*, *-енка*, *-чанка*, *-офка*, *-ачка*, *-ичка*, *-ойка*, *-иййк'а* (фонетичен вариант), *-еница*, *-овница*, *-иче*. Само с форми за множествено число са свързани наставките *-ки*, *-ци*, *-ици*.

Наставките за имената за средства на действие за мъжки род са *-ник* и *-ач* и по-редките *-йч*, *-ёц*, *-ак*, *-лик*, *-аф*, *-ол*, *-йтел*, *-лък*, *-ел*, *-ен*, за женски род *-ка* и *-ница*, *-н'а*, *-л'а*, *-йра* за

¹ Някои автори, като Т. Шимански, отделят атрибутивните имена с наставки *-ина*, *-штина*, *-ота*, *-ййа*, *-ос* и др., имащи по-абстрактен характер, в самостоятелна група, различна от имената за свойства — *nomina qualitatis*.

среден род -ло, -ало, -ило, -ело, -йво, -иште, -але. Особено типични за категорията са суфиксите за среден род и дериватите за женски род: -алка, -йлка, -овйлка, -улка, -олка, -ачка, -арка, -анка, -енка, -йнка, -ейка, -ейкѣ, -илейкѣ, уфкѣ (фонетични варианти), -урница, -еница, -алница. Конверсиалните образувания са характерни повече за мъжки и по-малко за женски род. Наставки само за мн. число са -ки, -илѣ и -онци.

Имената за места, за мъжки род са -ник, -ак и по-редките -аш, -еш, -лѣк, -лѣк, -ей, за женски род -ица, -ница, -ка и по-рядко -ина и -ла, за среден род -иште и по-рядко -ало, -йло. И тук дериватите са особено типични за категорията: -арник, -йл'ник, -ел'ник, -ул'ник (фонетични варианти), -еник, -ишник, -арница, -чийница, -йл'ница (фонетичен вариант), -ачница, -ениште, -алиште, -йлиште, -овиште. Срещат се конверсиални образувания и в широк, и в тесен смисъл на думата.

Имената за действия и за резултати от действия имат наставки за мъжки род -еш, -лѣк, -ел по-рядко -ѣк, -ек, -ок, -ак, -ол, -оч, -от, -оф, -ѣт, -ѣл, за женски род -ица, -ка и по-рядко -н'а, -ича, -ба, -тва, -ййа, -ала, -ела, -има, -ан, за среден род -не (-ни), -те (-ти), -йло и по-рядко -лѣ, -мо, -иво, -е. Дериватите се срещат често в женски род -алка, -йлка, -улка, -ушка, -ешка, -ачка, -йдба, -отина. Конверсиалният начин за образуване на названия от мъжки и женски род е толкова широко застъпен, че е равностоен по значение на суфиксия. Само за мн. число са характерни наставките -ки и -ци.

Суфиксите за събирателните имена за мъжки род са -ак, -аш, -еш, -лѣк (-лук, -лйк', -лѣк), за женски -ина, -штина, -арййа, -ерййа и разширен вариант -ушина.

Единичните имена нямат собствен суфиксен инвентар. Наставките -ка, -ица и дериватите -йнка, -чица в същност са деминутивни.

Умалителните и хипокористични названия за мъжки род се образуват с помощта на суфикс -ец, за женски род със суфикс -ка и -ица. Основната група имена са от среден род със суфикси -е, -че, -ле, -це. Названията за малки (млади) същества и същности също имат наставки -е, -че и -ле, но степента на лексикализация в тях е различна. Дериватите от тази категория са многобройни и са от женски и среден род -улка, -ушка, -урка, -инка, -чинка, -чица, -ичка, -чурка, -ика, -ице, -ичке, -енце, -ченце, -онце, -ичку и пр.

Разширените варианти, които се получават от „лепенето“ на дватри и повече суфикса, не винаги имат постоянен характер, затова дублетите на деминутивните и хипокористични имена са особено типични за категорията явление.

Увеличителните и неодобрителните имена за мъжки род се образуват със суфикси -ан, -ок, -ак и по-рядко -ур, -ар, -ор, -аш, -оч, за женски -йна, -штина и по-рядко -ага, -ѣга, -уга, -ура, -ѣла, -ѣра, -ѣрѣ, за среден род -иште.

Деривати на тези наставки са -ал'ак, -ѣл'ак, -ул'ак, -ешник, -атйна, -етйна, -отйна, -арѣй, -анйц, -ануйц (фонетичен вариант).

Някои наставки, като -ѣга, -ура, -ѣра, са чужди по произход и са навлезли заедно с чуждата ругателна лексика.

Подобно на хипокористичните имена и този тип названия нямат постоянна структура и създават дублети.

Двоичните имена са изградени върху връзка между суфиксите за мъжки и женски род. От една страна, са наставките *-ец, -ък, -ер, -ър, -ин, -ен*, а, от друга — *-ица, -ка, -яца, -ин'а*.

Префиксните названия от смесен тип са с представки-предлози *без-, въз-, до-, за-, на-, над-, по-, под-, през-* и суфикси *-ак, -ар, -ек, -ник, -ица, -ница, -има, -ина, -кин'а, -ка, -шите*.

Префиксните названия от чист тип имат представки *пот-, пре-* и *не-*.

Освен с участието си в изграждането на различни типове в границите на една категория (в зависимост от нееднаквото присъединяване на суфиксите с основите) направеният преглед показва, че едни и същи наставки участвуват и в изграждането на словообразователни типове от различни категории. За това свидетелствуват следните по-важни случаи:

1. От имената за мъжки род най-широко е словообразователното поле на суфикс *-ник*, който се открива в различните типове на осем категории. Основно е застъпен при производителските и инструменталните имена, добре е представен при субстанциалните, а с дериватите си и при неодобрителните и локалните названия. По-ограничена е употребата му при атрибутивните, вършителските и префиксни формации.

Наставка *-ец* характеризира субстанциалните, хипокористичните, инструменталните, производителските и атрибутивни названия. По-широко разпространение имат нейните деривати при умалителните имена.

Суфикс *-ар* особено добре оформя вършителските названия. Субстанциалните и производителски формации не образуват големи групи, тъй като суфиксът се превръща в компонент на разширената наставка *-арин*.

Суфикс *-ак* е един от основните в категорията на колективните и локалните образувания и има по-малко значение за производителските, атрибутивните, субстанциалните, инструменталните и увеличителните.

Наставка *-ица* е основен формант за вършителските имена, но играе незначителна роля при образуването на производителските и субстанциални формации.

Суфикс *-ач* е добре представен в имената за вършители и за оръдия на действие, но няма това значение за субстанциалните имена.

Наставката *-лък* се свързва преди всичко с атрибутивните названия и след това с колективните, акционните и инструменталните.

Наставката *-ин* образува множество деривати в почти всички категории, но основната ѝ функция е родово-оформяща и затова се свързва най-вече с двоичните имена.

Суфиксът *-ан* е производителски, субстанциален и атрибутивен, но най-често е носител на негативна експресия. Словообразователното му поле се ограничава от присъединяването на *-ин*, с който създава разширен вариант *-анин*.

Наставките *-ко* и *-л'о* характеризират типовете на три категории: производителски, атрибутивни и субстанциални и в повечето случаи са носители на емоционална оцветеност.

2. От наставките за женски род най-широк кръг от връзки създава суфиксът *-ка*, който се среща основно при имената за действия и за резултати от действия и при двоичните названия. Той е добре пред-

ставен в умалителните, атрибутивните, субстанциалните, инструменталните и по-слабо при производителските, единичните и локалните формации.

Суфикс *-ка* участва в по-голямата част от деривационните образувания за женски род, срв. *-илка*, *-ачка* в акционно-резултативните, производителските и атрибутивни имена, *-ешка* в инструменталните и акционните, *-илешка* в атрибутивните и инструменталните и т. н.

Наставка *-ица* има широко словообразователно поле в категорията за имена на действия и резултати от действия, за носители на определени черти и при двоичните названия. По-слаба е нейната изјава при локалните и единични названия.

Суфиксът *-ища* се среща като неосновен в производителските, вършителските, субстанциалните, локалните и инструментални категории.

Наставка *-ийа* е еднакво слабо представена в акционно-резултативните, атрибутивните и производителски формации.

Суфикс *-ина* е един от основните форманти за атрибутивните и колективни имена и по-слабо застъпен в локалните, акционно-резултативните и субстанциални формации.

Наставка *-ишина* характеризира омонимично атрибутивните и колективни названия и по-слабо е застъпена като агентен формант.

Суфикс *-уша*, макар че се среща при имена от четири категории — атрибутивни, субстанциални, производителски и гальовно-деминутивни, е по-типична за последната.

3. От наставките за среден род интерес представлява суфикс *-ило*, който е формант за инструменталните, акционните, агентните, локалните и субстанциалните имена.

Наставката *-ало* е основна за инструменталните и по-малко характерна за локалните и вършителски названия.

Суфикс *-иште* е преди всичко локален и аугментативен и след това субстанциален и инструментален.

Деривационните формации, които бяха засягати по друг повод, са показателни с това, че за определени категории (имена на места, двоични названия — по-точно феминалните успоредици, получени чрез деривати на суфиксите за мъжки род — деминутивни и хипокористични образувания и пр.), те са особено типизиращи.

Изградени от различни по брой и големина словообразователни типове, категориите заемат нееднакво място в словообразователните системи на трите говора.

Най-големи са категориите на имената за производители на действие, за носители на субстанциално отношение, групата на умалителните и хипокористични формации, следвани от атрибутивните, инструменталните и акционно-резултативните названия. Значителна е частта на вършителските и локални образувания. Двоичните имена (без деривационните формации) не са многобройни. По-малки са категориите на увеличителните и ругателните названия, на събирателните и единичните имена и на префиксните формации от смесен и от чист тип.

Голямата разлика, която се получава между умалителните и хипокористичните имена, от една страна, и увеличителните и ругателни, от друга, отразява една типична особеност на българското емоционално виждане — имената с положителна оценка имат богато словообразуване, а с отрицателна — по-бедно. Материалът, с който се оформят в първия

случай, е домашен, а във втория — смесен (домашен и чужд) или изцяло чужд: турски, румънски и пр. Слабата склонност към морфологично оформяне на експресивните заемки — черта, свързана с по-специалния характер на заимствуване — изключва редица лексеми от словообразователния анализ.

Независимо от наличието на няколко по-малки групи в така оформените категории материалът и от трите говора се разпределя равномерно и съпоставимо. Еднаквата ономасиологична структурно-морфологична обусловеност на формациите свидетелствува за наличие на единство както на категориите, така и на по-голямата част от типове при словообразуването на съществителните имена в българските говори.

ДВОЙНО УДАРЕНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Йордан Н. Иванов

I. ПРЕДВАРИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Ударението е въобще много труден обект за изследване, понеже трябва да се чуе. Още по-трудно за изследване е ударението в диалектите като безписмен език, функциониращ само в сферата на устната комуникация. Но мъчнотиите се определят не само от казаното и от това, че българските говори смайват с разнообразната си акцентовка, но защото то (ударението) трябва да се долови вярно, точно. Може би затова въпросите около акцентно-интонационните явления в българския език като цяло, с малки изключения¹, не са били обект на внимание и проучване в езиковедската ни литература. Това в известна мяра важи и за двойното ударение — една интересна и важна за историята на българската акцентология област.

Двойното ударение, т. е. склонността да се акцентува не само една сричка в думата, а две, дори понякога и повече срички, като явление, твърде разпространено в някои български говори, бе разкривано за науката постепенно и едва в последните години се очерта неговият по-широк географски обсег.

Първи податки за наличието на двойно ударение намираме в записите на Ст. Новакович от Корчанско, гдето се срещат няколко примера с ударение на третата и четвъртата сричка, и в тях на предпоследната сричка е отбелязано и второ ударение (срв. *понеделник*, *говендари*, *Никодѝлица*, *варварѝца* и др.)², за което А. Селищев предполага, че „может быть основное ударение“³. Впрочем Новакович съобщава, че в Корчанско имало три вида ударения, които той отбелязва с приетите в сърбохърватски език знаци: „, , ,“. И в някои от съчиненията на К. Пейчинович, макар че ударението е отбелязано твърде непоследователно, може да се говори за форми с двойно ударение, напр. *во нѣдро авраѣмово*, *рахатлѣкъ*⁴. Твърде интересни примери намираме и в Данаиловия четириезичник, но за тях ще стане дума по-нататък.

¹ Напр. в студиите на Б. Цонев, К. Мирчев, Хр. Кодов, Булаховски, Хр. П. Стоилов и др., но повече от гледище на сравнителната или старобългарска акцентология.

² Вж. St. Novaković, Beiträge zur Erforschung der macedonischen Dialekte, AfslPh., XV, 1893, стр. 44—46.

³ Вж. А. Селищев, Славянское население в Албании, 1931, стр. 311.

⁴ Вж. А. Селищев, Полог и его болгарское население, 1929, стр. 436.

Въпросът за двойното ударение в българския език с право се свързва с името на разложанина Д. Молеров¹, а по същото време примери с двойно ударение изнесе и Хр. П. Стоилов от благоевградския (горноджумайския) говор². Същият смяташе, че двойното ударение не се среща въвн от границите на разложкия говор. Една година след това обаче дойде съобщението на Ст. Н. Шишков, че явлението се срещало в говора на с. Върбово, Широколъшко³. Интересно е, че Л. Милетич в съчинението си за родопските говори никъде не говори за двойно ударение в Широколъшката покрайнина⁴. В главата за разпределение на българските говори според ударението⁵ Б. Цонев не споменава за двойно ударение, макар че беше отбелязано вече съществуването му в Разложко и Благоевградско. Дадените от него примери от Валовишко и Драмско (срв. *заплатите, оплетите, наберите* и др.⁶), които той използва, за да докаже, че в тези говори ударението се отмята както във формите за ед. ч., така и във формите за мн. ч. в повелително наклонение, са с две ударения, но той отбелязва само едното. Като дава примери с „по-начално“ ударение от шипско-струмишкия говор (с характерна акцентна стабилност), той заявява, че те са „изобщо по-редки, па ги и нема всичките в тия говори“⁷. Примерите, които сочи Цонев, напр. *бйволица, тўнавица, Тодорица, Кѡстовица*, а наред с тях и думи, които избягвали такива ударения, защото „на место *сипаница* казват *сипаница*, наместо *пѣжина* — *паужина*, наместо *крѡставица* — *краставица*, наместо *сѣботничав* — *сѣботничав*“⁸, и днес се изговарят с две ударения. Според него тези случаи могли да се тълкуват и по аналогия на други примери с подобно ударение⁹. Цонев не може да види, че и в двата реда думи е отбелязано в същност само едно от двете ударения. Когато обаче съобщава (въз основа на печатан материал), че в тиквешко-мориовския говор има думи с ударение на четвъртата сричка, той отбелязва, че „такива думи обикновено имат по две ударения: едно върху четвъртия и друго върху предпоследния слог: *мѣсечина, крѡставица, мѣтенѣца* и др.“¹⁰. Годици след като Цонев изнесе тези примери, в материали из архивата на Ст. Веркович, публикувани от Ст. Романски¹¹ и издадени по-късно от П. Лавров и Й. Поливка¹², се откриха двойно акцентувани думи. Романски и в двете си публикации обърна внимание на това двойно ударение, като го свърза с разложкото. Така стана ясно, че явлението не е чуждо и

¹ Вж. Д. Молеров, Вторично ударение в Разложкия говор, Известия на Семинара по славянска филология, I, 1905, стр. 173—182.

² Вж. Хр. П. Стоилов, Ударението в Горно-Джумайския говор, Известия на Семинара по славянска филология, I, 1905, стр. 184—185.

³ Вж. Ст. Н. Шишков; Бележки към ударението в централния (Ахъчелебийския) Родопски говор, Родопски напредък, IV, 1906, кн. 3, стр. 97—105; кн. 4, стр. 145—156.

⁴ Впрочем той не споменава нищо и за отбелязаното в Търлиското евангелие двойно ударение, издадено от него.

⁵ Вж. Б. Цонев, История на българския език, т. I, 1940, стр. 350—402.

⁶ Пак там, стр. 367.

⁷ Пак там, стр. 371.

⁸ Пак там.

⁹ Пак там.

¹⁰ Пак там, стр. 379.

¹¹ Вж. Български песни с гръцко писмо от Македония, Македонски преглед, IV, 1928, кн. 3, стр. 110—153; Български приказки с гръцко писмо от Македония, там, кн. 4, стр. 107—120.

¹² Вж. Lidové povídky jihomakedonské, Praha, 1932.

на говорите из Сярско и Драмско. Малко по-рано, без да се съобщава нарочно за това, в обнародвани от А. П. Стоилов песни от селата Либяхово (сега Илинден) и Гайтаниново, Гоцеделчевско, също е отбелязано двойно ударение¹. През 1931 г. Н. Алексиев потвърди съществуването на двойно ударение в разложкия говор², а през 1932 и 1936 г. К. Мирчев изнесе богат материал, с който утвърди, че явлението е познато на говорите из цялата гоцеделчевска (неврокопска) покрайнина³. Макар и да отрича четирирично ударение в гевгелийския говор, Д. Иванов дава примери, които сочат двойноакцентна схема, срв. *йъръбица* и *йаръбица*, *шѣстутини*, *църевото* и др.⁴, в които явно не е отбелязано едно от ударенията. Диалектоложките проучвания на полския учен М. Малецки в Солунско потвърдиха, че двойното ударение се среща чак до тази далеч на югозапад българска област⁵, макар че Облак не споменава за това. Все около това време явлението бе отбелязано и в говори из Западна Тракия — Ксантийско, Гюмюрджинско и Дедеагачко, Кешанско, макар и да бяха съобщени от тази покрайнина твърде малко примери⁶. Скромнен принос за обогатяване на библиографията по разглежданото акцентно явление има и пишещият тези редове⁷. Има още едно изследване, посветено на двойното ударение в българския език⁸, но авторът няма абсолютно никакво участие в разкриването му. Поставяйки си за цел да анализира изнесения от други дотогава материал, той прави несполучлив опит⁹ да обясни характера и причините за появата на това твърде интересно акцентно явление. Същият отбелязва, че и в немски език има аналогично явление с двойно ударение¹⁰.

II. ТЕРИТОРИАЛНО РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА ДВОЙНОТО УДАРЕНИЕ

При наличието на изнесените сигурни сведения за двойно ударение в различни краища на българската езикова територия, както и на доста пълното изучаване на териториалните говори в пределите на НРБ по методите на лингвгеографията, смятаме, че може вече да се определи

¹ Вж. СбНУ, XXXVI, 1926.

² Вж. Разложкият говор, Македонски преглед, год. VI, 1931, кн. 3, стр. 91—124. Алексиев отбелязва, че и в чешките диалекти се срещало аналогично явление, като дава само един пример — *vdřillse* (пак там, стр. 115, забел.).

³ Вж. Един Неврокопски български сборник с гръцко писмо, Македонски преглед, год. VII, 1932, кн. 2 и 3, стр. 165 и сл.; Неврокопският говор, ГСУ, ИФФ, т. XXXII, 1936, стр. 63 и сл.

⁴ Вж. Ударението в Гевгелийския говор, Известия на Семинара по славянска филология, VII, 1931, стр. 101, 105.

⁵ Вж. M. Malecki, O źródnicowaniu gwar Bogdańska w pd.-wschodniej Macedonii, Lud słowiański, III, 1 A, стр. 90—106; Dwie gwary macedońskie (Suho i Wisoka w Soluńskiem), I. teksty, 1934; II. słownik, Kraków, 1936.

⁶ Вж. Хр. Кодов, Езикът на тракийските българи, Тракийски сборник, V, 1935, кн. 2, стр. 67; кн. 3, стр. 72; СбНУ, кн. XXXVI, 1926, стр. 23.

⁷ Вж. Й. Н. Иванов, Вторично ударение в говора на с. Добротино, Гоцеделчевско, Български език, год. XVI, 1966, кн. 1, стр. 51—54.

⁸ Вж. Цв. Годоров, Двойно акцентуване в българския език, Сп. БАН, кн. LVIII, 1939, стр. 107—202.

⁹ И според Хр. Василев това е само опит, вж. Vorstufen zur gebundenen Betonung in südslavischen Mundarten. Zeitschrift für slawische Philologie, Bd. XXXIV/2, 1969, стр. 279.

¹⁰ Пак там, стр. 196—197.

сравнително точно обсегът на явлението, неговият ареал. Твърде знаменателно е обстоятелството, че двойният акцент се среща както в източни, така и в западни български говори, при това в такива области, между които съществуват сравнително големи говорни различия, вкл. и в областта на ударението¹.

Двойното ударение е важна акцентна особеност на говорите в цялата източна част на географската област Македония, т. е. източно от р. Вардар, и тиквешко-мориовските говори на запад от Вардар. Всички те, макар и в различна степен, познават разглежданото акцентно явление. Най-ярко, най-силно и изразително двойно акцентуване се наблюдава в крайния изток на областта: Разложко, Гоцеделчевско, Санданско, Драмско, Сярско, Зияховско, Валовишко², сир. по теченията на реките Струма и Места, както и в Солунско, Богданско. На изток ареалът на явлението пресича долното течение на р. Места и поема по крайбрежието на Егея, за да обхване и тракийските говори в Ксантийско, Гюмюрджинско, Дедеагачко и Кешанско, а по на север и някои родопски говори, напр. тези в Широколъшко и в Чепинското корито³. От всички изброени покрайнини, с изключение на Зияховско, отдавна са публикувани, където повече, където по-малко, материали. Най-западното огнище с доста последователно прокарано двойно акцентуване представят говорите в областите Мориово (Мариово) и Тиквеш⁴. И останалите източномакедонски говори в Шипско, Струмишко, Дойранско, Кукушко, Гевгелийско и Огражден, макар в сравнително по-слаба степен и в отделни категории думи, познават разглежданото явление⁵. Така че не е прав Цв. Тодоров, когато твърди, че „като същински островчета, без видима връзка между тях и центъра, се явяват от изток — широколъшкият говор, а от запад — тиквешко-мориовският...“⁶ Своеобразни, бихме казали, следи от заглъхнал или неразвил се *Nebenakzent* откриваме и в някои публикувани материали от говори далеч на запад в Македония, за които ще стане дума в следващата глава.

III. ДВОЙНО УДАРЕНИЕ В ПИСМЕНИ ПАМЕТНИЦИ, ФОЛКЛОРНИ И НАРОДОПИСНИ МАТЕРИАЛИ

Твърде важни за характера и същността на разглежданото акцентно явление са и някои писмени паметници, фолклорни и народописни материали не само от онези говорни области, в които се е развило двойното ударение, но и от такива, гдето то днес не се среща.

Двойно ударение е прокарано редовно в такъв писмен паметник като Търлиското евангелие от 1861 г., писано с гръцка азбука на български език. За съжаление то не е отбелязано редовно в кирилския текст от Л. Милетич, който издаде и проучи паметника⁷, макар да е по-

¹ Вж. приложения № 2, 3.

² От тези покрайнини имаме лично събран материал. Материали от Зияховско, Вало̀вишко, Драмско и част от Сярско се изнасят за пръв път.

³ Вж. Ст. Со̀йков, Българска диалектология, II изд., 1968, стр. 145.

⁴ Мориово обхваща земите по средното течение на р. Черна, а Тиквеш — между Вардар и долното течение на Черна.

⁵ Вж. в следващата глава.

⁶ Вж. Цв. Тодоров, цит. съч., стр. 125—126.

⁷ Вж. Български старини, кн. VI, 1920, стр. 71—176.

ставяно твърде старателно от автора на евангелието Димитър Стоилов, български учител в с. Търлис. Вероятно Милетич е смятал второто ударение за излишно и го маха, а в езиковата характеристика на паметника дори не споменава за него.

Нашата проверка показва, че на всяка страница от евангелието се срещат по 5—6, а нейде и повече двойно акцентувани думи, но това не е отбелязано в кирилския текст на издателя. Така напр. на стр. 46 има 12 двойно акцентувани думи, но нито една не е отбелязана от Милетич. Ще си позволим да цитираме тази страница¹. Освен това в някои думи ударението не е отбелязано, както е в оригинала (срв. на стр. 46 от евангелието — *βέροσέτα*, а в кирилския текст — *вечѣрата*)². В кирилския текст има само около 60 двойно акцентувани думи, т. е. средно около 7% от случаите в евангелието. По-редовно е отбелязано двойното ударение в първите страници, докъм стр. 70, а сетне е съвсем занемарено. По-късно, в рецензията си за „Неврокопският говор“, Милетич призна погрешния си подход към отбелязаното вторично ударение в паметника.

Редовно и последователно е поставяно двойното ударение и в Тешовския сборник с гръцко писмо, част от който бе издаден от К. Мирчев³. Така ръкописът по най-категоричен начин потвърждава развитието на двойното ударение в говора.

Интересни са и примерите с двоен акцент, които намираме в архивите на Ст. Веркович — приказки и песни с гръцко писмо⁴, издадени от Ст. Романски, а сетне обнародвани в сборника на Лавров и Поливка. В тези фолклорни материали, както и в паметниците с гръцко писмо, отбелязването на едно второ ударение в многосрични думи и особено в съчетание с енклитика не може да се отдаде единствено на влияние на гръцката графика.

В материали от някои гоцеделчевски (неврокопски) села, обнародвани от А. П. Стоилов⁵, също е отбелязано двойно ударение, без да се съобщава за него.

Интересни са сведенията, които ни дава Б. Цонев, въз основа на печатан вече материал от различни говори от Македония. Така напр., когато разглежда тиквешко-мориовския говор с „полуопределено двусрично-второ“ ударение, той отбелязва, че тук има думи с ударение върху четвъртата сричка от края, ала те не нарушавали акцентния принцип в говора, защото 1) били твърде малко, и 2) такива думи имали по две ударения — едно върху четвъртата и друго върху предпоследната сричка, напр. *мѣсечйна*, *крѣставйца*, *чѣтворйца*, *бѣлогрѣтка*, *чѣрбаци*, *прѣгрѣнала*, *рѣбинйца*, *пѣвунѣво*, *мѣтенйца* и т. н.⁶ В същност наличието на много пропарокситонни думи в Тиквеш и Мориово определя появата на двойно ударение в тези пропарокситони след удължаването им след граматична промяна или при следваща енклитика. Сам Цонев пише, че

¹ Вж. приложение № 1 (по факсимиле).

² Вж. стр. 110, § 26.

³ Вж. Македонски преглед, год. VII, 1932, кн. 2 и 3, стр. 149—186.

⁴ Събрани са в 1867 г. в с. Врондия (Г. Броди), Сярско, и записани с гръцко писмо от Дим. Михалев, както се вижда от бележката на първата бяла страница: „1867. Σέλλης Βρόνια, ότ' όακα Διόττοος Μηχαλє π-й λέονι ι παραβίνεζι. Τσортέο όάς τοί απόλη κνίονι γαργάβεν.“

⁵ Вж. Български, аромънски и албански фолклор, СБНУ, кн. XXXVI, 1926.

⁶ Вж. Б. Цонев, История . . . , I, стр. 379.

в повечето случаи пропарокситоните са глаголни форми и в някои случаи, когато след думата стои енклитика, „може ударението да бъде привлечено върху последния слог на главната дума“¹. Примерите, които той дава, сочат ясно, че става дума за двойно акцентуване, което не е отбелязано в използвания от него материал (срв. *оста̀ви, на̀бери, до̀неси, за̀мини* и др.² пропарокситони + енклитика = парокситони (от гледна точка на второто ударение), срв. *пра̀щайтѐ-а, на̀тема̀-го̀*³), сир. форми с две ударения.

Б. Цонев сочи примери с явно двойно ударение и от шипско-струмишките говори, характерни с акцентната си стабилност⁴. Въобще той тълкува по един или друг начин формите с двойна акцентовка, без да загатва дори за наличието на две ударения.

В народни песни от Мориово, записани от Кр. Бинев (съобщава Гавр. Кацаров)⁵, двойното ударение е отбелязано само в три кратки песни⁶. И в нар. песни от с. Булгаркьой, Кешанско, има примери с двойно ударение, срв. *го̀сподѝне, чо̀рбадж̀ине, ста̀нинѝне* и др.⁷

Във фолклорни материали от селата Плевня⁸ и Руждене⁹, Драмско, двойното ударение не е отбелязано, макар че се подразбира. Ясно указание за това са думи като *на̀сно̀пдѝка*, гдето е отбелязано второто ударение, а първото — не. В говора на двете села имаме в ударена позиция ятов преглас *ѣ > 'а*, а в неударена — *ѣ > е*.

В песни от селата Илинден (старо име Либяхово) и Гайтаниново, Гоцеделчевско, из сборката на Г. М. Гърнев двойното ударение е отбелязано доста последователно, срв. *мо̀итѐ са, пла̀ткото̀-и, ма̀йчино̀-ми, да̀ритѐ-са, сѐсринѝ-ми, о̀майнѝче, ра̀зделнѝче, чу̀лалѝ си, раси́пува̀ти, Сми́ндарица, Сми́ндарѐво, сми́ндари́чина, лю̀бова̀ хи, уста̀нала̀ ли, на̀й-хуба̀ва, Нико̀лувѝце, фа̀тихо̀-гу* и др.¹⁰

Макар и спорадично, примери с двойно ударение се срещат и в материали от Кукушко, напр. *ба̀шалѝя, го̀збу̀йѝя, дри́спусе́р, се́рикра̀ва, ка̀скамѝт, ми́житурка* 'детска игра, криеница', *пукта̀пѝка* 'най-горещото време през деня', *ура̀ла̀ 'поздрав', фи́ляда̀ 'бързо, скоро' и др.*¹¹ Трябва обаче да се подчертае, че тук част от лексемите са сложни образувания, на които първата съставка е повелителна форма от глагол, сир. т. нар. *composita imperativa*, при които при по-ефектно говорене се чуват подчертано две ударения (напр. *се́рикра̀ва, дри́спусе́р* и др.).

В приказка от Прилеп, записана от М. Цепенков, срещнахме пример *чи́нгене́лѝк*¹², с отбелязани две ударения, а в гевгелийския говор, наред

¹ Вж. Б. Цонев, История . . . , I, стр. 379—380.

² Пак там, стр. 378.

³ Пак там, стр. 380.

⁴ Пак там, стр. 371.

⁵ Вж. Македонски преглед, год. I, 1925, кн. 4, стр. 85—93.

⁶ Пак там, стр. 88.

⁷ Вж. СбНУ, кн. XXXVI, 1926, стр. 23.

⁸ Вж. П. Коледаров, Народописни и фолклорни материали от с. Плевня, Драмско, СбНУ, кн. I, 1963, стр. 57—121.

⁹ Вж. Д. Петколичев, Народни песни от с. Руждене (Гюрджик), Драмско, СбНУ, кн. I, 1963, стр. 121—203.

¹⁰ Вж. СбНУ, кн. XXXVI, 1926, стр. 37—39, 48, 63, 86.

¹¹ Вж. Д. Сакъов, Принос към речника на Кукушкия говор, Българска диалектология, кн. III, 1967, стр. 317—341.

¹² Вж. СбНУ, кн. VI, 1891, стр. 132.

с пример *услуждението* с две ударения има и редица примери, като *йаръбица* и *йаръбица, шестутини, царевото* и др.¹ с отбелязано само едно ударение.

Интересни примери намираме в Данаиловия четириезичник в думите с „нарушено“ правило за трето- (второ-) срично² ударение. Ето някои от тях: *халищата, лубеници, сиромасите, ма̀стѣница* (= *ма̀штинѣца* или *ма̀штинѣца* 'мътеница') и др.³ В тези думи, отговарящи на два от нашите акцентни типа, вместо очакваното второ- (или трето-) срично ударение се явява ударение върху четвъртата, дори петата сричка от края. Може да се предполага, че в тях е пропуснато едно от двете ударения, каквото вероятно са имали подобни думи. Както вече отбелязахме, и в други говори с акцентна стабилност имаме такива случаи, но те, според Б. Цонев, не нарушават акцентния принцип, защото 1) са малко на брой и 2) защото такива думи имат по две ударения — едно върху четвъртата и друго върху предпоследната сричка⁴. За примера *ма̀стѣница* К. Мирчев пише, че „както на много други места в съчинението на Данаила, ударението върху тая дума не стои вероятно поради коректурна грешка, на правилното си място. Без съмнение горният пример е звучал *ма̀штинѣца*, т. е. с ударение на втората сричка от края...“⁵ Наред с редукцията на *e > и* и това, според К. Мирчев, стои в съгласие с факта, че българският текст в Дидаскалията не отразява точно средномакедонски говор, а пограничен говор между средните и южните македонски говори⁶.

Примерите с неотбелязано двойно ударение в публикувани материали са, според нас, съвсем естествени, ако изходим от обстоятелството, че дори учени от ранга на Цонев и Милетич не отбелязват неговото съществуване. Лично ние се убедихме в това при сравнение на материали, записани от Веркович, и състоянието на живите говори днес. Едни и същи форми у него са с едно (твърде рядко с две ударения), а в говорите днес — с две ударения.

Що се отнася до посочените по-горе твърде ценни писмени паметници и фолклорни материали, писани с гръцко писмо, в които е отбелязано сравнително правилно и последователно двойното ударение в многосрични думи, вкл. и такива в съчетание с енклитика, то (двойното ударение), както вече отбелязахме, не може да се отдаде на влияние на гръцката графика.

¹ Вж. Д. Иванов, Ударението в Гевгелийския говор, Известия на Семинара по славянска филология, т. VII, стр. 101, 105, 452.

² Второсрично, защото според К. Мирчев българският текст у Данаила не отразява точно средномакедонски говор (битолски), а пограничен говор между средните и южните македонски говори. Вж. К. Мирчев, Към разчитането на българския текст в Данаиловия четириезичник, стр. 38.

³ Тук не включваме многобройните примери като *во̀ложте, бра̀койте, пра̀хойте, сто̀ложте* и пр., гдето гръцкото η, когато следва след гласна, означава съгласна j, а не гласна и — една особеност в графиката на текста, която не е доловена в изданието на Четириезичника от Погорелов (вж. Сб БАН, кн. XVII, 1925, стр. 1—48), а бе изтъкната от К. Мирчев в цитираната по-горе статия, стр. 41—42. Вследствие на това в транскрипцията на Погорелов са допуснати някои неточности, които могат лесно да дадат повод за погрешни тълкувания както на определени фонетични белези, така и на акцентните особености на българския диалект, отразен в Данаиловата дидаскалия.

⁴ Вж. цит. съч., стр. 379.

⁵ Вж. Към разчитането на българския текст..., стр. 38.

⁶ Пак там.

IV. АКЦЕНТНА ТИПОЛОГИЯ. ТИПОВЕ И МОДЕЛИ ПРИ ДВОЙНОТО УДАРЕНИЕ

В известната си статия за вторичното ударение в разложкия говор Д. Молеров разкрива не само съществуването на разглежданото явление, но прави опит да систематизира и подреди случаите, да разкрие условията, при които се явява то³. Макар и да не могат да се отречат някои нейни положителни страни, напр. системност, прегледност и пр., общата схема³ на Молеров не е сполучлива, защото 1) тя не обхваща всички случаи (напр. двойно ударение при съчетание на дума с енклитика, когато второто ударение пада върху последната), и 2) в нея не са обобщени трите основни акцентни типа, за които ще стане дума по-нататък.

Цв. Тодоров, макар че в най-общи линии е схванал акцентните модели при двойното ударение⁴ (без да типизира явлението), по-нататък е допуснал страшна раздробеност в подредбата на случаите и примерите⁵. Впрочем това не е случайно, а последица от крайно погрешната му основна концепция за появата на двойното ударение. Авторът не е могъл да схване, че двойното ударение, като късна проява в някои български диалекти, е в пълна зависимост от броя на сричките в дадена дума, че между *кумовѣто*, *роговѣто*, *каменѣто*, *ангелѣто*, *вашенѣте*, *вяратѣ ти*, *сянкатѣ му*, *дѣштерѣ му*, *благината*, *дадетѣ му*, *корто-лѣса*, *даваме ги* и пр. няма никаква разлика, че това са били готови четирисрични формации — именни, прилагателни, глаголни, дума с енклитика, които са попаднали едновременно под влияние на закона за двойното ударение поради някаква обща причина. Ето защо напълно погрешно е да се отделят те, както е направил Цв. Тодоров, в обособени групи⁶.

Въз основа на богат лично събран материал от Източна Македония (Драмско, Сярско, Зиляховско, Валовишко, Гоцеделчевско, Санданско) и лични впечатления от Разложко, въз основа на обнародван материал от други български покрайнини, в следващото изложение ще се постареем да разграничим основните акцентни типове и модели, т. е. в какви позиции и категории думи се явява двойното ударение. Такъв вид на нашата типология се базира на основното схващане за двойното ударение като ритмично ударение, обхванало закономерно готови вече формации. Изводите си ще илюстрираме с изобилен материал.

С оглед на мястото на вторичното ударение⁷ в думата двойното ударение в най-едри линии може да се сведе до три основни типа: парокситония, пропарокситония и окситония.

Парокситонията е обща за всички говори, познаващи двойното акцентуване. Този тип ще наречем западнорупски. Пропарокси-

¹ На места си служим и с термина *схема* със значение на *модел*.

² Вж. цит. ст., стр. 179—181.

³ Пак там, стр. 182.

⁴ Вж. цит. ст., стр. 126—127.

⁵ Пак там, стр. 133—192.

⁶ Подробно вж. в главата за критичния преглед на досегашните мнения за произхода на двойното ударение.

⁷ За съдържанието на термина вторично ударение вж. в главата „Произход на двойното ударение“.

тонията и окситонията като акцентни типове са по-ограничени. Окситонията е присъща в определени позиции най-вече на разложкия, отчасти и на солунския говор, но я срещаме и в другите райони в различни позиции, без да може да се установи закономерност. Този тип ще наречем условно разложки. Пропарокситонията е също по-рядка, но се среща навред в ареала на двойното ударение. Тя представя потенциална възможност за възникване на първия тип — парокситонията.

С оглед на ритъма трите акцентни типа и техните модели не се отличават съществено един от друг — при парокситонията ритмичната стъпка е хорей (˘ —) и по-рядко ямб (— ˘); при пропарокситонията ритмичната стъпка е също хорей или ямб, но накрая се търпи и дактил (˘ — —), докато при окситонията имаме обикновено незавършен хорей (˘ — ˘), по-точно амфимахър, или незавършен ямб (— ˘ — ˘). Обаче и при трите акцентни типа имаме неизменно редуване на ударена и неударена сричка така, че след всяка ударена сричка следва неударена, с някои изключения, които ще посочим по-нататък. При това броят на сричките преди първото ударение е без значение.

Що се отнася до твърдението на Цв. Тодоров, че „ударенията могат да се редуват и през две срички, или да стоят едно до друго“¹, то не почива на сигурна основа. Примерите, с които авторът подкрепя твърдението си, могат да бъдат сериозно оспорени, а някои от тях и напълно отхвърлени, ако се изхожда от живите говори днес. Така напр. случаите *йованувица*, *лакардиетѝ му*, с които той подкрепя тезата си, че в някои случаи акцентната схема приемала следния вид: ˘ — — ˘ —², са явни грешки. При първия пример неправилно е отбелязано първото ударение (*йовановица*), а вторият пример в живия говор гласи *лакардиѝа* (срв. и в Търлиското евангелие *лакардиѝ*), а членувано и в съчетание с енклитика — *лакардиетѝ му*. Останалите примери и особено онези, с които се подкрепя моделът — ˘ ˘ —³, за всеки, който поне веднъж е слушал реч с двойно ударение, са явни грешки на записвача, резултат от неговата грамотност и възискателност. Що се отнася до примера

прѝнге^aса, с който Тодоров подкрепя своята „най-неритмична“ схема ˘ ˘ —⁴, ударението е също неправилно отбелязано. В същност дифтонгът *e^a* е рефлекс на ятовата гласна (ятов преглас *ѣ > e^a*). Че в изброените и други тям подобни случаи се касае за грешки, които са твърде естествени, ако се вземе под внимание обстоятелството, че огромна част от материала е писмен, а значителна част от него и с гръцка графика, се потвърждава от споменатите вече примери на Ст. Новакович. Тук, наред с *говендѝри*, *пѝнеделник*, се срещат и *Никѝлица*, *варварѝца*, *ѝблѝчно*, *гладѝко* и пр. Същото е и с част от примерите из обнародвани материали от Източна Македония. Такива примери, използвани, струва ни се, преднамерено от Тодоров, за да подкрепи концепцията си

¹ Вж. цит. съч., стр. 127.

² Пак там.

³ Пак там.

⁴ Пак там, стр. 127, 133.

са толкова малко в сравнение с другите, че едва ли биха могли да послужат за сериозно доказателство в подкрепа на предвзетата Тодорова теза. И ако все пак те се срещат спорадично, те са или явни грешки, или резултат от склонност към акцентна свръхстарателност¹ и не прекращават границата на изключенията. За нас няма никакво съмнение, че във от посочените три двойноакцентни типа други няма. Ще се спрем по-подробно на всеки от тях и на техните модели (схеми).

1. Парокситонията, както вече отбелязахме, е обща особеност на всички говори, гдето се акцентува двойно. Принциплът, който владее при нея е, общо взето, следният: щом след ударената сричка следват три неударени, върху предпоследната се явява ново ударение. Това става най-често, когато дадена дума нарасне, било като получи граматически член, било като се съедини акцентно с някоя енклитика, каквито могат да бъдат кратките винителни и дателни форми на личното местоимение, възвратните местоимения *са* (= *се*) и *си*, въпросителната частица *ли*, а при сложните глаголни времена и формите на спомагателния глагол. Следователно, ако от акцентните модели $\acute{\text{---}} \text{---} \text{---}$ или $\text{---} \acute{\text{---}} \text{---}$ се получат други модели $\acute{\text{---}} \text{---} \text{---} \text{---}$ или $\text{---} \acute{\text{---}} \text{---} \text{---}$, последните тутакси се променят в $\acute{\text{---}} \text{---} \text{---} \text{---}$ или $\text{---} \acute{\text{---}} \text{---} \text{---}$. Общи за всички говори са следните шест парокситонни модела: 1. $\acute{\text{---}} \text{---} \text{---} \text{---}$ (четирисрична дума с ударения на първата и третата сричка), 2. $\text{---} \acute{\text{---}} \text{---} \text{---}$ (петсрична дума с ударения на втората и четвъртата сричка), 3. $\text{---} \text{---} \acute{\text{---}} \text{---} \text{---}$, $\text{---} \text{---} \text{---} \acute{\text{---}} \text{---}$ (шест или повече срична дума с ударения на третата (четвъртата) и петата (шестата) сричка) 4. $\acute{\text{---}} \text{---} \text{---} \text{---} \text{---}$, $\text{---} \acute{\text{---}} \text{---} \text{---} \text{---}$ (съчетание от трисрична (по-рядко четирисрична) дума с ударение на първата (втората) сричка и енклитика, което се схваща като акцентен комплекс — второто ударение пада върху последната сричка на думата), 5. вторично ударение получават и някои енклитики в съчетание с двусрична дума с ударение на първата сричка или трисрична дума с ударение на втората сричка, ако след енклитиката следва друга едносрична дума без ударение ($\acute{\text{---}} \text{---} \text{---} \text{---}$ или $\text{---} \acute{\text{---}} \text{---} \text{---}$) — за този модел досега не е споменавано в литературата, 6. думи с три ударения ($\acute{\text{---}} \text{---} \text{---} \text{---} \text{---}$, $\text{---} \acute{\text{---}} \text{---} \text{---} \text{---}$, $\text{---} \text{---} \acute{\text{---}} \text{---} \text{---}$).

В предпоследните два модела също имаме редуване на ударени и неударени срички. За да се запази акцентният ритъм, комплексът и в двата случая получава още едно ударение, та се разделя на два хорей (срв. *дадохъ му, фѣтихъ ѿа, майка хѣ е* (болна), или два ямба (срв. *дрехите мѹ са, тогѡшните ги*). Следователно тук не е валидно правилото за книжовния език, гдето слетите в акцентен симплекс основна дума и енклитика имат едно ударение (срв. *видя-ли-го, обича-ме-се*). Последният модел, както ще се види по-нататък, се получава след нарастване с една сричка (или енклитична дума) на пропарокситоните.

Интересно е, че при всички модели вторичното ударение се появява, строго и последователно, във всички членувани съществителни, прилагателни и числителни имена, местоимения, наречия и при глаголните

¹ За подобни прояви в областта на фонетиката вж. Ив. Лекков, Прояви на фонологична свръхстарателност в развоја на българския, полския и чешкия език, Сп. БАН, кн. LVIII, 1939, стр. 85—104.

форми в 1, 2 и 3 л. мн. число (вкл. и в повелителните форми за 2 л. мн. число), а така също и при наименованията на местностите.

Примери¹ (без оглед на произхода на думата):

а) Първи модел (— — — —):

— съществителни имена: *вoзглавнѝца, къркулѝца, пoдгазнѝца, кутурѝца* 'неточно измерване', *рaскърснѝца* 'кръстопът', *кървавѝца, кaтерѝца, сѝпанѝца, крaстaвѝца, дeтeлѝна, мeсeчѝна, гѝздавѝна, пaужѝна, ц'а-пeнѝца, сѝкарвѝца, ѝловѝца, ѝaловѝца, бъркaнѝца* 'разбито с вода мляко', *мaтeнѝца, ѝaрeбѝца, гургулѝна, гургулѝца, кѝсалѝца, ѝaловѝна, м'oдмe-тѝта, м'oдмeчѝта, м'oдмeчѝтo, вeчeрѝтa, кeпeтѝтa, свѝнeтѝтa, м'улe-тѝтa, снoпeтѝтa, oрeмaкo, дaлoвѝтo, дaл'чeтѝтa* 'клончета', *мaжѝ-шѝтa, дeтѝшѝтa, тpaнѝшѝтa, тyпaвѝца, мaѝшѝнк'oдтo* 'малкото', *пѝлeтѝтa, 'oдoвѝтo, сeлeнѝтo, гpaжд'aнѝтo, пoстeл'ѝтa, грoбeтѝтa, фaвpикѝтa, пѝлeтѝтa, бyрeнѝцѝтo, бpaтoвѝтo, сѝнoвѝтo, сн'aгoвѝтo, р'oдoвѝтo, ѝстѝнѝтa, кoчѝнѝтa, цaршѝтѝнѝтa, х'oртoмѝтa, мaшѝтe-хѝтa, мoтѝкѝтa, цaлѝнѝтe, тeвнѝнѝтe, пѝсaнѝтo, ж'yвѝнѝтa, бyтo-вѝтo, т'oпoвѝтo, сѝдoвѝтo, рaтaѝтo, к'oкaлѝтo, мaстoѝтo, м'oмѝ-нѝтe* 'гости от страна на булката', *тeмнѝн'oдтa, yдaѝтa, шѝрѝн'oдтa, х'oртyм'oдтa, к'oдeт'oдтa, зърн'oв'aнѝн, крyш'oв'aнѝн, кърч'oв'aнѝн, вѝзмeвлѝйa, пл'aвн'aлѝйa* 'жители на селата Зърнево, Крушово, Кърчово, Възмен, Плевня, Драмско и Валовишко', *гърмeнчѝнѝн, гърмeнлѝйa, скрe-бaтч'aнѝн, слaшѝтeнлѝйa, дeбрeнлѝйa* 'жители на селата Гърмен, Слащен, Скребатно, Дебрен, Гоцеделчевско'; *бeлoгpaткa, крaстaвѝца, чoрбaѝѝн, рoгoзѝна, дyкaдѝнчe, бeлeзнѝцѝ, мaтeнѝца, рoбѝнчѝца, мaѝстoрѝa*²; *пyмпyв'тy* (стб. пжпъ), *прѝнтoвѝтy, рeндyвѝтy, рѝмбoвѝтy, крaшѝнѝцѝтy, сн'aгoвѝтy, пeнтyцѝтy* 'петъците', *тѝмпaнѝтy, yчyфѝцѝтy* 'вуйчовците', *прaхѝнѝтa* 'праханта', *мѝшѝтѝхѝтa, ѝeндрaвѝтa, тpaпѝзѝтa, кѝхaѝтa, ч'eлѝнгѝтa, ѝaбaлкѝтy, вeч'epѝт'a, ш'ѝндaгмѝтa* 'полк', *ѝaрнѝч'aнѝтa, пa-сyнтѝтa* (пасо 'паспорт'), *кaмѝн'aтy, сѝрѝн'aтa, пoглѝндѝкy, кoпѝл'aнѝтa* и т. н.³; *мoмчeтѝмy, тaткaтѝдy, прѝстѝлкѝтa, yшѝцѝтa, жeлeзнѝца, сѝбyтѝтa, гoтoвѝшкa*⁴, *жeнѝшѝтѝнѝтa, рyбѝцѝнa, лoбyдѝтa, кoпѝлѝд'oтo, мaчyхѝдa*⁵; *плaнѝнѝтa, цaрeвѝца, ѝaрѝнѝтa, стoлнѝнѝтa, ѝстѝнѝтa, прaвѝнѝтa, цaршѝтѝнѝтa, шѝрѝнѝтe, нaшeнѝкѝтe, блaгѝнѝтe, цaлѝнѝтe, глyшѝнѝтe* и др.⁶; *пaужѝна, пaтнѝцѝтe, стoлoвѝтo, цaпoтѝнa, тpa-сeнѝнa, бъргaрѝтo, мaтoрѝца, пaтѝцѝтa, кyкyвѝца, нaшeнѝцѝтe* и т. н.⁷; *чyмepѝкa, шѝлeжѝнѝя*⁸; *гoспoдѝнe, чoрбaдѝжѝнe, стaнѝнѝнѝe*⁹ и др.;

¹ Ще посочваме района само за примерите, които не сме събрали лично, а сме ги заели от досегашните публикации.

² От Тиквешко, вж. Б. Цонев, История..., I, стр. 379.

³ От Солунско, вж. М. Малевки, цит. съч.

⁴ От Ксантійско, Гюмюрджинско и Дедеагачко, вж. Хр. Кодов, цит. ст.

⁵ От Широколяшко, вж. Ст. Н. Шишков, цит. ст.

⁶ От Благоевградско, вж. Хр. П. Стоилов, цит. ст.

⁷ От Разложко, вж. Д. Молеров, цит. ст., и Н. Алексиев, цит. съч.

⁸ От Мориово, вж. Македонски преглед, год. I, 1925, кн. 4, стр. 85—93.

⁹ От Кешанско, вж. СбНУ, кн. XXXVI, 1926, стр. 23.

казувайши, тр'абувайши, рабутйхми и др.¹; пр'ас'ечёме, стóрувдйми² и мн. др.;

— причастия: работйла, помилòвал, подрагòвал, расфòрлйла, прè-гьрнйла, заградйла, прогоУдрил, казовёла, учукйла, иструййла, напи-сйли, пр'афирлйла, нарамйли, исфирлёт, надробёт, прèкарйли и т. н.; калесйле, разгодйла, нагодйла³ и др.;

— местни имена⁴: Андъцйте, Астрабòвац, Б'ал'овдто, Бòровйца, Бóрувйца, Бèговйца, БèговУдто, Бйол'чёт, Букурòфски (тумбар'), Бòр-ишенскòто, Вйровёт, ВУòлковУдто, Вёлковйца, Вòйовйца, Глòбучйца, Гò-линёт, Гълъбòва (дупка), Дарковдто, Дебреньца, Дёл'овйца, Дур'увйца, Д'аловёт, Дончовйца, Дунковйца, Дуковйца, Дупчиштёт, Иловйца, Крайиштёт, Клòкотйца, Кйркалйца, Каваклёко, Клийкавта (вода), Л'ун-гурУдвез, Л'аскунйца, Метленйко, Малешòво, Мårморйца, Мраморйца, Мързовйца, Мòчурёт, Орехòвез, Орешёт, Оградта, Оградйте, Пёр-лешкйя (кладенец), Папратнйца, Пештурйте, Папарйца, Плåtенёт, Плòштицйта, П'асоцйте, Рòвиштёт, Раденòвез, Рòвинйте, Скрèбатйца, Требиштйта, Туховйшта, Туфчастта (круша), ТУòповУдта (кур'ò=кория), Уòйковйца, Уровёт, Фйридйци, Хабланйца, Чучурёт, Чучуркйта, Чупровёт, Читевйца, ШйринУдта, Шйлестйта (òйна), Шундул'чйна, Йазминёт и мн. др.

б) Втори модел (— — — — —):

— съществителни имена: истòриййта, комйциййта 'комисията', ма-гàретйта, учйлиштёт, учйтелкйта, тупавицйта, приказòвне, родй-телёт, писаниёт, прийтелёт, учйтелёт, кабадаййа, пийавицйта, лескавицйта, дрискавицйта, лапавицйта (лапавица 'валеж от дъжд и сняг'), калугерйца, колугеркйта, кокохчицйта, садйлиштёт, църковни-цйте, сабòриштёт, спасениёт, устанòвне, пол'убувне, ухаповне, прил'аганёт; магèsницйта, печатницйта, бибуг'арйца, калугерйца, спасениёт, продаванёт, усамнуванне⁵; пунд'алницйту, кабадаййа, тулумбацйца, пийавицйта, ранкавицйта, пинакутйта, прутевусйта, пинакутит'а, затфàранёту, такмòсван'ёту, закл'увйни, усъмнуванй, надстр'увйни, пуглèднуванй⁶; брадавйца, гръмавицата, желèзницйта, Белàсицйта, задушницйта, затйлицицйта, каштòвницйта, магàрицйта, наусницйта, орисницйта, магàрицйта, повòйницйта, подгàзницйта, по-лèдицйта, гасèницйта, валавицйта, валавицйте⁷; чул'акатòга⁸ и т. н.;

— прилагателни имена: магàрешкйте, магàрештййа, магàрешУдто, кокошкитйта, богòрдичнйте; ухапванёт, починалйа, найстинскйте

¹ От Солунско.

² От Ксантийско, Гюмюрджинско и Дедеагачко.

³ От Мориово.

⁴ Примерите са от Драмско, Сярско, Зилиховско, Валовишко, Гоцеделчевско и Разложко.

⁵ От Разложко.

⁶ От Солунско.

⁷ От Благоевградско.

⁸ От Ксантийско, Гюмюрджинско и Дедеагачко.

Христосувѣта, Давидовѣта, училишнѣто, воздѣианѣто, стойановѣта, марийкѣто и др.; Николувѣна¹; Стойановѣта² и т. н.;

— числителни имена: дванаѣстѣто, тринаѣстѣто, петнаѣстѣто, шеснаѣстѣто, чотриѣстѣто, четвѣриѣта;

— глаголи: докарѣвѣме, искарѣвѣме, приказѣвѣме, увѣровѣме, убѣдовѣме, приказѣовѣме, расказѣвѣме, кондисѣвѣме, полѣубѣвѣме, отвѣрзѣвѣме, докарѣвѣше, искарѣвѣше, отвѣрзѣвѣше, убѣдовѣше, докарѣвѣхме, искарѣвѣхме, расказѣвѣхме, обѣрновѣхте, привѣрзовѣхте, прибѣрзовѣхте, отвѣрзовѣхте, полѣуѣвѣхте, накѣисновѣхте и т. н.; дукарѣвѣши, калѣсовѣми, кандисѣвѣши; псунѣисѣвѣши, напѣлнѣуѣвѣши, прибѣрнуѣвѣхте, привѣруѣвѣхте³; пукапуѣвѣхте⁴ и др.;

— причастия: калѣсанѣте, докарѣнѣте, искарѣнѣте... образуват се от всички изброени по-горе глаголи за женски и среден род, ед. ч. и за мн. число;

— местни имена: Даутѣвѣто (чѣшма), Докѣзовѣто, Трѣнлѣвиѣта, Горѣновѣто, Мѣмѣшовѣто, Вѣлѣчанѣовѣто, Аѣийѣовѣто, Сотѣровѣто, Мѣхѣлѣуѣто (варѣшило), Добрѣлѣцѣкѣта (рѣка) и т. н.

в) Трѣти модел (— — — — —, — — — — —)⁵:

предложѣнѣто, клѣпатѣрѣниѣте, излѣковѣувѣне, благѣсловѣнѣто, беззакѣонѣто, изгублѣнѣто, господѣрѣовѣта, населѣнѣто, покаѣянѣто, положѣнѣто, червѣнѣкавѣто, зеленѣкавѣто, нѣтовѣрѣнѣте, правослѣвѣто, привѣзмѣнѣто, евангѣлѣто, прѣтказѣнѣта, благоутрѣбѣнѣто, орѣхѣтѣнѣто, богѣродѣиѣнѣто, Кустѣдѣиѣовѣто (Мѣ), никѣлѣниѣнѣто, карѣфѣлиѣнѣто⁶; самбѣутѣрѣниѣтѣ, кѣлитѣтофѣцѣтѣ, афѣтокѣниѣтѣ, апулѣтѣрѣиѣтѣ, излѣпѣсѣвѣши⁷.

г) Четвѣрти модел⁸:

сѣлотѣ го (иска), вѣдѣуѣ са, нѣговѣ си (маѣйка), срѣтнахѣмѣ ги (два) дѣкарѣ хи (дадохѣ), брѣтѣовѣ му (сѣсра) ф сѣбатѣ са, дѣгнѣтѣ го, кѣмбѣтѣ са (лоши) (кѣмба 'карѣтоф'), нѣйдахѣмѣ го, зѣтовѣ и (тоѣ), фѣдѣлѣхѣ ма, нѣхинѣ си (работѣ), кѣшитѣтѣ ни, нѣкакѣф го (нѣма), мѣлѣбатѣ му, нѣватѣ си (дадѣ), зѣтовѣ ли (тоѣ), рѣзѣтѣ хи, жѣмѣрѣкѣтѣ са (лоши) (жѣмѣрки 'прѣжки'), двѣстѣ и (пѣт), нѣйдахѣмѣ ли, глѣдамѣ го, тѣишѣтимѣ си, учѣимѣ са, дѣтетѣ му, дѣскалѣ е (дошѣл), рѣзѣдѣ са 'разсѣрѣди се', идѣтѣ си, вѣитѣсѣй са 'махни се', рѣсфѣрлѣл ги, пуштахѣ гу, дѣдѣотѣ му, ф бѣнѣатѣ сос (дѣруги), брѣтетѣ хѣм, пѣвѣкѣ са, вѣратѣ ти, сѣдѣбатѣ му, сѣтѣниѣ му (чѣс), иѣстинѣ ви (казѣвам), сфѣдѣтѣ си, гѣспѣдѣ му, кѣшитѣтѣ му, чѣумѣтѣ кѣ (зѣмѣ), жѣлѣбатѣ му, фѣтѣрѣиѣ му (тѣтко), гѣдѣиѣшитѣтѣ хѣм, тогѣиѣнитѣ ги (нѣяма), в чѣвалѣчѣтѣ са, трѣиѣцѣтѣ са (там), потѣрахѣмѣ иѣ (нѣя), иѣдѣосѣвѣ си, нѣмѣрѣхѣмѣ си, нѣистѣинѣ ти (врѣвѣа), прилѣагѣиѣтѣ му, нѣбѣсѣниѣ ми (баѣца), душѣмѣнѣтѣ му, бѣхѣрѣтѣ са (бѣхѣ-

¹ От Широколѣшко.

² От Разложѣко.

³ От Солѣунѣско.

⁴ От Широколѣшко.

⁵ Примерѣте не са дифѣрѣнцирѣни по грамѣтичѣски категѣории.

⁶ В едѣна чѣст от примерѣте се наблѣдаѣва и трѣто ударѣниѣе, но то е толѣкова слѣбо, чѣ не ни даѣва основѣниѣе да го отбѣлѣзѣваме.

⁷ От Солѣунѣско.

⁸ Примерѣте не са дифѣрѣнцирѣни по грамѣтичѣски категѣории.

тѣтъ 'бѣят'), кинѣшетѣ ти, харѣпнѣ му, учѣтелѣ са, сфетѣлотѣ си, занѣцашѣ са, растѣурихмѣ го, запѣлихѣ го, искѣрахѣ на, продавамѣ го, сирѣчетѣ са, тарговѣйатѣ си, лакардѣйатѣ му, ученѣцитѣ му, армѣсахѣ го, излѣкѣвахѣ го и т. н.; мѣчкатѣ си (видѣх), мѣчкатѣ е (дрѣвна), кѣчетѣ и, цвѣтетѣ му, вѣшиѣ ле, сѣчкѣитѣ са, зѣматѣ ле, искатѣ ле, утрѣтовѣ ме, клѣдохѣ го, тумруцитѣ са (делани), невѣститѣ се (мѣлеа), тевнѣцитѣ са (заградени), момѣтетѣ ле и др.¹; у мѣйчинѣ си (като) брѣвѣитѣ сте, давамѣ ги, збѣрамѣ се²; прѣштѣйтѣ-а³; рубѣитѣ му, сѣстрѣитѣ му, дѣатѣнтѣ и, дѣатѣнтѣ ми, другѣтѣ њи, блѣзѣнѣйтѣ му, извѣдѣи ма, арнѣутѣнѣ иѣм (рѣче), арѣтѣлицѣтѣ му, гудѣнинѣцѣтѣ му⁴; друѣжинѣ е, кѣдѣчетѣ го⁵ и др.

е) Шести модел:

2. Пропарокситонията като акцентен тип е по-слабо застъпена в сравнение с парокситонията. Що се отнася до ритъма, тя представя разновидност на парокситонията. Щом една четирисрична (петосрична) парокситонна дума нарасне с още една сричка, ударенията не променят местата си. Стъпката в болшинството от случаите е хорейна, много рядко ямб, а накрая — дактил. В Разложко думата трябва да окончава на гласна, която не получава ударение. Пропарокситоните представят винаги потенциална възможност за появата на трето ударение, но при определени условия: когато пропарокситонната дума се удължи с още една сричка след граматична промяна или със следваща я енклитична

² От Ксантийско, Гюмюрджинско и Дедеагачко.

4 От Солунско.

⁶ Примерите не

8 От Разложко.

дума (˘ — ˘ — — + — = ˘ — ˘ — ˘ — или — ˘ — ˘ — — + — = — ˘ — ˘ — —), се получава парокситон с три ударения. При това акцентният ритъм, сир. редуването на ударени и неударени срички, не се нарушава. Този акцентен тип се наблюдава по-често в Благоевградско и Разложко и по-рядко другаде.

При пропарокситонията различаваме два модела, две схеми: 1. — ˘ — ˘ — — (петсрична дума с ударения на първата и третата сричка) и 2. — ˘ — ˘ — — — (шест- (седем-) срична дума с ударения на втората (третата) и четвъртата (петата) сричка). Втората схема обхваща твърде ограничен брой примери и случаи.

Примери (без диференциация по граматическа категория):

а) Първи модел: *възлавнѝцата, възлавнѝцата, чорбажѝята, момечѝтата, натовѝрени, гѝсподѝвото, дѝаволѝвото, иродѝвите, вѝровѝнето, ефсайбѝята, трупажѝята, орехѝфчене* ¹от с. Ореховец, Сярско², *стѝрчиштѝянката* ³от с. Старчища, Драмско⁴, *цѝрнозѝмката, кѝрва-вѝцата, кѝйлатѝсаха, седемстѝдини, осемстѝдини, Бѝбакдѝваца, Мура-кѝдваца* (МИ); *вѝштерѝцата, лѝставѝците, гѝбравѝцата, зѝеднѝцата, кѝтерѝцата, кѝставѝцата, кѝравѝцата, кѝковѝцата, кѝрешнѝцата, кѝтурѝцата, лѝнгуриѝцата, лѝзарѝцата, пѝтерѝцата, цѝревѝцата, бѝволиѝцата, бѝговѝцата, мѝтенѝцата, фѝрѝколиѝцата, сѝпанѝцата, вѝште-риѝцата, цѝпепѝцата, вѝшенчѝтата*⁵; *лѝстраѝѝята, киѝенудѝхину, пѝглиндѝциту, фѝтѝографѝята, нѝричнѝцата, пѝйаѝѝната, киѝендохѝѝето*⁶; *работнѝците, кѝрвавѝцата, кѝкувѝчино, кѝкувѝцата*⁷; *момичѝята*⁸.

б) Втори модел: *закѝл'увѝнето, зал'убувѝнето, приказѝвѝнето, продѝн'увѝнето, лалѝгерѝцата, калѝгерѝцата; Радѝнѝчнѝната, бабѝге-риѝцата, бахѝйванѝжѝята*⁹; *динѝасувѝнѝту*¹⁰ и т. н.

3. Окситонията като двойноакцентен тип е най-слабо разпространена и в различните покрайнини в ареала на двойното ударение се явява в различни позиции и категории думи, без да може да се установи никаква закономерност. Най-разпространена е тя в Разложко и отчасти в Солунско и Благоевградско, а другаде примерите са спорадични. Окситонията има следните два модела: 1. ˘ — ˘ — ˘ (трисрична дума с ударения на първата и третата сричка — амфимахър) и 2. — ˘ — ˘ — ˘ — ˘ (четири или петсрична дума с ударения на втората (третата) и последната сричка).

В Разложко и Благоевградско тя е възможна само при думи, които завършват на съгласна, в Солунско — и на гласна, а в Гоцеделчевско, Санданско, Драмско, Сярско, Зияховско, Валовишко и другаде — без оглед на характера на краесловния звук.

Окситонията ще да е възникнала най-напред в контекст като парокситония (вж. четвъртият модел — дума + енклитика), напр. *фѝдриѝ (му), лубенѝцитѝ (си), ѝстинѝ (ви), сѝтнѝѝ (ден), пѝтстѝтѝн (оки)* и др. и след това, вѝн от контекста, второто ударение се е укрепило

¹ От Благоевградско, но голяма част от примерите се срещат и в Югоизточна Македония.

² От Солунско.

³ От Разложко.

⁴ От Ксантийско, Гюмюрджинско и Дедеагачко.

⁵ От Разложко.

⁶ От Солунско.

върху последната сричка на думата. В този смисъл тя може да се смята като по-нататъшно развитие на парокситонията. У Цв. Тодоров част от примерите с окситонно ударение са в същност паракситони, дадени от него без енклитика или без следващата дума, с ударение на втората сричка, срв. *пепелѐничѐн* (език), *богорѝдичѐн* (повѝй), *дваѐстѝ* (и *пѝт*). Така, откъснати от контекста, примерите не представят интерес при определяне типа на двойното ударение. При други думи от рода на *чѝрбажѝ* имаме в същност двойко ударение.

Ето примери и за двата модела: *кѝадѐнѝц*, *кѝсалѝц*, *лѝпадѝц*, *жѝлавѝц*, *пѝтивнѝк*, *пѝтурѝц*, *пѝтивѝн*, *нашенѝц*, *тѝкашѝн*, *сѝмпарѝк*, *дѝпратѝк*, *пѝсладѝк*, *исфарлѝк*, *пѝмпалѝв*, *гѝрванѝв*, *гѝсподѝв*, *ѝслепѝй*, *зѝцѝрнѝй*, *ѝнемѝй*, *ѝглушѝй*, *пѝйѝвичѝв*, *кѝлѝцѝф*, *Радѝнчинѝн*, *Вакѝнчинѝн*¹; *пепелѐничѐн*, *богорѝдичѐн*²; *к'ѝратѝ*, *натѝз'акѝ*, *нѝкакѝфѝ*, *нѝкакѝфѝ*, *нѝкакѝфѝс*, *нѝкакѝфѝ*, *нѝкакѝфѝ*, *нѝкакѝфѝ*, *питѝнайѝситѝах*, *с'ѝкутрѝй* (но и *с'ѝкутрѝй* — с едно ударение), *гѝлабѝс*, *ѝбукѝ*, *гѝнишѝтѝм*, *л'ѝжѝшиѝтѝм*, *м'ѝстишѝтѝм*, *скѝакишѝтѝм* и др.³; *уралѝ* 'поздрав', *фѝл'адѝ* 'бързо', *кѝскамѝт*, *дрѝспусѝр*, *дѝрпѝрушѝй*⁴; *кѝлѝцѝф*, *сѝлѝцѝф*, *тѝлѝцѝф*, *напѝснѝм*, *булкатѝ*, *нив'ѝстатѝ*, *напѝрднѝват*, *ѝдгѝвѝр*, *Радѝмлѝ* (МИ Мъглен, Сярско), *Капашѝц*, *Коцѝатовѝц* (МИ с. Лехово, Валовишко), *Гѝштерѝк* (Сел И, Драмско), *Кѝйсежѝк* (врѝх в пл. Мраморица) *действѝтелнѝст*, *разбѝдѝ*, *ѝсточѝй*⁵.

V. ДВОЙНО УДАРЕНИЕ В РЕЧТА НА ОТДЕЛНИ СОЦИАЛНИ ГРУПИ

Разглежданото акцентно явление е твърде консервативно. То е присъщо не само за речта на най-възрастното и без особено образование поколение, но и за най-младото и образовано поколение. Като бивш преподавател по български език и литература имах възможност да наблюдавам ярко и силно двойно ударение в речта на ученици до последния клас на гимназията. Двойното ударение трудно се преодолява в речта и на хора с висше (дори филологическо) образование, за което свидетелствуват многобройните нови думи с две ударения. Те се наблюдават както в речта на ученици от гимназията, така и на преподаватели.

Ето примери от речта на преподаватели, записани в непринуден разговор или при други случаи (изказвания на събрания, педагогически съвети и пр.): (При различните) *чѝстванѝйѝа ф учѝлишѝтѝто*; *Учѝтелѝте* (трябва да уеднаквят) *ѝдѝннѝтѝ си изѝскванѝйѝа*; *Кѝчѝствѝто на знѝнийѝта* (зависи...); ... *дружѝствѝнѝто* (бюро на XI^е клас); *Нѝстѝйниѝцѝте* на *учѝницѝтѝ* ни...; (... с оглед) *подпомѝганѝто им*; *ѝдгѝвѝрникѝ* на *комѝсѝйѝта* за *вѝчернѝто* (дежурство); *пѝвѝчѝто*, *учѝтелѝскѝта* (работа), *стая* (преподавател по химия, от Гоцеделчевско); (Точно) *ф Чѝпинѝд сме* (вече); При *Кѝкалѝни*, при *ѝзовѝра*; *бѝлтовѝти* (ги няма)

¹ От Разложко.

² От Благоевградско, но примерите не са с окситония, защото е пропуснат следващият ги компонент в съчетанието, вж. по-нагоре.

³ От Солунско.

⁴ От Кукушко, но част от примерите са сложни образувания, за които стана дума по-напред.

⁵ От Гоцеделчевско, Драмско, Сярско, Валовишко и Зияяховско.

гибелни страдания. След като *Антигѐна* била затворена, Хемон — син на Креон — отишъл в *подзе́мнето*, където се намира *Антигѐна*. Когато я видѐл мрътва, той изважда *мѣча си* и се *самоубѣа* . . . Когато влѣзъл в *подзе́мнето*, той (Креон) видѐл че Хемон е мрътав. Креон взема трупа и се отправя *към дома си*. Когато Креон влезнал у дома си, той научил, че *неговѣта* съпруга е мрътва. *Безу́мнето* на Креон носи смърт на *близкиѣ му*.

Двойно акцентуване отбелязахме и в някои социални говори из Гоцеделчевско, напр. стивастарския (дръндарския) говор¹, срв. *награ́дѣшнѣя* мест. 'този', *пра́виштѣнка* 'публична жена', *за́рцалѣта* 'очите', *бѣхонск'ѹдо* 'сланината', *кѹнд'уфѣите* (кѹн'д'у 'орех'), *на́тупдри* 'взе', *на́туп'ѹдрем* 'вземам', *ѹпел'ѣвам* 'бягам', *зѹнкѣица* 'говорене', *кѹкулѣца* 'баба', *кѹкулѣцѣта*, *гѣхтер'ѹ му* (гѣхтер' 'дядо') и др., и в мешруганския говор², срв. *кѹндуфѣра* 'кокошка', *мѣштраѣ му* (мѣштра 'майстор-зидар'), *мѣштапѣя* 'къща', *фѹнзавѣште* 'хоро', *фѹл'увѣме* 'говорим', *скѣпарнѣта* 'теслата', *вѣрновѣто* 'тоалетна', *дѹлмалѣва* 'стена', *ла́зарѣца* 'година', *ѹскалѣца* 'учителка', *ба́лавѣза* 'сланина', *са́кавѣца* 'брадва', *ка́човѣца* 'стълба', *ѹзарѣне* 'риза', *ѹлтупѣне* 'палто', *ѹхлатѹне* 'тухла', *ѹвакрѣне* 'крава', *ѹлетѣне* 'теле', *ѹпкашѣне* 'шапка', *ѹрnochѣне* 'черно', *ѹчкамѣне* 'мечка', *ѹрмигѣне* 'гърми' и т. н.³

VI. ПРИЧИНИ ЗА ПОЯВАТА НА ДВОЙНОТО УДАРЕНИЕ

1) Критичен преглед на досегашните мнения

а) Д. Молеров търси причините за развитието на двойно ударение в благозвучието. „Без съмнение — пише той — подтикът за развоя на това вторично ударение се дължи на стремежа към благозвучие“⁴. Според него „думата не е толкова неблагозвучна, когато няколко неударени срички стоят пред ударението ѝ“⁵, защото такива думи били съвсем малко, обаче „голямо неблагозвучие има в думата, когато неударените срички се групат след ударението ѝ“⁶, а такива думи били твърде много.

б) Хр. П. Стоилов нарича вторичното ударение „неорганическо“⁷, а Ст. Младенов — „второстепенно“⁸, но нито единият, нито другият обяснява неговия произход.

в) Б. Цонев, въз основа на писмени материали, изнася, че в Тиквешко има думи с ударение на четвъртата сричка от края, но те обикно-

¹ Използван е бил от стивастарите (дръндари) от селата Илинден (старо име Либахово), Гоцеделчевско и Куманич, Драмско.

² Твърде разпространен и днес сред зидарите в Гоцеделчевско, особено от селата Гърмен, Лешен, Ковачовица, Скребатно, Сатовча и др.

³ В говора, както е видно от последните девет примера, има твърде интересно и оригинално словообразуване. Предмети, явления и понятия, за които няма точно определена дума, се назовават по следния начин: разместват се сричките на общоизвестната дума, която се разделя на две части, и към новополучения звуков комплекс се прибавя

2 1
в началото сричка *у-*, а в края — сричка *-не*, напр. *у-зари-не* = риза, като новата дума се акцентува винаги двойно.

⁴ Вж. цит. ст., стр. 182.

⁵ Пак там.

⁶ Пак там.

⁷ Вж. цит. ст., стр. 185.

⁸ Вж. Принос към изучаване на българските говори в Източна и Западна Тракия, Тракийски сборник, V, 1935, кн. 2, стр. 67.

вено имат по две ударения: едно върху четвъртата, а друго върху предпоследната сричка, та той ги смята пак за парокситони, които „от- после получават за равновесие (разр. моя, Й. И.) още по едно ударение, за да се запази общият акцентен принцип, защото с тия две ударения думата се разделя на два хорей“¹.

г) Предположението на Ст. Н. Шишков, „дали една от ударените гласни в думата не е някоя старинна дългота“², е повлияно от Цоневия принцип за „безтонна дължина“, сир. че „ударението в български език търси винаги кратки срички, а дългите избягва“³, че дълги гласни могли да стоят само „токо пред или след ударена сричка“⁴.

д) Н. Алексиев свързва двойното ударение с отмета: вторичното ударение било реакция срещу отмета на старото; последното „вероятно тъй е упорствувало, та най-после и то се е спазило покрай новото и по такъв начин се е явило двойно ударение...“⁵ Такова обяснение не може да се приеме, защото „грамадно число случаи показват, че второто ударение се е развило не там, где то е било старото преди отмета“⁶.

е) Полският учен М. Малецки приема това явление за стремеж на балканските езици да избягнат акцентуването на срички, по-далеч от третата от края, като се опита да свърже двойното ударение в български език с някои подобни акцентни прояви в северногръцките диалекти (срв. *ékanéti*, *éfaǵámen*, *kángaénas*). В този случай щом нормалното ударение, по някаква причина, е трябвало да падне върху четвъртата сричка, върху предпоследната се явява ново ударение⁷. Това съвпадение според него се дължало на закона за трисричност на ударението (*trísimos tēs trisyllabias*), който владее в гръцки език. Действително в новогръцки имаме такива случаи, напр. *ἔλεγε*, *ἔλεγε*, *ἔφαγε*, *ἔρχομεθα*, *ἐρχοῦσαστόνε*, *ἔρχοματά μας*⁸ (последният пример е пропарокситонна дума + енклитика), но те са спорадични. Освен това ние ще дадем много примери, когато гръцки думи, освен че са побългарени, получават в българските говори по две ударения, без да имат съответствия в гръцки, срв. *Κάπνοφιτο* < *Καπνοφυτεῖα* (гръцко име на с. Цървища, Валовишко), *Μικροπόλις* < *Μικρό-πολις* (гр. име на с. Карлъково, Зияховско), *Χαρίτομενι* < *Χαριτομένι* (гр. име на с. Росилово, Зияховско), *Βυρώνεια* < *Βυρώνεια* (гр. име на с. Хаджи бейлик, Валовишко), *Αετόβουνι* < *Ἀετόβουνι* (гр. име на с. Кешишлък, Валовишко), *Μαυρόχωρι* < *Μαυρόχωρι* (гр. име на с. Бурсук, Валовишко), *Θέρμο-πληνη* < *Θερμοπληνή* (гр. име на с. Пульово, Валовишко), *Κάπνοτοπος* < *Καπνό-τοπος* (гр. име на с. Райковци, Валовишко), *Σχιστόλιθος* < *Σχιστόλιθος* (гр.

¹ Вж. Б. Цонев, История..., I, стр. 379.

² Вж. цит. ст., стр. 156.

³ Вж. Б. Цонев, За ударението в български език, сравнено с ударението в другите югоизточни славянски езици (руски, сръбско-хърватски и словенски), СбНУ, кн. VI, стр. 28—32.

⁴ Пак там.

⁵ Вж. цит. съч., стр. 115.

⁶ Вж. К. Мирчев, Неврокопският говор, стр. 64.

⁷ Вж. *Cechy bałkańskie w językach Macedonji, Sprawozdania pol. Akad. umiejętności*, Kraków, 1935, t. XL, № 2, стр. 26.

⁸ Вж. А. Тһһһһ, *Handbuch der neugriechischen Volkssprache*, II, 1910, стр. 25

име на с. Герман, Валовишко), *Βαμβάχοφντον* < *Βαμβάχοφντον* (гр. име на с. Савек, Валовишко), *Νεοχωριον* < *Νεοχώριον* (гр. име на с. Ново село, Сярско), *Ξήροτοπος* < *Ξηρότοπος* (гр. име на с. Мертатево, Сярско), *Κατάφντον* < *Κατάφντον* (гр. име на с. Каракьой, Драмско), *Φότολιβι* < *Φοτόλειβι* (гр. име на с. Фотилово, Драмско), *Ξηρόποταμος* < *Ξηροποταμός* (гр. име на с. Височен, Драмско), *Κόκκινονια* < *Κοκκινόγια* (гр. име на с. Кобалища, Драмско), *Αχλάδομηλιας* < *Αχλαδομηλίας* (гр. име на с. Дебрен, Драмско), *Μικρομηλια* < *Μικρομηλιά* (гр. име на с. Остица, Драмски Чеч), *Θήσαυρος* < *Θησαυρός* (гр. име на с. Черешово, Драмски Чеч), *Στάυροπολις* < *Σταυρόπολις* (гр. име на с. Ени чифлик, Драмско), *κύκунάρка* 'царевичен кочан без зърна' < гр. *κοκκουνάρι* 'шишарка, шикалка', *βαπίτζομενο* < гр. *βαπτίζομεν* и мн. др.

Имахме възможност да се убедим, че и днес у нашите сънародници в Югоизточна Македония съществува изумително точен рефлекс към двойно акцентуване не само в думи от матерния им език, но и в гръцка реч¹, за което свидетелствуват и току-що изброените примери. Това се отнася и за гръцките заемки в български език, които получават двойно ударение, без да се държи сметка за *νόμος της τρισυλλαβίας*, срв. *δδκι-мдсвам*, *стйвастѡре*, *анѡтемдсвам*, *анѡтемѡта*, *угардйсвам*, *вѡтосѡй са* 'махни се', *шйдердсвам* < *сйдердсвам*, *сѡрандсвам*, *сѡрандйсвам*, *кѡратѡ* и пр.

Обяснението на полския учен среща спънка и в обстоятелството, че се срещат думи и с три ударения, а в Разложко и Солунско с двойно ударение и трисрични думи. Вън от всяка възможност за обяснение е и съвсем изключената вероятност за гръцко влияние чак в Благоевградско, Разложко, Родопите и Тиквешко-Мориовско. Много по-допустимо е, че явленията в новобългарски и новогръцки са съвсем самостоятелни и независими едно от друго², или имаме българско влияние върху гръцки говори. Последното твърдение не е лишено от реална основа, ако се вземе под внимание етническият облик на Югоизточна Македония и Солунско до преди по-малко от половин век, т. е. пълното господство на българския народностен елемент тук.

Може би сам почувствувал уязвимостта на своята теза, по-късно Малецки пише: „Що се касае до гръцко влияние, то аз само приведох сравнение между северногръцката акцентология и македонската, но от това още не следва, че окончателно съм приел гръцкото влияние върху славянските говори“³. За изясняване причините на явлението той препоръчва да се изчака времето, „когато благодарение на новите изследвания на генезиса на всички балканизми“⁴, явлението щяло да ни се представи по-ясно.

¹ Слушахме напр. отпустителния тропар за Богоявление от устата на наш сънародник от Драмско на гръцки език, изпъстрен с двойно акцентувани думи и съчетания.

² Вж. К. Мирчев, Неврокопският говор, стр. 65.

³ Вж. *Rocznik slawistyczny*, XIV, 1938, стр. 124—125.

⁴ Пак там, стр. 125.

ж) Л. Милетич смята, че вторичното ударение е „реакция при силното експираторно ударение против пълната елизия (редукция) на сонанта след втората сричка подир ударението“¹, напр. *куч'тата* (дори *күш'тата*), *воден'цата* и пр. Но в такъв случай, както основателно възражава К. Мирчев, не би имало елизирани форми като *жён'те*, *сёл'то*, при които се наблюдава началната фаза от пълно измътане на гласната подир ударението². Според Милетич до вторично ударение в такива думи не се е стигало, защото биха следвали непосредствено едно след друго главното и вторичното ударение, а това тъкмо би спъвало ритъма³. Против твърдението на Милетич е и редукцията на широките гласни, която в Източна Македония е средна по степен, а в Разложко — твърде слаба. Обяснението на Милетич се крепи на обстоятелството, че в Долновардарско и другаде в българската езикова територия посочената елизия е твърде характерна. При това положение обаче не може да се обясни фактът, че в Солунско и Югоизточна Македония не се явява вторично ударение и в трисрични думи, при които както в долновардарските, така и в останалите български говори най-рано наставка елизия на гласната след ударението (срв. *трим'та*, *рък'та*)⁴.

з) Според К. Мирчев „появата на второто ударение се дължи на особен акцентен ритъм, появил се в говорите, гдето го виждаме днес прокарано“⁵. Той го нарича ритмично ударение. Макар и мимоходом, и Ст. Стойков отбелязва вторичното ударение като ритмично⁶, така го наричаме и ние⁷.

и) Цв. Тодоров в едно доста обемисто изследване⁸ си е поставил за цел да анализира изнесения от други материал. Но нито една дума от този материал досежно двойното ударение в български език не е негов личен принос. Тъй като това е най-обемистата работа, посветена специално на проблемите за характера на разглежданото явление и причините за неговата поява, ние ще му отделим повече място⁹.

Авторът не навлиза направо в същността на темата, а започва с преглед на всички работи върху ударението изобщо в българския език¹⁰.

¹ Вж. Македонски преглед, год. IX, кн. 3—4, стр. 180.

² Вж. Неврокопският говор, стр. 65.

³ Вж. Л. Милетич, Рецензия за „Неврокопският говор“, Македонски преглед, год. X, 1936, кн. 3—4, стр. 203.

⁴ Вж. К. Мирчев, Неврокопският говор, стр. 65.

⁵ Вж. пак там.

⁶ Вж. Българска диалектология, II изд., 1968, стр. 145.

⁷ Вж. Й. Иванов, Вторично ударение в говора на с. Добротино, Гоцеделчевско.

⁸ Вж. Двойно акцентуване в българския език, Сп. БАН, кн. LVIII, 1939.

⁹ Преобладаваща част от критиката на тази работа в същност принадлежи на проф. К. Мирчев, който ни даде възможност да се запознаем с една негова непубликувана рецензия за труда на Цв. Тодоров. Считаме за свой приятен дълг да му изкажем искрената си благодарност.

¹⁰ При този преглед на по-старите работи общо върху ударението авторът е допуснал някои неоснователни твърдения. Според него стремешът да се замени разрушената стара акцентна система с нова намирал израз в създаването на определена акцентна система, поради което в нашия език се е дошло до известните пет югозападнобългарски (македонски) акцентни системи. Така той е станал жертва на установените от Цонев наименования „акцентни системи“ за означаване на установените върху определени срички ударения в македонските български говори. Тези „системи“ били възможното крайно развитие на българското ударение, които логично замествали старата праславянска система като нещо завършено. Авторът очевидно не е могъл да схване, че акцентната система на

По-нататък той навлиза в същината на темата си, изрежда на първо място авторите, които първи изнесоха материал с двойно ударени думи от различни говорни области, а после се спира върху опитите, които се правеха за обясняване на разглежданото акцентно явление. На Цв. Тодоров не харесват тълкуванията, които предложиха Молеров, Стоилов, Алексиев, Малецки, Милетич, Мирчев. Той намира като общ недостатък на всички тълкуватели до него, че 1) никой не е слагал този акцентен проблем изобщо; 2) не се е държало сметка за всички видове и случаи и 3) не се е обръщало внимание върху географското разпространение на явлениято¹.

„Разгадката на проблема за появата на двойното ударение Тодоров намира в следните факти, които не са характерни само за говорите, в които е развито двойното ударение, а са общи за целия български език: една именна или глаголна форма може да носи в отделните говорни области ударение върху различни срички под влияние на особени акцентни развития, напр. в едни говори имаме *òвца*, а в други — *овцà*, в едни говори имаме *пàднах*, а в други — *паднàх*; в един и същ говор редица имена с еднакъв брой срички пак под влияние на специфични акцентни развития могат да местят или да не местят ударението в различните си форми, например *град* — *градѣ*, *глад* — *гладѣ*, но *стол* — *стòла*, *вол* — *вòла* и т. н.; ред производни имена могат да не носят ударение върху оная сричка, която е ударена в основното име, напр. името *Дупница* носи ударение върху първата сричка, а *дупничàнин* — върху третата“ (К. Мирчев, цит. рецензия).

Това е в същност основата от елементарни данни из българското ударение, върху която авторът изгражда своето обяснение за появата на двойното ударение. Той се старее да ни внуши, че разглежданото явление е последица от взаимното влияние между отделните акцентни типове „вътре в самия говор“² или от „междуговорно влияние“³, сир. на случаи от рода на споменатите. Ако напр. една повелителна форма *извади си* се употребявала с двойно ударение *извадѣй си*, причината била че сме имали, от една страна, форма *извади си*, а, от друга — *извадѣй си*, та се е получило поради взаимно влияние *извадѣй си*. Ако името *дупни-*

който и да е български говор, източен или западен, е толкова завършена, независимо от подвижността на ударението, колкото е завършена и системата на македонските говори със стабилен акцент. До завършена система единствено с установяване на акцента върху определена сричка не се достига. На същите страници (121—122) Тодоров пише, че в старобългарската епоха на езика ни квантитетът и интонациите са съществували и „ударението е определяло мястото си в пълно съгласие с тях“, че квантитетът и интонацията били старите „определители“ на ударението. Да се казва, че интонациите, които са в същност ударения при така наречената тонична система и са свързани със съответно повишаване и понижаване на тона, определяли мястото на ударението, е такава безсмислица, както би било безсмислица да се каже, че ударението определя мястото на ударението. Тук не става дума за предвзетата теза на автора, който е може би единственият със своето самоуверено твърдение, че в старобългарски сме имали квантитет и интонация, че тихата загуба настанала едва в среднобългарския период. Какво е било ударението в старобългарски — тонично или динамично, — върху това не разполагаме с абсолютно никакви данни. Ето защо всеки отбягва от категорични твърдения от рода на току-що споменатите, като се задоволява само да приеме, че в праславянски ударението действително е имало тоничен характер (К. Мирчев, Непубликувана рецензия за труда на Цв. Тодоров).

¹ Вж. цит. съч., стр. 133.

² Пак там, стр. 194.

³ Пак там, стр. 196.

чѣнин се произнася в някои говори с две ударения (дѹпниѣнин), причината била, според Тодоров, че сме имали, от една страна, име Дупница, с ударение върху първата сричка, а, от друга — дупниѣнин, с ударение върху третата сричка (К. Мирчев, цит. рецензия).

Понеже ясни указания за съществуването на двойно ударение идат от говори, които спадат към такива диалектни групи, в които се забелязват многобройни и най-разнообразни премети и отмети на ударението, авторът е намерил, колкото си е искал случаи от подобни срещу-поставяния на ударенията¹, за да обясни появата на двойното ударение. И нещо твърде важно — „дублетите“, върху които той изгражда своето погрешно схващане за произхода на двойното ударение, са в същност думи с по две ударения в живите говори, но едното не е отбелязано. Това личи и от примерите на Тодоров².

Последиците от погрешното основно схващане на автора са две: 1) те са се отразили пакостно върху разпределябата на материала, 2) страшна раздробеност на неговите доказателства.

„За разлика от всички автори, които досега са се занимавали със същия проблем и които напълно естествено са търсили една обща причина за появата на явлението, Тодоров търси отделни причини за появата на двойното ударение във всички категории думи, без да установи някаква закономерност. Така според него при членуваната множествена форма на едносричните имена от мъжки род действувала една причина, при членуваните двусрични имена от мъжки род друга причина, при трисричните имена от мъжки род без член трета причина, при трисричните имена мъжки род множествено число четвърта причина, при трисричните имена единствено число с член пета причина, при трисричните множествено число с член шеста причина, при четирисричните единствено число без член седма причина и т. н. и т. н. Безбройни са причините също така за появата на двойно ударение и при имената от женски и среден род, при прилагателните, при числителните, при местоименията, при наречията и при различните глаголни форми за всички времена и лица. Бедата при тези безбройни безсмислени обяснения се крие в пълното неразбиране същността на явлението. Човек действително трябва да има твърде бедна представа за равномерното развитие на двойното ударение, за онзи така отсечен акцентен ритъм, създал се в някои наши говори и обхванал езика в неговата цялост, за да се губи в такива безплодни обяснения, вместо да търси общата причина, която е породила явлението“ (К. Мирчев, цит. рецензия).

„Тодоров никак не се смущава от обстоятелството, че срещу-поставяния на акцентни типове са нещо напълно нормално за всички български говори, без да има това за последица появата на двойно ударение. Можем да се запитаме напр., защо не се е развило двойно ударение в някой български говор в централна Македония, гдето имаме акцентни срещу-поставяния много по-забележими, отколкото в който и да е източен или западен говор, гдето покрай *прия̀тел* се казва *прия̀телѝте*, покрай *прия̀леп* — *прия̀лепчанѝн*, покрай *водѝница* — *водѝница̀та*. Това са случаи, които, ако се сметне, че размишленията на автора крият някаква

¹ Вж. цит. съч., стр. 134—192.

² Вж. пак там, стр. 158, 184.

правдоподобност, ще допринесат много по-бързо и лесно за появата на двойното ударение, отколкото нормалните за българския език акцентни срещупоставяния в разложкия, горноджумайския (благоевградския), неврокопския (гоцеделчевския), серския и солунския говор. Очевидно е, че появата на двойното ударение в тия говори се крие не там, гдето я търси Цв. Тодоров, а в някаква друга особена причина“ (К. Мирчев, цит. рецензия).

Освен погрешното основно схващане за появата на явлението в труда на Тодоров липсва и методичност в привеждане на отделните доказателства. Ще дадем само няколко примера.

По говорите в Благоевградско, Разложко, Гоцеделчевско, Сярско, Драмско, Валовишко и другаде къде повече, къде по-малко прилагателните на *-ен, -ян, -ин* носят две ударения, второто от които пада върху окончанието¹. Верен на основното си схващане, авторът търси причината за появата на това двойно ударение в някои акцентни дублети, като привежда примерите *пѣтивѣн* с ударение върху първата сричка и *водѣн* с ударение върху крайната сричка. Изводът е: от взаимното влияние на тези образци се е появила двойната акцентовка в споменатите прилагателни имена. И двата примера се срещат само в благоевградския говор. С това Цв. Тодоров приключва доказателствата си. Но пита ли се той как десетината примера с ударение на крайната сричка (*медѣн, шарѣн* и пр.) в Благоевградско са могли да проникнат не само в разложкия, но и далеч на юг — в солунския говор, та да разтърсят издъно акцентовката не само на прилагателните с окончание *-ен*, но и на такива с окончания *-ян* и *-ин* (К. Мирчев, цит. рецензия).

„Още по-странни и объркани са доказателствата на автора за обяснение на двойното ударение при глаголните форми за сегашно време във всички лица, напр. *зацѣрнѣя, запишѣвам, прѣсечѣме, уклепѣвам* и т. н. Той решава, че известна част от тези примери носела двойно ударение под влияние на третосрични глаголи, които отмятали ударението в първо лице единствено число върху първата сричка, напр. *разбѣра* — първо лице, но *разбѣреш* — второ лице. Така под влияние на тези форми от едно първоначално *зацѣрнѣя* се получило *зацѣрнѣя*². Това са обяснения, които сериозно се предлагат на читателя в труда на Цв. Тодоров. Но има в тая редица на обяснения за двойното ударение във формите на глаголите за сегашно време и друго нещо, което много красноречиво говори за липсата на метод у автора. Докато при случаи като *зацѣрнѣя* се взема за обяснение една свършено нова форма с отменното ударение *разбѣра*, при формите за второ лице множествено число от рода на *мѣжете ли* той прибегва до помощта на прастари акцентовки *плетѣме, плетѣте*, които при това не се срещали в говорите с двойно ударение, а са били запазени в някои северозападни говори.³ Чудно е, как авторът не е разбрал, че появата на двойното ударение в *мѣжете ли* е в пълна зависимост от енклитиката и че само формата *мѣжете* не носи две ударения, та да се свързва с някаква стара акцентовка от рода на *плетѣте*“. Въобще при обяснението на този модел Тодоров се чувства най-безпомощен, тук изпъква твърде ярко и пълната илюзорност на

¹ Вж. цит. съч., стр. 172.

² Пак там, стр. 181.

³ Вж. цит. съч., стр. 182.

основното му схващане за произхода на двойното ударение. Напълно безосновно е и твърдението, че формата за първо лице множествено число *ка́зуваме* е получила второто си ударение под влияние на съществителното *ка́звате*¹. Лишен от верен поглед за характера на двойното ударение, авторът не е могъл да схване, че когато е започнал да действва законът за това ново акцентно явление, той е обхванал едновременно четириричните глаголни и именни образувания от рода на *ка́зуваме, ка́зува̀не* (К. Мирчев, цит. рецензия).

„При двусричните съществителни от среден род с член като *дядото, кучето* двойно ударение се явява само когато се следват от енклитика, напр. *дядотѐ му, сѐлотѐ му, цвѐтетѐ* и т. н. Как обяснява авторът появата на двойното ударение при тия случаи? Противно на всякакъв научен метод той пренебрегва напълно неизбежното условие за появата на двойното ударение при тия съществителни — енклитиката — и търси причината в дублети от рода на *мястото, сѐлото, дѐтето, но времето, лозѐто*². При това тия акцентни дублети се срещат само в Гоцделчевско, Драмско, а двойно акцентувани форми от рода на *сѐлотѐ му, ца̀рствотѐ му* се намират чак в Солунско“ (К. Мирчев, цит. рецензия).

При други имена от среден род, като *кучетѐта, пѐлетѐта*, Тодоров пише, че „развитието на вторичното ударение в тази категория съществителни ще ни стане ясно, като имаме пред вид, че в някои родопски говори имаме и такова акцентуване: *муле^атѐте^а*...“³ Следователно особената акцентовка в някои родопски села е предизвикала двойно акцентуване в говорите из Драмско, Сярско, Гоцделчевско, Зияховско, Солунско и другаде.

Забележително за метода на автора е обяснението му за второто ударение при редица форми, които той нарича сегашни действителни причастия⁴, но които в същност са деепричастия, напр. *гѐнниѝтѐм, лѐ-жѝиѝтѐм, лѐтаѝиѝтѐм, ска̀каѝиѝтѐм* и т. н. Такива форми с две ударения са отбелязани само в солунските говори (те се срещат и в Драмско, Сярско, Зияховско, срв. *викаштѐм* 'плачейки', *рукаштѐм* 'викайки', *ходештѐм* 'ходейки' и т. н., но с едно ударение). Понеже се отнася за редки форми, авторът се е затруднил в желанието си да търси из другите говори никакви техни съответствия с по-друго акцентуване, та да изкове неизменното си, стандартно обяснение. Ето как най-сетне той решава въпроса: в родопските говори съществували деепричастия като *таркале^аштѝм, ходе^аштѝм, гуне^аштѝм* с ударение накрая, към които акцентно се присъединявали разложките *викаштѐц, плачеѝштѐц*⁵. Щом като, както изтъкнахме вече, за появата на двойното ударение при форми като *кучетѐта* авторът смята за достатъчен повод съществуването на ударения *кучетѐта* в някои родопски говори, чудно е, че в тоя случай той се отказва от услугата на форми като *ходештѝм* и т. н. Тези форми, наопаки, свидетелствували само заедно с разложките, че крайното ударение в солунските деепричастия било първичното. Остава сега да се

¹ Пак там, стр. 181—182.

² Пак там, стр. 164.

³ Пак там, стр. 164—165.

⁴ Вж. цит. съч., стр. 182.

⁵ Пак там.

обясни появата на първото ударение. Това не представя за автора в същност никаква трудност: понеже покрай първоначалната форма *лежеиштим* сме имали форма *лѣжа*, а покрай *скакаиштем* форма *скѣкам*, получили са се форми с две ударения — *лѣжеиштем* и *скѣкаиштем*. Който не допуска, че е възможно да се изнасят подобни тълкувания, може лично да ги провери¹ (К. Мирчев, цит. рецензия).

Цв. Тодоров никога не си дава труд при някоя акцентна схема, която е ограничена само в един говор, да търси обяснението ѝ със средствата на засегнатия говор, което би било единствено оправдано. Та нали сам той възведе до принцип взаимното влияние между отделните акцентни типове вътре в самия говор?² Както вече отбелязахме, в Разложко се срещат окситони от рода на *кѣсалѣц*, *лѣпадѣц*. За да обясни окситонията, той смята за достатъчно да изтъкне, че в бляговградския говор имало срещупоставяния *босилѣк*, *десетѣк* — *пѣминок*, *пѣберок*. И толкова. В тракийските говори имаме примери *тѣткатѣгу*, *чулѣкатѣга*, в разложкия говор — *прѣсякѣ*, в Гоцеделчевско, Драмско и другаде *ѣмотѣ си*. За обяснение на тия акцентни модели според Тодоров трябвало да се държи сметка за следните случаи в солунските говори: *дѣвер* — *дѣверѣ*, *пѣпел* — *пѣпелѣ* и т. н.³ (К. Мирчев, цит. рецензия).

Отбелязахме вече, че двойното ударение в българския език е ново явление, появило се, когато неговата акцентна система е скъсала всички свои връзки с праславянската акцентна система. Ето защо при разисквания досежно двойното ударение да се прибегва до помощта на сърбохърватската акцентология, е съвсем ненужно, както е сторил Цв. Тодоров. Това се отнася и за големия брой руски, та дори гръцки, турски заемки, които с нищо не могат да помогнат при доказване на погрешната му теза. Нещо повече — те са задръстили съчинението и са спомогнали за набъбване на обема му поне с една трета.

2) След направения преглед на опитите за обяснение причините за възникване на двойното ударение считаме за свое задължение да изразим и нашето мнение.

Преди всичко ще отбележим, че за нас обяснението на К. Мирчев е най-правдоподобно, а терминът му ритмично ударение — най-сполучлив — приемаме и двете без резерва. Наред с това обаче ще се опитаме да разкрием причините за развитието на акцентния ритъм и резултатите от появата на двойното ударение, като всичко това подкрепим с богат илюстративен материал от живите говори днес.

Двойното ударение в пълна зависимост от броя на сричките в дадена дума и за това напълно естествено е да се дири една обща причина за появата му. Тази причина ние виждаме в удължаването на ударената гласна⁴ в местните говори в ареала на двойното акцен-

¹ Пак там.

² Вж. цит. съч., стр. 194.

³ Пак там, стр. 138.

⁴ От направените опити във фонетичната лаборатория при Института за български език се установи, че ударените гласни в двойно акцентуваните думи имат тенденция към повишаване на времетраенето, което се отнася и за второто ударение спрямо първото. Разбира се, едно основно допълнително изследване на повече материал и по-голям брой информатори би изяснило и въпроса за участието на други компоненти, като интензитет, основна честота, честота на основния тон за перцепцията на ударението. Опитите бяха направени със съдействието на н. сътр. Д. Тилков, за което му изказваме благодарност.

туване на многосрични думи. Досега никой не е обръщал внимание на този аспект на обяснение при двойното ударение. Както вече отбелязахме, според К. Мирчев допълнителното ударение е резултат на особен акцентен ритъм — то е един вид ритмично ударение. Причина за този акцентен ритъм е чувствителното удължаване на ударената гласна в говорите, което сме наблюдавали лично в разговор с носители на диалекти от Югоизточна Македония, Гоцеделчевско и Разложко.¹ Забавянето на говорния ритъм, предизвикано от удължаването на гласната, не може да понесе повече от една сричка и за следващата се явява нужда от второ ударение². Вторично ударената гласна се удължава по същия начин, при което при определени условия (след нарастване на думата) се явява нужда и от трето ударение.

Когато говорим за дължина на гласната, попаднала под ударение, трябва да подчертаем, че тя не стои във връзка със стария квантитет³, тя стои независимо от квантитета в други славянски езици. Дължината на гласната, попаднала под ударение (първично или вторично), не стои във връзка и с онези удължени гласни в някои говори, които се дължат на логически причини, когато се цели да се изтъкне тъй или инак някоя дума пред друга, т. е. да се изкаже чрез нея множество (напр. *бях на пазар*, *пък там л'уде, л'уде!*), величина (напр. *имаше едно гол'амо дърво*), продължителност (напр. *приказва, приказва — цял час*), усиленост (напр. *ама ми се доспа*). Във всички изброени случаи дължината е факултативна, т. е. една и съща дума може да се изговори и с дълга, и с кратка гласна според това, дали се изтъква пред друга или не. Нещо повече. В Разложко се срещат и неударени дълги гласни в глаголни форми за 3 лице множествено число, сегашно време (срв. в израза *Когă пийа — пейа, кога плашма — плака* 'когато пият — пеят, когато плащат — плачат'. В случая дългата гласна в третоличната форма за множествено число е единствената отлика от формата за трето лице единствено число — *плашмă — плашма*)⁴. На някои нови контракции се дължат дължини като *два̀сте* 'двадесет', *петна̀сте* 'петнадесет' и др. в някои мървашки говори в Гоцеделчевско и Драмско и в говори на българомохамедани от областта Чеч (Гоцеделчевски и Драмски).

Въобще под ударение в много говори в Източна Македония гласните се отличават с определено удължаване. Те обаче нямат диференциален признак дължина, поради което нямаме никакво основание да говорим за български квантитет. Б. Цонев отбелязва същото удължаване и в Струмишко, Пехчевско, Родопите и другаде⁵. Ст. Стойков сочи редица случаи от банатския говор, когато в ударено положение гласните се изговарят със значително удължаване, при което се получават удължени позиционни варианти⁶.

¹ За Разложко това споделя и П. Асенова, вж. Из хидронимията на Места, Български език, XVIII, 1968, кн. 6, стр. 545—550.

² Мнение и на Б. Симеонов, цит. по П. Асенова, вж. цит. ст., стр. 547.

³ Кул'бакини смята, че количеството „постепенно изчезая в языке, временно нашло себе в ударении союзника — охранителя“, вж. Следы среднеболгарской замены носовых в новоболгарских наречиях, 1906, стр. 16.

⁴ За подобно явление в Ихтиманско вж. М. Сл. Младенов, Ихтиманският говор, Трудове по българска диалектология, кн. 2, 1966, стр. 25—27.

⁵ Вж. История . . . , I, 1940, стр. 406—407.

⁶ Вж. Банатският говор, Трудове по българска диалектология, кн. 3, 1967, стр. 53 и сл.

Акцентният ритъм се проявява най-вече в прогресивна посока, за което свидетелствува следният факт: в третия парокситонен модел гласната от първата сричка се изговаря с по-силна експирация в сравнение с гласната от втората неударена сричка, срв. *костадѝновУџто* (д'ате, мѝмче, яре, мѝмече), *АлџвѧчковУџто* (МИ), *КараѝилинУџто* (МИ), *Каменѝивиџта*, *СираѝинчовУџто* (МИ), *зелѝникѧвУџто*, *червѝеникасУџто*, *попаѝиѝинУџто*, *кокаѝѧрниџта* и т. н. Нямаме обаче основание да твърдим, че в случаите имаме работа с трето ударение, защото полуредукцията на неударените гласни в първите срички е очевидна, макар че тя като явление, засягащо гласните, когато не са под ударение, не е характерна за говорите, откъдето са примерите (без последния).

Ритъмът, породен от удължаването на ударената гласна, трябва да се разглежда като главна причина за появата на разглежданата тенденция към двойно ударение. Това определение не се основава на чисто звуков ефект, добит само от известна категория случаи, а обхваща акцентния проблем изцяло, като се държи сметка за огромното мнозинство от случаите, което е видно и от типологията на разглежданото акцентно явление. Във връзка с това твърде неубедително звучи „критиката“ на Мирчевата теза от Цв. Тодоров, че проявление на този създал се акцентен ритъм (той все пак не е в състояние да го отрече) той допускател в някои енклитични съчетания (защото именно тях не е в състояние да обясни със средствата на противопоставянето, с което най-често борави) „или като коректив в някои друга акцентна схема“¹, напр. при имената на *-иџа*², а най-често като „механично нагаждане на ударението по ритъма на речта“³. Заради това Тодоров толкова държи на онези „акцентни схеми“ (напр. $\dot{\text{—}} \text{—} \text{—}$), оформени от него въз основа на минимален брой случаи, и то повечето явни грешки, за които стана дума по-напред. За ритъм косвено говори и Л. Милетич. Като се стреми да обори мнението на К. Мирчев, той споменава за случаи като *жѝн'те*, *сѝл'то*, в които до двойно ударение не се е прибегнало, защото биха „следвали непосредствено едно след друго главното и вторичното ударение, а това тъкмо би спъвало ритъма“⁴. По същество това е в същност отричане на възможна схема $\dot{\text{—}} \text{—} \text{—}$, така любима на Цв. Тодоров.

Като резултат от появата на двойното ударение се наблюдава своеобразен акцентен ритъм, подчинен на строга закономерност, която подчертахме и в приведените по-горе примери. Човек действително трябва да има твърде елементарна представа за равномерното развитие на ритъма в посочените наши говори, обхванал езика в неговата цялост, за да се губи в безсмислени и безплодни обяснения, а да не търси общата причина, породила явлениято, както прави Тодоров. Същият, позовавайки се на О. Behagel, изнесъл случаи на подобно явление в немски език, заключава, че причините за появата на двойното ударение в български език са почти същите, както ги сочи за немски споменатият автор, а

¹ Вж. Цв. Тодоров, цит. съч., стр. 196.

² Пак там, стр. 161.

³ Пак там, стр. 197.

⁴ Вж. Рецензия за „Неврокопския говор“, Македонски преглед, год. X, кн. 3—4, стр. 203.

именно: логическа стойност на отделните членове при съставните думи (композиата), душевното състояние на говорителя, борба между чуждо и домашно акцентуване, механично нагаждане на ударението по ритъма на речта и т. н.¹

Акцентният ритъм като фактор, като първопричина за появата на двойното ударение може да се види най-добре не само в многосрични думи с три ударения, но и в отделни изречения и словосъчетания. Ето примери както от живата реч, така и от паметниците и от публикуваните материали.

1. Проза:

а) думи и акцентни цялости с три ударения: *къркулицѣ му, покашинѣтѣ си, възкашинѣ му са, възлавницѣта хи, бѣненѣтѣ хи, пол'убувѣнетѣ си, галабицѣта бех, кукувѣцѣта ле, биволицѣта го, Митровѣчинѣта и др.;*

б) изречения и словосъчетания: *двѣстѣ и пѣт години, бѣн'атѣ сас другѣ моѣ, работѣ си ѣмам, ходилѣ сам там удн'акни 'преди време', от пѣнѣсерѣта са вид'увѣхмѣ, работѣ си ѣмам, ходилѣ съм, нѣшт'у нѣ му дѣмил'ѣва, запалиѣте кандилѣта, запалихѣ го кѣто свѣшта, д'адотѣ му казал, змѣетѣ са разбудѣла, от назикѣна касабѣ сме, от назикѣна Уода нѣе, чѣ е ѣзерѣто моѣно ѣудовѣто (сир. пѣлно с юди), расфѣрлѣ ги пѣлетѣта, ѣа са кѣртолѣсах, хѣч ништѣ го кѣртолѣсам, распуснѣл си пѣсѣто, ф най-мѣсерѣто време (мѣсеро 'лошо'), пѣститѣ хми гѣрци, Уоловѣто му са мѣлого ѣаки, Уѣтрувѣта тѣе му са дали, кѣчетѣта му са болни, биволицѣта си дѣйде, галабицѣта ке зѣме, кукувѣчинѣ е гнѣздото, Тѣдѣорѣчинѣя двѣр, Мѣтрѣвѣчинѣта кѣшча, кукувѣчинѣто грѣзде и т. н.*

2. Поезия.

Както във всяка мерна реч, ритъмът се чувствува особено силно в песенното творчество.

Докарѣйте мулетѣта, дѣ товѣрим снѣпетѣта ... (с. Добротино, Гоцеделчевско).

Турихѣ го на бѣл кѣмен', крѣстѣхѣ му пѣтерѣца ... (с. Христос' Сярско).

Пуста гѣра бѣстанлѣчка, бѣстанлѣчка сѣйланлѣчка, пѣсали сѣ вѣгларѣто, дѣ ми пѣл'ет цѣрно вѣгле ... (с. Руждене, Драмско).

Пуминѣха цѣган'ѣто, цѣган'ѣто ф кѣсабѣта ... (с. Мертатѣво, Валоуишко).

Мѣла мѣ е бѣла Рѣда, нѣхинѣта рѣвна снѣга ...

Рѣно мѣ е Рѣда пѣле пѣпрашѣла, пѣле пѣпрашѣла кѣт'ки нѣкичѣла ... (с. Горно Броди, Сярско).

Стойѣнов'ѣто л'убѣ вѣкаштѣм си дѣйде,

Стойѣнов'ѣто л'убѣ тѣрчишкѣм си пѣйде ... (с. Раменце, Драмско).
*Ижжѣних гѣ за цѣрнозѣмки, мѣйте дѣветѣйна брѣта (Г. Броди).
Кѣл'овѣта мѣйка, т'ѣ на Кѣл'о вѣли:*

д'ѣкарѣй ми сѣно мѣлинкѣта м'ѣма,

¹ Вж. цит. съч., стр. 197.

творбата, майсторски подбира и ритмичната стъпка — хорей. Тя звучи бодро и оптимистично, като едновременно извиква у читателя ярка представа за тропота на хилядите конски копита на Будьоновата конница. Ето:

*В утрото на светла ера, с факела на нова вера
идат бодри ескадрони с устрем горд и набег смел...*

VII. ХАРАКТЕР НА ДВОЙНОТО УДАРЕНИЕ

Както вече се изтъкна, двойното ударение като късна проява в някои български диалекти е в пълна зависимост от броя на сричките в дадена дума. Така напр. при множествените нечленувани форми на имената от мъжки род с подвижно ударение става премятане на ударението към началото на думата, поради което ударението пада винаги върху коренна сричка (срв. *рѣдове, градове*). Когато обаче множествената форма бива членувана, ударението остава пак върху коренната сричка, но се появява и второ на предпоследната сричка (*рѣдовѣто, градовѣто*). Същите промени настъпват и при имена с неподвижно ударение при множествените членувани форми (срв. *Уѣловѣто, кон'овѣто*). Повелителните форми на глаголите за второ лице множествено число най-често се явяват двойно акцентувани поради нарастването на сричките и поради обстоятелството, че първото ударение не се мести от началната сричка. Във връзка с това ще направим една малка историческа справка. Известно е, че отделяйки се постепенно от общия славянски праязик, българският език е наследил от него без съмнение и акцентно-интонационни особености: квантитет, интонации, подвижно ударение¹. През време на своя многовековен исторически развой той е загубил квантитета и интонациите, а е запазил само подвижното ударение, което и до днес остава една от най-характерните особености на нашия език. Ще отбележим едно основно акцентно явление, което се е развило на чисто българска почва, и то по всяка вероятност в твърде старо време: при увеличаването на думата с една сричка ударението при известни условия от кратка или от дълга циркумфлекс-това гласна се е прехвърляло на следната сричка. Поради това имаме диалектни редувания като *сѣлзи — сѣлзѣте, мѣсо — месѣто, очи — очѣте* и т. н. Това е характерно не само за говорите, гдето е развито двойно ударение, а общо за целия български език. Следователно увеличаването на думата с една сричка като фактор за промяна на мястото на ударението в думата е характерно както за по-ново време, когато възниква двойното ударение, така и за една по-ранна епоха от развитието на езика ни. Но както навсякъде, така и тук, в областта на ударението, развитието не е вървяло само „по линията на непосредствения исторически закономерен континуитет“². Появили са се и са действували разни кръстосани влияния, морфологични изравнявания, аналогии и пр., които са дали едно или друго оформяне на някои акцентни модели, не винаги съответстващо на старите акцентно-интонационни закономерности. Освен това не бива да се забравя, че езикът ни се е развивал не само по

¹ Вж. Хр. Кодов, Ударението в българския книжовен език, София, 1966, стр. 9,

² Пак там, стр. 9.

време, но и по място, т. е. по диалекти¹. По силата на едни или други акцентни тенденции, вкл. и разглежданата тук, в различните български говори са се оформили и установили известни различия в ударението, които засягат и двойното ударение.

Ударенията в двойно акцентуваните думи имат експираторен характер, но силата на експирацията не навред е еднаква при двете ударения. Хр. П. Стоилов пише, че едното от ударенията — „второто — неорганичното — може да сфане и неупражнено ухо, а първото се чува доста слабо“². Следователно в Благоевградско второто ударение е по-силно. Така е и в Разложко, в което сме се убедили лично. В Гоцеделчевско има селища, напр. Добротино, Гърмен, Лещен, Сатовча и др., гдето второто ударение по сила и изразителност не отстъпва на разложкото, но в други села то е по-слабо, в трети пък, напр. Брезница и Корница, трудно се долавя в някои форми. Второто ударение в Драмско и Зияховско е също по-силно, но в полските селища западно от Сяр и Валовища то намалява експирацията си. Твърде показателни за силата на второто ударение в Драмско и областта Мървашко, Щипско и Струмишко и другаде са онези примери от публикувани материали, в които е отбелязано от записвачите само второто ударение. Такива примери, които сравнихме със същите в живите говори днес, ни убеждават, че едното от ударенията, т. е. първото е по-слабо, по-неизразително. В подкрепа на това твърдение ще приведем още един твърде любопитен факт, засягащ фонетиката на голяма част от западните рупски говори. Става дума за лабиализацията на ударената гласна *о* в дифтонгоид *Уо*, обхванала целия македонски Югоизток, неограничена позиционно. При това дифтонгоидно е и онова *о*, върху което пада вторичното ударение. Такива са най-често членуваните форми като *йанУвУдо*, *пУопувУдо*, *келевУдо*, *мУдомиУдо*, *д'адовУдо*, *м'омчовУдо* и т. н., също и много местни названия от същия словообразователен модел, напр. *СотировУдо*, *Г'оленУдо*, *СтоиловУдо*, *Д'адовУдо* (*Миха'лово върш'ло*) и т. н. В говора на българомохамеданските села от областта Чеч в съответствие с рефлексата на ударените стб. гласни *ж*, *ъ*, а донякъде и на *ж*, *ь* в *о*, се срещат форми като *бикувУда* 'дядовата', *труйцат'д си б'афме*, *вУозраснУда*, *тр'епезУда*, *неговУда*, *кУдететУда* и местни названия *ЗанугУда*, *ДаутивУда* ч'ешма, *ТУопувУда* кур'о 'кория' и т. н. Няма съмнение, че в случаите второто ударение по сила най-малко не отстъпва на първото. За силата на второто ударение може да се съди и от промяната на гласна *а*, попаднала под второто ударение, напр. *с'есрин' му*, *негов'та*, *гиздав'та*, *мйнар'та*, *негувУда* и пр., но за нея по-нататък.

След всичко това не можем да приемем твърдението на Цв. Тодоров, който е склонен да приеме съобщението, че едно от двете ударения е с по-слаба експирация, за *локална проява*, защото „в говорите по

¹ Вж. Хр. Кодов, Ударението в българския книжовен език, стр. 10.

² Вж. цит. ст., стр. 185.

р. Места не се долавя разлика, ако не настъпят особени логически или психологични условия¹. В Ксантийско, Гюмюрджинско и Дедеагачко двете ударения имат също еднаква сила².

VIII. ПРОИЗХОД НА ДВОЙНОТО УДАРЕНИЕ

Въпросът за произхода на двойното ударение се преплита тясно с друг въпрос — кое от двете ударения в двойноакцентуваната дума е първично и кое вторично. Оттук и различията между отделните автори, едни от които наричат второто ударение вторично. Молеров си служи с термина „вторично“, като мисли, че „това особено ударение в Разложкия говор... се е развило отпосле, като дошло на помощ на главното, за да се избегне натрупването на много неударени срички в една и съща дума“³. Следователно, според него, първото ударение е по-старо (първично), а второто — по-ново (вторично). За Хр. Стоилов второто ударение е „неорганическо“, а първото — първично⁴. Ст. Младенов, без да се спира на въпроса за произхода му, го нарича „второстепенно“⁵, Н. Алексиев — „второ“⁶, а Ст. Романски⁷, Л. Милетич⁸ и К. Мирчев⁹ — „вторично“. Така го наричаме и ние¹⁰.

Да се определи кое от двете ударения е изконно и кое вторично във всички случаи и категории думи е естествено твърде трудно. Така напр. известно е, че в югоизточните наши говори, вкл. и тези в Югоизточна Македония, най-рязко изпъква отметът на ударението в общата падежна форма на имената от *a*-основи и при имената от *o*-основи, среден род. Тези късни акцентни отмятания затрудняват чувствително отлъчването на стари от нови акцентни типове, особено при средните имена *o*-, *io*-основи¹¹. Но че новоявилото се ударение в преобладаващия брой многосрични думи е, общо взето, вторично по произход по отношение на съществуващото вече ударение в думата свидетелствува напр. и това, че именно при множествените членувани форми на едносричните (стари двусрични) имена от мъжки род с неподвижно ударение, при които ударението пази старото си място, се явява ново ударение върху предпоследната сричка (срв. *Удловѣто*, *куѡн'овѣто*, *зв'аровѣто* и т. н.). Поради това, както и за удобно разграничаване на двете ударения в примерите, и ние тук наричаме второто ударение „вторично“ и го отбелязваме със знак (^). Но дължим да предупредим, че този термин е в известна степен условен, поради което под „вторично ударение“ разбираме не толкова вторично по произход, колкото вторично по мястото му в думата. Така

¹ Вж. цит. съч., стр. 127.

² Вж. Хр. Кодов, цит. ст., стр. 72.

³ Вж. цит. ст., стр. 182.

⁴ Вж. цит. ст., стр. 185.

⁵ Вж. цит. ст., стр. 67.

⁶ Вж. цит. съч., стр. 115.

⁷ Вж. цит. ст., стр. 119.

⁸ Вж. цит. рецензия, стр. 203.

⁹ Вж. Един македонски български сборник..., стр. 165 и сл.; Неврокопският говор, стр. 63 и сл.

¹⁰ Вж. Вторично ударение в говора на с. Добротино, Гоцеделчевско.

¹¹ Вж. К. Мирчев, Неврокопският говор, стр. 54.

са разбирали понятието и другите автори, напр. Милетич, Романски, Мирчев, които Цв. Тодоров упреква, че грешат, като смятат първото ударение за първично, а второто за вторично — развило се впоследствие. Според него до този възглед те дошли, като са имали пред вид, че в разглежданите говори окситонните и парокситонните думи нямат второ ударение, докато думи с начално ударение акцентуват двойно. „Този акцентен факт довежда естествено до заключението, че отметът на ударението предхожда по време появата на второто ударение“¹. Обвинението на Тодоров, отправено към споменатите автори, е лишено от сериозна основа. Без да се впускаме в спор, ще отбележим, че двойното ударение се е развило, когато, както споменахме, в българския език са се извършили вече всички възможни отмети и премети в ударенията, за които намираме толкова красноречиви доказателства в живите български говори днес.

Друг твърде важен въпрос, свързан с произхода на двойното ударение, е определяне приблизителната му хронология.

И за най-повърхностния наблюдател на акцентните явления в нашия език е ясно, че двойното ударение тук е напълно нова проява, че то се е развило, когато акцентната система на българския език е била скъсала всичките си връзки с праславянската акцентна система, когато, както вече споменахме, в него са се извършили всички премети и отмети. Така например развитието на двойното ударение е предизвикало със себе си и един интересен процес, при който всяко *a*, попаднало под вторично ударение, гласи *ǣ*². Тази промяна стои във връзка с общата редукция на неударената гласна *a*. „Незасегнатата от първото ударение гласна *a* била редуцирана към *ǣ*, та се е смесила в съзнанието на говорителите с еровите вокали, които в безакцентно положение обикновено имат същата звукова стойност“³. Когато отпосле върху тази гласна пада вторичното ударение, тя засилва еровия си гласеж като всеки ударен еров вокал в западнорупските говори. Така се е стигнало до форми като *v'aratъ му, negovъта, ширинъта, гиздавъта, поповъта, сесринъ му, размисл'увъме, докарѣйте* и т. н. (вж. типологията). Явлението не е изолирано само в Гоцеделчевско, Драмско, Зияховско и Валовишко, то е присъщо и на говорите в Солунско, срв. *vr'atishi'tъt'a, pinakutъта, negovъта, pl'etishi'tъта* и др.

В о-говорите в областта Чеч, в с. Илинден (старо Либяхово), Гоцеделчевско, и с. Лехово, Валовишко, наблюдаваме същия процес. Тук е бил изяснен и онзи еров вокал, който точно както в околните *ъ*-говори е бил получен от попадналата под вторично ударение гласна *a*. Към примерите от с. Либяхово (днес Илинден), Гоцеделчевско⁴, които дава К. Мирчев⁵, срв. *zadăduхъ-са tătare, пуснахъ-му бяли роки*⁶, ние ще прибавим още както от живия говор на същото село, така и от говорите на много българомохамедански села в Родопите (Гоцеделчевско) и Драм-

¹ Вж. Цв. Тодоров, цит. съч., стр. 193.

² Явлението бе изнесено за пръв път от К. Мирчев, вж. Един български сборник с гръцко писмо . . . , стр. 156.

³ Вж. пак там.

⁴ Вж. СбНУ, кн. XXXVI, стр. 75, 86.

⁵ Вж. Един Неврокопски български сборник . . . , стр. 156.

⁶ Опитът на Цв. Тодоров да оспори изнесените от К. Мирчев факти не е сполучлив, вж. цит. съч., стр. 149.

ски Чеч с о-рефлекс на стб. ж, ъ, напр. *труйцатѣ си б'ахмѣ, в'озрасн'ѣта, илинденск'ѣта, х'ортум'ѣта, м'ил'ув'ѣта, к'олизм'ѣта, срѣбарн'ѣта* и др. (Илинден); *трѣнез'ѣта, нѣгув'ѣта сѣсра, д'окар'ѣдѣго, к'ѣтет'ѣта, удайѣта, м'инар'ѣта* и др. (с. Туховица, Слащен, Вълкосел, Годешово и др., Гоцеделчевско); МИ *Зануг'ѣта, Ш'ирин'ѣта, Даутив'ѣта чѣшма, Т'ѣпов'ѣта кур'ѣ, п'онус'ѣта, нѣгов'ѣта* и др. от Драмски Чеч и посочените села. В някои а-говори във Валовишко и с. Добротино, Гоцеделчевско, такова а под вторично ударение = а.

Казаното за гласна а под вторично ударение се отнася и за гласна е, попаднала в същата позиция. Тук тя се произнася като слаботъмно ъ със запазена мекост на предходната съгласна, срв. *сѣлен'ѣто, грѣжд'ан'ѣто, У'олов'ѣто, снѣпов'ѣто, дѣлен'ѣто, збѣришт'ѣто* и т. н.

От изнесените примери с промяна на вторично ударена гласна а в ъ или о може косвено да се съди за хронологията на двойното ударение. А известно е, че т. нар. вторично изясняване на еровите гласни в българския език се наблюдава в по-голямо количество в новобългарските паметници от XVI в. нататък¹. Тук е мястото да отбележим, че в някои българомохамедански села с о-говори се срещат топоними и отделни думи с неизяснен еров вокал, срв. МИ *Адѣта*, но о в тур. дума *арпѣ* (с. Слащен, Гоцеделчевско), МИ *Кѣрс*, но и *Кѣрс* (с. Годешово, Гоцеделчевско), *тѣл'чник* (стб. тѣлчнѣтн) и др.

Ще изнесем и друг интересен факт: в говора на с. Лехово, Валовишко, гдето всяко неударено е се редуцира в q^2 , в някои местни названия промяна е настъпила и при гласна е, попаднала под вторично ударение, напр. *Кѣпаштѣц, Мѣморѣца*. Тя в много случаи зависи от произхода на гласната е, но съществува стремеж към възстановяване на неударено е. Най-консервативни по отношение възстановителния (за гл. е) процес се оказват онези е-фонемите, които по произход са стб. ъ, ѱ, а най-лабилни — тези в по-новите и в чуждите думи. Редуцираната гласна q (от е) обаче се държи здраво в наставката за образуване на местни имена -*ац*, гдето в много случаи тя е намерила здрава опора във вторичното ударение. Това значи, че редукцията $e > q$ в леховския говор е по-стара от двойното ударение, което е заварило вече редуцирана гласната е в изнесените примери.

IX. ИЗВОДИ

От направените наблюдения върху двойното ударение в българския език могат да се формулират някои по-общии изводи.

1. Ареалът на двойното ударение се оказва много по-широк, отколкото се мислеше преди. То е характерно къде в по-голяма, къде в по-малка мяра за целия македонски Изток и част от Запада (Мориово и

¹ Вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, II изд., 1963, стр. 103.

² Вж. подробно у нас, Едно интересно явление в българския диалектен вокализъм, Български език, год. XIX, 1969, кн. 2, стр. 138 и сл.

Тиквеш), за част от западнотракийските говори в Беломорска Тракия и част от източнородопските говори, сир. двойното ударение се среща както в източни, така и в западни български говори.

Твърдението на Цв. Тодоров, че „като същински островчета, без видима връзка между тях и центъра, се явяват от изток — широколъшкият говор, а от запад — тиквешко-мориовският“¹, е несъстоятелно, защото е рожба на твърде тесен поглед върху разпространението на разглежданото акцентно явление.

2. Всестранната и задълбочена интерпретация на материала досежно двойното ударение с оглед на мястото на вторичното ударение ни довежда до убеждението, че разглежданото акцентно явление се свежда главно до три основни типа: парокситония, пропарокситония и окситония със съответните модели. И при трите акцентни типа имаме неизменно редуване на ударени и неударени срички. Парокситонията е обща особеност за всички говори, познаващи двойното ударение, докато пропарокситонията и окситонията имат по-тесни ареали. Трите акцентни типа живеят в говорите и днес и показват твърде голяма консервативност.

3. Двойното ударение е в пълна зависимост от броя на сричките в дадена дума или в акцентен комплекс. То е резултат от особен акцентен ритъм, появил се вследствие на една обща причина — удължаването на ударената гласна в местните говори. Това обяснение не се основава на чисто звуков ефект, добит само от известна категория думи и случаи, а обхваща акцентния проблем изцяло, като се държи сметка за огромното мнозинство от случаите. Акцентният ритъм е обхванал езика в неговата цялост. Подчинен на строга закономерност, процесът е обхванал вече готови четири- (и повече) срични формации — именни, прилагателни, глаголни, думи с енклитика и пр., които са попаднали едновременно под влияние на закона за двойното ударение поради общата причина — удължаването на ударената гласна.

4. Двойното ударение е възникнало и се развива на българска почва. За чуждо влияние дума не може да става. Вън от всяка възможност за обяснение е както влиянието на закона за трисричност на ударението, който владее в гръцки, така и влиянието на балканския субстрат. Нещо повече. Имаме основание да допуснем едно обратно влияние върху северногръцките диалекти от страна на българския език. Имахме възможност да се убедим, че и днес у нашите сънародници в Югоизточна Македония съществува изумително точен рефлекс към двойно акцентуване не само в думи от матерния език, но и в гръцка реч (подробно вж. на стр. 206—207).

Малецки свежда прехода към стабилизирано ударение в македонските български говори в излъчването на една идваща от север славянска тенденция за изместване на ударението с една сричка към началото на думата, както е познато в шокавския сръбски диалект. Един от резултатите от това според него била и появата на двойното ударение.² В същност разсъжденията на Малецки, що се отнася до някакво мнимо

¹ Вж. цит. съч., стр. 125—126.

² Вж. М. Маџеcki, *Sistemy akcentowe gwar bułgarskich, Sprawozdania z czynności posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*, XLIII, Kraków, 1938, стр. 7.

влияние „от север“, ни напомнят донейде разсъжденията на някои сръбски автори от времето между двете световни войни, които, в пълно съгласие с възгледите на А. Белич, се стремяха да „докажат“ връзката между македонските български говори и цокавския сръбски диалект. Рожба на това желание бе и недовършената студия на М. Ивкович „Акцентски системи српско-македонских говора“¹. Като отговоря на някои доводи, че македонските говори не са били подложени на влияние от изток, а сами оказвали влияние в източна посока и това се доказвало и с ударението, Малецки все пак отрича някакво особено значение на акцента за определяне посоката, в която са влияели македонските говори. Това твърдение отколе бе отхвърлено от К. Мирчев, който съвсем основателно твърди, че могат да се отбележат в областта на ударението и тенденции, които свидетелствуват за влияние от изток към запад.² Такова е положението с двойното ударение, което е характерно за говорите в цяла Източна Македония. Макар в случая да нямаме достатъчно основания да смятаме това като проява на междуговорното влияние, движението на явлението има ясно определена посока — изток—запад.

5. Ареалът на двойното ударение обхваща говорите в значителна част от българската езикова територия, която лежи между крайния български югозапад и крайния български югоизток — две говорни области, изявили се със свои специфични акцентни тенденции и особености: акцентна стабилност на югозапад и подвижно ударение на югоизток. Този твърде важен факт според нас не е случаен. Той е сигурен белег за една широко действувала и действувача тенденция към стабилизиране на ударението, която се проявява и днес в появата на двойното ударение.³

Приложение № 1

ΚΥΡΙΑΚΗ ΙΑ

Εκ τῆς κατὰ Ματθαίου, § κς, 26

Ρέουσ υῶποδ, τέξη λαχαρδίη, ῥμιάσα νεπέσωνα ἱζάρотηα,
κατῶ εδῖν ἱζάρ, δέτο στόρη σβάπια νά σννάση, τὰ πῶνα
ῥάταέτο ση δά ῥῥκατ καλέσανήτε, νά σβάπια, τὰ νε ρά-
ῥσεχα δά δάττα, σέινε пак πῶνα δρῶγη ῥάταε ή ῥέῃσε,
κάζητε νά καλέσανήτε, έτου βέῃσεῳέτα ση νатахміх,
ἡνῆζήτε, ἡ πηξάλῆζητέ σα ραхлάνη, ἡ σίῃκο ῥ γότοβο,
τά έλατε να σβάπητε, пак тіе ἱζήνη σα πολеніха, едῖν
отіде νά νήβατά ση, δρῥк πῶ та ργοβίατά ση пак δρῶγη
φάηχη ῥάταέτο μῶ, τὰ γῆ σῶσациха, ἡ γῆ οὔтэпаха, та
как ῥсиῶ тобá ῥсáρ, ρáζεδῆ σα млóγou, ζá тобá аскé-

¹ Југословенски филолог, кн. II, 1921, стр. 254—271; кн. IV, 1924, стр. 46—71.

² Вж. К. Мирчев, Проф. Малецки за някои от проблемите на македонската диалектология, Македонски преглед, год. XI, кн. 3 и 4, стр. 169—179.

³ Устно мнение на Ив. Кочев.

ῥετοό σ η, ἡ ποιοπὴ νέζη καοηησέρε, ἡ γραδῆσ τετοό
χμη ἡζγοοιά, τογὰ ρέσσε νά ράταέτο...¹

Рече гòспод тèзи лакардии: умйàса небèсна та царштина
кату едйн цар, дèто стòри свàтба нà синà си, та пýсна
рàтаèто си дà рýкат калèсанйте нà свàтбата, та не рà-
чеха дà дòйдат; сèтне пак пýсна дрýги рàтае и рече:
кажите нà калèсанйте, èту вèчерèта си натакмйх,
инцйте и бизàлцйтè са заклàни и сйчко е гòтово,
та èлате на свàтбите, пак тйе чйнки са полениха, едйн
отйде на нйватà си, дрýк пу тарговйатà си пак дрýги
фàтиха рàтаèто му та ги усрамиха, и ги утрèпаха, та
как чйý новà цар, рàзедй са млòгу, за товà (прати) аскè-
ретò си и погòби нèзи карничèре и градйштетò
хми изгорйà, тогà рече на рàтаèто...

¹ чσ=ч; чζ=ц; σ=ш; π=б; ου=у.

ПОКАЗАТЕЛНИ МЕСТОИМЕННИ ФОРМИ В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ

(ОБЩА ТИПОЛОГИЧЕСКА ХАРАКТЕРИСТИКА)

Боряна Велчева

Досега показателните местоимения и показателните наречия в съвременния български книжовен език и в народните говори не са били предмет на специално изследване. Те не са проучени от гледна точка на техните функционални особености, а още по-малко от гледна точка на техния формален строеж.

В народните говори намираме извънредно голямо разнообразие от показателни форми. Поне що се отнася до показателните местоимения, това разнообразие е вече до голяма степен зафиксирано в архива на Българския диалектен атлас и чака своето пълно описание. По същество формалното разнообразие при показателните местоимения и наречия в народните говори представя различни комбинации от словоизменителни (парадигматични) и деривационни морфемни, обединени от общи коренни морфемни *т-* и *(о)н-*, а по-рядко и *с-* и *(о)в-*.

Тук ще направим общ преглед на показателните местоименни форми в българските народни говори от гледна точка на техните парадигматически редове. Цели се установяването на основните типове формални структури на показателните местоимения и наречия на българската езикова територия. Морфемният анализ на показателните форми (т. е. синтагматическите отношения на съставлящите ги елементи) е взет пред вид като средство на аранжирането на формите в парадигматически аспект — чрез морфемния анализ се цели установяването на общото и различното във формалното разнообразие¹.

Като показатели се взимат пред вид следните елементи:

1. Коренни морфемни:

а) *т-* (*т-дз(и)*, *т-дз(и)*, *т-ова*, *т-дз(и)*, *т-ойа*, *т-айа*, *т-ийа*, *т-акава*, *т-аквад*, *т-аквайа*, *т-олкаф*, *т-огава*, *т-олкова*, *т-огис*, *т-олкос*², *т-ук*, *т-ам*, *т-д'ава*, *т-д'ас* и др.);

б) *(о)н-* (*он-зи*, *он'-а*, *он-ай*, *он-ъс*, *он-айа*, *он-уй*, *он-йзи*, *он-йзи*, *он'-ас*, *он'-а*; *н-да*, *н-аа*, *н-ва*, *н-еа*, *ей-н-да*, *ей-н-аа*, *ей-н-ва*, *н-дй*, *н-йй*, *н-ай*, *н-ей*, *а-н-дзик*, *а-н-ней*, *там-н-ес*, *там-н-уй*, *там-н-ъс*, *он-аде*,

¹ Използвани са публикувани материали и материали от БДА. Изказвам благодарност на научните сътрудници от диалектоложката секция и особено на Д. Вакарелска, която подготвя картите на показателните местоимения за БДА и с готовност ми оказва съдействие.

² -о- в *т-о-лкова*, *т-о-гива*, *т-о-гова* и под. е свързваща гласна (инфикс).

он-ака, он-олакаф, он-акъф, он-аква, он-акво, он-акви, он-олко и др.);

в) (о)в- (ов-ай, ов-ый, ов-ой, ов-о, ов-и, ов-ей, ов-ийа, ов-ова, ов-акъф, ов-аква, ов-акво, ов-аквога, ов-ол-ко, ов-олка, ов-олку, ов-де, в-ай, в-йа, в-оо, в-аа, в-ака и др.);

г) с- (с-оа, с-аа, с-ва, с-еа, с-о-зи, с-ази, с-ъс, с-ези, а-с-озик, с-ава, с-ева, а-с-ай, а-с-ей, йе-с-о, йе-с-а, йе-с-е, с-ува, с-акъ, с-акъф, с-акъва, с-олакаф и др.);

2. Словоизменителни (парадигматични) морфемни. Това са показателите за род, число и падеж.

а) Показатели за м. р.:

-о- (т-о-йа, т-о-зи, т-о-ва, с-о-йе, с-о-зи, с-о-с, ас-о-зик, ан-о-зик, ат-о-зик, йес-о, т-о-й, с-о-й, н-о-й, тамн-ос и др.),

-ъ- (т-ъ-й, с-ъй, н-ъ-й, он-ъ-й, ов-ъ-й, так-ъ-ва м. р., наред с такава, такъва, такъва¹ и др.),

-а- (он-а-й, ов-а-й, таков-а-й² и др.),

-и- (т-и-йа, он-и-йа³, т-ол-к-и, онол-к-и, овол-к-и⁴),

-ф- (он-зи, он-а, т-олакаф, с-олакаф, он-олакаф, ов-олакаф-); -ф- и -ъ- (так-ъ-ф-, сак-ъ-ф-, так-ъ-в-зи); -ф- и -о- (так-о-ф-); -ф- и -а- (так-а-ф-) и др.,

-у- (т-узи)⁵;

б) Показатели за ж. р.:

-а- (т-а-зи, он-а-зи, с-а-зи, т-а-йа, он-а-йа, с-а-йа, ов-а-йа, т-а-ва, н-а-ва, с-а-ва, т-а-й, н-а-й, с-а-й, ат-а-й, ан-а-й, ас-а-й, т-а-а, н-а-а, с-а-а, йес-а, ов-а, так-а-ва, такв-а-зи, такв-а, онакв-а, овакв-а, такъв-а, сакъв-а, т-олакав-а, с-олакав-а, т-олик-а, т-олк-а, он-олк-а, ов-олк-а и др.),

-ъ- (т-ъ-с, он-ъ-с, с-ъ-с, с-ъ-скана, т-ъ-йа, т-ъ-ва, т-ъ-й, с-ъ-й, н-ъ-й, тамн-ъ-с и др.);

в) Показатели за ср. р.:

-о- (т-о-ва, он-о-ва, он-о-ва, ов-о, ов-о-ва, т-о-зи, с-о-зи, т-о, н-о, йес-о, такв-о, онакв-о, овакв-о, такв-о-с, так-о-ва, так-о-с, т-олакав-о, с-олакав-о, н-олакав-о, т-олак-о, он-олак-о, ов-олак-о и др.),

-у- (т-у-й, он-у-й, тамн-у-й, ас'-у-, ат'-у, ан'-у, йес-у и др.),

-ф- (т-ва, с-ва, н-ва, ас-ва, ан-ва, с-ва-на, ейс-ва-на и др.),

-е- (т-е-а и др.);

г) Показатели за мн. ч.:

-е- (т-е-с, он-е-с, т-е-йа, он-е-йа, т-е-зи, с-е-зи, н-е-зи, ейн-е-ва, ейс-е-ва, ейт-е-ва, ас-е-й, ан-е-й, ат-е-й, тамн-е-с и др.),

-ъ- (т-ъ-с, он-ъ-с, т-ъ-й, с-ъй, н-ъ-й, с-ъ-а, т-ъ-а, н-ъ-а, с-ъ-ва, т-ъ-ва, н-ъ-ва и др.),

-а- (т'-а-с, он'-а-с, н'-а-ва, т'-а-ва, с'-а-ва, н'-а-а, т'-а-а, с'-а-а и др.),

-и- (т-и-йа, он-и-йа, ов-и-йа, т-и-зи, он-и-зи, т-и-е, он-и-е, т-и-й, он-и-й и др.).

¹ За словообразователните типове на това местоимение вж. Б. Велчева, За формите на местоимението *така*, Известия на Института за български език, кн. XI, 1964, стр. 321—325.

² Формата е от Корчанско.

³ Трънско.

⁴ Видинско.

⁵ Формата *т-узи* за м. р. в някои павликиянски говори е от *т-ози* с характерна промяна *о* → *у* под ударение.

В някои северозападни говори (Трънско, Брезнишко, Кумановско, Видинско и др.) се пазят родови разлики при формите за мн. ч. В Трънско напр. показателите са -и- за м. р. (*т-й-йа*), -е- за ж. р. (*т-е-йа, т-е-с*) и -а- за ср. р. (*т-а-йа*).

Общо взето, парадигматичните морфемни за род и число в говорите са ясно диференцирани. Съвпаденията са сравнително редки, напр. *т-и-йа* за м. р., ед. ч. и м. р., мн. ч. в Трънско или *т-о-а* за м. р. и ср. р., ед. ч. в някои македонски говори. Съвпадение се получава най-често при парадигматичната морфема за м. и ср. р., напр. *този* и *този*, *тоѝа* и *това*. В такива случаи на промени се подлага обикновено формата за ср. р. В много говори изчезва гласната във формата за ср. р. По такъв начин са се диференцирали формите за ср. и м. р. в някои странджански говори (срв. *това* за м. р. и *тва* за ср. р.). Най-често обаче в тези случаи (омонимия на -о-) ударението се оказва суперсегментен показател — във формата за м. р. е акцентуваната парадигматичната морфемна гласна (*този*, *тоѝа*), а в ср. р. ударението пада върху показателната частица (*това*, *този*). По такъв начин акцентуваната показателна частица (derivационна морфема, вж. по-долу) поема словоизменителни функции. В Бобошица, Корчанско, само derivационният формант различава формите за м. и ср. р. — *сѝй* (м. р.), *сѝзи* (ср. р.), *тоѝ* (м. р.), *този* (ср. р.)¹.

С други думи, при формите за ср. р. липсва пълна диференциация във функциите на словоизменителните (парадигматичните) и derivационните морфемни². При формата *онова* може да се получи изравняване с *това* (*онова*). Така е в източнобългарските говори. Преместването на ударението върху показателната частица обаче не е функционално необходимо при тази форма (срв. с формата за м. р. *онзи*, *он'а*). Ето защо в много западни говори намираме и форма *онѝва*. Например в Разложко формите за ср. р. са *това* (*тава*), но *онѝва*, *овѝва*³.

Трудно е да се направи ясна разлика между derivационна и парадигматична морфема и при някои контаминирани форми, напр. *тоѝе* (наред с *ѝе* и *ѝе*) в Разложко или *тоѝай* (наред с *ѝай* и *ѝай*) в Трънско.

Интересни форми се срещат в говора на с. Щръклево, Русенско — *онѝнзи*, *онѝнзи*, *онѝй*, *онѝнзи* (с разширена парадигматична морфема) наред с *ѝнзи*, *онѝс*, *онѝс*. Подобни форми (*онѝнзи*, *онѝнзи*, *онѝнзи*) са регистрирани от същия говор още през XVIII в. в Обретенския сборник⁴.

д) Падежни показатели:

Падежни форми се пазят преди всичко в много от говорите с тричленна показателна система — родопските, тракийските, южномакедонски и западнобългарски говори. В някои говори, като родопските и тракийските, падежните форми са многобройни и разнообразни и представят предмет на специално описание и изследване. Напр. от говора на с. Мом-

¹ A. Mazon, Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du Sud, Paris, 1936, стр. 65—66.

² За отношението между парадигматичните и derivационните функции срв. E. Stankiewicz, Interdependance of paradigmatic and derivational patterner, Word, 1962, стр. 3; M. Dokulil, Zur Frage der Stelle der Wortbildung im Sprachsystem, SaS, XXIX, 1968, стр. 11, 13.

³ Случай, когато частицата е поела родовата функция, имаме и при формата *тоѝа* за ж. р. наред с *тоѝ* за м. р. (срв. Б. Видоевски, Заменските форми во македонските дијалекти, Мак. јазик, XVI, 1965, стр. 51).

⁴ Ръкопис № 1070 от СНБ „Кирил и Методий“.

чиловци, Смолянско, са изнесени следните падежни форми при показателните местоимения: м. р., ед. ч.: *тòговак* (-ѣк), *сòговак* (-ѣк), *нòговак* (-ѣк), *тòзовак* (-ѣк), *сòзовак* (ѣк), *тòмува*, *тòмва*, *сòмува*, *сòмва*, *нòмува*, *нòмва*, *таквòму*, *саквòму*, *наквòму*, *таквѣк*, *саквѣк*, *наквѣк*; ж. р., ед. ч. *тòзехи*, *сòзехи*, *нòзехи*, *таквѣхи*, *саквѣхи*, *наквѣхи*; ср. р., ед. ч. *товàму*, *совàму*, *новàму*; мн. ч. *тѣзех*, *сѣзех*, *незех*; *тѣмзѣм*, *сѣмзѣм*, *нѣмзѣм*¹. От западните говори типичен говор с многобройни падежни форми за м. и ж. р., ед. ч. (винителна и дателна) е говорът на Ново село².

Тук не се разглеждат всички падежни показатели, тъй като от най-богатите и сложни системи (родопските и тракийските) не разполагаме все още с достатъчно пълен материал.

Най-разпространените падежни показатели на българската диалектна територия (срещат се както в източни, така и в западни говори) са показатели за винителен и дателен падеж, м. р., ед. ч.

-г(о)-, -га- (*то-гò-ва*, *то-гò-с*, *оно-гò-с*, *овò-гò-ва*, *онò-гò-ва*; *сò-г-ва*, *тò-г-ва*, *таквѣ-к*, *саквѣ-к*, *наквѣ-к*, *тò-га*, *онò-га*, *овò-га*, *тѣквò-га*, *овàкво-га*, *онàкво-га*),

-му- (*тò-му*, *онò-му*, *овò-му*, *то-мù-ва*, *оно-мù-ва*, *то-мù-зи*, *то-мù-с*, *тѣквò-му*, *овàквò-му*, *онàквò-му* и др.).

3. Деривационни морфемии с признаково значение:

а) с квалификативно значение:

-ак- (*т-ак-ѣф*, *с-ак-ѣф*, *он-ак-ѣф*, *ов-ак-òв*, *т-ак-àва*, *т-ак-òва*, *т-ак-ѣва*, *т-ак-ѣво*, *т-ак-вàс*, *т-ак-вòс*, *т-ак-àс*, *т-ак-òс*, *т-ак-òф*, *т-ак-вà*, *т-ак-вàйа* и др., *т-ак-à*, *в-ак-а*, *он-ак-à*, *с-ак-à*),

-ѣ- (*т-ѣ-й*);

б) с квантитативно значение

-л/к, ч (*тò-лк-àф*, *сò-лк-àф*, *онò-лк-àф*, *овò-лк-àф*, *онò-лк'-и*, *овò-лк'-и*, *тò-лак*, *тò-лик*, *тò-лк-àва*, *тò-лак-а*, *тò-лик-а*, *тò-лч-àф*, *тò-лч-ен*, *тò-лк-о*, *тòлк-ова*, *тò-лк-ос*, *тò-лч-àф* и др.),

-н- (*тò-н-ичѣк*, *тò-н-ичко*, *тò-н-ички*);

в) с темпорално значение

-г- (*тò-г-à*, *то-г-àва*, *то-г-àс*, *то-г-àвана*, *тò-г-àй*, *то-г-àйа*, *тò-г-àва*, *то-г-àс*, *то-г-àнка* и др.);

г) с пространствено значение:

1) -ам- (*т-ам-о*, *т-ам*, *он-ам-о*, *ов-ам-о*),

2) -у- (*т-у-ка*, *т-у-кана*, *т-у-ва*, *т-у-йзи*),

3) -(ѣ)д- (*òв-д-е*, *он-àд-е*, *т-ѣд'-ева*, *т-ѣд'-àва*, *т-ѣд'-àка*, *т-ѣд'-àзи* и др.).

Разграничаването на деривационните морфемии с признаково значение е до голяма степен приблизително. При прецизен анализ, особено ако се има пред вид формалното многообразие в исторически аспект, делението може да продължи до значими фонемии („число мономорф сообщения было бы почти равно его монофон“³). Така в -ак- и -л/к-

¹ Ст. Кабасанов, Говорът на с. Момчиловци, Смолянско, Известия на Института за български език, кн. IV, 1956.

² М. Младенов, Говорът на Ново село, Видинско, София, 1969, стр. 75—77.

³ Н. В. Котова, М. Янакиев, Сопоставление некоторых количественных характеристик славянских языков, сб. Славянская филология, Москва, 1968, стр. 65.

може да се види мономорфема *-к-* със старо адективно значение (срв. *накъ, такъ, тѣлнкъ, ѿлнкъ*), мономорфема с квантитативно значение *-л-* и мономорфема с квалификативно значение *-а-* (която намираме също и в наречието *тъй*, от по-старо *тай*).

4. Деривационни адвербиални морфемни (адвербиални окончания)¹. Както парадигматичните морфемни (окончанията при местоименията), така и окончанията при наречията са финални морфемни². При наречията те са един показател на обстоятелство изобщо, който не присъства във всички адвербиални форми (срв. *там-о* и *там*). Такива са окончанията:

-а- (*так-а, сак-а, вак-а, онѧк-а, тог-а-ва, тог-а-с*),

-и- (*тог-и-ва, тог-и-зи*),

-о- (*там-о, вак-о, онѧм-о, тѣлк-о, тѣлк-о-ва, тѣлк-о-с*),

-а-, -ѣ-, -е- (*ѡвде, ѡнд-е, онѧд-е, тѣд-ѣ-ва, тѣд-ѣ-ка, тѣд-ѧ-зи, тѣд-ѧ-ка, такѣ*³ и др.).

В развоя на наречието *тука* частицата *-ка* (вж. по-долу) е станала неразделна част от словоформата. Морфемната граница се е променила, като *-ук-* е преосмислено като деривационна морфема с признаково (в случая пространствено) значение, а *-а-* като адвербиален показател, който в късния новобългарски период се е загубил в много говори (*тук-а* — *тук*).

В някои случаи адвербиалното окончание се оказва белег за диалектна диференциация. Характерни в това отношение са формите на наречието „тогава“. Адвербиалните окончания *-а-* и *-и-* в съчетание с различни показателни частици (*-ѧ(а), -ѧ, -з(и), -ва*) са един хубав и стар делителен признак на българската езикова територия. Може да се каже, че за северните български говори са характерни формите с *-и-* (*тогива, тогиз(и), сеги, коги*), а за южнобългарските и централните балкански говори — с *-а-* (*тогава, тогази, тогаѧ, тогаѧа, кога, сега*). От друга страна, за северозападните български говори е характерна формата *тогива*, а за североизточните — *тогиз(и)*. В говорите от централната част на Стара планина и в някои подбалкански говори се среща *тогаз(и)*, а на юг от Балкана са разпространени формите *тогава, тогаѧ(а)*⁴. Формата *тогива* в Котленско и Новопазарско би могла да бъде контаминация от *тогава* и *тогиз*.

5. Постфинална деривационна морфема (показателна частица, „частица-суфикс“⁵):

а) *-з(и)-* (*тѣ-зи, тѣ-с, сѣ-зи, сѣ-с, ѡн-зи, тамѣ-с, тѧ-зи, тѣ-с, онѣ-с, сѧ-с, сѧ-зи, сѣ-с, сѣ-с-кана, сѣ-зи, сѣ-зикана, ту-зи, тѣ-зи, тѣ-с, тѧ-с, сѣ-зи, сѣ-с, сѧ-зи, сѣ-зи-кана, ейсѧ-зи-кана, тогѧ-зи, тогѧ-с, тогѧ-зи*

¹ Вж. пак там, стр. 61, разделението на спаниоморфемни и окончания (сихноморфемни), в което са включени и наречията.

² Характерно за славянските именни и местоименни форми е, че финално положение обикновено заема парадигматичната морфема (показателят за род, число, падеж), срв. З. Оливерийс, Морфемный анализ современного русского языка. Проблемы лингвистики. Монографии, посвященные VI Международному съезду славистов, Прага, 1968 год.

³ Формата се среща в Тетевенско, напр. в говора на село Брусен.

⁴ Срв. Б. Велчева, Показателни местоимения и наречия в новобългарските памятници от XVII и XVIII в., Известия на Института за български език, кн. X, 1963, стр. 214—219.

⁵ К. Е. Майтинская, Местоимения в языках разных систем, Москва, 1969, стр. 111.

тогѣ-с, то̀лко-с, то̀лкози, то̀д'а-зи, такѣв-зи, такѣа-зи, такѣа-с, такѣд-с, такѣй-с, такѣ-с, такѣа-с, такѣ-с и др.). Това е най-старата показателна частица. Засвидетелствувана е както в български, така и в сръбски стари паметници. Първите случаи в български език са още от XII—XIII в. (например формата то̀нзи в Боянското евангелие). Повече примери намираме в Троянската повед, Чергедските молитви и Влахо-българските грамоти¹.

б) -ва (то̀-ва, тѣ-ва, т-ва̀, т'а-ва, то-ва̀, оно-ва̀, ово̀-ва, то̀д-ва, то̀му-ва, то̀гѣ-ва, то̀гд-ва, то̀лко-ва, то̀д'а-ва, тѣ-ва, такѣ-ва, такѣ-ва, такѣй-ва, она̀кѣд-ва, та̀-ва, сѣ-ва, нѣ-ва, тѣ-ва, сѣ-ва, нѣ-ва, ен-ва̀, ес-ва̀, ет-ва̀ и др.). Първите случаи в паметниците са сравнително късни — XVII век².

в) -(ѣ)а, -(ѣ)е (то̀-ѣа, то̀-а, то̀-ѣе, то̀-е, та̀-ѣа, та̀-а, та̀-е, со̀-ѣа, со̀-а, со̀-ѣе, он'а, он-е, онѣ-ѣа, онѣ-а, ова̀-а, онѣ-е, тѣ-ѣа, тѣ-а, онѣ-ѣа, онѣ-а, онѣ-е, онѣ-а, овѣ-ѣа, нѣ-а, нѣ-а, ова̀-а, то̀гд-ѣа и др.). Тази частица представя обобщена форма на старото анафорично местоимение *ѣ, което присъствува като чест компонент в парадигмите на славянските демонстратива³.

г) -ѣ (тѣ-ѣ, тѣ-ѣ, два-ѣ, вѣ-ѣ, то̀гд-ѣ, такѣ-ѣ, тѣ-ѣ, онѣ-ѣ, тѣ-ѣ (м. р.), то̀-ѣ, нѣ-ѣ, нѣ-ѣ, со̀-ѣ, сѣ-ѣ, та̀-ѣ, сѣ-ѣ, нѣ-ѣ, асѣ-ѣ, атѣ-ѣ, анѣ-ѣ, тѣ-ѣ, сѣ-ѣ, нѣ-ѣ, асѣ-ѣ, атѣ-ѣ, анѣ-ѣ и др.). По своя произход частицата -ѣ е също форма на старото анафорично местоимение.

Аглутинативното прибавяне⁴ на деривационен формант след местоименните и адвербиални окончания е една особеност, която от съвременните славянски езици е характерна само за български език. В останалите славянски езици не се срещат модели като KFS напр. т-а-зи, KSFS напр. т-ак-а-ва, KSSFS⁵ напр. т-ак-в-а-с и др., характерни за строежа на българските показателни форми.

Показателните частици -з(и), -ва, -(ѣ)а, -ѣ трябва да се разглеждат като деривационни форманти, тъй като те са постоянни компоненти в строежа на показателната словоформа и различават ясно формата на показателното от формата на личното местоимение (напр. онѣ / онѣа, то̀ / то̀ва, онѣ / онѣѣа, тѣ / тѣзи. Срв. също старите противопоставяния то̀й / то̀йзи, тѣа / тѣази, тѣи, тѣе / тѣизи, тѣеи и др.⁶).

Формите с показателна частица са претърпели една характерна промяна — в разво̀я на българските говори постфиналната морфема е при-

¹ Произходът на -зи все още не е обяснен задоволително, срв. K. Brugmann, Die Demonstrativpronomina der indogermanischen Sprachen, Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, B. 22, № 6, Leipzig, 1904, стр. 67; Г. А. Ильинский, Праславянская грамматика, Нежин, 1916, стр. 414; С. Р. Самойленко, Из истории восточно-славянских местоимений, Ленинград, 1960, стр. 21, и др.

² За произхода на частицата -ва срв. K. Brugmann, пос. съч., стр. 97; Св. Иванчев, За някои форми на показателните местоимения в българския език, Известия на Института за български език, кн. VIII, 1962, стр. 401—408.

³ Вж. пос. съч. „За формите на местоимението такѣв“, стр. 323, 324.

⁴ Срв. Ив. Лекков, Отклонения от флективного строя в славянских языках, Вопросы языкознания, 1956, кн. 2, стр. 18—26.

⁵ По М. Докулил, К (коренна морфема), S (суфикс, деривационна морфема), F (морфема, парадигматична морфема).

⁶ Формите са широко застъпени в ранни новобългарски паметници,

влякла ударението върху непосредно предшествуващата я гласна¹, независимо дали тази гласна е парадигматически показател или адвербиално окончание, напр. *така* — *такáва*, *такáz(и)*, *таквáz(и)*, *то̀го* — *то̀гòва*, *то̀гòзи*, *то̀му* — *то̀мúва*, *то̀мúз(и)*², *о̀но̀го* — *о̀но̀гòва*, *о̀но̀гòз(и)*, *то̀гà* — *то̀гàва*, *то̀гàз(и)*. Ранните новобългарски паметници са засвидетелствували и явлението *таквòго* — *таквòгòва*, *таквòгòз(и)*, *таквòму* — *таквòмúва*, *таквòмúз(и)*. Тази закономерност не се наблюдава при *то̀лкова*, *то̀лкоз(и)*.

В българските говори съществува тенденция към формална унификация в системата на показателните форми. Така в североизточните говори е обобщен до голяма степен постфиналният формант *-з(и)* (*то̀с*, *тѣс*, *о̀нзи*, *о̀нѣс*, *о̀нѣс*, *таквас*, *то̀гис*, *то̀лкос* и др.). В странджански говори (напр. с. Черноморец) е обобщен формантът *-ва* (*то̀ва*, *тѣва*, *твà*, *т'àва*). В западни говори са обобщени формантите *-(ъ)а*, *-ва* (*то̀йа*, *тáйа*, *то̀вà*, *тáйа*, *о̀н'а*, *о̀нáйа*, *о̀нòва*, *о̀нíйа*, *то̀гàва*, *такàва* (*таквáйа*), *то̀лко(ва)* и др.). Подобно е словообразуването на показателните форми и в много родопски и тракийски говори (напр. *сòйе*, *сàва*, *свà*, *сèва* (с. Лещак, в Родопите), *то̀а*, *тáа*, *ту̀вà*, *т'áа*, *сòа*, *сàа*, *су̀вà*, *с'áа* и под. в тракийските говори³). В повечето български говори по-настрана от тази тенденция остават наречията за място и начин — *такà*, *тúка*, *там*⁴, а в някои говори, предимно западни, и наречieto *то̀лко*. Тези форми могат да се тълкуват като периферийни в показателната система на повечето български говори⁵. Адвербиалните форми без показателна частица представят преход към деиктичните наречия с други коренни морфемии — *вчера*, *нощес*, *снощи*, *днес*, *лани* и др., които от своя страна с необобщените си коренни морфемии са близки формално до структурата на назоваващи наречия като *денем*, *нощем* и др.

6. Модификационни морфемии⁶. Това са такива форманти, които са непостоянен компонент на показателната форма. Модификационната морфема засилва значението на дадена дума, без да го изменя. Модификационните морфемии в показателните форми са два вида: 1. Задпоставни: *то̀зи* — *то̀зи-ка*, *то̀музи* — *то̀музи-ка*, *свà* — *свà-на*, *то̀гàва* — *то̀*

¹ П. Гард нарича свойството на морфемите да привличат ударението към определено място на думата „място на акцентуацията“. Като „преакцентувана морфема“ той посочва напр. *-ыва-* в руски език, вж. P. Garde, Акцентуационные свойства морфем в славянских языках, VI Mezinárodní sjezd slavistů v Praze, 1968, Resumé přednášek, příspěvků a sdělení, Praha, 1968, стр. 15, срв. също Ив. Лекков, Общи бележки и впечатления за някои от езиковедските доклади, представени на VI международен славистичен конгрес в Прага, сп. Език и литература, 1968, кн. 6, стр. 67.

² Явлението не е обхванало равномерно всички български говори, срв. формата *то̀ммузика* в тракийски говори (Хр. Кодов, Език на тракийските и малоазийските българци, София, 1935, стр. 99), формите *то̀гва* и *сòгва* в говора на с. Бобошица (А. Мазон, пос. съч., стр. 65—66) и някои родопски форми (*то̀гòвак*, *то̀ммува*, *то̀лва* и др.).

³ Хр. Кодов, пос. съч., стр. 98.

⁴ В паметници от XIV—XV в. се срещат по-често и адвербиални форми със *зи* — *такáзи*, *такòзи* ('така'), *тúйзи*, *тúзи*, ('тука') и др. Срв. също с днешната родопска форма *тúйзи* ('тука') и западнобългарската *тúва* ('тука').

⁵ Според Гухман сравнително по-нестабилни в развоя са най-често не словоизменителните форми, а присъединените към тях функционално приближаващи се образувания (в нашия случай наречията), М. М. Гухман, Грамматическая категория и структура парадигм, Исследования по общей теории грамматики, Москва, 1968, стр. 173; срв. също E. Stankiewicz, пос. съч., стр. 16, 21.

⁶ Терминът е на J. Horécký, Morfematická štruktúra slovenčiny, Bratislava, 1964.

гѣва-на, тогѣва-ка-на, сѣс — сѣс-ка, туй — туй-ка-нѣ-на, сѣс-ка-на и под. 2. Предпоставни: *ей-* (*ей-тоа, ей-ноа, ей-сѣа, ей-сѣа*), *а-* (*а-сѣй, а-наѣ, а-таѣ, а-нѣа*), *е-* (*е-нузи, е-наѣ, е-нѣа, е-ней*), *ѣе-* (*ѣе-сѣ, ѣе-сѣ*), *там-* (*там-нѣс, там-нѣс*) и др. Задпоставни модификационни морфемии срещаеме както в източни, така и в западни говори, а предпоставните са характерни за родопските и североизточнобългарските говори.

Представят интерес някои родопски форми, в които предпоставната усилителна частица е прибавена към форма без деривационен постфинален формант (частица *-зи, -ва* или *-ѣа*), напр. *ѣесѣ, ѣесѣ* и под.

Разбира се, не винаги може да се постави ясна граница между деривационната и модификационната морфема (срв. посочения по-горе случай с наречието *тука*). В някои говори модификационната морфема е станала вече постоянен елемент от строежа на показателното местоимение. Характерни са напр. в това отношение североизточните форми *там-нѣс, там-нѣс, там-нѣй, там-нѣс*, срв. също и еркечките *та-наѣ, та-нѣй* и под. Трябва да се отбележи, че и показателните частици *-зи* и *-ва*, които сега тълкуваме като деривационни, са по своя произход също модификационни морфемии (незадължителни, засилващи показателното значение форманти).

Всички разгледани елементи са разпределени по различен начин в различните показателни форми. Постоянен формант са само коренните морфемии (*т-, с- (о)н-, (о)в-*). Показателните частици (деривационни и модификационни) могат да влизат в строежа на различни словоформи, но не във всички случаи и не във всички говори.

Главно по наличието на парадигматична и деривационна морфема с признаково значение разглежданите словообразувания се разделят от формална гледна точка на следните групи:

1. Показателни местоимения — форми, в чийто състав винаги присъствува парадигматична (словоизменителна) морфема (показател за род, число, падеж). Сред тях се отделят:

а) местоимения за „предмети и лица“¹ (*тойа, тайа, това, тийа, он'а, онаѣа, онова, онѣа* и т. н.). В тяхната структура отсъствува признакова деривационна морфема;

б) местоимения за „признаци“. Това са показателните форми, които съдържат както парадигматична, така и признакова деривационна морфема. Формите с квалификативната морфема *-ак-* са т. нар. показателни качествени местоимения (*такава, такава, таквис, таквийа* и пр.). Формите с квантитативната морфема *-л/к-* са т. нар. показателни количествени местоимения (*тѣлика, тѣлика, тѣлкаѣ, тѣлчен* и пр.)².

2. Показателни наречия — форми, които не съдържат парадигматична морфема. За тях са характерни два вида форманти:

а) задължителен формант е признаковата деривационна морфема: *-ак-, -ѣ-* (*такѣа, онѣа, сѣа, вѣа, тѣѣ*), *-л/к-* (*тѣлко(ва), тѣлкос*), *-г-* (*тогѣва, тогѣва, тогѣз(и), тогѣз(и)*), *-у-, -ам-, -(ѣ)ѣ-* (*тука; там, онѣамо, вѣамо; ѣвѣе, тѣѣѣа* и пр.).

¹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 358.

² В състава на тези показателни местоимения може да влиза и един друг формант, който тук не е предмет на разглеждане (адективната деривационна морфема), напр. в *так-в-ас, тѣл-в-аѣ* и под. Вж. пос. статия „За формите на местоимението „*такава*“, стр. 322—325.

б) адвербиално окончание: *-а* (*такá, тогáва*), *-о* (*тòлко, тòлко-ва, тàмо*) и др. (вж. по-горе).

Във всеки говор показателните форми се обединяват от: 1) взаимните отношения на корелатите, представени от коренните морфеми *т-* / *он-*; *т-* / *(о) н-* / *(о) в-*; *т-* / *н-* / *с-*; 2) от определени модели на морфематическа структура; 3) от взаимната парадигматическа зависимост на формите и общността на техните развойни тенденции.

Най-важните разлики в говорите по отношение на показателните форми са обусловени от състава на коренните морфеми и от състава на показателните частици.

1. Въз основа на инвентара от коренни форманти показателните системи в българските говори се делят, както е известно, на два типа — двучленни и тричленни. Двучленните системи са обикновено с коренни морфеми *т-* и *он-*. Такива са показателните местоимения преди всичко в североизточните и повечето западнобългарски говори. Тричленни системи са характерни за родопските, тракийските, някои македонски и някои северозападни говори. По своя състав тричленните системи са два вида: 1) южнобългарската показателна система (родопски, тракийски и някои южномакедонски говори) се характеризира с коренни морфеми *т-*, *с-*, *н-* (*тайа, найа, сайа*), 2) западнобългарската (Грънско, Брезнишко, Видинско, Разложко и някои македонски говори) с коренни морфеми — *т-*, *(о)н-*, *(о)в-* (*тайа, онайа, овайа*). В някои диалекти системите са двучленни, но формите издават явна връзка с тричленни системи. Така напр. в говора на Бобоница се срещат само *т-* и *с-* форми (*сòй, сàзи; той, тàзи*), а са изчезнали формите с *н*¹. В някои западнородопски говори компонентите на показателната система са *т-* и *н-* (*тоа, ноа*) в съседство с тричленна (*т-, с-, н-*) и двучленна (*т-, он-*) система.

Коренните форманти при показателните местоимения в българските говори, които са общо четири (*т-, н- (он-), в- (ов-)* и *с-*), се срещат в следните комбинации: *т-, н-*; *т-, н-, в-*; *т-, н-, с-* и *т-, с-*. Само *т-* участва като член на всички показателни системи.

2. Въз основа на показателните частици (постфиналните деривационни форманти) в българските говори се откриват два основни, полярни типа структури на показателните системи². Първият тип (П₁) е западнобългарски с показателни частици *-ва*, *-(й)а*, *-(й)е* и *-й*. Вторият тип (П₂) е източнобългарски с показателни частици *-з(и)* и *-й*. Двата типа наричаме източнобългарски и западнобългарски условно. Югоизточните говори в своята преобладаваща част (странджанските, тракийските и повечето родопски говори) се отнасят към западнобългарския тип. От друга страна, за някои южномакедонски говори (Солунско, Корчанско) са характерни източнобългарски показателни форми.

Типът П₁ е комплекс от следните по-важни съставлящи единици:

а₁ (*тòйа, он'а, тòе, òне, сòйа, сòе, òвай, тийа, тòва, тòо, тъй, тòй* и др.)

в₁ (*тòгòва, тòгва, оногòва, сòгòва, сòгва, ономува, томува, тòмва, сòмува, сòмва* и др.)

¹ А. Мазоп, пак там.

² Типологическата схема е по Р. И. Аванесов, Русская диалектология (Введение), Москва, 1964, стр. 19.

c_1 (та́йа, она́йа, са́йа, ова́йа, на́йа, та́а, та́е, она́е, са́е, тэ́йа, онэ́йа, сѣ́а, тѣ́а, нѣ́а, са́а, та́а, на́а, та́й, тѣ́й и др.)

d_1 (това́, то́а, ово́, овова́, वो́а, ондова́, тва́, нва́, сва́, то́й, оно́й и др.)

e_1 (тійа, онійа, овійа, т'аа, с'аа, н'аа, т'ава, с'ава, н'ава, теа, онѐа, тева, сева, нева, тей, сей, ней, тей, оней, овей, тейе, сейе, нейе, тий, оний и др.)

f_1 (такѣв(а), така́ва, тако́ва, таки́ва, такѣф, такѣ́ва, такѣ́во, таки́ви, тако́ф (такѣ́ф), та́квѣ, та́квѣ, та́квѣ, таква́йа, такво́йа, таквѣ́е, она́ква, ова́ква, сака́ва, сакѣ́ва, нака́ва, накѣ́ва и др.)

g_1 (то́лко, то́лков(а), то́лков(а), со́лков(а))

h_1 (тога́ва, тога́йа, тога́й, тогѣ́ва, тогѣ́оф и др.)

i_1 (та́ка, ва́ка, она́ка, сака́, такѣ́й и др.)

j_1 (таде́ва, тѣд'а́ва, туд'а́ва, тѣд'а́ка и др.)

Типът P_2 е комплекс от следните по-важни съставлящи единици:

a_2 (то́з(и), онзи́, то́з(и), со́ска, со́з(и), ононзи́, тамно́с и др.)

b_2 (то́гдо́з(и), то́мју́з(и))

c_2 (та́з(и), тѣ́з(и), она́з(и), онѣ́з(и), на́зи, нѣ́зи, онѣ́нзи, са́з(и), сѣ́з(и), сѣ́ска, сѣ́скана, сѣ́зикана, тамнѣ́с, танѣ́с и др.)

d_2 (ту́й, но́уй, то́зи, нѣ́зи, со́зи, тамну́й и др.)

e_2 (те́з(и), онѣ́з(и), сѣ́з(и), тѣ́зи, онѣ́зи, т'ас, он'ас, с'а́зи, сези́ и др.)

f_2 (такѣ́ви, таква́з(и), такво́з(и), таквѣ́з(и), такѣ́с, така́с, такѣ́с, такѣ́с)

g_2 (толкѣ́з(и))

h_2 (тога́з(и), тогѣ́з(и))

i_2 (тѣ́й)

j_2 (тѣд'а́з(и))

Така напр. една от най-разпространените северозападни български системи е *то́йа, та́йа, това́, тійа, така́ва, то́лко(ва), тогѣ́ва, така́, таде́ва*, а една от най-разпространените североизточни — *то́с, тѣ́с, ту́й, те́с, так(в)а́с, тогѣ́с, то́лкос, тѣ́й, тѣд'а́с*.

Освен тези два полярни типа в говорите се наблюдават и смесени междинни типове, които представляват комплекс от елементи (1) и (2). Такива показателни системи се откриват в някои балкански, родопски и южномакедонски говори. Така в говорите на родопските села Лехово, Хвойна, Лилково и др. се срещат форми от двата типа (1) и (2), напр. *то́зи, та́зи, това́, тези́* (Лехово). В говора на Бобошица също типът е смесен (срв. *то́й, то́гва, та́зи, то́зи*)¹. Новобългарските паметници от XVII в., отразяващи централни балкански говори, представят два междинни или смесени типа (по терминологията на Аванесов централни (Ц)). Първият тип (Ц₁) има структура $a_2, v_1v_2, c_2, d_1, e_1, f_2, g_1, g_2, h_2, i_1$ (*тоузи; тогава, тогози, тази (тѣ́зи), това; тиа; такѣ́ви; толкова; толкози; тогази, така*), а вторият тип има структура $a_2, v_1v_2, c_2, d_1d_2, e_1e_2, f_2, g_2, h_1, i_1, i_2$ (*тойзи; тогова, тогози; тази, тѣ́зи; това, този; тиа, теи́зи; такѣ́ви; толкози; тогива; така, тѣ́й*). Първият тип е характерен за дамаскиновите слова от първата новобългарска редакция (т. нар. от Е. Дюмина слова от типа „тогази“), а вторият за словата от втората новобългарска редакция (словата от типа „тогива“)².

¹ А. Мазон, пак там.

² Вж. Б. Велчева, Показателни местоимения..., стр. 225; Е. И. Демнина, Тихонравовский дамаскин, болгарский памятник XVII века, т. I. Филологическое введение, София, 1968.

Развоят на българските показателни форми показва тенденция балканските смесени (или Ц) типове да бъдат погълнати от полярните типове (Π_1 и Π_2). В някои балкански говори обаче все още се пазят следи от смесена структура на показателните системи. Такива следи се наблюдават напр. в говора на с. Брусен, Тетевенско. Системата там е:

- a_2a_1 (този, онзи; тойа, он'а)
 в —
 c_1c_2 (тѣзи, онѣзи; таа, он'аа)
 d_1 (това, онова)
 e_2e_1 (тйзи, онйзи; тй'а, онѣ'а, он'а)
 f_1 (такѣф, такава, так'ова, тикй'ва)
 g_1 (толкова)
 h_1 (тогй'ва)
 i_1 (такѣ)
 j_1 (туд'ава)

Ако се съди по развойните тенденции в показателните системи от смесен тип в Тетевенско, експанзивни са формите от типа (1) и те ще изместят формите от типа (2).

Смесените типове показателни системи и тенденциите в техния развой ще представляват несъмнен интерес при едно цялостно изследване на показателните форми в българските говори.

Смесена по своя тип е между другото и показателната система в съвременния литературен език. В това отношение нейната типологическа характеристика може тук да намери място. Показателните форми в съвременния книжовен език съставят следната структура:

- a_1a_2 (тоя, оня; този, онзи)
 b_1 (тогова, оногова)
 c_2c_1 (тая, оная; тази, онази)
 d_1 (това, онова)
 e_1e_2 (тия, ония; тези, онези)
 f_1 (такъв, такава, такова, такива)
 g_1 (толкова)
 h_1 (тогава)
 i_1 (така)
 h_1 (тъдява)

Ясно се вижда, че между компонентите преобладават формите от типа (1). Очевидно е, че показателната местоименна система в съвременния книжовен език е по-близка до типа (Π_1), отколкото до типа (Π_2) или, с други думи, показателните местоименни форми, намерили място в книжовния език, са преобладаващо западнобългарски.

*

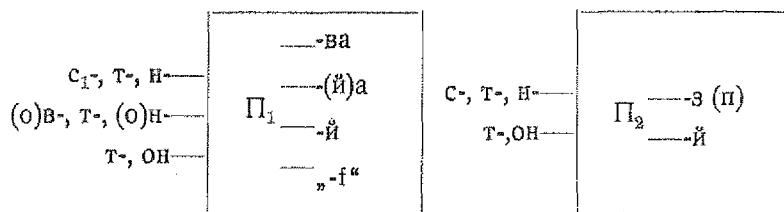
Още самото изброяване на формите, които влизат в двата полярни типа — Π_1 и Π_2 показва, че разнообразието при Π_1 е значително по-голямо, отколкото при Π_2 . Типът Π_1 има по-голям инвентар от коренни, парадигматични и деривационни форми.

Показателните частици са повече на брой в Π_1 — -ва, -(й)а, -(й)е, -й. Освен това в Π_1 се откриват следи от флективни форми (f) на старото анафорично местоимение (срв. напр. тоо, таа, тйе, такв'аа,

таквѣйо, таквѣйе и под.). Тези форми не се срещат в Π_2 и сближават западнобългарските показателни местоимения с показателни форми от други славянски езици (срв. руските *такой, такая, такое, такие*).

Типът Π_1 намираме в три вида показателни системи — две тричленни — *с-, т-, н-* и *(о)в-, т-, (о)н-* (напр. *сѣѣа, тѣѣа, нѣѣа* и *овѣѣа, овѣѣа, онѣѣа*) и една двучленна — *т- он-* (*тѣѣа, онѣѣа*). Типът Π_2 се реализира само в два вида системи — една тричленна (*с-, т-, н-*) и една двучленна — *т-, он-* (напр. *сѣѣзи, тѣѣзи, нѣѣзи* и *тѣѣс, онѣѣс*).

Нагледно най-важните разлики на типовете могат да бъдат представени по следния начин:

Във връзка със състава на коренните морфemi е и една друга различителна особеност на българските говори. В североизточните показателни системи двучлени са фактически само показателните местоимения за „лица и предмети“ (*тѣѣс, тѣѣс, тѣѣй, тѣѣс / онѣѣзи, онѣѣс, онѣѣй, онѣѣс*). Показателните качествени и показателните количествени местоимения се срещат само с коренна морфема *т-*. Само с коренна морфема *т-* се срещат и наречията. Срв. *такѣѣф, такѣѣвс, тѣѣлчѣѣф, такѣѣ, тѣѣм, тоѣѣс* и пр. В западните български говори *он-* (или *(о)н-* и *(о)в-*) се откриват в по-голям брой словоформи, срв. напр. в Софийско *онаѣѣа, онаѣѣф, онѣѣлкаѣѣф, онѣѣаде, онѣѣамо* или в говора на Ново село *такѣѣф, онѣѣкѣѣф, овѣѣкѣѣф, тѣѣлкѣѣи, онѣѣлкѣѣи, овѣѣлкѣѣи*¹ и под. В това отношение представят интерес също така и македонски форми като *вѣѣа, вѣѣамо, овѣѣаде*, тракийски форми като *сѣѣа, наѣѣа, сѣѣлкаѣѣф, нѣѣлкаѣѣф, сѣѣкѣѣф* и под.², родопски форми като *сѣѣф, наѣѣф, сѣѣлкаѣѣф, сѣѣгѣѣв(а), нѣѣгѣѣв(а)* и под.³ Това е една съвършено непрочувана страна на българските говори.

Главно на диалектната територия на типа Π_1 (родопските, тракийските и някои западни говори) се пазят падежни форми при показателните местоимения. В това отношение Π_2 се оказва по-архаичен тип.

Всички тези черти, които изброихме като характерни за Π_1 , обединяват югоизточните български говори със западнобългарските. Срещат се обаче и югоизточни говори с показателни форми от типа Π_2 . Това свързва част от югоизточните говори със североизточните. Североизточните говори приличат на родопските и някои южномакедонски говори и по една нова, но характерна особеност — предпоставното прибавяне на модифициращи форманти — *там-, та-, ей-, ай-* и под. (*тамнѣѣс, танѣѣй, ейсѣѣа* и др.).

¹ М. Младенов, пос. съч., стр. 76—77.

² Хр. Кодов, пос. съч., стр. 98—100, 119.

³ Ст. Кабасанов, пос. съч., стр. 47, 79, 85.

ПЪЛЕН ТЕКСТ НА СЛОВОТО ЗА СРЕТЕНИЕ ОТ ЙОАН ЕКЗАРХ

Климентина Иванова-Константинова

В 1956 г. югославският учен П. Илиевски обнародва откъс от неизвестно слово за Сретение, в наслова на което стои името на Йоан Екзарх¹. Още при публикуването на фрагмента П. Илиевски приведе редица доказателства, че неизвестната творба действително принадлежи на българския писател от X в. — Йоан Екзарх. П. Илиевски обърна внимание върху отвлечено-богословския характер на словото, върху някои езикови особености и стилни похвати, познати от други творби на този забележителен автор (зачагъци на членна форма, честа употреба на показателното местоимение съ, подчертава склонност към повторения и антитези, към обръщенията „братие“ и „Друзи“ и т. н.). Въпреки че словото стана известно в единствен, и то непълнен препис от XV в., то бе прието от редица слависти като творба на Йоан Екзарх и привлечено в изследванията върху неговото литературно наследство². В последно време румънският славист П. Олтяну, който постави под съмнение оригиналността на Словото за Преображение, се изказа в същия смисъл и за Словото на Сретение, без обаче да приведе никакви аргументи в подкрепа на предположението, че „тази хомилия за Сретение е адаптация или превод от Ефрем Сирин“³.

Още при публикуването на словото П. Илиевски предположи, че откритият от него текст ще се намери и в други ръкописи без посочване на автора или с името на друг автор. В 1968 г. при работа със славянските ръкописи в Ленинград и Москва попаднах на няколко преписа от пълния текст на Словото за Сретение. Сега, когато произведението е познато изцяло, от неговия текст се извличат нови данни за авторството на Йоан Екзарх — не като преводач или адаптатор, а като писател с определен творчески облик.

¹ П. Илиевски, Две слова на Климент Охридски и едно на Йоан Екзарх во еден рукописен зборник од XV век, Македонски јазик, VII, 1956, кн. 1, стр. 73—98. Ръкописът, в който е поместено словото, е от началото или първите десетилетия на XV в., сръбски извод. Съдържа похвални слова за големите празници, отчасти в календарен ред.

² Б. Конески, Словата на Йоан Екзарх, Македонски јазик, VIII, 1957, кн. 1, стр. 13—25; Е. Георгиев, Разцветът на българската литература в IX—X в. София, 1962, стр. 262—268; Д. Иванова-Мирчева, Климент Охридски и Йоан Екзарх като създатели на слова, Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му, София, 1966, стр. 243—265.

³ Pandele Olteanu, Contributii la studiul literaturii omiletice in vechile literaturi bulgară și română, Romanoslavica, XIV, 1967, стр. 339, 341.

В открития от П. Илиевски фрагмент словото има следното заглавие: *Іѡана презвѣтера еѡарха слово на срѣтѣніе господа нашего Іисуса христа*. Същият наслов се чете и в един руски ръкопис от XVI в., който не се намира в генетическа връзка със сръбския препис. В останалите 6 преписа словото носи името на Йоан Златоуст или на Атанасий Александрийски, но не се открива между публикуваните творби на тези автори.

В славянските сборници със слова (от типа на тържествениците и чети-минейте) за Сретение (под 2 февруари) се поместват редица преводни произведения — на Атанасий Александрийски (с нач. *нже настѡиша сщеннаго торжества еѡльскаа троуба...*), на Кирил Ерусалимски (нач. *радѡуна зѡа дѡшн сѡнова...*), на Исихия Презвитер, Амфилохий Иконийски, Авраамий Ефески. Известни са и две хомилии, чието авторство още не е установено (едната — с нач. *се пакы свѣтло праздниство наста, праздникъ праздника прѣспѣваа...*, а Втората — *пакы възглашаетъ прѡрокъ правѣдникъ іако финиксъ процвѣтѣт...*). Известно е и едно слово на Климент Охридски за същия празник¹.

От посочените творби нашето Слово на Сретение показва текстуална близост само с анонимната хомилия с начало *пакы възглашаетъ...* Тя се среща и с името на Йоан Златоуст, но не принадлежи към неговото литературно наследство².

Сравнението между двете творби показва, че те имат много общи места особено в избора на цитатите, в тълкуванията, в някои моменти на изложението. Касае се обаче до две свършено самостоятелни произведения със своя вътрешна цялост, възхождащи вероятно към един литературен източник.

В жанрово отношение Словото на Сретение не се поддава на точно определение. Тази негова особеност е един от най-сериозните аргументи за авторството на Йоан Екзарх. Словото не е съставено като похвала за празника — панегиричните моменти в него се отнасят най-вече към личността на Симеон Богоприемец. То не е и хомилия в строгия смисъл на това понятие. Класическата хомилия предполага по-строг порядък в тълкуването на евангелския текст. По този начин е изградена например посочената анонимна хомилия. В сравнение с нея словото се отличава с характерната за произведенията на Йоан Екзарх липса на единен план и целенасоченост в развитието на темата, с известна разпокъсаност на мисълта, която придава нестройност на композицията и т. н.³

Встъплението в Словото на Сретение е кратко и се отличава от обширните и по-отвлечено — богословски уводни части на Словото за Преображение или Похвалата за Йоан Богослов. То представя възхвала

¹ Климент Охридски, Съчинения, том I, София, 1970, стр. 413.

² Сравни напр. препис в ръкопис № 435 (Тържественик) от сборката на граф Румянцев. (А. Х. Востоков, Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея. СПб., 1842, стр. 685. Възможно е и анонимната хомилия да представя оригинална славянска творба или преработка; не ми се удаде да издира вероятния ѝ гръцки първоизточник.

³ Изцяло омититичното наследство на Йоан Екзарх все още не е основно проучено. Изчерпателен литературен и стило-езиков анализ на словата за Йоан Богослов и Преображение вж. в посоченото изследване на Д. Иванова-Мирчева, която подготвя издание на Екзарховите слова.

на праведниците, към които принадлежи и чествувания Симеон, и е построено върху няколко цитата от псалмите и Соломоновите притчи¹. В задължителната за проповедническата литература символика Йоан Екзарх вплита и свои образни представи. Дори известната литературна формула — сравнението на праведника с палма и кедър (91 псалм) е образно осмислена по следния начин: *праведникъ яко фв-никъ съ процвететъ, понеже прнесо сладкоу въроу нматъ и яко кедръ нже в лнванъ оумножитъ се, нмже (=тъй като) не гниѣ, яже богоуведѣнїе естествомъ*.

Първата част на словото е посветена на праведния Симеон, който според евангелския разказ е приел в църквата 40-дневния Исус. Йоан Екзарх е привлечен от драматизма на срещата между младенца Христос и грохналия старец, чакащ години наред раждането на богочовека и своето собствено освобождение от земния живот². Естествено Йоан Екзарх изгражда образа на Симеон, без да излиза от рамките на евангелския разказ, от който извлича определени изрази и цитати. Същевременно обаче се чувствава и личността на автора — увличащ се и много темпераментен проповедник. Всичко, което не го вълнува в дадения момент, отпада от неговия поглед. Там, където анонимната хомилия ни дава пример на последователно и много по-обстойно тълкуване на всеки израз, у Йоан Екзарх намираме повече настроение и свободна изява на чувствата; той се насочва направо към момента на срещата и с риторичен въпрос: *кто же съ естъ?* и обръщението: *съ, братїа, симеонъ...* фиксира вниманието на слушателите си. Следва преразказ на евангелския текст, завършващ с молитвата — обръщение на Симеон, която е продължена като експресивен монолог на героя, изграден върху повторения и градация. Веднага трябва да отбележа, че в това отношение Йоан Екзарх не е оригинален. Подобно обръщение намираме и в анонимната хомилия. Разликата е в изразните средства и оттам — във въздействието: в хомилията молитвата се разгръща отмерено, изравнена е по тон с цялото останало повествование. У Екзарх се чувствава характерен динамичен нерв. Неговата молитва-монолог е много по-стегната и кратка. Сравни например следните два пасажа³:

¹ Срв.: *память праведныхъ съ похвалами: нма же нечестивыхъ оугасаетъ* (Притчи, гл. 10, ст. 7); *и немже и Соломонъ рече, съетъ праведнымъ всегда, и аплз пакы рече* (R. Aitzetmüller, *Das Hexameron des Exarchen Johannes*, I, 9 Graz, 1966, стр. 243. Нататък — Шестоднев)

² Според църковното предание, което допълня евангелския разказ, Симеон е бил един от септоагинтите (70-те преводачи на старозаветните текстове от еврейски на гръцки) и когато превеждал пророк Исайа, искал да измени изреча „девата ще зачене“, който сметнал за грешка в текста. Затова той получил откровение, че няма да умре, докато не се увери сам в истинността на пророчеството.

³ Тук и нататък цитирам по текста на ръкопис № 1131 от сбирката на М. Погодин, избран от мене за основен, като на места възстановявам без допълнителни указания предполагаемите първични четения.

Поустн ма вѣко с мнромъ, ѣко вѣ-
дѣста очн мон спсєнїе твое! Внждоу
вѣко мон чюдеса хотѣша быти
тобою н всѣмъ людѣмъ багтн твоеа
дароуешн прѣо н дождь свон поу-
щашн на злыа н на добрыа, н
слѣще свое свѣтншн на праведныа н
на грѣшныа. Ннѣ же ѡпоустн ма
вѣко с мнромъ, еже есть вѣщъ гн
мон, ѣко многы людн насытншн
чюдесъ твоихъ; напнтаахса оубо
быхъ н азъ н порадовалхса съ вѣр-
нымн... и т. н.

Вндѣхъ оуже вѣко гн, разроушн ма
ѡ сѣоуза сего плотнаго скорѣе! Вн-
дѣхъ оуже твою славою — аггальскыа
анкы, архаггальскаа славословенїа,
тварь всю вселєнїоуся! Послн ма
оуже ннѣ гн да не моуждоу сде-
стын дхъ ко мнѣ поуднтъ ма
нзнтн ѡ сѣоу, да дозрю ємоужє н
быти ѡ тебе. Ннѣ поустн ма да не
внжю рода твоего бещестїа тебѣ
дѣюща, да не внжю вѣнца тернова
плетомѣ, да не внжю лоуцнаго те-
чєнїа¹, да не внжю слѣща мєрѣща!

В първата част на словото се долавя присъщият на Йоан Екзарх стремеж да съпреживее заедно със слушателите си всяко вълнуващо го събитие, което е в центъра на неговото творческо внимание. Понякога този стремеж го води към интересни сравнения, извиква към живот живи и правдиви картини (сравни словото за Възнесение). В случая той прибегва до необичайното и на пръв поглед съвсем излишно от гледна точка на композиционната цялост трикратно повторение на евангелския текст: като преразказ, като рамка в молитвата на Симеон Богоприимец и, трети път, вече като цитат, с въвеждащото указание: *єнце бо гла еванстъ, рекын...*

Втората част на проповедта е посветена на по-отвлечени богословски разсъждения в защита и възхвала на християнството. Склонността на Йоан Екзарх към подобно „теоретично“ разгръщане на темите е отбелязана от всички изследвачи на словата му и се сочи като най-характерна особеност на неговия омитичен стил. Вниманието на автора се пренася от праведния Симеон към богочовека Христос. Превъплъщението на бога и двойствената природа на Исус е не само основен, но и много труден за възприемане момент в християнската догматика; затова и Йоан Екзарх му отделя широко място в своите проповеди. В разглежданата творба, както и в Словото за Преображение тази тема е осмислена преди всичко в етически план — като акт на божествена любов.

¹ При превода на аналогична картина от Богословието Йоан Екзарх си е послужил с подобен израз „протъчено реєро лоуцнєю“ — *внждѣ ємоу же гєозднша рєуцѣ. внждѣ ємоу же протъчено реєро лоуцнєю... вѣзложн рєукоу сн вѣ лоуцнѣнє прєводєннє...* (Богословие св. Йоанна Дамаскина в переводе Йоанна Екзарха болгарского по списку Московской Синодальной библиотеки до 1200 г., Москва, 1879, изд. Общества истории и древностей рос., стр. 388. Нататък — Богословие с посочване страницата на изданието).

Така се внушава на слушателите възвишеността и величието на един милосърден и всеопрощаващ бог: что же сѣмоу точно н слажде, еже въ-
дѣти, ꙗко ѡбѣтъ бѣ мнѣ всѣ, сыноу ходатаю са сътворшюу... Едно
сравнение ни въвежда в жертвения смисъл на божественото милосърдие:
внждѣ бо, како ти, ꙗко едннѣ ѿ члѣ, приноснѣса къ ѿцюу н къ законь-
номуу стѣню (законната сянка, тук означава Стария завет) н трѣбоу пола-
гающѣ по обычаю вѣтъхомоу.

В следващия пасаж авторът отново се връща към пророчеството на Симеон, преповтаря го и се впуска в обширни риторични разсъждения, подсказани непосредствено от евангелския текст — по думите на Симеон Христос е „свѣтъ въ ѿкровеніе азыкомъ“. Символичното равенство бог—светлина—истина, най-често употребяваното художествено градиво в средновековната ораторска проза, е широко използвано и от Йоан Екзарх. В изложението, построено върху антитезите светлина—мрак, вяра—безверие; свобода—робство (сравни например: н нз закона бо вѣхътаго въ дѣховныи прѣстоупнша, н нз работы долнаа — на велнкоу н горню свобо-доу) са вплетени многобройни цитати от Священото писание, често съвсем свободно предадени от автора.

Разработката на втората, догматична и тълковна част на словото представя солиден аргумент в полза на Екзарховото авторство, особено при сравнение на неговото свободно, импровизирано изложение, в което на места изобщо се губи връзката с конкретния повод, с анонимната хо-милія, в която, както вече се каза, намираме голяма част от същите цитати, подредени в тълкуванията стих по стих, и строго отнесени към определени събития и библейски реминисценции.

Словото завършва с молитва на автора, в която намира най-пълнен израз идеята за бога — творец на живота и извечен закрилник на човешкия род. „Как да мисля бога за наказващ — възкликва Йоан Екзарх — когато той, след като много пъти наставляваше пророците... накрая сам се въплъти в светата дева...“ (како бо непщюу казнаща бѣ, тѣ мно-гоачьскы наказавѣ прркы н всѣмн своимн оугодннкы, сѣтнѣе самѣ са во-плоти въ стѣн дѣбѣ...).

Финалната молитва от Словото за Сретение не само идейно, но почти дословно съвпада с увода на Словото за Преображение:

Слово за Преображение

Слово за Сретение

бѣ члѣка прѣваго сътвори н въ ран ѿ маудын гн... ты небывѣша ны
въведе н сщшюу емоу въ немѣ за-
сѣтъ да, ꙗкоже съблѣдшюу емоу,
жизнь прнжти бесконечнѣа, а прѣ-
стѣпашюу, смръзнѣж оумрѣти.

сѣтвори н, сздавѣ, въ ран, житіе
дасть, н заѣтъ положи межоу со-
бою н намн. прѣстоупншем же, ѿ-
соуженіе дасть ны смртію...

В Словото на Сретение откриваме и стремеж към нагледно и убе-
дително обяснение на някои нелогични или по-трудни места от свеще-

ните текстове, — една особеност, която изследвачите на Екзарховото творчество сочат като много характерна за неговите проповеди¹. Ще посоча само един пример. Според евангелския текст родителите на Исус са много учудени от пророчеството на стареца Симеон, въпреки че божествеността на роденото дете им е потвърждавана нееднократно (Лука, гл. 1, стих 27—38; Матей, гл. 1, стих 18—23). Когато тълкува думите, отнасящи се до съдбата на Богородица, Йоан Екзарх се опитва да обясни този пасаж: „Но не се чуди на това — обръща се той към своите слушатели, — как да не е знаела пречистата дева, че той [Христос] така ще пострада, и умре, и пак ще възкръсне.“ — Обяснението на автора крие в себе си същото наивно-правдиво психологично оправдание, към което Йоан Екзарх прибегва нееднократно и в другите си творби². Според него в такива неща е трудно да се повярва, преди да са извършени. „Защото намираме, че и светите апостоли не са вярвали много преди пришествието на светия дух.“ (н стѣа бо аплн вѣрѣаѣмъ не сѣахъ вѣрны соуща прежде пришествіа стго дха). Разбира се, и в този случай последният и най-сигурен аргумент на писателя е абсолютната истинност на авангелското слово — се же ми сказаа все истиннѣ, истовы евангѣлстѣ гл҃ѣтъ.

И така, литературните особености на творбата потвърждават съвсем категорично авторството на Йоан Екзарх. Словото на Сретение на свой ред дава благоприятен материал за изучаване на някои страни от Екзарховия изобразителен стил. В това отношение особен интерес представят начините на цитиране. Не е без значение например, че водещият и маркиращ основните моменти на проповедта евангелски цитат с думите на Симеон всеки път се предава с известни изменения, сочещи, че Йоан Екзарх не се е ползвал непосредствено и непрекъснато от писмени източници:

- I. Нѣ поустѣши раба своего, вако, по словесн твоемоу мнрѣ, понеже вндѣста очн мон спасеніе твое, еже еси оуготовалъ пре^а лицемъ вѣм... и т. н.
- II. Нѣ послан раба твоего, вако, по словесн твоемоу в мнрѣ, понеже вндѣста очн мон спсеніе твое, еже еси оуготовалъ пред^а лицемъ твоимъ и вѣхъ люд.
- III. Нѣ ѡрѣши раба своего, вако, по словесн твоемоу с мнромъ, понеже вндѣста очн мон спсеніе твое, еже еси оуготовалъ вѣмъ людемъ...
- IV. Нѣ ѡпоустѣ раба твоего вако по гл҃оу твоемоу с мнромъ, понеже вндѣста очн мон спсеніе твое, еже еси оуготовалъ пред^а лицемъ вѣхъ людин твоихъ...

Лексикалният състав на цитатите е един от най-сигурните критерии за установяване на авторството. В случая той ни дава много убедителни резултати. В някои случаи при цитиране Йоан Екзарх се придържа към формите и синонимите, въведени от самия него при превода на Богосло-

¹ Срв. Д. Иванова-Мирчева, Климент Охридски и Йоан Екзарх..., стр. 257—263. За произхода на една анонимна хомилия в старата българска литература, Славистичен сборник, София, 1968, стр. 85—99.

² За тази особеност в омилитичния стил на Йоан Екзарх вж. в изследването на Д. Иванова-Мирчева, Климент Охридски и Йоан Екзарх като създатели на слова

вието. Нещо повече — понякога цитатите са предадени не от източника, а в оня вид, в който ги намираме в Богословието или Шестоднева. Подобно явление би било невъзможно в един превод или адаптация на чуждо произведение. Сравни:

Богословие, стр. 250—251

слово крѣное изгыбающнмъ оуродъ-
ство естъ спасающнмъ же сѧ намъ
снла бжїа естъ... оуродъство бо
есть нже не вѣроу прїемаеть н
благодатное н всемошное бжїе...

Слово на Сретение

слово крѣное изгыбающнмъ оуродъ-
ство естъ, а спасающнмъсѧ намъ —
снла бжїа естъ на спсєніе; непрнем-
лено естъ знаменїе крѣное, еже [н]зъ-
гыбающнмъ оуродъство естъ, а спаса-
ющнмъсѧ н оубѣдѣвшнмъ снлау его
спсєніе н животъ...

Охридски апостол

слово крѣное гнѣнжнмъ оубо боун-
ство естъ, спащнмъ же намъ снла
бжїа естъ...

Слепченски апостол

слово бо крѣстное изгыбающнмъ
боунство естъ: спащнмъ же сѧ
намъ снла бжїе естъ...

Или следния цитат, пак от Апостола: (Кор. I, 22—23)

ждомъ естъ бл҃знь, странамъ же оуродъство... (Слово на Сретение)
нюдемъ оубо събл҃знь, елнном же безоумнѣ (Слепченски апостол)
нюдемъ оубо скан'дѣлъ, жыкомъ же боучесть (Охридски апостол)

По отношение на строежа на фразата Словото на Сретение ни дава редица примери за тилично Екзархови обрати, на които тук нямам възможност да се спра по-подробно. Това са изречения с конструкция нже... тако; аще... то; не его же лн... рекоу же и под., които раздвижват изложението и изграждат антитезите [напр. не его же лн тн прѣвѣ еѡланстѣ лоука помѣнн, рѣкоу же сумѣнна... Сравни с подобна фраза от Словото за Възнесение: не емоу лн ѡ насъ прїѧти плот одшєнѹю, рекоу же ѡ прѣтѣ мѣѡа...]; началните повторения на показателното местоимение съ; въвеждането на цитатите с формата рєкѣн или с творителен падеж (гдѣ бгѣ рєчє нсанкмь прѣкомъ) и под.

По отношение на лексиката всички изследователи на словото подчертават обилието на синоними и лексикален материал, характеризиращ Преславската школа, а в редица случаи типичен за произведенията на Йоан Екзарх. Към изнесеното от П. Илиевски и Б. Конески ще прибавя още няколко примера:

въносъ

Срезневски намира тази дума единствено в езика на Йоан Екзарх: в Шестоднева: нзносѧ нже оѡаншнѣ н въносѧ пакы (97 с.); в Богословието: въздоушньн бо естъ въносъ... (стр. 44).

пази в основния текст, докато в останалите руски преписи е заменена с медлю, а в сръбския препис на Илиевски с късноу, дума, която се среща често в ръкописи сръбска редакция от XV в. насам.

мѣннѣ вѣружѣ же мѣннѣ печаль. Среща се във всички произведения на Йоан Екзарх при тълкуване на някой израз: всканкновеніе же мѣннѣ (Слово за Възнесение) знаменнѣ же мѣннѣ, нѣгда вѣдѣжѣ (Шестоднев, 119b).

недовѣдомѣ недовѣдомын творче. Типична и често срещана в езика на Йоан Екзарх дума.

неприназненѣ повиннѣн подѣ властѣю неприназненноу. Тази лексема също се среща и в Богословието, и в Шестоднева: начало неприназненно зѣлож (Шестоднев, 8d) и др.

останокѣ аще останокѣ спасетсѣ.

повннѣнѣ и повиннѣн под властѣю. Тук употребена в смисъл на подчинен. Със същото значение думата се среща често в Шестоднева и Богословието: повннѣнѣ сѣщѣ ношѣ сѣтѣу (Шестоднев, 27a); и чинѣ зѣложнѣсѣ въ мнѣ властѣанноу и повннѣноу (Богословие, стр. 146) и др.

повнѣаніе и повнѣаніе прѣа.

правдѣнѣ правдѣнѣн е въкы живѣуть. В Словото на Сретение се редува с правѣдникѣ. В някои от преписите е заменено с правѣднын. Често срещана лексема у Екзарх.

прѣноуѣ раздрѣушн ма ѿ прѣноуѣ сего плотнаго (Погод. 952); в преписа на Илиевски — прѣноуѣ; в основния текст е заменен със сѣуѣ, в останалите — преосмислен.

прѣужалѣ камы прѣтѣченію прѣужалн и камы сѣблазнуу. Миклошич намира тази дума в сръбски препис на Пандектите на Антиохий от XIV в. като синоним на сѣтъ. Формата е запазена във всички преписи на Словото. Възможно е в първоначалния текст на нейно място да е стояла думата скрѣжалѣ. Сравни с цитата от Апостолските послания (Рим, IX, 33) се полагаж въ снѣтъ каменѣ прѣтѣченноу и скрѣжалѣ сѣблазнуу¹ или пък самият автор да е преосмислил този пасаж.

радѣма и вѣславнѣсѣ хѣ радѣма. Редува се с дѣлама, а в по-късни преписи е заменено е радн.

сетѣнѣ Не ни е засвидетелствувана пряко в текста, но се извежда от запазената в Погод. 952 форма сетнны ѿ. Преписвачът на основния текст не е разбрал думата и я е заменил с проче. В останалите преписи стои руското съот-

¹ Г. А. Ильинский, Слепченски апостол XII века, Москва, 1912.

ветствие потомъ же, а в преписа от Хоповия манастир — по-следн. Думата се среща в езика на Екзарх: то нѣ до коанка потрѣпѣвъ таче сѣтнѣе кѣждо разнѣдетсѣ (Шестоднев, 18d).

стѣнь ꙗко єдинъ ѿ чакъ приносѣтсѣ къ ѿцѣу и къ законно-
моу стѣню. Думата, със значение на сянка, се среща ре-
довно в Шестоднева и в Богословието.

тн тн вѣста ѿцѣ его и мѣн; тн вѣн ба. Този съюз се
употребява широко вместо и във всички произведения на
Йоан Екзарх, в Богословието, в Супрасълския сб. и др.
От нашите преписи се пази най-добре в основния; Препи-
сът на Илиевски го изпуска редовно.

тѣба и тѣба полагаюци по ѿбычаю вѣтхому.

ѡвѣтъ живѣ ѡвѣта їсѣѣлска. Думата се среща в езика на Екзарх,
в Супрасълския сб. и т. н. В основния текст е заменена
с ѡутѣшеніе. В някои преписи е останала неразбрана и се
замества с ѡвѣта.

Както вече отбелязах, преписите, на които попаднах в съветските книгохранилища, са руски по произход и сравнително късни — най-старият датира откъм началото на XVI в. Те се намират в следните ръкописи:

I. Ръкопис № 1131 от сборката на М. Погодин, съхранявана в Публичната библиотека (ГПБ), Ленинград. Ръкописът обема 485 л., 4°, полуустав руска редакция. Това е сборник, в първата част на който са поместени 18 слова от Григорий Цамблак, а във втората — похвални слова за големите празници и някои житийни творби — мъченията на апостолите Петър и Павел, на първомъченик Стефан и пространното житие на Константин-Кирил (под 15 февруари). Датира се от самото начало на XVI в.¹ Календарният ред при подредбата на произведенията не е издържан. В началото на втората част — след Словото на Въведение от патр. Герман — са поместени две слова на Сретение: на Амфилохий Иконийски и споменатата анонимна хомилия, а на л. 416—426 срещаме още две творби за същия празник: слово без автор с нач.: се пакы светло... и едно произведение, означено с името на Златоуст, което отговаря на публикувания от Илиевски текст.

II. Ръкопис № 952 от същата сбирка е сборник от типа на тържествениците, писан в 1532 г., 400 л., 4°, полуустав. Съдържа: на л. 1—151 празнични слова в календарен ред; л. 151—330 — отделни слова за поста, пасхалния цикъл и цикъл неделни слова до „всех светих“; от л. 331 до края са поместени жития и мъчения за м. септември—ноември. Словото на Сретение се намира в първата част на сборника. Този препис е от особено значение, тъй като в неговия наслов е посочено името на Йоан Екзарх: Мѣца Феврѣѣ ѣ днѣ, Слово на ѡутрѣтеніе гѣ нашего Іса Хѣ. Іѡана презвѣтера екзарха.

¹ Водни знаци: корона, приблизително еднаква с № 4895 (Briquet) от 1498 г. и бича глава със змия и кръст между рогата, подобна на № 15375 (1492 г.) и № 15376 (1498 г.).

III. Ръкопис № F I 451 от сборката на Общество любителей древней письменности, ГПБ, Ленинград. Представя също сборник от типа на тържествениците и чети-минеите, 772 л., полуустав откъм края на XVI в. В него са поместени слова и жития (пространни и проложни) за м. септември—август, между които и голямо количество руски произведения. Съдържа и няколко слова на Климент Охридски (на Въздвижение, за Михаил и Гавриил, пророк Илия, Рождество и т. н.); разширената редакция на словото за Преображение от Йоан Екзарх и др. Поместени са също и синаксари на триодите от неделата на „митар и фарисей“ до „всех светих“ и някои поучителни слова за същия период. И в този ръкопис Екзарховото слово на Сретение е поместено заедно с Климентовото за същия ден. Словото тук се приписва на Йоан Златоуст: „в тоѣ днь нже в' стѣ ѿца ншего Іоанна Златоустаго, слово на сретеніе г҃не“ (л. 331—336).

IV. Ръкопис № Q I 1001 от сборката на П. Д. Богданов, ГПБ, Ленинград¹. Сборник със слова и част от постен Златоуст, 537 л., 4°, бързопис и полуустав от XVI в. Поместени са и някои произведения на Климент Охридски. Интересуващото ни слово се намира на л. 55 об.—59 (под 3 февруари, деня на Симеон Богоприемец); за негов автор е посочен Атанасий Александрийски²: „Ѡсѣрѣ в' г҃ днь ст҃го Афанасіа на в'несеніе г҃не в' цр҃квѣ, егда сръте его Симеонъ праведнынъ.“

V. Ръкопис № 825 (Собрание текущих поступлений) от Библиотеката на АН СССР, Ленинград. Представя обемист сборник, 457 л. F, полуустав, от първата половина на XVI в. Започва с постен Златоуст (разширен състав); поместени са и поучения за неделните дни от Великден до 35-ата неделя след „всех светих“. От л. 402 нататък съдържа някои похвални слова и поучения за празници. И в този ръкопис Словото се помества с името на Атанасий Александрийски под 3 февруари, на л. 454 об.—460: „Мѣца Ѡсѣр в' г҃ днь, слово ст҃го Афанасіа на в'несеніе г҃не въ цр҃квѣ егда сръте его Симеонъ праведнынъ.“

VI. Ръкопис № F 37 от сборката на П. П. Вяземски³. Сборник поучения и похвални слова 536 л. полуустав от края на XVI — началото на XVII в. В същия ръкопис са поместени: разширената редакция на Словото за Преображение и Словото на Рождество с нач.: „Праведному слышцу Христу...“, което се приписва на Йоан Екзарх. Срещат се и някои поучения на Климент Охридски. Словото на Сретение се намира на л. 319 об.—325 об.: Мѣца феврала во ѣ днь слово Афанасіа Алексан'дринскаго на в'несеніе г҃не въ цр҃ковѣ, егда сръте его Симеонъ праведнынъ.“

¹ И. А. Бычков, Каталог собрания славяно-русских рукописей П. Д. Богданова, вып. I, СПб., 1891, стр. 77—88.

² Атанасий Александрийски е автор на едно слово за Сретение с нач.: „нже настѣщаа сценнагѣ торжества егѣпскаа трѣба...“, което е преведено рано на славянски и е широко разпространено в ръкописните сборници. Вероятно под влияние на това произведение Екзарховото слово е надписвано с името на Атанасий.

³ Описание рукописей князя П. П. Вяземского, СПб., 1902, стр. 64—71 (ПДП, т. CXIX).

VII. Чети-миней за февруари № 991 (789) от Синодалната сбирка. съхранявана в Историческия музей, Москва, 1025 л., F, полуустав от XVI в. На л. 36 об—38 об; В тѣ днь слово нже въ сѣѣ ѿца ншго Іоанна Златоустаго патрїарха Царграда на сретенїе га нашего.

Това е т. нар. „Успенски“ препис от Макариевите чети-миней. В другия запазен текст — „Царския“ препис на чети-минейте Словото за Сретение е поместено на л. 43 об—46 об. Фактът, че тази творба на Йоан Екзарх е попаднала в Макариевите чети-миней, говори, че тя, без да се радва на популярността на другите Екзархови слова, е била разпространена и известна на руските книжовници от XVI в.

Сравнението на преписите, с които разполагам в момента, показва, че текстът на Словото не е претърпял съществени изменения. Само в Погодинския препис № 952 откриваме едно значително съкращение, което обаче трябва да отдадем на пропуск при преписване или на дефект на подложката, тъй като връзката между запазените части не е осмислена, както би се получило при една съзнателно съкратена редакция.

В езиково отношение различията между отделните преписи са големи, особено в лексиката, но най-често се заменят съюзи, местоименни форми, наречия, предлози и т. н. Наблюдават се и разлики в граматичните форми и в синтактичната структура (в словоредата). По-сериозни изменения с преосмисляне на текста се откриват само в някои преписи.

По общност на текста познатите ми преписи от Словото на Сретение образуват три групи; разлика между тях се открива още в насловите¹.

Текстовете на Погодинския препис № 1131 (нататък — О) и препис от ОЛДП, F I 451 (нататък — F I 451) се отличават само по правопис. В текстуално отношение те съвпадат почти дословно. Двата преписа от Макариевите чети-миней, доколкото можах да ги сравня с останалите, имат същите особености на текста. И в четирите преписа за автор на творбата е посочен Йоан Златоуст.

В Q I 1001 от сбирката на Богданов (нататък Б) се наблюдава силно порусяване на текста. Същите особености отличават и преписите от ръкопис № 825 от БАН, Текущие поступления (нататък — Т) и № 37 от сбирката на Вяземски (нататък — В). И в трите преписа, които се обединяват в една група, Словото на Сретение се приписва на Атанасий Александрийски. В наслова е упоменато и името на Симеон Богоприимец, вместо сретение е употребена думата внесение („слово... на внесение господне в церковь, егда сретѣ его Симеонъ праведный"). Словото е поместено под 3 февруари (във В — втори, вероятно вторично). Пренасянето на творбата от празника на Сретение на следващия ден, когато се празнува паметта на Симеон Богоприимец, отговаря на характера на Екзарховото слово, цялата първа част на което представя възхвала на праведния Симеон. Преписите Б и Т са по-близки и имат редки и незначителни смислови разночетения. В единични случаи В се отклонява от тях и показва единство с основния текст. Най-сетне два преписа — Погодински № 952 (нататък — П) и публикуваният от Илиевски препис (нататък — Ил) пазят

¹ Трябва да се уговори, че ще имам пред вид изключително смисловите варианти на преписите. Правописните особености на всеки от тях, както и разликите им в това отношение не се отбелязват.

в наслова си името на Йоан Екзарх. Те имат някои общи особености, възхождащи към първичния текст. За съжаление обаче сравнението между двата преписа почива на незначителен начален пасаж, тъй като в П е съкратена точно онази част от текста, която се пази в откъса на Илиевски.

Преписите от втората и третата група (П, Ил, Б, Т, В) отразяват протограф, запазил по-добре източнобългарските (преславски) лексикални синоними. Обаче, както споменах, първите два преписа са непълни, а Б в редица случаи заменя южнославянските форми с руски. Много думи и изрази в този препис остават неразбрани за преписвача, който ги осмисля по своему. Срв.

О: ^пр^ноуза сего ^платнаго
въ ^знаменіе ^пр^вроч^но
съ ^лежнть на ^паденіе
да ны ^створнть ^богаты

Б: ^соупроу^га сего ^платнаго
к ^знаменіе ^втречено
съ ^лежнть ^наденіем
да нас ^вб^ожнт и т. н.

Грешките, засвидетелствувани в Б, Т и В в някои случаи са показателни за реконструкцията на текста. Ето един характерен пример:

О

Ил

Б

Ннѣ ^поустн ^ма да не
внжю ^рода ^твоего ^веще-
стїе ^тебе ^двюща, да не
внжю ^вѣнца ^тернова
^плетома, да не ^внжю
^копіннаго ^проводенїа,
да не ^внжю ^слнца
^мер'чаща...

Ннѣ ^поустн ^ме да
не ^внждоу ^своего
^рода ^тебѣ ^вез-
^честнїе ^двюща,
да не ^внждоу
^вѣнца ^трѣнова
^плетома, да не
^внждоу ^льщнаго
^теченїа, да не
^внждоу ^солнца
^мр'чающа..."

Ннѣ ^поустн ^ма да не
^внжоу ^свое ^родоу ^тебѣ ^к
^предшестене ^тево^раше, да
не ^внжоу ^тебе ^бесчесте^оу-
^сма, да не ^внжоу ^тебѣ
^вѣнца ^тер'нова ^плетома,
да не ^внжоу ^лоу^ннаго
^теченїа, да не ^внжоу
^лоу^нна ^слнца ^мер'коу-
^шаго...

Преписвачът на Б не е разбрал думата лжшѣ (копие) и е превърнал израза в лоу^нно теченне, което води след себе си още един безсмислен израз: лоу^ннаго солнца меркоушаго. Впрочем за руския книжовник този израз може би се е свързвал с представата за слънчевото затъмнение, което, според евангелието, е настъпило след смъртта на Христос. В преписите от I група изразът е заменен с копінно ^проводеніе. Този лексикален вариант вероятно е съществувал още в южнославянския протограф на тази група преписи.

В цитат от евангелието на Лука се среща следният израз: члкъ ^правденѣз ^н ^доброговѣа, ^жндын ^оутѣшенїа ^нлаю. Срещу тази форма в О в Ил стои жнѣ ^оувѣта ^нср^нанска. Първичността на думата ^оувѣтъ се потвърждава от Б, където изразът е преосмислен, тъй като преписвачът е превърнал думата ^оувѣтъ в ^овѣтъ: ^ждын ^праведнаго ^овѣта ^аггласкаго.

В редица случаи обаче преписите от I група дават по-старинните южнославянски форми. Те пазят по-добре характерните за езика на Екзарх съюзи — тн вместо н, дѣаѣма, радѣама, обръщението съ же, членната форма (тн бысть намъ казнѣа велѣаи многѣ). Намираме и израза да не моуждѣ сдѣ (да не закъснявам), докато в Ил думата е заменена с късноу, а в Б стои вече руската дума — медлю.

По-долу публикувам словото, като за основен текст взимам преписа от сборката на Погодин № 1131 (О), тъй като нито Ил, нито П са запазени изцяло. Разночетенията са според ръкописите: F I 451, П, Ил, и Б, Т и В. За улеснение при ползването на текста, даден под линия, развързвам титлите в скоба, а надредните букви поставям в курсив, всички графемѣ на оу подвеждам към една — оу. Основния текст обнародвам без развързване на титлите, но със съвременна пунктуация за по-леко разбиране на текста и с въвеждане на главни букви. Възвратната частица -са се пише слято с думите съгласно руския правопис.

В тоѣ днѣ нже в' стѣ ѿца ншего Іоанна Златаустаго, слово на сръченіе гнѣ. Бл҃гн ѿче.

Свѣтъ праведникомъ прѣсно¹ восна² нма же⁴ нечтнвѣн оугасаетъ⁵, да ничтоже⁶ праведнаго е⁷ жнѣѣ. Іако же⁸ глѣтъ бжественое писаніе⁹ праведнѣн¹⁰ в' вѣкы жнѣѣтъ¹¹, а¹² ѿ¹³ га м'зда нмъ¹⁴ н надежа н оу вышнааго; ничтоже во¹⁵ слажше праведна члка. Да тѣ н¹⁶ стѣн дхъ¹⁷ фѣннѣн прѣаагаеть, рекуын: „Праведникъ іако фѣннѣнсь процвететь“¹⁸, понеже прѣсно слакоу вѣроу нмать¹⁹ н²⁰ „іако кедръ, нже в лнванѣ оумнѣжнѣтса“²¹, нмже не ган іакѣ²² бгоувѣдѣніе естѣнемъ. Снѣ²³ вѣ соутѣ еси правдѣн²⁴, слакѣ вѣроу нмоуже кз воу н негавѣющоу съвѣдѣ²⁵, ѿ Авѣла почен'ше, до днѣшнаго праведника.²⁶ Кто же се естъ?²⁷ ²⁸ Не его же лн тѣ²⁹ прѣѣ³⁰ еѣланѣтъ Лоука помѣнн, рекоу же Сѣмѣнна,^{30а} нже вѣроу сын³¹ жндѣннѣ³², бл҃годѣаніа хрѣстїанѣска творашѣ.³³ Сѣмѣнѣнъ, нже³¹ в' толнѣс вѣрѣ³⁵ в' ннде³⁶

¹ всегда Б, Т. — ² Липсва Ил, Б, Т. — ³⁻⁵ мир же оугасает неч(е)стивым свѣтъ Б; и имѣ же неч(е)сти сн оугасает свѣтъ Т; имже неч(е)стивым оугасает свѣтъ В. — ⁴ имже Ил. — ⁶ никакѣже Б, Т. — ⁷ нѣсть Ил, П, Б, Т. — ⁸ какож(е) Б, Т. — ⁹ слово Ил, П, Б, Т. — ¹⁰ правѣднѣ Ил, Б, Т.; — праведники П. — ¹¹ живѣ боудет Б, Т. — ¹² Липсва П; и Ил, Б, Т. — ¹³ оу Ил — ¹⁴ Липсва Б. — ¹⁵ Приб. іестъ Ил; нѣсть П, Б. — ¹⁶ Липсва Б. — ¹⁷ Д(а)в(и)дъ Б, Т, В. — ¹⁸⁻¹⁹ Липсва F I 451, Б. — ²⁰ Липсва Ил; размѣстено іако и П. — ²¹⁻²² им же не гнѣе Ил, П; іемоуже не гнѣло Б, имже не гнѣло оувѣдѣніе бысть Т, В. (Вероятна реконструкция на текста: им же не гнѣе, іавѣ богооувѣдѣніе естѣствомъ) — ²³ тако Б; в немъ тако Т, В. — ²⁴ правѣдны П, Б, Т, В. — ²⁵ вѣсть Ил; вѣде П; оувѣсть Б, Т, В. ²⁶⁻²⁷ Ктож(е) ли тѣ естѣ Б, Т, В. — ²⁸⁻³⁰ Егож(е) первое; егоже бо первѣе Т, В. — ²⁹ Липсва П. — ^{30-30а} Лоука еѣ(а)дѣ(е)лѣсть поману, нарекоу Симѣонъ Б, Т, В. — ³¹ быс(тъ) Б, Т, В. — ³²⁻³³ и добраа дѣла хрѣстїанѣскаа творил Семиѣнъ Б, Т, В. — ³⁴ же Ил, Б, Т, В. — ³⁵ правдоу Б, Т, В. — ³⁶⁻³⁸ за нжѣ(е)днѣ Б, Т, В.

іако³⁷ єдннако^{38 39} въ телесн сы⁴⁰ ѿ ба прїимъ вѣсть⁴¹ не⁴² оумретн, дон-
деже⁴³ роукама свонма прїиметь⁴⁴ жнзнь⁴⁵ вѣчню⁴⁶ — га нашего Іу Хъ.⁴⁷

Съ, братїе, Симеонъ восхотѣ преже воплощенїа вндѣти га, да н⁴⁸ вн-
дѣтъ⁴⁹ его⁵⁰ воплощѣшася^{50а}, и прїа⁵¹ н⁵² рѣкама свонма, и проснса⁵³,
рѣкын: „Нынѣ⁵⁴ поустишн⁵⁵ раба своего⁵⁶ по гла⁵⁷ твоемоу мнрнѣ⁵⁸, понеже⁵⁹
вндѣста очн мон⁶⁰ спсєнїе твое, еже еси оуготовалъ прѣ^а лнцемъ ксѣ⁶¹.”

Вндѣхъ⁶² оуже вѣко гн⁶³, рѣзроушн ма ѿ сѣоуза⁶⁴ сего^а плотнаго
скорбѣ⁶⁵! Вндѣхъ оуже твою славоу — аггальскыа лнкы⁶⁶ архаггальскаа сла-
вословенїа⁶⁷, тварь всю веселящуюса⁶⁸! Посан ма оуже ннѣ гн^{69, 70} да не
моужю⁷¹ сдѣ! Стын дхъ во мнѣ⁷² ноудант ма нзнтн ѿ сѣа⁷³, да дозрю⁷⁴
емоу же н⁷⁵ бытн ѿ⁷⁶ тебе. Ннѣ поусти^{76а} ма да не внжю⁷⁷ рода твоего
вещестѣ тебѣ⁷⁸ двѣа⁷⁹, да не внжю⁸⁰ вѣнца тернова плетомъ, да не
внжю⁸¹ копїннаго пробожденїа⁸², да не внжю⁸³ санца мерчаща.⁸⁴ Ннѣ послан
раба твоего вѣко по словесн твоєм⁸⁵ в мнрѣ⁸⁶, понеже⁸⁷ вндѣста очн мон⁸⁸
спсєнїе твое, еже еси оуготовалъ прѣ^а лнцемъ⁸⁹ ксѣ^х людн.^{90 91} Снце бо⁹² гла
евангѣлъ, рѣкын⁹³: „бѣ⁹⁴ нѣкто⁹⁵ чакъ: въ іерлнмѣ⁹⁶ емоуже нма⁹⁷ Симеонъ,

а В переписи П е изпущат значителен пассаж и след сего следва іако же быти есть
извѣстнѣу с(ы)ноу к годъ ...

37 іакоже Ил. П. — 39—41 ѿт б(ог)а в тѣлѣ вѣсть прїам Б, Т, В. — 40 Липсва Ил. —
42 Липсва Б, Т. — 43 доколѣ Б, Т, В. — 44 Приб. тѣ Ил. — 45 животь П. — 46—47 Лип-
сва Б. — 48 Липсва Б, Т, В. — 49 видѣ П, Б, Т, В. — 50 Липсва Ил, П, Б. — 50а вопло-
щенна(о) ти Б, Т; воплощѣшаго В. — 51 прїналь Б; липсва и Т, В. — 52 Липсва Ил,
Б, Т, В. — 53 спросиса П; попроси Б, Т; и попроси В. — 54 Но и н(ы)нѣ П. —
55 ѿтпоушася Б, Т, В. — 56 Приб. владико Ил, П, Б, Т, В. — 57 словеси Ил, П. — 58 с
миромъ Б, Т, В. — 59—60 Размещено: очн мои видисте Б, Т, В. — 61 всѣхъ людѣа Б, Т, В.
62—63 Чтѣж(е) оуже раздрѣшилъ еси г(оспод)и? Б, Т, В. — 64 приоуза П; привоуза Ил;
соупроуга Б, Т, В. — 65 скоро Ил; липсва Б, Т, В. — 66 силы и Б. — 67 славословіа Ил,
Б, Т. — 68 веселоующую Ил. — 69 Липсва Ил, Б, Т, В. — 70—73 да медлит с(ва)тый
д(оу)хъ во мнѣ Б, Т; да не медлит ... В. — 71 късноу Ил; медлю F I 451. — 72—74 свети
доухъ въ мнѣ да дозроу Ил. — 74 да не дозрю В. — 75 есть Ил, Б, Т, В, F I 451. — 76 въ
Ил. — 76а ѿтпоусти Б, Т, В. — 77—78 своего рода тебѣ безчестіе Ил. — 77—79 свое(о)
родоу тебѣ в предшествовіе твораше, да не вижоу тебе безчествоуема Б, Т, В. [Въ В вместо
предшествовіе — прїшествїе]. — 80 Приб. тебѣ Б, Т. — 81—82 лышнага теченїа Ил; лоукинаго
теченїа Б, Т, В. (Реконструкция — лжстнаго теченїа). — 83—84 лоукина(о) с (о)лнца мер-
коущаго Б; приб. да не вижоу каменїа разсѣдающася страха радї Б, Т, В. — 85—86 съ
миромъ Ил, Б. 87—88 Размещено: очн мои видѣста Б, Т, В. — 89—90 твоимъ и всѣхъ людъ Ил;
всѣхъ людей твоихъ Б, Т, В. — 91—92 И тако бо Б, Т, В. — 92 Приб. и Ил. — 92—93
ев(а)г(е)листъ реклѣ ес(т)ь Б, Т, В. — 94 И бѣ Ил; липсва Б, Т, В. — 95 Липсва Ил,
Б, Т, В. — 96—97 именемъ Б, Т, В.

чакъ^{98 99} правденъ н доброгова,¹⁰⁰ жндын¹⁰² оутышенїа ннлю.^{102 103} Бѣаше¹⁰⁴
емоу возвѣщено¹⁰⁵ дхѡмъ стынмъ не вндѣти смрти,¹⁰⁶ прѣже¹⁰⁷ донѣже
вндѣтъ¹⁰⁸ хѡ гнѡ.¹⁰⁹ Н прѣнде¹¹⁰ въ¹¹¹ цркви дхѡмъ¹¹² н ѡко¹¹³ ене-
соста родитѣла || дѣтища¹¹² ꙗко¹¹⁵ сътворити нма по обычаю законномуу
въ немъ.¹¹⁶ н се¹¹⁷ прѡа н на роукомъ своемъ тн¹¹⁸ блѣн бѡ н рече: „Ннѣ
ѡрѣши¹¹⁹ раба своего ѡко по словесн¹²⁰ твоемоу¹²¹ е' мнрѣ,¹²² понеже вндѣс-
та¹²³ очи мои спсєніе твое ꙗко еси оуготовалъ всѣмъ людемъ; свѣтъ на ѡсвѣ-
щенїе асыко н¹²⁴ славою людинъ твоихъ ннла. Тн¹²⁵ вѣаста ѡцъ его н
мтн,¹²⁶ чюдащасѡ въ всѣхъ племыхъ въ немъ. Н блѣн ѡ¹²⁷ сѣмевнъ н¹²⁸
рече¹²⁹ къ Марїи^{130 131} мтрн его:¹³² „Съ¹³³ лежить¹³⁴ на паденїе^{135 136} на
въстанїе¹³⁷ многѡмъ¹³⁸ въ ннлн н¹³⁹ въ знаменїе прѣрочно,¹⁴⁰ н тебе же
самѡу дшѡу прѡидеть ѡроужїе, ѡкоже¹⁴¹ оубо да ѡнмѡутсѡ ѡ многъ срѣцъ
помышленїа“. Прѣкъ бо¹⁴² ꙗко¹⁴³ красны нарече ногы, благоговѣющїи
блгтъ.^{144 145} Что же сеѡу точно н слаже, еже вѣдѣти ѡко любнть въ мнрѣ
всѣ, сѡу ходатаю сѡ сътворшю.¹⁴⁶ Пншетъ бо стын аплз, рекын:¹⁴⁷
„Ѣдїнъ || въ¹⁴⁸ едннъ ходатан¹⁴⁹ вжїи н члвкъ.¹⁵⁰ члвкъ хс ꙗко, н дастъ
себе ко¹⁵¹ нзбавленїе за ны, прѣнде бо, въ нашю мншетъ ѡбоу^{152 153} къ сѡ да
ны сътворнть богаты.“¹⁵⁴ Внжъ бѡ, како тн,¹⁵⁵ ѡко едннъ ѡ чкѣ¹⁵⁶, прѣ-
носнтсѡ къ ѡцѡу н къ законномуу стѣню^{156а} н требѡу полагѡщъ по обы-

⁹⁸ и чловѣкъ тѣ Ил; липсва Б. — ^{99—100} тѣ правденъ есть и бл(а)говѣренъ Б, Т, В. (Във В — правдивъ). — ^{101—102} живїи оувѣта иسرائтска Ил; ждїи праведнаго ѡбѣта агг(е)лскаго Б; ждїи ѡбѣта агг(е)лскаго Т, В. (Реконструкция — жидїи оувѣта иسرائтска). — ^{103—105} нм(е) емоу возвѣщено баше Б, Т, В. — ¹⁰⁴ И бѣше Ил. — ¹⁰⁶ страсти Б, Т, В. — ¹⁰⁷ Липсва Б, Т, В. — ¹⁰⁸ оувидѣтъ Б; оувидитъ Т, В. — ¹⁰⁹ б(о)г(а) Ил, Б, Т, В. — ¹¹⁰ вниде Б, Т, В. — ^{111—112} Раз-
местено: д(оу) хом въ ц(е)рковь Ил, Б, Т, В. — ¹¹³ како Б. — ¹¹⁴ мл(а)д(е)нца Б, Т, В. — ¹¹⁵ Приб. в
п(е)рковь Б, Т, В. — ^{116—117} Семїи Б, Т, В. — ¹¹⁸ и Ил; липсва Б; и благословивъ В. —
¹¹⁹ ѡтпоушаени Б, Т, В. — ¹²⁰ гл(агол)ѡу Б, Т, В. — ^{121—122} с мирѡмъ Ил, Б, Т, В. —
¹²³ Липсва Б; размєстено: очи мои видѣста В. — ¹²⁴ Приб. въ Ил. — ¹²⁵ и Ил; и бысть
же ѡт(е)ць Б, Т, В. — ¹²⁶ Приб. его Б, Т, В. — ¹²⁷ его Б, Т, В. — ^{128—130} Разместено: и
къ Марїи рече Б, Т, ¹²⁹ реклъ В. — ^{131—132} Липсва Т, В. — ¹³³ Съ же, съ Ил. — ^{134—135} па-
денїемъ Б, Т. — ¹³⁶ Приб. и Ил. — ^{136—137} Липсва Б, Т, В. — ¹³⁸ многимъ Ил, Б, Т, В. —
¹³⁹ Липсва Б. — ¹⁴⁰ ѡтпречено Б, Т, В. — ¹⁴¹ зане бо Б, Т; занеже бо В. — ¹⁴² Липсва
Ил, Б, Т, В. — ^{143—144} реклъ: красны ноги бл(а)говѣстоующимъ миръ Б, Т, В. — ¹⁴⁴ бла-
говѣстїе Ил. (На тази дума препис Ил свѣршва). — ^{145—146} Что ино лѡучше сего, аки
оубо сладше оувидѣти, ѡкоже(е) бо Сп(а)съ миръ весь (с)ѡу холатѡу сѡ оучинившѡу
Б, Т, В. [Във В вм. аки — али]. — ^{147—148} нъ бл(а)гъ Б, Т; б(о)гъ В. — ^{149—150} б(о)гъ же
и ч(е)л(овѣ)къ Б; [В вм. богъ — б(о)жї]. — ¹⁵¹ Липсва Б, Т, В. — ¹⁵² Липсва Б, Т, В. —
^{153—154} да нас ѡбожитъ Б, Т, В. — ^{155—156} еднн Б, Т, В. — ^{156а} степеню В. —
¹⁵⁷ Липсва Б.

чаю вѣтъхоуѣ. Аще н сѣ¹⁵⁷ платною¹⁵⁸ мтрью сѧ твораше все то¹⁵⁹, да¹⁶⁰
 не моглоша¹⁶¹ разумѣти того живущи въ Нерѣмѣ, бѣ¹⁶² же прѣже¹⁶³ глаго¹⁶⁴
 ѡць н бѣ¹⁶⁵ прѣки ꙗко быти¹⁶⁶ естъ ꙗвленоу сѣноу въ годѣ свои¹⁶⁶
 да спсѣть погыбѣшаа н освѣтитъ темныя.¹⁶⁷ Ре бо единѣмъ прѣкомъ¹⁶⁸
 Прнблнжаетъ¹⁶⁹ скоро тѣже спсѣз мон, ꙗко¹⁷¹ свѣща горѣтъ, помнѣла бо¹⁷²
 ны н оуправн¹⁷³, ѡ скверны ѡчнстнвѣ¹⁷⁴ вѣрою,¹⁷⁵ юже нмамы к немъ¹⁷⁶,
 спсѣнїе мое ꙗко¹⁷⁷ свѣща¹⁷⁸ горѣти нмать,¹⁷⁹ еже естъ Хс. Сего радн н¹⁸⁰
 блженїи прѣци н¹⁸³ прїимнннн быти || такон блгтн, молахоуся, рекоуще.¹⁸²
 „Покажи намъ, гн матъ твою¹⁸³ н спсѣнїе твое дажѣ намъ.“ Възнесъ же¹⁸⁴
 бы въ цркви¹⁸⁵ Хс гѣ,¹⁸⁶ младенецъ¹⁸⁷ сы единначѣ,¹⁸⁹ 190 чѣтырмѣдесатын
 дни сын,¹⁹¹ а¹⁹² старецъ Сїмѣонъ прѣчьскою блгтїю¹⁹³ сы¹⁹⁴ почтенъ¹⁹⁵, прна
 н¹⁹⁶ роукама своимъ,¹⁹⁷ напоинвѣ же сѧ вышнѣмъ сладостн¹⁹⁸ н блви ба,
 рекин: „Ннѣ ѡпоустн¹⁹⁹ раба своего²⁰⁰ ꙗко по словесн²⁰¹ твоему с' мнромъ,²⁰²
 понеже вндѣста очн мон²⁰³ спсѣнїе твое, еже еси²⁰⁴ оуготовалъ прѣ анцемъ
 всѣхъ людїи твои²⁰⁵ свѣтъ въ ѡкровенїе азыхъ²⁰⁶ н слазъ²⁰³ людїи твои²⁰⁷
 нла.“ Прѣже²⁰⁸ бо бѣ оуготована²⁰⁹ 210 тѣнна хва²¹¹ прѣже²¹² всѣа²¹³ тварн,
 ꙗвнже сѧ въ послѣднѣмъ годѣ²¹⁴ вѣкъ: бы же²¹⁵ свѣтъ всѣмъ,²¹⁶ нже²¹⁷
 во тмѣ сѣдѣахоу²¹⁸ н²¹⁹ бѣ²²⁰ прелестн²²¹ н повнннн²²² подъ властїю непрна-
 зннною²²³; снн²²⁴ бахъ, нже тварн, а не творцю сѣзжаахъ || н кланѡущеса

158—159 см(е)ртью твоею предшесѧ вси Б; см(е)ртїю творашес(ѧ) всѣ Т. В. —
 160 Липсва Б, Т, В. — 161 Приб. бо Б. — 162 Приб. бо Б. — 163—164 и гла(гола)хъ ѡм(е)цѣ Б,
 Т. В. (Оттукъ продължава и текстът на препис П). — 165—166 емоу ꙗвленоу с(ы)ноу
 г(о)с(под)ство Б, Т. ꙗкоже бы(сть) емоу ꙗвленоу с(ы)ноу г(о)сподѣ свой В. — 167 Липсва
 П. [Вероятна реконструкция: ꙗко быти естъ ꙗвленоу сыноу господство]. — 167—168 Реклѣ
 прор(о)къ едыннмъ Б, Т, В. — 169 приближается П; приближисѧ Б; приблизитисѧ Т;
 приближайтесѧ В. — 170 тѣже F I 451; П; тѣже Б, Т, В. — 171 ꙗко Б, Т, В. —
 172—173 нас оуправити Б, Т, В. — 173 Приб. и П. — 174 Приб. и с Б, Т, В. — 175—176 имамыи к
 немоу тѣж(е) Б, Т, В. — 177 ꙗко Б. — 178—179 Размѣстено: имаѣтъ горѣти Б, Т, В. — 180 Лип-
 сва П, Б, Т, В. — 181 Липсва П, Б, Т, В. — 182 и гла(гол)ѧ Б, Т, В. — 183 свою Б, Т, В. —
 184 Липсва Б, Т, В. — 185—186 Липсва Б, Т, В. — 187 млденище П. — 188—189 боудасѧ еди-
 ного Б; боудачи едїного Т, В. — 189 одинако П. — 190—191 чѣтыре бо десѣтъ дни баше П;
 м дний баше Б, Т, В. — 192 и Б, Т, В. — 193—194 исполнь сый П. — 194 боудоучи Б, Т, В. —
 195 Приб. и Б, Т, В. — 196 Липсва П. — 197 Липсва Б, Т, В. — 198 радости Б, Т, В. —
 199 ѡпоушѣаши П, Б, Т, В. — 200 твоего П. — 201 гла(гол)оу П, Б, Т, В. — 202—203 занеже
 очн мои видили Б, Т, В. — 204 Липсва П. — 205 Липсва П, Б, В. — 206—207 народа твоего
 П. — 208—209 оуготоваса Б, Т. — 210—211 Размѣстено: х(ристо)ва тѣнна П, Б, Т, В; прїб. и
 Б, Т, В. — 212 сѧ Т, Б, В. — 213 Приб. сѧ П. — 214 дни П, Б, Т, В. — 215 Липсва Б, Т, В. —
 216 Липсва П, Б, Т, В. — 217—218 Размѣстено: сѣдѣахоу во тмѣ П, Б, Т, В. — 219 Липсва
 Б, Т, В. — 220 Липсва Б, Т, В. — 221—222 вси Б, Т; — 222 вїповнннн, В (грѣшка на пре-
 писвача). — 223 дяволю П. — 224 Приб. бо П, Б, Т, В.

смѣю, нсперва²²⁵ злодѣю соуцоу,²²⁶ 227 но призванн быша бгмъ н ѿцмъ²²⁸
 на оубѣдѣніе сна, н є свѣтъ истиннын.²²⁹ Рече бг²³⁰ ѿ нн²³¹ Ісаѣа прркъ:²³²
 233 На знаменіемъ да н прїнмоу а²³⁴, зане²³⁵ нзбавлю а н²³⁶ оумножатса,
 іакоже²³⁷ бѣша²³⁸ н прже²³⁹ мношн, н²⁴⁰ 241 въсѣю а²⁴² въ людехъ, да нз-
 далеча²⁴³ прнзовоутъ ма.²⁴⁴ Множанше бо бахоу въ прелестн, прнзванн²⁴⁵
 Хсмъ;²⁴⁶ 247 мношн пакы быша іакоже н прже, прнати бо быша н нзбав-
 ленн²⁴⁸, свѣтъ²⁴⁹ прїмше мирнын²⁵⁰ ѿ ба н²⁵¹ ѿца²⁵² н къ Хоу²⁵³ вѣроваша.²⁵⁴
 Рассѣаша же са въ людехъ стїн оучнцн²⁵⁵ н апан²⁵⁶ хѣн по всемоу ми-
 роу²⁵⁷, да тѣмъ далече²⁵⁸ соущен ба²⁵⁹, сщемъ блнзѣса его сътворнша. Къ
 тѣмъ н²⁶⁰ ксанкын²⁶¹ сълѣтъ, рекин²⁶²: „Ннѣ же н вы, соуце²⁶³ нногда да-
 лече, блнзъ бысѣ²⁶⁴ кровію хѣю, прнблнжнше бо²⁶⁵ са²⁶⁶ Хсмъ.“²⁶⁷ Рече²⁶⁸
 бо пакы²⁶⁹ 270 ѿ нн²⁷¹ въ н²⁷² ѿць: || „Н²⁷³ въселнхъ са²⁷⁴ ѿ гѣ бсѣ нхъ“. ²⁷⁵
 Сен блаженнн двѣзъ²⁷⁶ оучнтъ нын,²⁷⁷ рекин²⁷⁸ къ²⁷⁹ 180 спсоу боу:²⁸¹ „Гн²⁸²
 въ свѣтѣ анца твоего²⁸³ пондоутъ н ко нма твое възвѣнчатса²⁸⁴ весь
 днѣ, н правдоу твою възвысатса,^{284a} понеже²⁸⁵ хвала снаны ты еси.“
 Вбрѣтаем же н¹⁸⁶ пррѣка Іеремію²⁸⁷ вопнюща къ боу н рекоуща:²⁸⁸ „Гн крѣ-
 постъ моа²⁸⁹ н помошь моа²⁹⁰ н прнбѣжнше моа²⁹¹ въ днѣ зла моего.
 К' тѣбѣ азыцн прндоутъ²⁹² ѿ краа земли²⁹³ н рекоутъ іако во а'жоу²⁹⁴

225—226 зло дѣющеу Б. — 226 боудоущеу Т, В. — 227—228 неприазненоу бывше
 б(о)гомъ ѿц(о)мъ Б, Т, В. (В — неприазни бывше) — 229—230 И рече(но) Б; И рече(е) ѿ
 нихъ Т, В. — 231—232 Размещено прор(о)комъ Ісаиемъ П; Ісаемъ прор(о)комъ Б, Т, В. —
 233—234 на знаменіе имъ прїими моихъ Т; на знаменіемъ да прїими моихъ В; на зна-
 менаемъ да прїими моихъ Б (Преписавчѣтъ не е разбрал смисла на текста). — 235 за-
 неже Б, Т, В. — 236 Липсва П. — 237 іако Б, Т, В. — 238—239 Липсва П, Б, Т, В. —
 240 Липсва Б, Т, В. — 241—242 всѣ П; разсѣа Б, Т, В. — 243—244 воспоминають
 ма П, В; воспоминаютьъ та Б, Т. — 245 Приб. быша П, Б, Т, В. — 246 ѿплати
 кр(е)стомъ Б, Т; ѿплатъ крестомъ В. — 247—248 іакож(е) первие прїати же
 быша избавленіе Б, Т, В (В, Т, В — за избавленіе) — 249 сѣвѣтъ Б, Т; и совѣтъ
 В. — 250 Приб. и Б, Т, В. — 251 Липсва Б, Т, В. — 247—254 Целият пассаж е пропуснат
 в П, 252—253 Липсва Б, Т; б(о)гоу В. — 255 м(оу)ч(е)н(и)ци Б, Т. — 256—257 Липсва П, Б, Т,
 В. — 258—259 Размещено: б(о)га соуца Б, Т, В. — 260 Липсва П, Б, Т; размещено: и тѣмъ
 В. — 261 Приб. Павелъ П, Б, Т, В. — 262 и гл(агол)а Б; гл(агол)а Т, В. — 263 Приб. гл(а-
 гол)а Б, Т. — 264 соуще Б, Т, В. — 265 Липсва П, Б, Т, В. — 266 хвалатса Б, Т, В. —
 267 кр(е)стомъ Т. — 268—269 и рекъ Б, Т; и реклъ ѿплатъ В. — 270—271 Липсва П. —
 272 Липсва Б, Т, В. — 273 Липсва Б, Т, В. — 274 веселихса Б, Т, В. — 275—276 и въ има его
 похвалатса. Гл(аго)летъ г(о)с(под)ъ симъ бл(а)ж(ен)нымъ Д(а)в(и)домъ Б, Т, В. — 277 Липсва
 П. — 278 Липсва Б, Т, В. — 279 Липсва П. — 280—281 Х(рист)оу с(ы)ноу своему Б, Т, В.
 (В В — О Х(рист)оу...) 282 Липсва П. — 283—284 пойдѣм и о имени твоѣмъ възрадоуемс(а).
 Б, Т, В. — 284 възвеселитса П. — 284a възвысимъса Б, Т; возвеселимса В. — 285 занеже
 Б, Т, В. — 286 Липсва Б, Т, В. — 287—288 гл(аго)лаше Б, Т, В. — 289—290 Липсва Б, Т, В.
 291 Приб. и избавителъ Б, Т, В. — 292—293 Липсва П. — 294 воуж(е) Б [халпография, от во-
 лжоу]; оуже Т. (преосмыслено). — 294—295 Размещено о(т)ци я(а)ши капища създаша Б; —

созаща ѿцн нашн капища²⁹⁵ н²⁹⁶ нѣ е' нн пол'зы. бы²⁹⁷ оубо свѣтъ на
ѿкровеніе азыкомъ хс²⁹⁸, но н²⁹⁹ 300 слава іисѣевн. 301 аще³⁰² бо н³⁰³ быша
нѣщн³⁰⁴ ѿ ннхъ невѣрнн н³⁰⁵ нечестнн н всего зла полны, то³⁰⁶ оубаже
аще встанокъ³⁰⁷ спасетса н въславнса хс³⁰⁸ радьма. 308 Начало же снхъ быша
стїи апан, нхъ же³⁰⁹ слава снаеть³¹⁰ по всемоу мироу || слава же³¹¹ н друу-
гоу, 312 іако³¹³ іисѣевн хс³¹⁴, понеже³¹⁵ нзнде³¹⁶ плотїю ѿ него же³¹⁷ н³¹⁸ бѣ
сын³¹⁹ надо всемн н бавнѣ е' вѣкы.

Благословенъ³²⁰ же сїмевнъ н³²¹ стѣю двоу³²² н ѿ³²³ хѣ гла, рѣкын. 324
„Се же, 325 326 се лежнть³²⁷ на паденїе³²⁸ н³²⁹ на востанїе: мнѣсѣмъ³³⁰ въ
іисѣевн н³³¹ въ знаменїе прерочно.“ 332 Положенъ³³³ бы бмъ н ѿцемъ ем'ма-
ннѣвъ въ основанїи снѣна, камы³³⁴ сын честенъ, 335 но³³⁶ нже вѣроваша к
немъ, то³³⁷ не вѣрмншася, 338 а³³⁹ не вѣровавъшен, 340 претѣкъшеся, 341 скроу-
шншася. 342 Рече бѣ въ н ѿць прѣкомъ: „Се же³⁴³ положоу³⁴⁴ въ снѣнѣ
камы³⁴⁵ претѣченїю³⁴⁶ проужалн н камы соблазнъ н³⁴⁷ вѣроуан к нему не
вѣрмншася, а на неже³⁴⁸ падеть³⁴⁹ — скроушнть е. Но наказаа прѣкы³⁵⁰
іако³⁵¹ 352 іисѣевн, прѣкы³⁵³ глаше: „Гл самого стнте н тѣ боудн тн³⁵⁴ бола-
знъ н³⁵⁵ аще к нему³⁵⁶ надѣваса есн, боудет тн на вѣщенїе³⁵⁷; тн не
іако камы претѣченїю срашеть н, 358 359 нн акн³⁶⁰ камы || паданїю, 361 да
ем'ма³⁶² гла соуща н ба соуща³⁶³ ем'маннѣвъ не стнть іисѣевн, нн рачн на-

296 Липсва Б, Т, В; то П. — 297 ел Б, Т, В; приб. и П. — 298 ил Б, Т, В. — 299 Приб. на П, Т, В. — 300—301 с(ы)ноу И(зраи)ле(е)воу Б, Т, В. — 302 Коли Б, Т, В. — 303—304 были нѣ-
которы Б, Т, В. — 304 етери П. — 305 Липсва П. — 306—307 тѣ и больши остаток Б, Т; то
больши останокъ В. — 306 ради Б, Т. — 309—310 Размещено *сидет* сла(а) Б, Т, В. —
311—312 друга Б, Т, В. — 312 другоу П.] Вероятна реконструкция на този пасаж: слава
же, іако и друугы, іако Іизраилеви Христосъ [сравни: почнстн стѣнхъ іако н друугы ххы,
ако н чада... Богословие, стр. 293]. — 313 къ Б, Т, В. — 314 Липсва Б, Т, В. — 315 за-
неже(е) Б, Т, В. — 316—317 Размещено: *от* него плотїю П; из него (пронуснато плотїю) Б,
Т, В. — 318 чей: П; приб. се Б, Т; сей В. — 319 боудоуще Б, Т; боудоущїи В. — 320 бл(а)-
гос(ло)вить П, Б, Т, В; бл(а)гословствїи F I 451. — 321 Липсва Б, Т, В. — 322 Липсва F I
451, Б. 323 по F I 451. — 321—325 Липсва П, F I 451, Б, Т, В. — 326—327 се же слезить П. —
328—329 на вѣстающа соуща Б, Т, В. — 330 Липсва Б, Т, В. — 331 Липсва Б, Т, В. — 332 прере-
ч(е)нїю П; прореченное Б, Т, В. [В първоначалния текст е стояло вероятно прѣрочно] —
333 Приб. бо Б, Т, В. 331—335 боудоущей избрав крайоуголен честен Б, Т, В. — 336 Липсва
Б. — 337 и Б, Т, В. — 338 посрамишася Б, Т, В. — 339—342 Липсва Б, Т, В. — 340 Приб.
к нему П. — 341 потѣкнушася и П. — 343 Липсва F I 451, П, Б, Т, В. — 344—345 вси
ѿ(т)ѣѣ псами [явно грешка на преписвача] П. — 346—347 и камы къ проужал и Б, Т, В. —
348 неже са F I 451, П; иже Б; нже Т, В. — 349 нападеть и Б, Т, В.; приб. и П. — 350 и
прокы (грешка на преписвача) П. — 351 и Б, Т, В; липсва П. — 352—353 (зраи)льти Б, Т,
В. — 354 вѣмъ въ Б, Т, В. — 355—356 коли на него Б, Т, В. — 357—358 не камен притече-
нїю красѣще гѣло его Б, Т. (преписвачѣт не е разбрал смнсьла на израза); не каменъ
притеченїю срашете его В. — 359—360 не какъ Б, Т, В. — 360 іако П. — 361—362 да имже
Б, Т, В; липсва П. — 363 Липсва П, Б, Т, В.

дежа нмѣти к нему, ³⁶⁴ то ѡни ³⁶⁵ потыкаютъся, ³⁶⁶ аки ѡ камень невѣр-
 ствомъ ³⁶⁷ н съкроушншася н падоша. Вѣсташа же мнози, рекше вѣрова-
 вше к нему, н ³⁶⁸ закона ³⁶⁹ бо ветхаго въ дховныи ³⁷⁰ прѣстѣпнша ³⁷¹ н ³⁷²
 нз работы даааа ³⁷³ на великоу ³⁷⁴ н ³⁷⁵ горню ³⁷⁶ свобода, н сновѣство прѣаша,
 непримемое же знаменіе нарицѣти чтныи крѣть, іако же ³⁷⁷ н ³⁷⁸ прѣмрыи ³⁷⁹
 Павла пишетъ, ³⁸⁰ рекуи: „Жидомъ есть блазнь, странамъ же оуродѣство.“ ³⁸¹
 Н пакы. ³⁸² „Слово крѣтное нзгыбающимъ ³⁸³ оуродѣство есть, а ³⁸⁴ спаса-
 ющимъса намъ ³⁸⁵ — сла ³⁸⁶ есть на ³⁸⁷ спасеніе ³⁸⁸; непримлемо есть знаменіе
 крѣтное, ³⁸⁹ еже згыбающимъ оуродѣство есть, ³⁹⁰ а спасающимъса ³⁹¹ н ³⁹² оубѣ-
 двѣшнымъ ³⁹³ силоу его, ³⁹⁴ ³⁹⁵ спасеніе н животъ. ³⁹⁶ Рече же ³⁹⁷ блаженныи Си-
 мѡнъ къ ³⁹⁸ двѣ: „Н ³⁹⁹ тебе же самон ⁴⁰⁰ прѣдѣти || дшюу ⁴⁰¹ оружіе.“ ⁴⁰²
 Оружіе же ⁴⁰³ мѣнитъ печаль, юже нмѣ ѡ хъ, вѣдаціи ⁴⁰⁴ распинаема ⁴⁰⁵
 на крѣть, ⁴⁰⁶ не бо ⁴⁰⁷ единако вѣдаще, ⁴⁰⁸ іако боіи нмѣти смѣти въкоу-
 сити ⁴⁰⁹ нз ⁴¹⁰ мрѣты нмѣти ⁴¹¹ възкресноути. Но ⁴¹² не ⁴¹³ чюднса томъ, рекуи
 како нѣ вѣдѣла ⁴¹⁴ прѣтла ⁴¹⁵ двѣ ⁴¹⁶, ⁴¹⁷ іако тако емоу пострадади н оум-
 рѣти н пакы възкресноути. ⁴¹⁸ Н стѣа бо ⁴¹⁹ аплн ѡбрѣтаемъ не сѣа ⁴²⁰
⁴²¹ вѣрны соуща ⁴²² прѣже ⁴²³ пришествіа ^{423a} стго дха. Се же ⁴²⁴ ны сказаа все ⁴²⁵
 истиннѣ, ⁴²⁶ нсто вы ⁴²⁷ евангѣтъ глѣтъ: ⁴²⁸ „Елико ⁴²⁹ же ⁴³⁰ есть прѣдѣла, ⁴³¹
 насъ двѣа ⁴³² оубогыхъ ⁴³³ гъ нашъ іс хъ ⁴³⁴ воплоствѣ са н всакоу стѣтъ

³⁶⁴—³⁶⁵ ги ѡнѣде П; отъ ны, Б; но ѡни Т, В. — ³⁶⁶—³⁶⁷ Размѣщено: невѣрствіемъ
 аки ѡ камень П; прѣтикаются камень невѣрствомъ Б, Т, В (в В — ... какъ камень невѣрст-
 вомъ). — ³⁶⁸ из П. (В основнии текстъ предлогъ е изпуснатъ случайно) ³⁶⁹—³⁷¹ Размѣщено:
 прѣстоупиша изъ ветхаго(о) в новый Б, Т. — ³⁷⁰ новый П. — ³⁷² Липсва П, Б. — ³⁷³ долнаа
 П, Б, Т, В (в основнии текстъ и в F I 451 допущената механична грѣшка изменя смисъла
 на израза) — ³⁷⁴—³⁷⁶ Липсва П. — ³⁷⁵ Липсва Б, Т. — ³⁷⁷ какоже Б, Т, В; приб. бо П. —
³⁷⁸ Липсва F I 451. — ³⁷⁹ великий Б, Т, В. — ³⁸⁰ Липсва Б, Т, В. — ³⁸¹—³⁸² Липсва Б, Т;
 ѡплатъ В. — ³⁸³ погыбающимъ Б, Т, В. — ³⁸⁴ Липсва Б, Т, В. — ³⁸⁵ Липсва П, Б, Т, В.
 — ³⁸⁶ Приб. божіа П, Б, Т, В [вероятно пѣрвично] — ³⁸⁷ и П. — ³⁸⁸—³⁹²
 Липсва П. — ³⁸⁹ ес(ть) кр(е)стомъ Б, Т, В. — ³⁹⁰—³⁹¹ спас(а)ющимъ же са Б, Т, В. —
³⁹³—³⁹⁴ Размѣщено: его силоу П. — ³⁹⁵—³⁹⁶ Липсва П. — ³⁹⁷ Приб. к нему Б, Т, В. —
³⁹⁸ Приб. с(ва)гѣи П, Б, Т, В. (вероятно пѣрвично). — ³⁹⁹ Липсва Б, Т, В. — ⁴⁰⁰—⁴⁰¹ Раз-
 мѣщено: д(оу)шоу прѣидетъ Б, Т, В; д(оу)ши прѣидеть П. — ⁴⁰²—⁴⁰³ Липсва Б, Т. —
⁴⁰⁴ Липсва П. — ⁴⁰⁵—⁴⁰⁶ Липсва П, Б, Т, В. — ⁴⁰⁷—⁴⁰⁸ всакъ видѣше П; всѣ тебѣ даше Б;
 двѣше Т, В. — ⁴⁰⁹ быти П, Б, Т, В. — ⁴¹⁰ Приб. и П. — ⁴¹¹ Липсва Б, Т, В. — ⁴¹² Приб.
 и П, Б, Т, В. — ⁴¹³ Липсва Б. — ⁴¹⁴ видѣла П, Б, Т, В. — ⁴¹⁵ прѣ(с)ва)таа П; с(ва)таа
 Б, Т, В. — ⁴¹⁶ Липсва Б, Т, В. — ⁴¹⁷—⁴¹⁸ Липсва П, Б, Т, В. — ⁴¹⁹ Липсва Б, Т, В. — ⁴²⁰ велми
 Б, Т, В. — ⁴²¹—⁴²² вѣровавши П, Б, Т, В. — ⁴²³ Приб. чтыми (?) Б; с(ва)тими Т, В. —
^{423a} шествіа В. — ⁴²⁴—⁴²⁵ Размѣщено: ны вси сказа П; все сказа намъ Б, Т, В. —
⁴²⁶—⁴²⁷ истинный; липсва Б. — ⁴²⁸ Липсва Б, Т, В. — ⁴²⁹ колко Б, Т, В. — ⁴³⁰—⁴³¹ Липсва
 Б. — ⁴³¹ Приб. Христоу съ Т, В. — ⁴³² двѣла Б, Т, В. — ⁴³³—⁴³⁴ Х(ристо)съ б(о)гъ Б, Т, В; —
 г(оспод)ъ Х(ристо)съ П.

прѣимъ, хота ны избавити нсѣ⁴³⁵ бесконечныа стѣти н моуки,⁴³⁶ егоже
 мы⁴³⁷ матъ помнѣмъ, днѣ⁴³⁸ славы, рекше⁴³⁹: „Ѡ, мѣрдынъ гн, н пре-
 славынъ вѣко н⁴⁴⁰ недовѣдомын⁴⁴¹ творче, ты небывъша ны⁴⁴² сътвори,⁴⁴³
 н, създавъ⁴⁴⁴ ран, житіе дасть жити⁴⁴⁵; н заповѣ⁴⁴⁷ положи ||⁴⁴⁸ межъ
 собою н нами⁴⁴⁹. Прѣстоупивъшем же⁴⁵⁰ пакы намъ заповѣ его правед⁴⁵¹ноу,
 всоуженіе⁴⁵² дасть ны⁴⁵⁴ смѣ⁴⁵⁵ти. Тн бы намъ казнѣа вѣнка матъ
 н⁴⁵⁶ да са потому⁴⁵⁷ не протѣгнетъ всоуженіе⁴⁵⁸ въ бесконечныа вѣкы.⁴⁵⁹
 Тако бо⁴⁶¹ непѣ⁴⁶⁰ноу казнаща ба тн⁴⁶² многоязычскы⁴⁶³ наказавъ⁴⁶⁴
 прѣ⁴⁶⁵кы н вѣмн⁴⁶⁶ своимъ оугодникы, проче⁴⁶⁷ самъ са въплотнѣвъ въ
 стѣнъ дѣѣ н повнканіе⁴⁶⁸ прѣа,⁴⁶⁹ коръмленіе н днешннъ вѣносъ въ цѣркѣ
 закон⁴⁷⁰ноу н прѣатнѣ⁴⁷¹ роукама бжжанаго н праведнаго⁴⁷² старца
 сѣмѣна,⁴⁷⁵ тебѣ же слава⁴⁷⁷ хѣ бже нашъ,⁴⁷⁸ кѣпно⁴⁷⁹ съ вѣзначалнынъ
 ѡцѣмъ⁴⁸⁰ н прѣимъ н⁴⁸¹ дѣхомъ н ннѣ н прѣсно н вѣвѣкы⁴⁸² вѣкомъ,
 амнѣ.⁴⁸³

* * *

След като текстът на Словото за Сретение бе приготвен за обна-
 родване, случайно се натъкнах на още един пълен препис от него, по-
 местен в Панегирик от 1598 г., сръбски извод, принадлежащ на мана-
 стира Хопово (Фрушка гора).¹ Това е единственият познат засега пълен
 южнославянски препис на Словото и единственият текст, извлечен от

⁴³⁵—⁴³⁶ безакон'ны и страстны моуки Б; из безакон'ныа страстныа моуки Т, В. —
⁴³⁷ Липсва П: — ⁴³⁸ н(ы)нѣ Б, Т, В. — ⁴³⁹ гл(агол)а Б, Т, В. — ⁴⁴⁰ Липсва Б, Т, В. —
⁴⁴¹ недовѣдый F I 451. — ⁴⁴²—⁴⁴⁴ созда и створивы и П. — ⁴⁴³—⁴⁴⁴ Липсва Б, Т, В. — ⁴⁴⁵ в
 рай Б, Т, В, П. [вероятно това място се е четяло така: ты небывъша ны сътвори и,
 създавъ, въ рай житіе дасть жити...] ⁴⁴⁶ Липсва П, Б, Т, В. — ⁴⁴⁷ завѣтъ П, Б, Т, В. [пър-
 вично] — ⁴⁴⁸—⁴⁴⁹ Липсва П, Б, Т, В. — ⁴⁵⁰—⁴⁵¹ Липсва П; нам казнѣ давъ и изгнаніе
 [зраи]ла Б, Т, В [в В — и изгнаніе из раа]. — ⁴⁵² и всоуженіе Б; приб. см(е)ртное
 Т, В. — ⁴⁵³—⁴⁵⁴ Липсва Б, Т, В. — ⁴⁵⁴ Липсва П. — ⁴⁵⁵—⁴⁵⁹ твоею см(е)ртью (?) ес(ть) (?)
 нам см(е)рть и м(и)л(о)сть и веселіе правое (в Т — прѣвое), да са не протѣгнет
 всоуженіе Б, Т; твоеюже страстию и впасть естъ нам см(е)рть и милость и веселие
 перво, да са не протѣгнетъ всоуженіе В. — ⁴⁵⁶ Липсва П. — ⁴⁵⁷ Липсва П. — ⁴⁵⁸ ослоу-
 шаніе П. — ⁴⁶⁰—⁴⁶¹ Како Б, Т; како бо В. — ⁴⁶² мы же бо нас Б, Т, В. — ⁴⁶³ многоя-
 зычскы F I 451 [грешка на преписвача]; много ны П; многоязды Б, Т, В. — ⁴⁶⁴ оучил
 Б, Т, В. — ⁴⁶⁵ Приб. и праведники Б, Т, В. — ⁴⁶⁶ Липсва Б, Т, В. — ⁴⁶⁷ сѣтины ес(ть) П;
 потом же Б [вероятна реконструкция: сѣтины самъ са] — ⁴⁶⁸ повелѣніе Б. — ⁴⁶⁹ Приб. и
 П. F I 451, Б, Т, В. — ⁴⁷⁰ Липсва П, Б, Т, В. — ⁴⁷¹ прѣати П; приат бысть Б, Т, В. —
⁴⁷² праведнаго П, Б, Т, В. — ⁴⁷³—⁴⁷⁵ Разместено: Семѣона старца Б, Т, В. — ⁴⁷⁴ Липсва
 П. — ⁴⁷⁶—⁴⁸¹ емоуж(е) сла(а) и дрѣжава съ вседержителемъ о(т)цемъ и пр(е)с(ва)тымъ и
 бл(а)гымъ и животворящимъ ти д(оу)хомъ Б, Т, В. — ⁴⁷⁷—⁴⁷⁸ Г(осподи) Х(рист)е П. —
⁴⁷⁹ Липсва П. — ⁴⁸⁰—⁴⁸¹ съ с(ва)тымъ F I 451; пр(е)с(ва)тымъ бл(а)гымъ и животворящимъ
 ти П. — ⁴⁸²—⁴⁸³ Липсва Б, Т.

¹ Снимки от този препис се намират в Архива на БАН, сборка V, фотоматериали,
 инвентарен № 57. Снимките са получени още от Йордан Иванов; не ми е известно нищо
 за съдбата на този ръкопис и за сегашното му местонахождение.

датиран ръкопис. Той също пази в наслова си името на Екзарх¹. Сравнението с фрагмента на П. Илиевски показва, че двата текста са извънредно близки и имат само няколко, и то незначителни разночетения: тебѣ нечѣстїе дѣюща срещу безчѣстїе, Илиевски, стр. 96, ред 60;

правѣднѣ срещу правѣднѣ, там, ред 75;

жидѣн оубѣта срещу жѣн оубѣта, там, ред 76;

не виднѣтъ Хѣ га срещу виднѣтъ Хрѣста бога, там, ред 80;

и ѣко срещу ѣко, там, ред 83;

прѣд, лицѣмъ людѣмъ срещу всемъ людѣмъ, там, ред 93.

В останалата част преписът от 1598 г. стои най-близо до Погод. 952, но на места пази някои старинни, присъщи само на него, езикови черти.

Тъй като наличието на южнославянски препис от творбата на Йоан Екзарх не е без значение за едно цялостно изследване на текста, публикувам онази част от него, която не е запазена в преписа на П. Илиевски. Обнародвам го, както и предишния основен текст — неразвързан, но разделен на думи и със съвременна пунктуация. Възвратната частица са обаче се пише отделно, съгласно правописните норми на южнославянските преписи.

л. 271

Чѣѣже сѣмоу тѣчно и слаже, еже оубѣти ѣко спѣ бѣ въсь мирѣ, сѣмоу
ходааю сѣ створиша. Пншет' бо стѣ апѣ рекы: Еднѣ бѣ, еднѣ ходатан
бжѣн и чѣльскы, чѣкъ Хс Іс, нже да сѣбе избавленїе за ны. Прѣнде бо,
въ нашѣу нишетѣ да ны сѣтворнѣ богати. Внжѣ бо како ти, ѣко еднѣ
ѣ чѣкъ приноснѣ сѣ къ оцѣу и къ законномуу стѣноу и требѣу полагающѣ
по обычаю вѣтѣхоу. Аше и сѣ плѣтноу мѣрїю сѣ все то створи, то не
могѣше бѣо тѣ развѣстн жнеоущѣн въ іерѣмѣ; бѣ же прѣже глагола ѣцѣ и
л. 271 об: бѣ прѣо || кѣ ѣкоже быти не ѣвѣленѣу сѣмоу въ годѣ свѣн да спѣть погыбѣ-
шенѣ и вѣстѣть тѣмнѣ. Ре еднѣмъ прѣкѣн: Прѣблнжѣет' сѣ скоро тоже спѣ
мон ѣко свѣща горнѣ и помнѣванїе оуправы, ѣ скверны ѣчнстнѣ вѣроу
юже нмамы к нѣмоу, тоже спѣнїе мое ѣко свѣща горѣти нмѣть, еже не Хс.
Сѣго рѣ блжѣннѣн прѣцн, прѣемннѣн быти такѣн блгѣн, маѣоу сѣ, рекоущѣ:
Покажи на гѣ матѣ твою и спѣнїе твое дажѣ намѣ. Вннесенѣ же бы въ
црѣковѣ Хс бѣ, маѣцѣ сѣ еднако, м-тѣн бо днѣ бѣше, а старѣцѣ снмѣмнѣ
прѣчѣскоу блгѣтїю почтенѣ сѣ, прѣ роукама, исплнѣ же сѣ вышнѣе сладѣстн
и блѣн бѣ, рекы: Ннѣ ѣпоустн вѣко раба своего по словесн твоѣмъ сѣ
мирѣ, понѣже вѣдѣсте ѣчн мон спѣнїе твое, еже оугѣтѣвѣ прѣ лице твоѣ и

¹ Іѣна презентѣра еѣарха слово на срѣтенїе га нѣцѣ Іса Хѣ.

всѣ люди, въ свѣ въ ѿкрывеніе языкомъ и въ славу народа твоего Ісая. Прѣже бо бѣ оутѣшена хва въра твоя, прѣже всѣмъ твари, яви се въ послѣднѣе годы вѣкы. Бы же свѣ нже свѣхъ въ тѣмъ прѣлѣстн и повинни по властїю непрїазниною. Си бо бѣху, нже твари, а не творцу своему, и кланяющесе змию, испрѣва злодѣю соущю, нъ призваны бывше въ н оцѣмъ, на оубѣнїе сна, нже ꙗ свѣ || истинни. Ре бо ѡ ны Ісаѣмъ л. 272 прркъ: на знамена нмъ да н прїнмю е, зане избавлю ꙗ оумножет се, ꙗкоже бѣху мнози, и всѣмъ ꙗ въ люди, да излече въспомоутъ ме. Мнози бо бѣху въ прѣлѣстн, призванн же хмъ мнози быша пакы ꙗко н прѣвн, прїетн бо выше н избавленны, свѣ прїемше мирны ѡ ба оца къ Ху вѣрвашоу. Рассвѣаше се по земли въ людѣ стїи оученици и аплн, да тѣмъ даде соущи ба, срѣцѣ ванзъ се его створише. Къ тѣмъ и великы Павъ саетъ, реки: Нина же и въ, соущи ннога далече, ванзъ высте крѣпю Хвою, приелажнѣше се хвалитъ се хмъ. Пакы о нѣ въ ѡцѣ: Н вселхъ се ѡ гн бѣ н. Се же и влжены дѣв оучитъ, реки къ спс боу: Гн, въ свѣтѣ лица твоего пондоутъ и въ нмѣ твоѣ възвѣстѣтъ се въ днѣ и правдою твоею възвѣстѣтъ се, понѣ хвала славы н ты еси. Оверѣтаемъ же и пррка Еремїю вѣщюща къ боу и рекоуща. Гн крѣпости моя и помощн моя прнѣвжнще мое въ днѣ зла моего. Къ тебѣ языкъ прїндоутъ ѡ краи земли и рекутъ ꙗко въ лжю съзаше оцн нашн капища, и нѣ въ ны ползе. Бы оубо свѣ на ѿкрывеніе языкомъ Хс, нъ и на славу Ісая. Н аще бо выше етери ѡ него невѣрны и нечѣстны и въ || сего зла пачи, то л. 272 об: обаче аще встанѣ спс (!) [вероятно спс] и вслави се радѣма. Наче же сы выше сты аплн, нже слава саетъ по всемоу миру, славу же и друго, ако Ісая Хс, понѣ нзыде платью ѡ него, цѣль въ сы на всеми и бавень на всѣмъ въ вѣкы. Бавн же смѣшны стою дѣв н о Хс гла, рекъ: Се же съ лежн на падѣнїе и на встанїе мнозѣмъ въ Ісѣ и въ знаменїе пррочно. Положенъ бы въ оцѣмъ смѣшанъ въ основанїе стѣна, камнѣ чтныи краюуглыны, нъ нже вѣрваше к' нѣмоу, то не вѣрашнше, а неверовашнше, прѣтѣкнувшѣ, съкроушнше се. Ре бо въ ѡцѣ прркъ: Се же положю въ стѣнѣ камн прѣтѣченн и роушенїю, и камн съв-

лѧзнуу н вѣроуѣн кѣ нѣмоу не посрамнтъ се, а на нѣже се падѣтъ — съ-
 кроушнтъ ѣ. Наказанѣн прѣрѣкы ісаѣвы, тѣ прѣрѣкы глаголюще: гдѣ самѣ стѣте, н
 тѣ боудѣтъ тѣ въ боѧзнь, н аще к нѣмоу надѣѣе се еси, боудѣтъ тѣ въ
 ѡсѣиѣ; то не іако камн прѣтѣченію срѣшетъ те ни іако камн падѣнію.
 Да елѣмн гдѣ соуща н бѣ соуща н ѡманоуѧга не стѣше, ни рачише на-
 дѣжоу нмѣти кѣ нѣмоу, то ѡны потыкаютъ се іако ѡ камѣнь невѣрствѣ,
 н съкроушнше се н падоше. Вѣсташе же мнози, рекше вѣровавѣшен к нѣмоу,
 нзъ || закона бо вѣтѣхаго, въ дѣхѣны прѣстоупнше, нзъ работи волѣніе (1) л. 273:
 на велѣноу н горноу скободоу н снѣство прѣше — непрѣемлемѣе знаменіе,
 наричѣтъ крѣтъ. Іакоже прѣмѣудры Павѣль пишѣтъ, рекы: Жидѣом же не
 събѧзнь, странѣмъ же оуродѣство. Н пакы: Слово крѣтное нзгыбающѣмъ
 оуродѣство ѣ, а спѧющѣмъ се намъ спѧа бжѣа не на спѣніе. Непрѣемлемѣе не
 знаменіе крѣтное, нзгыбающѣмъ оуродѣство ѣ, а спѧющѣмъ се н оуѣвѣшнмъ
 спѧв егѣ спѣніе лѣжитъ. Ре же бжѣны Сѣмѣнъ кѣ стѣн дѣвѣ: Н тебѣ же
 самѣн дѣшоу прѣдѣтъ оружіе. Оружіе менитъ печаль, юже нмѣше ѡ Хѣ,
 вѣдѣшн распрѣнаема, не бо вѣсакъ вѣше, іако болѣн нмѣтъ сѣмрѣти быти н
 нзъ мрѣтѣ вѣскрѣнути. Нѣ не чудн се томоу, рекы: како нѣ вѣла прѣ-
 ста дѣвѣ? Н стѣн бо апѧн ѡвѣстохѣмъ не сѣло вѣровавѣше, прѣже прѣнѣстѣ-
 вѣа дѣхѣ стѣго. Сѣ нже ны все сказаѣтъ истинѣнѣ, истинѣны елѣнѣтъ гдѣ.
 Елѣнѣ не прѣель на дѣвѣмѣ оувогы гдѣ Іс Хѣ, вѣпѣтнѣ се н вѣсакъ стѣтъ
 прѣемъ, хѣте ны нзбѣвѣти нзъ вѣскѣнѣнѣнѣ стѣти н мѣкы. Егѣже мѣти
 помнѧюще, дѣнъ славымъ, рекоуще: ѡ мѣрдѣн гдѣ, н прѣславынѣ вѣко, н
 недовѣдомы творѣе. Ты небы || вѣше ны съзѣа н, створѣвъ, въ рѣн жѣтѣа л. 273 об
 да, н завѣтъ положѣн. Прѣстоупнѣшемъ же, ѡсѣженіе да сѣмрѣтію. Ты бы
 намъ кѣзнь н велѣнѣа мѣтъ, да се не прѣтегнѣтъ ѡсѣшѣнѣ въ бесконѣнѣнѣ
 вѣкы. Тако оубѣ нещѣоу казнѣца бѣ, ты многа ны сказаѣвъ прѣрѣкы, н
 всемн своѣмн оугоднѣкы, послѣдѣн самъ се вѣпѣтнѣвъ въ стѣн дѣвѣ повн-
 новѣніе прѣе н крѣмѣленіе н дѣнѣшнѣн вѣнось въ цѣрѣковѣ законѣноу н прѣе-
 тѣе роукама бжѣнѣнаго н правѣдѣнаго старѣца Сѣмѣнѣа, тебѣ же слава гдѣ Хѣ
 съ безначѣлѣны оцѣмъ н прѣстѣн дѣхѣмъ н ннѣа н прѣно н въ вѣкы вѣкѣмъ
 аминѣ.

НЕИЗВЕСТЕН СБОРНИК СЪС СМЕСЕНО СЪДЪРЖАНИЕ

Стефан Кожухаров

Този неотбелязан досега в научната литература сборник ще наричам Беловски, защото е намерен в село Голямо Белово, Пазаджишко. Не е известен неговият съставител, не е сигурно дали е писан в Голямо Белово или е донесен тук от друго място. Подвързията, началото и краят на ръкописа са изгубени, а заедно с тях може би и някои интересни бележки на съставителя, преписвача или по-късни читатели. На сегашния му притежател прот. Димитър Константинов — свещеник в същото село, подарил сборника местен жител, който го пазел като семейна реликва, но поради преклонната си възраст не е могъл да разкаже нищо за историята на книгата. Затова назоваването „Беловски“ има само формално значение — да разграничи сборника от други сборници със смесено съдържание.

Сведенията за книжовния живот в с. Голямо Белово през турското робство са твърде оскъдни. Досега тук са намерени само три ръкописа: Н. Начов публикува лист от хроника, намерен между книгите на голямо-беловския свещеник Константин¹, а в Народната библиотека в София се пази под № 1069 Дамаскин (Бельовски) от 1776 г.², чийто произход се свързва със с. Голямо Белово. Третият ръкопис е разглежданият сборник.

Беловският сборник е твърде скромна по формат и украса книга. С червено мастило са изписвани заглавията и началните букви без почти никакъв опит за орнаментална украса. Размер на листите 10,5 × 7,5 см. Очевидно това е книга с делова функция, предназначена е за всекидневна употреба, а малкият формат я прави удобна за носене.

Както се спомена, подвързията, началото и краят на ръкописа са изгубени. Според оригиналната пагинация (с арабски цифри), която започва от л. 3 и продължава до л. 41, в началото липсват два листа. По-късно към основното тяло е прибавено Слово към новобрачни (5 листа), написано на хартия от XIX век. Съвременната пагинация, която включва и добавката, отбелязва 327 листа. В основното тяло са писани по 13 реда, а в прибавката — по 14 реда на страница. Без текст са останали л. 1, 4 и 5. Хартията е пожълтяла, отвесно набраздена през 1 мм, а хоризонтално през 3 см. Воден знак не се забелязва никъде. В горната половина на повечето от листовите личат петна от овлажняване.

¹ Н. Начов, Лист от хроника, намерен в с. Голямо Белово. Български преглед, год. V, 1898, кн. 2, стр. 149—151.

² М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. III, София, 1964, стр. 369—373.

Основното тяло е изписано с красив, дребен полуустав, с височина на буквите 2 мм. Писмото в прибавените листи представя преход от полуустав към бързопис.

Съдържание:

Л. 2^a—3^b. Поучение към новобрачни.

ЧѢДА МОА ВОЗЛЮБЛЕНАА ДНѢСЬ ПОСЛУШАЙТЕ КАКВО ЩЕ ДА ВОСПРНѢМЕ ЦРВНОЕ БЛВЕННЕ И ДА ЧУЕТЕ ЧТО ЕСТЬ ТАЙНА СОПРУЖЕСТВА.

Л. 6^a—8^a. Величания за по-изтъкнати светци на православната църква и за по-големи празници. Между тях и за св. Симеон Сръбски: СТОМУ СѢВѢННУ СРЪБСКОМУ: ~ Прѣте ннокѣ лѣцн, вѣсхвалнмѣ мѣроточнаго сѣмѣнна — лѣ пробоѣнн красоту: ~

Л. 8^a—10^a. Дроуга припѣла на ѱ пѣ еѣ не стѣогусуетсе на ѱ пѣнь четнѣшую херувѣ. [Припеви на девета песен за господски и богородични празници].

Л. 10^a—12^a. Ѡ еже коѣа поеть се ченѣшую херувнмѣ на ѱ пѣснь и коѣа не поетсе. поѣаете вѣтн [Извадки от Типика].

Л. 12^a—6. Ѡ еже коѣа стѣгусуетсе гѣвѣ поѣмѣ на канонѣхъ и коѣа не стѣгусуете. [Типикарски указания].

Л. 12^b—14^b. Ѡ катавасѣн. вѣдомо бѣн ѣвѣ [Извадки от Типика за реда, по който се пеят катавасиите през годината].

Л. 14^b—17^b. Антифони на литургията.

Л. 17^b—20^b. Херувимска песен, нейната разновидност в преждеосвящената литургия и други молитви.

Л. 20^b—27^b. Припѣла стѣмѣ на ѡвѣтъ по достоинно е. Тропари и стихирѣ за Богородица и по-изтъкнати светци на православната църква. За прослава на Иван Рилски е поместена в съкратен вид една стихира от неговата служба (21^a): СТОМУ ІѠАНУ РИЛСКОМУ: ~ Нѣже въ пѣстницѣ вѣсѣвѣн проѣобразуванѣе, пѣстнѣное вѣспѣтанѣе, рѣльскако (1) свѣтлнѣка ІѠНАА (1), вѣсѣн въ пѣснѣхъ вѣсхвалѣмѣ.

Л. 27^b—28^a. Извадки от типика за реда, по който се четат катизмите през годината и специално за великия пост.

Л. 28^b. А се ѣ фѣѡтъ. горьныя слова вѣжѣ и четнѣ нѣдеже ѡвѣрѣшнн: ~ Под това заглавие е даден тайнописен ключ в десет реда от типа византийски „цифров“ тайнопис, но в по-късно развитие, когато цифровото значение на замените не е било съзнавано. Това се вижда от нееквивалентната замяна на някои букви, както и от вмѣкването в ключа на буква без числена стойност.

ѱ ж н з с н б

а в г д е ж

Д Г В П О Ъ Є
З Н К Л М Н

Л К Ц Ѡ ѡ Ч А
О П Р С Т Ѣ Ф

Ѡ Ъ Х Ф С Т М
Ф Х Ъ Ѡ ѡ Ч А

Р У Ц Ш Ю
Ц Ч Ш Ц Ъ: ~

В изследването си „Тайнопис в югославянских и русских памятниках письма“¹ М. Н. Сперански публикува тайнописен ключ по ръкопис от XVII в. в Белградската народна библиотека № 491, който напълно съвпада с поместения в Беловския сборник.

Л. 28^б—29^а. Се соутъ врази домашни чакъ.

Пръвы врагъ ѡбиденіе в. ѡпитне. Г сребролюбје:

Л. 29^а—б. А се соутъ добродѣтели христаніи ~

Прво добродѣль стахъ бжје. Б мльчаніе. Г. смиреніе. Д. послушаніе...

Л. 29^б—36^б. Сказаніе ѡ вѣ-тѣхъ вѣаікы петкъ.

А петкъ мѣа мѣтна. вѣ нь же адамы преступни заповѣдь бжю. нз-гнанъ бы нзъ райа вѣ сѣ ча дне.

Л. 36^б—52^а. Последованіе знаменіе рождества хва. (Съкратен вариант на т. нар. зрячая пасхалия).

А. Рождество хво вѣ пекъ. месо ѣсть д. нели. н д. дни. трѣи почн-наеть генада аі.

Л. 52^а—79^б. Сказаніе еже ѡ бытиа, глыи хвы: како сътвори въсь. ѡче блгн: ~

Рзцї ми оубо что пръво нзїндѣ нзъ усть гнѣ. ре слово. да кому вѣ прѣжде проговорн. ре деснои рече.

Тази редакция на Разумника съдържа и някои апокрифни сведения за произхода на азбуките и народите, между които се споменава българският народ и българската книга: Да кто ѡберете латиньскую книгу. ѡвѣ. хунаіа. ѡмамы н ѡверѣте испуль. Да ко ѡберете гръчєскую книгу. ре мїр'куры. Да кто ѡберете вл'гартскою книгу. ре кѣрь фн(л)осовъ (л. 60^б).

¹ Энциклопедия славянской филологии, вып. 4/3, Ленинград, 1929, стр. 30.

Въпро. Кото бѣху снове члчѣн, жены сѣвъ сестры възелн. и не при-
къскуше нмъ тръпеху е. аѣ. снове сѣмове. и ендѣ бѣ тръпеніе и н посла
аглаа своего и блвн н. и ѿ ѿчню плодеху се. и ѿ тѣ нзыдоше ѣзнкъ
право вер'ни. срѣанн, нѣврне. грѣцнѣ, българе. руснѣ. (л. 69^{а-б}).

Въпро. како сѣтъ четн ѣзнкѣ. ѿвѣ. фрѣгъ іе лѣвъ. турѣчннъ іе змѣа.
срѣцннъ іе вѣпъръ. арменнѣ гушѣѣ іе. нѣврнѣ ѿвенъ іе. сѣрѣаннѣ зѣвръ іе.
зыхъ еленъ іе. ал'маннѣ пѣсъ іе. пер'сеннѣ врана іе. татарнѣ загарнѣ іе.
куманнѣ парѣсъ іе. българнѣ бнкъ іе. сѣрѣннѣ. вакъ іе. грѣкъ лѣсѣца іе
вѣа котка іе ар'банаснѣ вѣверъ іе. вѣгрнѣ ракъ іе руснѣ вѣра іе немецъ.
сѣрака іе. антѣа туръ іе цаконнѣ. еже іе іаснѣ вѣверница іе. сѣснѣ пастѣ
іе. нагомѣдръ рыба іе, ендѣаннѣ голѣвъ іе сѣрѣенъ іазѣвъ іе. егѣптеннѣ
козѣвъ іе. хонавъ заецъ іе. (л. 70^{а-71^а}).

Прѣстоль на землн коліко іе. ѿвѣ. въ мѣсто. вѣ. апѣвъ іе. а. прѣстолъ
въ мѣсто. стѣго апѣла петра фрѣускн прѣстолъ іе... мѣсто стѣго маѣѣа іе столъ
българ'скн. (л. 71^б).

Л. 79^{б-90^а}. Оуказъ за га нашего іу ха.

Мѣа мртѣе сі. днѣ въскренъ гѣ своего лазара. Мѣа мартѣа нн. днѣ
сѣтворн въ цѣвѣносеѣ.

Л. 90^{а-96^б}. Сказаніе за всѣхъ дары црковныѣ ѿ въпросыхъ и ѿ
ѿвѣтъ.

Въпро. рѣцн мн что іе епкпѣ. что ан іе калѣгеръ. что ан іе попъ. что
ан іе дѣаконъ. что ан іе чѣтець.

Л. 96^{б-101^а}. Сказаніе ѿ днѣхъ седмн и всѣмъ чаовомъ.
Сѣ вѣднѣе вратѣе въ гоннѣ іе. нѣ нѣан. днѣ іе т ѣ е. н ѣа н. н н
сѣтъ н ѣ. Тази статья сѣдържа сведения за царствата, за правоверните
народи и книги, между които е отредено място на българския народ и
българската книга: Рнѣгъ вѣн'чалнѣ на прѣстолѣ цркы. прѣвое црѣво грѣче-
ско. в. црѣво българско. г. црѣво ал'манко. сѣ грѣческнмъ црѣвомъ ѿцѣ.
сѣ ал'манскѣмъ црѣвомъ іе снѣ. сѣ българскѣмъ црѣвомъ іе дхъ стѣ. грѣцн
црѣво поперетъ. всѣ ѣзыки полувер'цн. Сѣ внѣте на свѣтъ іе ѣзыкъ всѣхъ.
ов. ѣзыкъ. правовер'ни на свѣтѣ. е. а. българе. в. грѣцн. г. сѣрѣане. д. нѣврѣ.
е. русн. въ тѣхъ сѣтъ г. кнннн правовер'ни. грѣческаа. и българ'скаа. и
іѣврѣскаа. (л. 97^{а-б}).

Л. 101^б—113^а. Правѣло стѣ аплѣ, ѿ црѣковниѣ заповѣднѣи н разлѣчнѣи грѣсѣ, ѿ поновлѣннѣи црѣкѣ: ~

А. Чтѣи є прѣвѣднѣйшее. ѿбнавлѣти ѿбѣтшанїе н пашеї се црѣкѣ, или здати новы дръгїе:

Л. 113^б—206^а. Правѣло стѣ ѿцѣ ꙗко събраннѣи.

Іерен на дрхнрѣна, не поубаеть прїимати ка исповѣнію. аще не добрѣ извѣстнѣ вѣти єго ѿцѣ дрховны, іако чнстѣе званїе нмать, н дрѣзаеть ка послушанню.

Правилата по-нататѣк са групирани в следните глави:

А се оубїнцахъ правѣло ꙗко (л. 122^а—129^а).

Зде ѿ вторѣбачнѣмъ, нже казахомъ (л. 129^а—144^б).

Пакн се заповѣднѣи ѿ дрроннхъ кнїгъ съробствѣ, н ѿ запрѣщеннѣи брацѣ (л. 144^б—150^а).

ѿ възбраненнѣи ѿ тѣхъ же ꙗко (л. 150^а—151^а).

ѿ црѣковъ къ сценїкѣмъ ꙗко (л. 151^а—166^а). В правилата за свещениците є вмѣкнато проклятіе против богомилите и техния възглед за пиенето на вино: аще попѣ опїет се неаѣпо н непользно, не заѣзѣує сценїкѣи не пїти пожеже проклетн вгѣмнацїи, творетъ не пїти вїнно, не рѣ хс не пїти, нз пїти неопнѣвантн се (155^а—^б). Съдържанието на правило 98 (л. 166^б) съставителѣт є схванал като наредба против потурчванїята и със специален знак в полето привлича вниманїето на читателѣ: аще кто испоганит си дѣте поганїю прѣже крїщенїа, по а лѣ, аще по крїщенїи, по є лѣ поклонѣ, н.

ѿ вжтѣнає лургїен. (л. 166^б—173^б).

ѿ єпїкѣ ѿ херотонїи. (л. 173^б—178^б).

ѿ възнимающн златѣ на ѿпопствѣ на херотонїи. (л. 178^б—192^а).

Правѣло ннокѣюнїи. (л. 192^а—196^а).

ѿ великн поклоны. (л. 196^а—200^а).

ѿ по стѣ аплѣ петра н павла. (л. 200^а—203^б).

ѿ оумрѣшн дшѣ кога поубаеть, нмѣ паметъ творити всѣго лѣта. (л. 203^б—204^а).

Завѣдъ къ сценїкомъ, ѿ вѣрню н оутрїнѣи н павечерїнѣи н полуношницѣи н часѣѣи н лургїю. (л. 204^а—206^а).

Л. 206^b—210^b. Чинъ на въздвиженіе чѣтнаго крѣта, сѣѣ творѣ.

Л. 210^b—215^a. Се глѣмъ на трапѣзѣ напелнѣ кофѣхъ на пѣсѣхъ. нелѣхъ
всего лѣтъ.

Въ славу въскрѣшому истинному гү вү н спү нашѣму Іс ху. Поме-
стени са и славословія за бѣлгарски и сръбски светци: въ чѣтъ н въ
похвалу стн н прѣпоовни бгослѣднхъ ѡцъ нашн... Іѡанна Рнабскаго,
Прохора Пешинскаго і нѡакума Сьранѡпорскаго, н Гаврила Лесовскаго, н
прочее сты прѣпоовни... Въ славу н въ чѣтъ стго сімѣнна н славы (І) прѣ-
ѡсцѣнаго архіѣпка сръпкаго... н прѣпоовнѣ мтрѣ нашѣ Петкн н Нѣлн...
(л. 212^b—213^a).

Л. 215^a—228^b. Слова нзвѣрна ѡ книгѣ чѣтовныхъ. Слово жалоть пра-
вѣднаго Танѣа, како оучеше жалостню сна своего.

Чѣдо мое любовное, костн мое, н тело ѡ телѣ моего, надѣѣ се на
жалость мон, сін поносѣ, нетрѣпеніе безъ мерн н болѣстн моѣ, тебе нмѣхъ
свѣтланника.

Л. 228^b—251^a. Слово ѡ адамѣ н еѣвѣ. ѡ зачѣла до сьвершеніе,
оуказъ ѡче вавы.

Бѣше адамъ въ раѣ прѣже сьгрѣшенна, н всѣа нмѣше въ хотѣніе н
всѣа въ хотѣніе его хѡвѣху.

Л. 251^a—258^b. Слово правѣднаго аврама: —

Аврамъ рѡн се въ третнысѣща, въ третіе р, лѣтъ по аамѣ.

Л. 258^b—264^a. Слово за мѣлхисѣдека, како бѣвъ до конца: —

Бѣше мѣлхисѣкъ, наричѣ бѣзъ родітель, н безроенъ, н възлюбле-
нікъ, бжн.

Л. 264^a—267^a. Слово како учнѣ сѣрра, аврама мужа своего.

Рѣче сѣрра къ авраму мужу своему, азъ сѣстарѣх се безчѣдна, помни
рабу нашу агару.

Л. 267^a—276^b. Слово ѡ стѣн тронцн, како прнѣде въ домъ авраов: —

Авра нмѣше въ сн своемъ гостолѡбство н не хотѣше іастн въ дому
своеѣ догдѣ прнѣдѣть готъ въ дому его.

Л. 276^b—280^b. Слово за ісака ѡче вавн: ~

Тако съхранн аврамъ сна своего Ісака, ѿ нѣ лѣ н рѣ гь къ аврамѹ.
пони́мн сна своего Ісака н законн того.

Л. 280^б—298^а. Слово въскр'сеніе варухово е҃га посланъ бы къ нему
а҃г҃ла. въ горѹ нарицаѣмн сѣѡнь. е҃га плака се о плененіи іерлмоѡе ѡче бавы.
е҃га павны нѣвъходоносѡрь црѣ іерлмъ. н ѡбратн въ вавлѡнъ. се азъ
върухъ немаѣчно гла.

298^а—303^а. Слово ѿ трѣ црѣи халдѣнскихъ. нже приидѡше на роже-
ство іу хѡ въ вѹфлѣемъ: ~

Сѣе трѣ црѣе вѣху свѣздочьтъцѣн. юже научивъ тѣхъ пророкъ вѣлаа
въ пер'скон странѣ вавлѡно.

Л. 303^а—304^а. Повѣсть ст҃го апла Лоука: ~

Сѣн стын апла Лука. рѡмъ бѣше ѿ Ан'тнохіе н такоѡа хнтрѡсть
бѣше въ нѣ. нарочѣта сѣло.

Л. 304^а—306^б. Слово ѡкр'вѣніе прѣстыѣ бѣе. н въпрошеніе. ѿ сѣдемъ
грѣхъ: ~

Поклон'ши колѣне прѣта моле се къ г҃у б҃у гла҃ющн г҃н помл҃уи мѣ н
прѣстн чакѡ грѣхы.

Л. 306^б—316^а. Слово ст҃го Грѣгоріе. ѿ л҃угне. некоего срациниа въпро-
шеніе ѡче ба҃гословн: ~

Что ꙗ црквы ба жнваго. Грѣгоріе рече. на каменн сѣза бѣ цркѡвѣ.

Л. 316^а—327^б. Слово Анастасне чр҃норызницѹ. како възвѣна бытъ на
нба. ѡче бавн за матѣв: ~

Азъ же Анастасіа чр҃норызницѹ. повелѣнемъ г҃ни вѣве мѣ на нба а҃г҃ла
вндетн всѡ вѣвѣма. нже покаянн н непокаяннн живѹщн.

Въпреки отсъствието на преки свидетелства за написването на сбор-
ника, палеографските белези дават основание да отнесем възникването
му към края на XVII — началото на XVIII век.

По своите правописни особености Беловският сборник принадлежи
към паметниците от сръбски извод. В това определение внасят корективи
редица непоследователности, които говорят както за отсъствието на
строга съблюдавана правописна норма, така и за българския произход
на ръкописа и на неговия съставител. Съставен от произведения, превеж-
дани през различни периоди от развитието на старобългарската литера-
тура, разглежданият сборник дава възможност да се наблюдава как в
архаичния книжовен език постепенно проникват отделни черти на живата
новобългарска разговорна реч. Без да описвам подробно езика на ръко-

писа, ще дам само отделни примери. (Прибавеното през XIX век в началото на сборника Слово към новобългарски е писано на черковнославянски език със силно новобългарско влияние. Понеже е късна механична добавка към ръкописа, то не е използвано в следващите бележки.)

Отклонение от типичната за ръкописите от сръбски извод замяна ж > ѱ показват следните примери, в които наблюдаваме вторичен ъ (ь): тъга кѣнка 283^б, глѣбѣнь 13^б, глѣбѣнѹ 295^б, адѹ глѣбѣна 286^а, тъгѹ лѹтѹ 297^а. гнѣ сътъ неса 243^б, мѣкѹ 77^б, пѣтъ 166^а.

Разколебани са и нормите за писане на ъ и ь. Преобладава ь, но ъ се появява освен на етимологични места и вместо ь: ѡцѣ — ѡцѣ 113^б, дѣволѣ — дѣволѣ 122^б, лѣжнѣ — лѣжнѣ 92^б, вѣса — вѣса 228^б.

Честата замяна ѣ — є отразява промяната в гласежа на ѣ, характерна за западнобългарските говори: заповѣдѣ — заповѣдѣ 119^б, приѣсѣтъ — приѣсѣтъ 75^б, тѣ — тѣ 69^б, свѣтоѣ — свѣтоѣ 145, агарѣне 30^б — агарѣне 31^а, скрѣтъ 55^а — скрѣтъ 77^а, лѣжа — лѣжа 78^а.

В редица примери на замяна а > ь, є > и, о > ѹ може да се види редуцията на гласните: Вѣснаа 6^а, Нѣвѣхѣдоносѣ 280^б, Вѣрѹхѣ 280^б, Вѣроше 286^а, Вѣала 298^б; пѣшѣтъ 191^б, ѡсѣтъ 192^б, хѣшѣтъ 192^б, да прѣчѣстѣтъ 106^а, калѹгнѣомѣ 98^б; не ѹсѹжданѣ 76^б, ѹпаснѣ 103^а, подрѣбнѹ 104^б, рѹднѣти 128^а, мѹнастнѣ 173^а, дѹбѣтѣкѹ 157^б и др.

В езика на Беловския сборник са проникнали частично и типични новобългарски морфологични особености: описателно образуване на степените за сравнение — по голѣмо 53^б, по мѣкѣ 221^а, по вѣско 68^б, по добѣръ 101^а, по добѣро 101^б, най много 74^б; нова форма на въпросителното и показателното местоимение — кой грѣхѣ 76^а, кой мѣѣ 81^а; онѣзи мѹжѣ 133^б; отделни форми на новобългарското а-спрежение — да нѣработамѣ, аще поѣ лѹгѣса 169^а, да се комка 188^а; засвидетелствувани са и западнобългарски форми с окончание -м, -мо — вѣ неколы пѣшемѣ 217^а, ннѣдеже не смо 186^а.

Влиянието на народната разговорна реч е засегнало лексиката на сборника, може да се наблюдава и в структурата на отделни изрази: да го є анаѣма 172^б, да се не комкѹе 188^а, н да ти се згоднѣ та нѣ послѣднѣ вѣзнѣшнѣ 218^а, каѣа емѹ 255^б, кажнѣ ми 217^а, н зѣ ѡ него прѣснѣ 308^а, разѣднѣ ме пламнѣкѣ 216^б, на вѣсакѣ днѣ ката ѹтра 64^а.

Беловският сборник е твърде интересен от историко-литературна гледна точка. Включените в него произведения разкриват принадлежността му към типа сборници със смесено съдържание и непостоянен състав, чието разпространение наред с дамаскините представя най-значителният дял от българската литература през XVII—XVIII век. Но докато дамаскините сборници са предимно проповеднически сборници, чийто облик и състав се определя предимно от доминиращото присъствие на Дамакиновите слова като ново литературно явление в областта на рито-

ричната проза¹, то произведенията, от които са комплектувани сборниците със смесено съдържание, не са нови². Широко място в тях получава народно-легендарната литература, апокрифите, създавани и превеждани, разпространявани и преследвани още в най-ранния период на старобългарската литература. Новото в този тип сборници е равноправното съжителство на отречената апокрифна литература с произведения на каноничната, на официалната „висока“ литература не като единичен факт, като волност на съставителя или пробив в традицията, а като закономерност, като характерна особеност. В отсъствието на цензуриращото ортодоксално съзнание като съществен признак за този тип сборници се разкрива една страна на сложния, многостранен и многостранно обусловен процес на демократизация на литературата през XVII—XVIII в. В това отношение Беловският сборник предлага богат материал за наблюдения.

Съставителят на ръкописа — свещеник или монах, е събрал на едно място произведения от различни дялове на старобългарската литература. Очевидно той се е ръководил не само от практическите си нужди като свещенослужител, но и от своя литературен вкус, защото тематичният обхват на неговия сборник е твърде широк. Тук редом с богослужебни текстове, извадки от типика и църковно-правни паметници — апостолски правила и правила на отците, са поместени творби от патерика и апокрифи с най-разнообразно съдържание — старозаветни, новозаветни, есхатологични, широко е представена и т. нар. въпросо-ответна литература. Покрай популярните и познати в много преписи апокрифи за Адам и Ева, цикълът за Аврам, Ходене по мъките (кратката редакция) и Откровение Варухово в сборника е поместен по-малко известният (само в три преписа) апокриф за Анастасия Черноризица, както и непознат досега вариант на апокрифа за тримата халдейски царе, дошли на Рождество Христово във Витлеем. По този начин Беловският сборник не само уплътнява, но и обогатява представата за книжовния живот през XVII—XVIII век.

¹ Създадени през XVI век и събрани в широко популярния проповеднически сборник *Откровѣс*, словата на солунския иподиакон Дамаскин Студит от края на века и насетне са били многократно превеждани на български. Най-новите изследвания установяват десет превода, извършени на различни места. Вж. П. Динев, *Българската литература през XVII и първата половина на XVIII в., История на българската литература*, т. I, София 1962, стр. 406; Д. Петканова, *Дамаскините в българската литература*, София, 1965, стр. 42—105.

² Вж. по-подробно у П. Динев, *цит. съч.*, стр. 404—405.

СЪДЪРЖАНИЕ

- Стойко Стойков — Говорът на с. Мугла, Девинско
Бърнъст А. Скатън и Д. Бартън Джонсън — Генеративна интерпретация на ятовия преглас в българските диалекти
Иван Кочев — Диалектни категории и типове при словообразуването на съществителното име
Йордан Н. Иванов — Двойно ударение в българския език
Боряна Велчева — Показателни местоименни форми в българските говори . . .
Климентина Иванова-Константинова — Пълен текст на Словото за Сретение от Йоан Екзарх
Стефан Кожухаров — Неизвестен сборник със смесено съдържание

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Книга XX

*

Худ. редактор Д. Донков
Техн. редактор Д. Калинова
Коректор Ел. Котева

*

Дадена за набор на 12. XI. 1971 г.
Подписана за печат на 7. II. 1972 г.
Формат 71×100/16 Тираж 600
ЛГ III-8 изд. инд. 4251
Печатни коли 17 Издателски коли 20,23
Цена 2,59 лв.

*

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на БАН
София 13, ул. 36
Поръчка № 62

3

91

107
187
227

239
263

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК, КН. XX
Печатни грешки

Стр.	Ред	Напечатано	Да се чете	По вина на
133	14 отг.	отглеждат	оглеждат	кор.